

KAMNIŠKI ZBORNIK

V JUNIJU 1957

KAMNISKI
ZBORNIK

04(084)

26116

P

RIČUJOČI TRETJI LETNIK »KAMNIŠKEGA ZBORNIKA« IZPOLNJUJE OBLJUBE IZ PREJŠNJIH LET. V OBSEŽNIH RAZPRAVAH SE VSE JASNEJE RIŠE PODOBA RAZVOJA KAMNIKA IN NJEGOVEGA GOSPODARSTVA; ODPIRA SE HORIZONT KULTURNE ZGODOVINE, KI POVEZUJE TUDI VELIČASTNO BORBO SLOVENSKEGA NARODA IN SODOBNOST; KMETIJSKA RAZPRAVA PA ODPIRA NA NAŠEM PODROČJU NAJBOLJ AKTUALNO TEMO. / ZBORNIK NI VEČ SAMO KAMNIŠKI. POVEZUJE VES PREDEL MED SAVO IN KAMNIŠKIMI PLANINAMI. NEKATERI PRISPEVKI OBRAVNAVAJO TUDI DOMŽALE. V MENGŠU NAMERAVAJO IZDATI ŽE NAPOVEDANI DRUGI DEL MENGEŠKEGA ZBORNIKA, KAR SMO UPOŠTEVALI. UPAMO, DA SE TA SOCIALISTIČNA PERSPEKTIVA SODELOVANJA OPIRA NA REALNE MOŽNOSTI, KI TEMELJE TUDI NA MATERIALNI OSNOVI OB POMOČI NAŠEGA GOSPODARSTVA.

UREDNIŠKI ODBOR

GEOGRAFSKI MOMENTI V RAZVOJU KAMNIKA DO ZAČETKA XIX. STOLETJA

Tatjana Kraut-Sifrer

Ravnina ob Kamniški Bistrici je najbolj proti vzhodu pomaknjeni del Ljubljanske kotline, ki v marsikaterem pogledu predstavlja enoto zase. To nam pove že bežen pogled na karto: vrsta osamelcev, ki jo obkroža z zapada in juga, dopušča le razmeroma neširoke zveze proti zapadu oziroma proti Ljubljanskemu polju na jugu. Proti severu pa se ravnina kmalu nad Mengšem zoži, zaključujoč se v kotu med nevisokimi, terciarnimi Dobravami nad Podgorjem na eni, oziroma nekaj višjim svetom Posavskega hribovja na drugi strani. Reliefna pregraja Stari grad—Mali grad—Žale, ob kateri se je vgnezdilo mesto Kamnik, pa še ne pomeni skrajne meje ravnega sveta, saj se nad Kamnikom ob sotočju Bistrice z Nevljico svet spet odpre in sega ob Bistrici vse do prvih tesni nad Stahovico oziroma ob Nevljici tja do soteske nad Vrhpoljem. Mesto Kamnik ima tako prav značilno lego: nastalo je na stiku ravninskega sveta z nizkimi goricami in višjim Posavskim hribovjem in hkrati tam, kjer preideta v ravnino Ljubljanske kotline kar dve dolini, ki se stikata tako rekoč v mestu samem. Še v območje tako imenovanega Posavskega hribovja je vključena v smeri zapad-vzhod potekajoča Tuhinjska dolina, ki v velikem delu pripada porečju Nevljice, medtem ko se ravnina ob Kamniški Bistrici kmalu izgubi v soteskah Kamniških Alp. Tak položaj pač ustvarja Kamniku pogoje za tržno funkcijo. Še važnejša pa je ugotovitev, da je Kamnik tudi pomembno prometno križišče. Cesta, ki je po Tuhinjski dolini povezovala Ljubljansko kotlino s Savinjsko dolino oziroma s Štajersko, je v srednjem veku, kot bomo videli, igrala prav važno vlogo. Druga pot sledi Kamniški Bistrici do Stahovice, nato pa se usmeri po dolini Črne, od koder se preko prelaza Černelca nadaljuje proti Gornjemu gradu oziroma zgornji Savinjski dolini. Omenjeni dve prometni varianti prihajata, poleg trojanske, vedno znova v poštev ob vprašanju eventualne bodoče železniške povezave Gorenjske s Štajersko. Kamnik je tako zrastel na stiku dveh prometnih poti oziroma tam, kjer obe združeni premagata poslednjo reliefno oviro pred

vstopom v Ljubljansko kotlino. Pozneje bomo videli, da je bil tako nastanek kot gospodarski prospek mesta v srednjem veku močno odvisen prav od teh prometnih žil.

Prirodno-geografski položaj Kamnika

Kot smo že omenili, se v geološko-morfološkem pogledu pri Kamniku stikajo tri enote: gričevnat terciarni svet nizkih gor, nekaj višji svet tako imenovanega Posavskega hribovja, zgrajenega iz paleozojsko-mezozojskih kamenin in ravnina ob Kamniški Bistrici, ki je bila zasuta v najmlajši geološki dobi — v kvartarju.

Terciarno-miocenske kamenine predstavljajo v tem sektorju predvsem laporji in peščenjaki. Po svojem izvoru so te kamenine sediment miocenskega morskega zatoka, ki je od vzhoda poplavljal celo Tuhinjsko dolino in se mimo Kamnika nadaljeval še daleč proti zapadu. Iz teh laporjev in peščenjakov je danes zgrajen ves severni obod zapadnega dela Tuhinjske doline, od tu pa se te kamenine preko potočka Uševka pri Nevljah nadaljujejo v gričevje za Mekinjami, kjer se nam lepo razkrivajo tudi v golicah ob Nevljici. Onstran Bistrice so zelo na široko ohranjene v gričevju okoli Tunc, ki povečini ne sega dosti čez 400 m višine, nikdar pa ne preseže 500 m. Ta svet predstavlja sorazmerno slabo poseljeno zaledje Kamnika in tudi mesto samo se ob njem kar hitro ustavi, če izvezamemo Žale, nad pokopališčem in tovornim kolodvorom, oziroma Košiša z Ravnamo nad smodnišnico. K miocenu pa so nekoč prištevali tudi konglomerat, ki je lepo razgaljen nad novo železniško postajo in ob poti na Žale (1, str. 74). Vendar je že Lucerna (2, str. 29—30) štel 30 m visoko teraso, na kateri stoji žalska cerkev k visoki, kar pomeni, da je pleistocenske starosti. Tudi Rakovec (3, str. 179—180) meni, da ta konglomerat ne sodi k miocenu, predvsem spričo dejstva, da se razprostira horizontalno ležeča labora popolnoma diskordantno na nagnjenih miocenskih skladih in sicer na temnosivem peščenjaku, ki je v zgornjem delu že precej globoko preperel. To nam vzbuja domnevo, da so bile miocenske plasti, preden se je nanje usedel prod, dalj časa na površju. S tem je nesporno dokazano, da konglomerat ni miocenski, temveč mnogo mlajši. Po Rakovcu sega začetek akumulacije tega proda v zgornji pliocen, zaključek pa v starejši pleistocen (3, str. 180).

Drugo morfološko-geološko enoto predstavljajo skrajni zapadni odrastki Posavskega hribovja, tako imenovane Trojanske antiklinale, ki se z apnenčastimi pobočji Starega gradu (585 m), Velikega špica (675 m) in Tolste gore (734 m) dalje na vzhodu, strmo spuščajo proti mestu Kamniku. Isti triadni kamenini pripada tudi Mali grad (3, str. 180). Strmo, kamnito pobočje mestu najbližjega Starega gradu je nedvomno dalo najprej gradu, nato pa še mestu svoje ime (9, str. 338 — 16, str. 19). Apnenec, ki tvori v Starem gradu najizrazitejšo kuliso

Kamniku, pa v smeri proti jugu hitro preide v manj odporen psevdoziljski škrlavec, tudi triadne starosti, ki ga srečamo že nad Novim trgom pod Velikim špicom (vrh je še iz apnenca), od tu pa se nadaljuje še dalje proti Perovemu. Kot je pričakovati, se Kamnik ob tej ostri morfološki meji kaj hitro ustavi: le redki domovi se vzpno nekaj više v manj strmo pobočje nad Novim trgom. Nad to mejo seže le še kmetija na sedlu pod Starim gradom, oziroma Kratna nad Perovim.

Poglavitno geološko osnovo mesta Kamnika pa predstavlja bistriški prod, ki sodi po Ilešiču k mlajšemu zasipu (4, str. 163). Termin mlajši zasip je vpeljal že Ampferer in pomeni večinoma še sipek prod, ki bržkone izvira iz dobe pred zadnjo, würmsko glaciacijo. Nasprotno pa novejši avtorji ta prod uvrščajo že v würmsko, t. j. zadnjo ledeno dobo (5, str. 149). V tem prodnem gradivu, ki na široko prekriva vso ravnino ob Kamniški Bistrici, sta se izoblikovali predvsem dve terasi, ki ju zlahka opazujemo južno in severno od mesta. Višja terasa se v ravnini južno od Kamnika v svojem zgornjem delu naslanja na Zaprice, prečka železnico in cesto proti Mostam, južno od cerkve v Šmarci pa polagoma izgine. Nižjo teraso, ki poteka 3 do 4 metre pod zgornjo in okrog 3 metre nad Bistrico (4, str. 163), pa lahko opazujemo ob Bistrici navzdol vse od Malega gradu (vse ulice, ki vodijo od glavne šutenske ceste proti reki so strme), mimo gimnazije, ki stoji že pod njo in dalje bolj ali manj vzporedno z glavno cesto, dokler se pri Duplici ne združi z zgornjo teraso. Ostanki ustrezajočih teras so tudi na levem bregu, ker pa nimajo prodne osnove so močno deformirani (4, str. 163). Višjo, še starejšo teraso lahko opazujemo med Perovim in Volčjim potokom. Je precej obsežna, a morda manj opazna, saj je v sektorju Perovega še pod gozdom. Iste terase najdemo tudi v ravnini severno od Kamnika in to zlasti na levem bregu Bistrice, le da so tukaj višinske razlike med njimi znatnejše. Zgornja terasa, visoka 388 do 400 metrov, na kateri leži vas Zduša in deloma Mekinje ustreza višji terasi južno od Kamnika. K nižji stopnji prav tam sodi severno od mesta terasa v višini 380 do 385 metrov, ki jo zasledujemo od Godiča mimo Jeranovega (saj dobršen del tega naselja leži prav na tej terasi) do pod Mekinj, kjer se po kratkem presledku ponovno pojavi skupno z zgornjo teraso v kotu med Nevljico in Bistrico (4, str. 163). Rakovec opazuje nad opisanimi terasama še tri višje, med katerimi pa naj omenim samo 410-metrsko, z zgornjim delom mekinjskega samostana (3, str. 178), ki hkrati sodi k istemu nivoju kot žalska in malograjska terasa; obe sta del visoke terase in zato pleistocenske starosti. Vse tri opisane terase najdemo tudi v ravnini med Kamnikom in Vrhpoljem (3, str. 179—180).

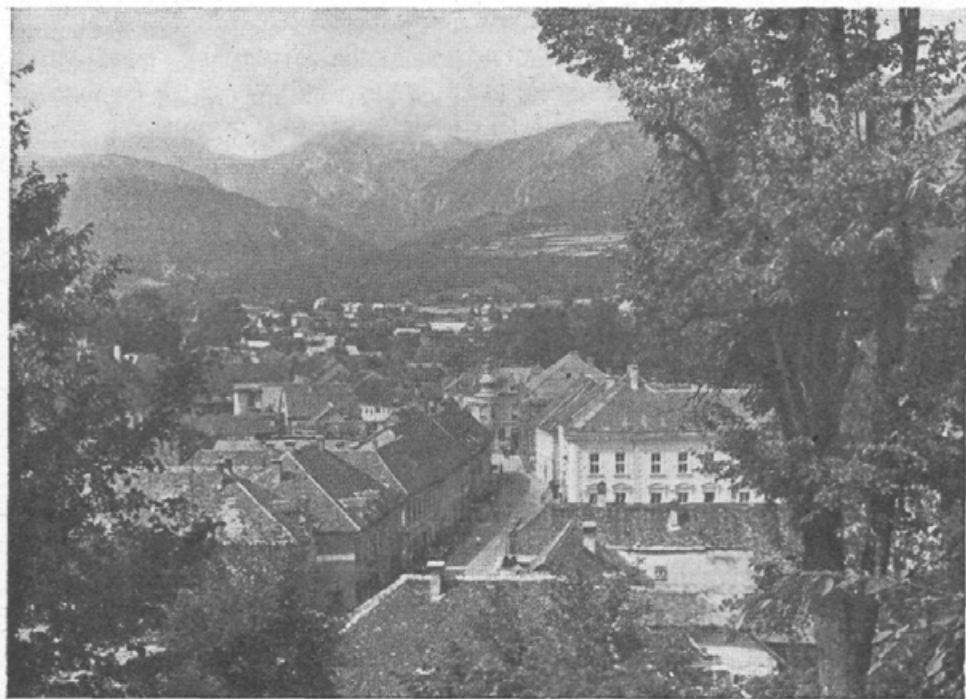
Na tem würmskem prodnem gradivu je ob Malem gradu zraslo mesto Kamnik. V južnem sektorju, obsegajočem Šutno, Zaprice in Bakovnik, je težišče pozidanosti na spodnji, nižji terasi, saj leži na njej velik del Šutne, z izjemo hiš ob mlinščici oziroma Bistrici in skoraj vse Zaprice. V tem sektorju, ležečem

v pasu med cesto in železnico, se danes zelo živahno zida in se mesto prav v tej smeri vedno bolj zliva z Bakovnikom in celo Duplico v zazidalno enoto. Manj se mesto širi po aluvialni ravnici (tu leži nekdanja vas Perovo, danes Kovinarska cesta), oziroma po višji, zgornji terasi v smeri Podgorja. Isto velja tudi za zatišni levi breg Kamniške Bistrice. Mesto samo, kar velja tudi za Graben s Fužinami, se je razprostrlo v aluvialni ravnici. To v večji meri velja tudi za Mekinje, in sicer za del naselja ob mlinščici, medtem ko skupina hiš med nekdanjim Prašnikarjevim dvorcem in starim samostanom sodi pretežno k zgornji terasi. Isto velja tudi za obcestni del Jeranovega, medtem ko je ostali del naselja na nižji terasi in se le posamezni mlini spuste k mlinščici v aluvialno ravnico.

Kamnik v preteklosti

Kot večina naših mest in mestec tudi Kamnik nima neposredne kontinuitete s starejšo antično-rimsko dobo. Še več, iz tega časa nimamo doslej nikakih določnih poročil oziroma sledov o naselju, ki naj bi obstajalo na ožjem prostoru današnjega mesta. Rimski strateški vidiki so si kot najvažnejšo prometno pot izbrali bližnjo varianto preko Trojan (Atransa), ki je tako pustila Kamnik ob strani in ustvarila svojo postojanko Ad quarto decimo, ki se je domnevno nahajala v bližini današnjega Mengša (24, str. 22), oziroma že nekaj vzhodneje od današnjih Domžal (karta 6, str. 16). Vendar pa je skozi Kamnik in po Tuhinjski dolini potekala stranska rimska cesta (24, str. 22), ki se je nato v Ločici pri Vranskem navezala na poglavitno prometno žilo. Da je ta cesta res obstajala nam potrjuje rimsko gradišče pri Motniku, ki je skrbelo za varnost prometa po tej poti (8, str. 11); pri kopanju temeljev za novi most preko Nevljice na cesti Kamnik—Mekinje pa so leta 1953 naleteli celo na kamnite cestne kvadre, ki po vsej verjetnosti izvirajo iz rimskih časov (7, str. 197). Najbrž pa je bila cesta le lokalnega pomena in je verjetno zato M. Kos ne omenja in je tudi ni vrisal v svojo karto. Iz povedanega lahko zaključimo, da je bil kamniški prostor v rimski dobi stran od glavnega dogajanja, ki je poljilo po prometno ugodneje ležečem južnem delu ravnine ob Kamniški Bistrici.

Srednjeveška doba pa je prinesla kamniškemu kotu več življenja. To je doba fevdalne razcepljenosti slovenske zemlje, ki je v nenehnem boju med posameznimi zemljiškimi gospodi, kar velja posebno za XIII. stoletje, prinesla popolnoma nove elemente, ki so soodločali pri nastajanju novih meščanskih naselbin. Pri tem mislimo na tedanjo pomembnost strateško zavarovane lege, saj vemo, da nastajajo srednjeveška mesteca, ki pri nas povečini datirajo iz XII.—XIII. stoletja, pod gradovi, na tako ali drugače zavarovanem prostoru. Kamnik sam se je naslonil na že omenjeno reliefno pregrado Stari grad—Mali grad—Žale, ki ga je za srednjeveške pojme odlično varovala proti jugu, posebno če se spomnimo, da je bil Klanec med Mestom in Šutno tedaj znatno višji,

Avguštin Lah: Pogled na severni del Kamnika.

saj so ga znižali šele leta 1882. Proti vzhodu je mesto varovala reka Bistrica, tako da je bilo slabše zavarovano samo proti severu. Nad celotnim položajem pa je dominiral priostreni in daleč vidni Stari grad, ki je hkrati odlično nadzoroval tedaj pomembno trgovsko pot, vodečo s Štajerskega po Tuhinjski dolini mimo Kamnika ter dalje proti Škofji Loki, Tolminu, Kobaridu in Čedadu. Funkcija Starega gradu pa se je razširjala tudi na cesto, ki je preko Črnela in Gornjega gradu povezovala andeški Kamnik z andeškim Slovenjim Gradcem in se je prav v Kamniku priključevala tuhinjski poti. Momentu strateško ugodne lege se tu pridružuje prometni moment.

Posebno vlogo je v srednjem veku igrala tuhinjska cesta, ki je postala tedaj pomembnejša in prometnejša od stare trojanske. O tem nam govore tudi tile znaki: trg Motnik je zrasel ob tuhinjski cesti nedaleč od prelaza preko Kozjaka in hkrati tam, kjer je še poslednja zložna zveza s trojansko cesto. Na drugi strani Tuhinjske doline pa je nastalo mesto Kamnik, medtem ko ob trojanski cesti v srednjem veku nimamo nobenega urbanskega središča, saj Vranskega glede na trojanski prelaz pač ne moremo primerjati z Motnikom (9, str. 338). Tudi dejstvo, da so hospital za popotnike ustanovili na Kozjaku (današnji Špitalič) in ne kje v Črnem grabnu, samo potrjuje navedeno domnevo (10, str. 40—11,

str. 8). Povsem podobne rezultate so dala tudi proučevanja tipov vasi in domov, zemljiške razdelitve in poteka poselitve (12, str. 90—91). Iz leta 1323 imamo tudi poročilo o kamniškemu trgovcu, ki so ga pri Tolminu oropali (11, str. 8), kar nam spet pokaže, v katere smeri so tedaj segale poti kamniške trgovine.

Značilno pa je še eno dejstvo, o katerem nam poroča zgodovina. V zgodnji slovenski dobi je bilo namreč najbolj gosto poseljeno območje Ljubljanske kotline v pasu med Dobom in Ihanom, Mengšem, Kamnikom, Vodicami in Komendo, od koder se je nadaljevalo mimo Cerkelj in Šenčurja proti Naklemu in Kranju. Težišče naseljenosti moramo torej v tem času iskati v severnem oziroma osrednjem pasu kotline, kar nam potrjujejo močna naselbinska jedra, ki jih najdemo tukaj in številne prazupnije. Mnogo manj obljudeno je bilo tedaj še področje med Kranjem in Škofjo Loko, pa tudi velik del Ljubljanskega polja kaže znake kasne poselitve, kar pa še bolj velja za Barje. Do poznega srednjega veka leži tako na pr. Ljubljana, v nasprotju s Kamnikom, sredi neobljudenega sveta (13, str. 182—183) in tudi njena, sicer nadvse ugodna prometna lega v tej dobi ne prihaja do veljave, saj smo že slišali, da je trojanska obalpska pot v tej dobi mnogo izgubila na račun tuhinjske. V skladu z dejstvom, da se je v starejšem srednjem veku antropogeografsko težišče Ljubljanske kotline osredotočilo na osrednji pas, si razlagamo pojav, da se v zgodovinskih virih Kranj in Kamnik omenjata bolj zgodaj kot trg oziroma mesto, kot pa Ljubljana (13, str. 185).

Že prej smo omenjali prirodno-geografske faktorje, ki so priklicali mesto Kamnik v življenje. Prezreti pa tudi ne smemo tretjega faktorja, ki ni bil nič manj pomemben — gre namreč za trenutno politično-dinastično situacijo. Razcvet Kamnika je namreč v neposredni zvezi z močnim napredovanjem teritorialno-politične oblasti Andeških fevdalcev v predelu Motnika, Trojan, Kokre, Kranja in Smlednika, s središčem prav v tem mestu. Andeški so postali najmočnejši fevdalni rod na Kranjskem, v drugi polovici XII. stoletja pa so si od Oglejskih pridobili tudi funkcijo deželne grofovske oblasti. Kamnik je tako postal središče najmočnejše oblasti v deželi in za časa Andeških najvažnejši kraj na Kranjskem (13, str. 185—186). Tudi živahnejši promet po Tuhinjski dolini v primerjavi s Črnim grabnom moramo vsaj delno gledati kot odraz volje »grofov kamniških«, ki so bili v skladu s srednjeveško prometno politiko zainteresirani za to, da teče promet skozi njihovo mesto (6, str. 240). Kamnik je tako skupaj s Kranjem in Škofjo Loko užival sadove spremembe, ko se je spričo propada velike obalpske trojanske ceste trgovski promet umaknil na bolj stranska, manj prikladna pota (13, str. 186). Vse te okoliščine so tako pripomogle, da je Kamnik, kljub svoji periferni legi, v določeni dobi lahko postal celo vodilni kraj Ljubljanske kotline.

Niso pa bili vsi ti faktorji, ki so tako pozitivno vplivali na njegov tedanji razvoj, sposobni tudi trajneje obdržati svojo veljavnost. V prvi tretjini XIII.

stoletja je začel rod Andeških nazadovati, dokler ni naposled izumrl; med fevdalci, ki se bore za vodilno vlogo v deželi, pa vedno močnejše izstopajo Spanhajmovci, ki si sredi XIII. stoletja pridobe vodilno vlogo v deželi in tudi funkcijo deželnega upraviteljstva (13, str. 186). S tem prav tako vodilna vloga vse bolj prehaja na Ljubljano. Tudi po končni zmagi Habsburžanov obdrži Ljubljana svoj položaj. Politično pomirjenje po dolgem boju za politično prevlado na Kranjskem prinese gospodarsko obnovo in trgovinski procvit — ves ta razvoj pa ponovno priključuje promet na krajše in prometno pripravnejše poti, ki bi hitreje povezale severnejše habsburške pokrajine z njihovo pomorsko bazo — Trstom (13, str. 186). Z drugimi besedami, trojanska obalpska prometna žila prične ponovno pridobivati pomen, prevzemajoč daljnovidni promet na račun nekdanj pomembnejše, a bolj odmaknjene tuhinjske ceste. Takšen razvoj pa samo koristi Ljubljani, saj se njene prednosti v dobi fevdalne razcepljenosti niso mogle uveljaviti in ji šele doba politične združitve pod Habsburžani in obnova velikopoteznejšega prometa dejansko šele s XIV. stoletjem pripomorejo tudi do vodilne upravne funkcije (13, str. 184). Ta razvoj pa ni koristil Kamniku, ki je izgubil marsikatero svojih prednosti (upad Andeških, zamiranje prometa po Tuhinjski dolini), a je vendar ostal tudi naslednje stoletje, kot bomo še slišali, med uspevajočimi in celo vodilnimi mesti na Kranjskem, dokler ni šele XVI. stoletje v večji meri obrnilo smeri njegovega razvoja.

Kamnik se imenuje forum-trg prvič okoli leta 1190 (14, str. 164), mesto pa je najkasneje v dobi mejnega grofa Henrika 1204—28 (11, str. 7), torej v prvi polovici XIII. stoletja. Verjetno pa je bil Kamnik že v XII. stoletju (spomnimo se, da so tedaj Andechs-Meranci na višku svoje moči) živahen tržni kraj (10, str. 40), čeprav pravno še ni imel tega naziva. Najstarejše jedro meščanske naselbine predstavlja severno od Malega gradu ležeči del mesta (14, str. 164), ki je imel s srednjeveških urbanističnih vidikov zelo ugodno lego: nastal je tik pod gradovoma v dobro zavarovani legi za Malim gradom, ki je bil tedaj po Klancu še bolj povezan z Žalami. Ta del današnjega mesta je bil v srednjem veku tudi obzidan. Ni pa, kot bi morda mislili, meščanska naselbina Kamnika nastala v docela neposeljenem okolišu. Domneva se namreč, da je na prostoru današnje Šutne, južno od Malega gradu, obstajala že pred ustanovitvijo urbanskega naselja agrarna naselbina. To naj bi dokazovala stara farna cerkev, ki je ležala zunaj pravega mesta na današnji Šutni, kar daje slutiti, da je starejša od mesta samega. To pa naj bi veljalo tudi za naselbino ob njej, saj si farne cerkve brez nje ne moremo zamišljati (10, str. 40—11, str. 8, 20, 21—14, str. 165). Po teh razvojnih značilnostih nas Kamnik potemtakem spominja na meščansko Ljubljano, ki je zrastle poleg stare fare Sv. Petra, oz. na Škofjo Loko, ki se kot naselje Brižinskih škofov opira na bližino agrarne Stare Loke (11, str. 20—21).

Obzidje, ki je oklepalo samo Mesto (nekdaj Trg ali tudi Stari trg imenovano) pa je kmalu postalo pretesno: mesto se je začelo vse bolj širiti izven njega. Valvasorjeva slika Kamnika nam lepo kaže del obzidja pod Malim gradom z obzidanim mestom, pa tudi že skupine hiš onstran zidu. Tudi v tekstu omenja isti avtor tri predmestja: Šutno, Graben in Novi trg. Šutna se je razvila južno od Klanca oziroma Malega gradu, ob nekdam kaj prometni poti, ki je vodila iz Tuhinja proti Škofji Loki. Skoraj izključno enonadstropne hiše homogeno obkrožajo glavno ulico, medtem ko je pozidanost ob mlinščici bolj raztresena in manj enakomerna. Ta spodnji del Šutne, kjer so bile nekoč usnjarske delavnice in mlini, se je imenoval tudi Na produ (»Am Griess«) (15, str. 55). Severno od obzidja ob cesti proti Stranjam oziroma Gornjemu gradu je zrastle predmestje »G r a b e n«, ki pa je enotno in homogeno pozidano samo ob vzhodni strani glavne ceste. Na današnjih Fužinah (ime!) tik nad Grabnom, so še v prejšnjem stoletju delovale fužine, a tudi na Grabnu je nekoč cvetelo žbljarstvo (16, str. 8). Predmestje »N o v i t r g«, ki se je razvilo pod Starim gradom onstran Bistrice, vzbuja posebno pozornost s svojim imenom. Prof. dr. M. Kos meni, da predstavlja Novi trg mlajše naselje v primeri s Trgom (»Am Platz«) in da je slednji dobil pridevek »stari« šele po nastanku »Novega« trga na levem bregu Bistrice (14, str. 164—165). Tako bi Kamnik doživljal podoben razvoj kot Ljubljana (Stari trg — Novi trg). Podobnega mnenja je bil v tem vprašanju že pred Kosom tudi Luschin (10, str. 41). Dejstvo pa je, da v literaturi kot tudi med ljudmi ne srečujemo naziva Stari trg, ampak nasprotno le Trg, oziroma »Am Platz«. Tako omenja listina iz leta 1510 le »Am Platz«, prav tako tudi tista iz leta 1586 (17, str. 139, 140). Valvasor ravno tako pozna samo »an dem Platz« (18, str. 546). Med novejšimi avtorji najdemo pri F. Steletu naziv Trg (19, str. 93) in tudi J. Polec omenja le »Na trgu« — »Am Platz« (15, str. 55). Kot je pri Trgu problematičen vzdevek »stari«, nam pri Novem trgu daje misliti označba »trg«. To naselje, ki je stisnjeno na tesnem prostoru med Bistrico in Starim gradom pač verjetno nikoli ni bilo sposobno igrati pomembnejšo tržno funkcijo. Tesen prostor je namreč Novemu trgu onemogočal vsak razvoj. Naselje nima tržnega prostora, ki je bil v srednjem veku važen znak tržne funkcije, če izvzamemo nekoliko razširjeni prostor tam, kjer se edina strnjeno zazidana ulica vodeča od mostu razcepi. Novi trg je tudi po Bistrici odrezan od poglobitve prometne smeri, saj vodi skozenj samo manjša pot, ki ga povezuje na eni strani s Šutno in Podgoro oziroma tuhinjsko cesto, na drugi strani pa se preko Zgornjega Perovega nadaljuje kot kolovozna pot v hribovito zaledje proti Palovičam. Tudi danes se naselje ne širi in je še v mnogočem ohranilo svoj agrarni videz. Najmanjše predmestje je Podgora, ki hkrati zavzema najneugodnejši položaj. Stisnjena je med Stari grad in Bistrico in to prav na tistem mestu, kjer se reka hribu najbolj približa, kar ji je povsem onemogočilo kakršenkoli razvoj. Spomnimo pa naj, da so šele med

poslednjo vojno podrli poslopja, ki so stala na drugi strani ceste še pred mostom in ki so vsaj delno ustvarjala videz sklenjene ulice. Nemški naziv »Vorder Brücken« pa ni vključeval samo poznejšo Podgoro, ampak tudi hiše, ki so stale pred mostom onkraj Bistrice, a so bile še zunaj obzidja, ki je teklo, kot bomo videli, nekoliko vstran od reke.

Pravilna zasnova tržnega prostora s sistemom ulic in uličic nam samo potrjuje domnevo, da je bil tudi Kamnik kot meščanska naselbina na novo ustanovljen. V skladu z reliefno-topografskimi pogoji opazimo pri Kamniku značilno raztegnjenost naselja v smeri S—J, ki jo pač določa položaj doline oziroma smer toka reke Bistrice. Na Mesto sta se tako v tej smeri navezali tudi obe največji predmestji: Graben na severu in Šutna na jugu. Obe predmestji spaja v smeri bistričinega toka potekajoča ulica, ki je hkrati že del prometnih poti proti Ljubljani, Gornjemu gradu oziroma Tuhinjski dolini. Pri vstopu v Mesto (naj tako imenujemo nekdanj obzidani del) na Klancu oziroma pred današnjo sodnijo se ta ulica enakomerno razširi, predstavljajoč nekdanj osrednji tržni prostor in s tem najvažnejši del naselja. Po svoji zasnovi, ki ni nič drugega kot enakomerno razširjena ulica, bi kamniški »Trg« močno spominjal na primer na ljubljanski Mestni trg, vendar se za razliko od njega v Kamniku na to razširjeno ulico veže, ob stiku slednje z nekdanjo Veliko ulico (danes Maistrova) še tržni prostor pravilne pravokotne oblike. Tudi sama Velika ulica, po kateri se je nekoč usmerjal promet proti Tuhinjski dolini, je morala biti nekoč zelo reprezentativna. Vse druge ulice igrajo zgolj podrejeno vlogo. V glavnem potekajo pravokotno na »Trg« oziroma »Veliko ulico«, na njihovo smer pa je v mnogočem vplivala tudi struktura obzidanega mesta (19, str. 93, 94). Te ulice so nekdanj tudi opravljale neko določeno funkcijo: to nam dokazujejo stara imena zanje, kot Židovska ulica, ki je nekdanj tekla od današnje kavarne proti stari Pollakovi usnjarni, Špitalska ulica pa je bila tista med frančiškanskim samostanom in Klancem. O svoji nekdanji funkciji pričajo tudi imena stare Mesarske, Strojarske in Mlinarske ulice (19, str. 94).

Kot smo že omenjali je Mesto v srednjem veku obdajalo obzidje. Po Stiasnyu (str. 22) je obstajalo obzidje že v 13. stoletju, verjetnejša pa bo letnica 1451 (10, str. 46), ki kaže, da se je mesto dokončno utrdilo šele tik pred neposredno turško nevarnostjo. Skozi obzidje so vodila štiri velika vrata: nekako na vrhu nekdanjega Klanca so stala Šutenska vrata, med Albrechtovo hišo in sedanjim Zdravstvenim domom se je prišlo na Graben oziroma v Mekinje skozi Grabenska vrata. Vrata konec Velike ulice, a še pred Debevčevo hišo, so se imenovala Mostna vrata, pod Malim gradom ob mlinščici pa Biriška. Mala vrata so bila tudi med sedanjo Roševo hišo in ozko ulico, ki vodi proti Veliki ulici (15, str. 54). Slednja bi ustrezala tistim, ki jih omenja Valvasor med Grabenskimi in Mostnimi vrati, po istem avtorju pa bi manjša vrata vodila tudi

v frančiškanski vrt (18, str. 543). Obzidje je spajalo Mestna vrata približno takole: od Grabenskih vrat je teklo nekako do Roševe hiše, nato pa je krenilo ob Fröhlich-Cerarjevem zidu do Velike ulice, ki jo je prečkalo pred Debevčevo hišo, saj je le-ta stala že v predmestju Pred mostom. Od tu se je vleklo obzidje ob zidu mestne ubožnice do Pollakove usnjarne, ki je tako rekoč že vdrla v obzidje; mimo Biriških vrat se je obzidje nato zasukalo proti Malemu gradu in se spajalo z njim najbrž vse tja do vrha Klanca, t. j. do Šutenskih vrat. Odtod je krenilo proti žalskemu hribu, verjetno ob južni strani nekdanje graščine Turn, odkoder se je obrnilo po bregu navzdol za nekdanjim Pollakovim in samostanskim vrtom do Albrechtove hiše ob Grabenskih vratih (15, stran 54—55).

Po številu prebivalstva sodijo srednjeveška kranjska mesta na splošno med manjša, a Kamnik ni poslednji med njimi. Po preračunavanjih na podlagi davkov in davkoplačevalcev je Luschin izračunal, da je bilo l. 1400 v Kamniku 168 hiš, kar ni dosti manj kot leta 1516, ko je njih število znašalo 177. Takšen zastoj v rasti po Luschinovem mnenju v tisti dobi na splošno ni redkost (10, str. 43). Med temi 177 hišami jih odpade na Mesto 96, na Graben 12, Pred mostom in na Novem trgu jih je bilo 15, na Šutni 29, pod Žalami pa 6. Razen tega je bilo v mestu devet plemiških stavb, deset pa jih je bilo v cerkvenih rokah (10, str. 49). To število je za današnje pojme seveda majhno, moramo pa se spomniti, da je Ljubljana leta 1600, torej skoraj sto let pozneje, štela skupaj s tedanjimi predmestji 496 hiš (10, str. 50), da je torej Kamnik ob začetku XVI. stoletja štel približno tretjino tedanjih ljubljanskih hiš. Skoraj v istem času (leta 1515) je bilo na pr. v Novem mestu 272 hiš, v Krškem pa leta 1570 le 132 (11, str. 49). Pri cenitvah števila tedanjega prebivalstva Kamnika je Luschin prišel do številke 1500—1600 prebivalcev po preprostem računu, da pride na hišo približno 10 prebivalcev, a še to se mu je na splošno zdela previsoka cenitev. V primerjavi z Ljubljano, ki je leta 1616 štela približno 7.000 prebivalcev (10, str. 50), je torej Kamnik že tedaj znatno zaostajal.

Po socialnem sestavu je srednjeveško prebivalstvo Kamnika pripadalo plemičem, duhovščini, meščanom, mnoge med njimi pa je le težko opredeliti in ne sodijo k nobeni od teh skupin (dekle, dninarji, hlapci). Sorazmerno dosti je bilo plemičev — 20% — med katerimi je na prvem mestu omeniti Andeške ministeriale, razne gradiščane in oskrbnike, kot tudi plemiče, ki so se v Kamniku dalj časa zadrževali in imeli tukaj svoje hiše. Podobno kot plemiči se tudi duhovščina zaradi svojega višjega socialnega položaja večkrat omenja v listinah in je zastopana z okoli 12% imen. Več kot polovica prebivalcev pa je pripadala meščanskemu stanu. Pravno je bil meščan le tisti, ki je bil sprejet na sejah mestne občine, a pogoj za to je bil, da je prosilec že imel posest v mestu in da je opravljal kakšno obrt. Med priimki meščanov pa je zopet 20% takih, ki

pričajo o obrtni dejavnosti nosilca. To je sorazmerno majhen odstotek, verjetno zato, ker je do XV. stoletja ohranjeno le malo priimkov, iz XV. stoletja, ko je odstotek takih imen navadno večji, pa za Kamnik nimamo kakih obsežnejših seznamov (20, str. 68, 71). Kar pa zadeva narodnostno sestavo ni dvoma, da je bila večina prebivalcev slovenskega rodu, doma iz bližnje in daljne okolice, od koder je stalno dotekal slovenski živelj v mesto. To velja posebno za dobo po XIV. stoletju, ko se je ustavil dotok tujih doseljencev v naše kraje (20, str. 70). Če navedemo še podatek o prispevku kranjskih mest za doto princeze Katarine leta 1446, ko je Ljubljana prispevala 1600 fl., Kamnik 500 fl., Novo mesto 300 fl., Kranj 200 fl. in Kostanjevica 60 fl. (11, str. 49) — dobimo nekakšen vpogled v gospodarsko moč tedanjega Kamnika v primerjavi z drugimi kranjskimi mesti. To pa nas že neposredno sili k vprašanju, odkod je Kamnik tedaj črpal svoje življenjske sokove?

Na to vprašanje nam doslej zgodovina odgovarja z bolj pičlimi konkretnimi podatki. Na splošno je znano, da je po poklicu med srednjeveškimi meščani največ obrtnikov in trgovcev. Obrtniki so povečini delali le za notranje potrebe mesta in bližnje okolice (6, str. 236). Vemo tudi, da naša mesta nikdar niso uživala monopolnega položaja v obrtni produkciji (11, str. 49—50). Bila so dolgo v borbi s podeželjem, ki ga je podpiralo tuje plemstvo, da bi si zagotovila monopol nad obrtjo in trgovino — česar pa nikoli niso v celoti dosegla. Tako je leta 1421 nadvojvoda Ernst na prošnjo Kamničanov prepovedal vse gostilne, ki niso ob cestah, pri farnih cerkvah ali pa, ki ne obstajajo že od nekdaj; za kakšno ozemlje je veljala ta prepoved pa ni znano (11, str. 50). Leta 1434 prepove vojvoda Friderik na pritožbo Ljubljane, Kranja in Kamnika vse nedovoljene obrti na deželi. Zelo jasna pa je zlasti pogodba iz leta 1492, po kateri ne sme biti v nobeni fari eno miljo okoli štirih glavnih mest, med njimi tudi Kamnika, več kakor po en krojač, kovač, čevljar in gostilničar (11, str. 50). Tudi v trgovini si hočejo mesta priporiti monopol. Po pogodbi iz leta 1492 je kmetom dovoljeno izvažati na sever kisle vina in nato prodajati v kranjskih mestih zanj dobljeno železo. Omejitve so že pri prodaji boljših južnih vin, ki jih smejo prodajati samo v deželi. Sol smejo kmetje svobodno prodajati in zamenjavati. Živino, ki jo kupijo na Hrvaškem, Ogrskem, južnem Štajerskem in v Slovenski marki, smejo prodajati le v deželi. Omejitve so tudi v trgovini s prašiči. Nadalje lahko prodajo vse, kar sami pridelajo v Primorje; tranzitna trgovina v vseh teh predmetih, skoraj vsa železna trgovina in trgovina s kolonialnim blagom pa je pridržana meščanstvu (11, str. 51—52). Tej pogodbi so pozneje sledile še druge, dejstvo pa je, da meščanstvo nikoli ni imelo v rokah pretežnega dela trgovine s produkti poljedelstva, živinoreje, domače obrti ter z vinom in soljo. V rokah mest pa je bila trgovina z mnogimi vrstami tujega blaga ter povečini tudi kranjska trgovina z domačim in tujim železom (11, str. 53—54).

Leta 1516 je bilo v Kamniku: 16 čevljarjev, 6 lončarjev, 6 kovačev, 5 nožarjev, 4 ostrogarji, 3 krznarji, po dva jermenarja, kramarja, suknostrizca in peka, ter po en zlatar, klobučar, mesar, zidar, slikar, krojač in tesar (10, str. 54). O zanesljivosti teh podatkov pa dvomi Luschin sam, poudarjajoč, da omenjeni seznam pač ne more biti izčrpen. Po številu obrtnikov posameznih strok lahko morda vendar domnevamo, da je bila v Kamniku močnejša čevljar-ska obrt. Tu naj opomnimo, da so bili v srednjem veku čevljarji hkrati usnjarji oziroma strojarji; ker so pri svoji obrti potrebovali mnogo vode, jih najdemo v Kamniku Na produ, to je v spodnjem delu Šutne ob mlinščici. Stari Kamničani se še spominjajo usnjarije v mlinščici tik pod Malim gradom; nanje še danes spominja srečno ohranjeno ime Usnjarske ulice, pa tudi nekdanja Pollakova usnjarna in današnja moderna tovarna usnja sta po nastanku kot po lokaciji zanesljivo v zvezi s to staro obrtniško tradicijo. Tudi lončarstvo je po seznamu iz začetka XVI. stoletja lepo zastopano, kar pa še posebno velja za železarje, če tako s skupnim imenom označimo kovače, nožarje in ostrogarje. To nam potrjujejo tudi drugi viri. Stiasny poudarja, da so svoje dni sloveli kamniški žebjarji, krznarji in usnjarji in da so njih blago poznali celo Lahi in Nemci (16, str. 12). Omenja tudi, da je bilo v Kamniku in okolici vrhu tega še mnogo fužin, plavžev in brusilnic in pa, da so si Kamničani že tedaj služili svoj kruh tudi s pripravljanjem smodnika (16, str. 38). Ugodna okolnost, ki je vsekakor pospeševala razvoj kamniške obrti je vodna moč Kamniške Bistrice, oziroma umetno izpeljanih industrijskih strug tako imenovanih mlinščic. Takšna struga je poganjala nekdanje fužine na prostoru današnje smodnišnice, odkoder se nadaljuje mimo Grabna in ob robu nekdanjega obzidja do Malega gradu in nato dalje skozi Šutno tja proti Perovemu. Tudi skozi Mekinje teče mlinščica. Vodna moč teh industrijskih strug pa ni rabila samo železarjem in usnjarjem, temveč tudi številnim drugim obrtnikom, pa raznim mlinom in žagam, od katerih so se nekatere ohranile do danes. Druga okolnost, ki je vabila k izrabi, je bila surovinska osnova, kar velja pač predvsem za železovo rudo, ki so jo uporabljale fužine, in lončarsko glino, zanesljivo pa so tudi mlinci in žage delale z lokalnimi surovinami. O železarski obrti XVII., XVIII. in XIX. stoletja imamo objavljenih nekaj več poročil, zato naj o njej tudi na tem mestu obširneje spregovorimo.

Kamniške fužine so stale vse do srede XIX. stoletja na ozemlju današnje smodnišnice. Življenjska doba teh železarn je obsegala celih 250 let, čeprav so obratovalle v tem času z menjajočo se intenzivnostjo. O njih imamo naj-starejše poročilo iz let 1603—1622, nato pa se spet pojavijo v listinah šele čez 100 let v zvezi s fužinarjem Francem Jožefom Žiganom, ki ima za razvoj bistriških fužin zanesljivo največje zasluge. Agilni fužinar je računal na železno rudo v okolici Kamnika, bogate gozdove v Bistriški dolini, iz katerih bi lahko dobival oglje, stalno vodno moč reke Bistrice; fužine bi v kraj prinesle več

Avguštin Lah: Pogled iz Malega gradu na stari center Kamnika.

življenja in dale zaslužek številnim delavcem in prevoznikom, pa tudi kmetje bi s prodajo svojih pridelkov našli nov vir dohodkov. Razen tega pa bi bile kamniške fužine edine v vsej okolici do 12 milj naokrog. Kljub temu pa je moral Žigan biti dolgo borbo z drugimi kranjskimi fužinami kot tudi s samim mestom Kamnikom, preden je lahko začel nemoteno obratovati. Kamničani so se pritoževali nad tem, da seka Žigan v gozdovih Kamniške Bistrice, ki so jih dotlej imeli za izključno svojo posest. Nasprotovali so zajezovanju vode v Bistrici, češ da bodo zato trpeli štirje mlini in tri kovačije, ki stoje niže ob vodi, bistriška voda pa bo zaradi pranja tako onesnažena, da je ne bodo mogli uporabljati peki, mesarji, pivovarji in drugi obrtniki. Opatinja iz Mekinje je zahtevala, da Žigan ne sme odvajati vode, ki teče na mekinjski mlin in Fajdigove stope (21, str. 26—27). Šele leta 1737 oziroma 1745 je prišlo do dokončne ureditve vseh spornih vprašanj, tako da uradna poročila iz let 1750 in 1751 že javljajo, da fužine dobro uspevajo. Pri nenehnem obratovanju pa so se kmalu izčrpale zaloge železne rude v bližnji okolici in so morale kamniške fužine poseči za svojo surovino na precej širše področje, ki je imelo okrog 30 km premera in je seglo tja do Velesova in Smlednika, do Preske in Višnje gore na Dolenjskem in preko Tuhinjske doline na Savinjsko. Žiganove fužine so obsegale talilno peč

ali plavž na volka ter dvojne ognjišč za pretapljanje surovega železa v kovno in za tenjenje, razen tega pa tudi kovačijo za orodje ter dve kovačiji za žeblje (21, str. 31—32). Na fužinah so izdelovali surovo palično železo, tračno in kovaško železo ter razne vrste žebeljev. Žeblje so kovali celo za izvoz preko Trsta v Italijo. Po Hacquetovem poročilu iz leta 1771 je znašala proizvodnja 1160 centov surovega železa, iz katerega so izdelali 250 centov paličastega železa, 150 centov kovaškega železa ter 760 centov žebeljev; iz tega se vidi, da so bili prav žebli najvažnejši izdelek bistriških fužin (žebjarji na Grabnu!). Leta 1779 je prevzel fužine Franc Dionizij Urbančič. Po Gussmannovem poročilu iz leta 1796 je obrat imel za 25.000 goldinarjev prometa, redil je 183 družin in dajal zaslužka čez 200 delavcem, če računamo tudi oglarje, dobavitelje rud in voznike. Za izvoženo blago pa so fužine zaslužile 18.000 goldinarjev tujega denarja. Vendar so pričele fužine počasi pešati in fužinar Urbančič si je, zaradi pomanjkanja kapitala in tedanjih političnih težav, zaman prizadeval modernizirati obrat po zgledu naprednejših koroških fužin. Po njegovi smrti je plavž prenehal obratovati in se je še preostalo delo omejilo zgolj na izdelovanje žebeljev. Šibka stran bistriških fužin je bil način preskrbe z rudo in nezanesljivost dovoza pa tudi nestabilnost odkupnih cen. Denarno šibki Urbančič vsem tem težavam ni mogel kljubovati. Fužine so začele prehajati iz rok v roke, dokler jih ni poslednji lastnik E. pl. Andreoli, ki je v njih koval le še žeblje iz kupljenega železa, leta 1853 prodal vojaštvu. Dokončen vzrok propada obrata je bila močna konkurenca, ki jo je prinesla s seboj tedanja Južna železnica, kot tudi gospodarske reforme marčne revolucije leta 1848 (21, str. 99). Na tradiciji in prostoru starih fužin pa je zrasla smodnišnica, današnje podjetje »Kamnik«, kot prvo in najstarejše industrijsko podjetje v vsem okolišu.

V štirinajstem stoletju sta se, kot poročajo viri, trgovina in obrt prav hitro razcvitali. Kamničani so tedaj kupčevali s Furlanijo in Beneškim (16, str. 23), kar nam potrjuje tudi že omenjeno poročilo o kamniškem trgovcu, ki ga je l. 1323 oropal in strata canalis a Tulmino neki Čedadec (11, str. 8). V tem spisu smo že večkrat omenili, kako velik pomen je imela za Kamnik tuhinjska prometna pot, po kateri je bil v srednjem veku kot tudi še v začetku novega veka živahen promet med Štajersko in obmorskimi deželami. Višek svoje »mogočnosti« pa je mesto doseglo v XV. stoletju, ko so mu vladarji naklanjali razne privilegije in sta tudi trgovina in obrt dobro uspevala (16, str. 24). To nam potrjuje med drugim dejstvo, da so bili v Kamniku tudi zlatarji, ki pač s svojo navzočnostjo dokazujejo, da gre za sorazmerno bogato mesto (16, str. 25). Iz zgodovinskih virov tudi izvemo, da sta bila okrog leta 1370 v Kamniku dva Žida (Musch in Chatschim) (16, str. 26), kar bi nam pojasnilo, od kod ime Židovski ulici, ki je bila nekoč v Kamniku. B. Otorepec pa nasprotno meni, da sta omenjena žida v tej dobi delovala iz Celja (20, str. 70). O blaginji mesta

govori tudi dejstvo, da so bili med kamniškimi meščani celo taki, ki jim je premoženje dopuščalo, da so živeli od svoje rente, ne da bi se neposredno ukvarjali z meščanskimi poklici (10, str. 50).

Važen privilegij srednjeveških mest pa je bila pravica do letnih sejmov, ki je razen trgovanja na manjših tedenskih sejmih pomagala vzdrževati naselju njegovo tržno funkcijo. Kamniku je cesar Maksimilijan leta 1501 dovolil letni sejem na dan sv. Primoža in Felicijana 9. junija (10, str. 45), pozneje pa je mesto dobilo še štiri letne sejme, na katere so prihajali celo trgovci iz Ljubljane, Kranja in Tržiča (22, str. 185). Če lahko tako označimo dobo XIV. in XV. stoletja kot čas gospodarskega prospevanja mesta Kamnika, pa bomo kmalu ugotovili, da se je ta razvoj z novim vekom spremenil.

Že XV. stoletje karakterizira zgodovinar kot dobo velikih kriz. Toda te politične, družbene in gospodarske krize, ki so pretresale slovenskega človeka, se niso omejevale le na našo zemljo, ampak so bile le odsev takratnega splošnega dogajanja v Evropi (6, str. 306). Vendar so bila v XV. stoletju mesta še najmanj prizadeta; obzidje jih je varovalo pred Turki, deželni knez z raznimi privilegiji pa pred konkurenco kmetov (6, str. 347). Primer Kamnika nam je to tudi potrdil. Položaj pa se je spremenil že konec XV. stoletja, ko so tudi mesta začutila posledice trajnih notranjih in zunanjih kriz (2, str. 348). Trgovina je pričela občutno pešati, mnoga dotedanja trgovska pota so zaprli (turški vpadi, vojskovanja z Ogrji), ali pa so se obrnila v drugo smer; obrt pri obubožanem prebivalstvu ni našla več odjemalcev. V naše kraje je začel prodirati tudi tuj trgovec, ki je prinašal s seboj mnogo denarja in z njim postavljaj take cene svojemu blagu, da mu domači trgovec ni mogel konkurirati. Tako je domači trgovec pod silo tuje konkurence izostal z inozemskih tržišč (na pr. v Benetkah) in tudi marsikatera panoga trgovine na daljavo je prešla v tuje roke (2, str. 348).

Gospodarske oblike zgodnjega kapitalizma so prinesle tako nove momente v gospodarsko življenje naše zemlje, ki so z njimi močno prizadele tudi naša mesta. Hkrati je prinesel že konec XIV. stoletja združitev velike večine slovenskih pokrajin v rokah Habsburžanov oziroma Avstrije. Stara fevdalna doba je v svoji teritorialni razcepljenosti priklicala mesta pod gradove, v zavarovane lege. Velikokrat je celo dajala prednost strateškemu momentu. V novi situaciji, nastali nekako z novim vekom, pa kaže, da je ta moment izgubil svojo veljavo. Vse bolj so stopala v ospredje mesta, ustrezajoča tudi drugim, rekli bi večjim zahtevam, med katerimi je bila lega ob daljnovidnih prometnih poteh oziroma njih križiščih osnovne važnosti. Pri Kamniku bomo takoj spoznali, da ta razvoj ni šel v prid njegovi rasti in prospevanju. Zgodovinarji takole popisujejo njegovo nazadovanje:

Stiasny pripisuje uničeno zunanjo trgovino Kamnika Turkom in Benečanom, kot tudi samim, rekli bi, notranjim razmeram. Kmetje niso hodili več kupovat v mesto, ampak so začeli sami tržiti, kar so plemiči samo podpirali.

Mnogo razdora in neenotnosti pa je med meščane vnesel tudi protestantizem, ki se je v mestu močno razširil. Kmetško trgovino, proti kateri so se kranjska mesta združeno borila, imenuje zgodovinar celo »pogubonosno« (16, str. 29, 30). Razen vseh teh neprijetnosti pa so mesto močno prizadele tudi razne elementarne nesreče: tako sta se med močnim potresom leta 1511 podrla Stari in Mali grad. Zelo pogosto pa je v tistih časih v Kamniku tudi gorelo. Tako je močan požar izbruhnil leta 1511, leta 1609 je že drugič pogorel skoraj ves Kamnik; sledil je požar leta 1660, leta 1779 je gorelo na Grabnu, leta 1788 je ogenj na Šutni uničil 56 hiš z župniščem vred; vesti imamo še o požarih leta 1804, ko je pogorelo v mestu 91 hiš, frančiškanski samostan in špital in leta 1845 (16, str. 31, 32). Tudi kuga ni prizanesla Kamniku. Obiskala ga je v letih 1598, 1599 in 1624 (16, str. 32).

Luschin meni, da je Kamnik gospodarsko prospeval še tja v XVI. stoletje in je šele potem močno nazadoval. Vzrok temu propadanju ni samo uničena trgovina s Hrvatsko, kot misli Valvasor, ampak tudi preusmeritev beneške trgovine. V času protireformacije so gospodarsko propadali najbolj podjetni in najbogatejši meščani; drugi so zopet prehajali v plemiški stan — tako so meščani izgubljali svoje ljudi, niso pa dobivali novih moči. V celotni Avstriji se je tudi zelo občutila tridesetletna vojna, čeprav dežela v njej ni bila neposredno udeležena (10, str. 50).

Vsi ti vzroki so naposled pripeljali Kamnik tako daleč, da nam Valvasor konec XVII. stoletja lahko poroča le, da je to »mesto imelo nekdanj mnogo bogatih ljudi in da se je zelo pečalo s trgovino, o čemer pričajo z rezanim kamnom in železnimi vrati okrašene hiše«. Pripominja nadalje, »da so gotovo nekdanj rezani kamni več stali kot je sedaj vsa hiša vredna«. Plemstvo, ki se je semkaj zateklo pred turško nevarnostjo je mesto zelo povzdignilo, tako da so bili vsi prostori v njem pozidani. »Pred časom,« piše Valvasor, »pa je mesto tako nazadovalo, da je četrtna hiš, če ne več, propadla. Vse trgovine, razen ene, so zaprte, najlepša hiša se dobi za dve kroni v najem za vse leto. Prebivalci so popolnoma revni ljudje« (18, str. 542, 543). Tudi pol stoletja pozneje, piše Gruden, poročila niso nič boljša in je Kamnik veljal celo za vzgled, kako propadajo kranjska mesta (23, str. 1026).

Če vse naštetu združimo ugotovimo, da je najtežji udarec prizadejalo Kamniku nazadovanje trgovine s Hrvatsko in Ogrsko kot tudi spremenjene poti beneške trgovine, ki smo jo občutili posebno po turški zasedbi Cipra (10, str. 53). V marsičem je Kamnik močno občutil tudi posledice notranjih gospodarskih kriz: obubožanje prebivalstva in s tem zmanjšano kupno moč, konkurenco kmečke trgovine, gospodarsko nemoč meščanskih krogov. Vsi ti vzroki pa so vendar bolj ali manj historični in smo jih prevzeli iz zgodovine, da vsestransko osvetlimo pojav nazadovanja mesta. Pri tem pa ne smemo prezreti velike važnosti tudi povsem geografskega momenta: z novim vekom je pričel Kamnik

vse bolj izgubljati svojo prometno vlogo. Promet po Tuhinjski dolini, ki je v srednjem veku veliko pripomogel k prospevanju mesta, je pričel počasi zamirati. Trojanska cesta se je v novi gospodarsko-politični situaciji izkazala z vidika Avstrije kot bližja in ugodnejša prometna zveza severnoavstrijskih pokrajin s Trstom. Prednost trojanske obalpske prometne variante se je dokončno potrdila v drugi polovici XVII. stoletja, ko so popravili staro pot, oziroma v začetku XVIII. stoletja, ko je stekla v letih 1720—1727 nova cesta skozi Črni graben (22, str. 185). Rezultat te preložitve poti ni samo nazadovanje Kamnika, ampak tudi gospodarsko ugašanje Motnika, kot drugega urbanskega centra na stari poti. Dohodki motniške mitnice so skoraj povsem ugasnili (8, str. 54). Tuhinjeci so sicer uvideli svoj žalostni položaj in so začeli v začetku XIX. stoletja sami graditi novo cesto po svoji dolini, vendar se tudi nova pot ni mogla dvigniti nad zgolj lokalni pomen (8, str. 77). Poročila imamo tudi, da je po ustanovitvi rednega poštnega prometa med Gradcem in Benetkami v XVI. stoletju pošta nekaj časa še tekla po Tuhinjski dolini; ko pa se je zaradi kuge v Kamniku preusmerila čez Trojane, so Kamničani leta 1717 že zaman moledovali, da bi jo ponovno predstavili na staro pot (22, str. 185).

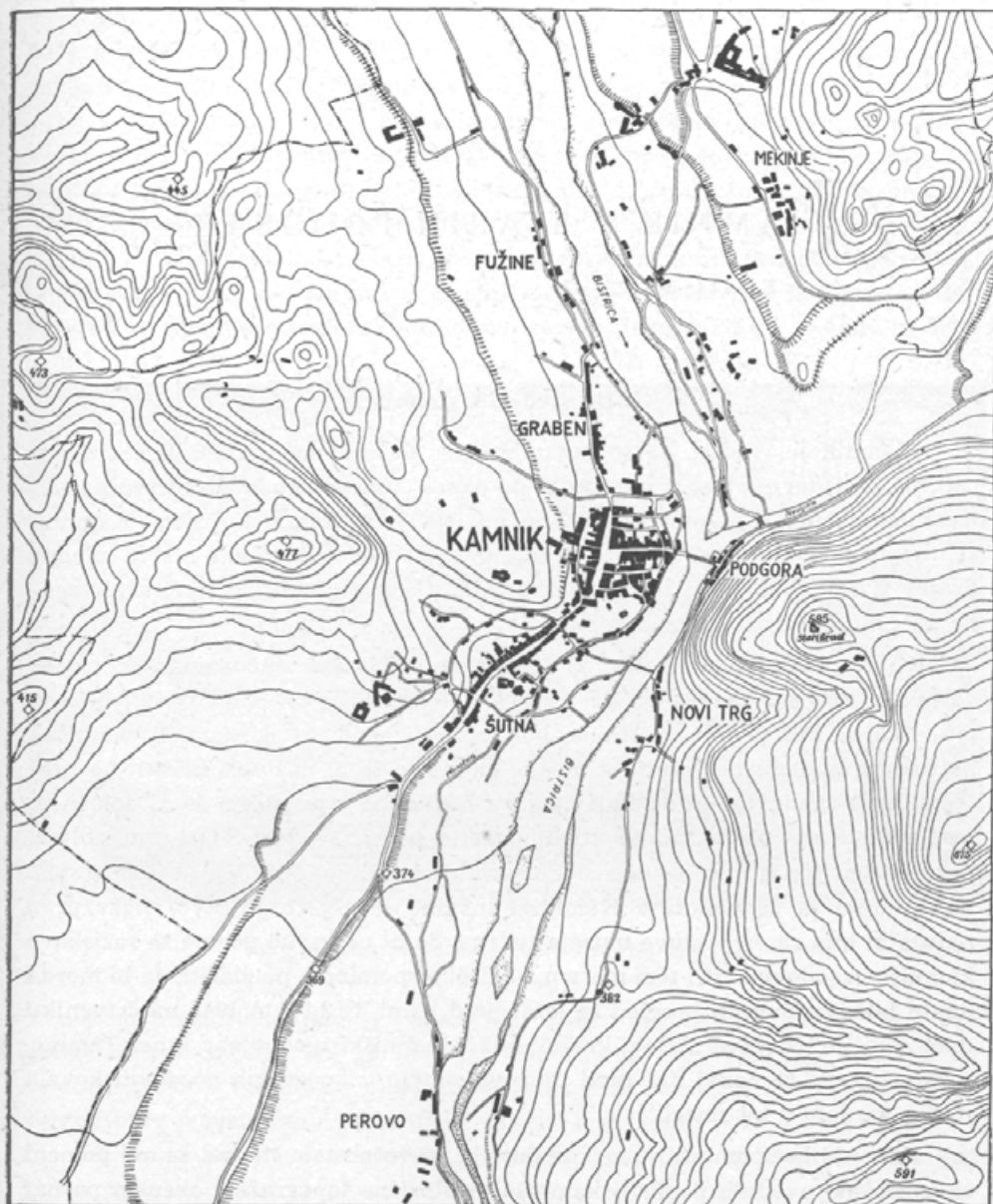
V novi dobi, ki je nastopila, so se porazgubile prednosti, ki so pred nekaj stoletji priklicale mesto pod gradova ob Bistrici: prometno ugodna lega je nehala biti prometno ugodna, strateško zavarovan položaj se v novi dobi ni več cenil, v Gradu nad Kamnikom ni več domoval fevdalec, ki bi forsiral njegovo rast. Težišče dogajanja se je iz območja stare tuhinjske ceste oziroma sektorja Kamnik—Kranj—Škofja Loka, prvič po rimskih časih spet osredotočilo v južnem, z vidika prometa na daljavo, ugodneje ležečem delu Ljubljanske kotline. Kamnik se je znašel nekako v mrtvem kotu in je v tej dobi občutil posledice odmaknjenosti svoje lege. V nasprotju z njim pa je le nekaj južneje uspevala Ljubljana (Valvasor je poln hvale o njej!) kot upravno središče velikega območja in imenitno prometno križišče, ki je Kamnik, čeprav kot smo videli »po letih mlajša«, že davno pustila za seboj.

Meja našemu sedanjemu razmotrivanju je začetek XIX. stoletja. Zasledovali smo razvoj mesta skozi obdobja njegove rasti in ga zapustili v dobi zastoja, oziroma celo nazadovanja. XIX. stoletje je prineslo mestu novih impulzov in odkrilo nove prirodno-geografske možnosti za njegov nadaljnji razvoj. V tem stoletju je tako Kamnik visoko razvil svojo letovišgarsko-turistično funkcijo; sreda stoletja je pomenila dobo prve železniške proge pri nas, ki so jo konec stoletja potegnili tudi do Kamnika. Prometna povezava je privedla v zvezi s staro obrtno tradicijo in razpoložljivo pogonsko silo Bistrice že konec stoletja do prvih industrijskih obratov, ki so se z večinoma manjšimi podjetji pomnožili, zlasti tudi v dobi med obema vojnama. Industrija predstavlja tudi v sedanjem času za Kamnik eno izmed osnovnih funkcij in je danes najvažnejše gibalno mestnega razvoja.

To obdobje mestnega razvoja pa je že zunaj obsega in namena tega prispevka.

Viri:

1. Kühnel W.: Zur Stratigraphie und Tektonik der Tertiärmulden bei Kamnik (Stein) in Krain. Prirodosl. razprave, 2. 1933.
2. Lucerna R.: Gletscherspuren in den Steiner Alpen. Geogr. Jahresbericht aus Österr., 4, 1906.
3. Rakovec Ivan: H geologiji in morfologiji Tuhinjske doline — Hrvatski geografski glasnik: 1939, br. 8—9—10.
4. Ilešič Svetozar: Terasa na Gorenjski ravnini — Geografski vestnik 1935.
5. Oblak Polde: Morfogeneza dna Ljubljanske kotline — Geografski zbornik I., 1952.
6. Kos Milko: Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja — Ljubljana 1955.
7. Kobol Bogdan: Pregled gospodarskega razvoja in stanja mesta Kamnika — Kamniški zbornik, junij 1955.
8. Urankar Pavle: Zgodovina trga Motnika in okraja — Ljubljana 1940.
9. Melik Anton: O mestih in trgih na Slovenskem — Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, 1939 (X).
10. Luschin v. Ebengreuth: Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus den Jahren 1502/03 — Mitteilungen des Musealvereines für Krain, Jhg. XVIII, Laibach 1905.
11. Zwitter Fran: Starejša kranjska mesta in meščanstvo — Ljubljana 1929.
12. Ilešič Svetozar: Kmetska naselja na vzhodnem Gorenjskem — Geografski vestnik 1933.
13. Melik Anton: Ljubljana pred 800 leti — Geografski vestnik 1950.
14. Kos Milko: Stari trg in sorodna krajevna imena — Geografski vestnik 1929/30.
15. Polec Janko: Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih — Kamniški zbornik, junij 1955.
16. Stiasny Ljudevit: Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis. Ljubljana 1894.
17. Parapat Janez: Doneski k zgodovini kranjskih mest — III. Kamnik. Letopis Matice slovenske za leto 1876.
18. Valvasor W. Johann: Die Ehre des Herzogthums Krain — 1689. Des Hochlöblichen Herzogthums Krain. Topographisch-Historischer Beschreibung — 11. Buch.
19. Stele France: Politični okraj Kamnik — topografski opis.
20. Otorepec Božo: Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku — Kamniški zbornik, junij 1956.
21. Mohorič Ivan: Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku — Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino: 1955 (III) št. 1, 2.
22. Krajevni leksikon Dravske banovine — Ljubljana 1937.
23. Gruden Josip: Zgodovina slovenskega naroda — Novi vek — Tretji del, Ljubljana 1914, 1915, 1916.
24. Šašel Jaro: Vodnik po Emoni — Ljubljana 1955.

Položaj mesta Kamnik in njegov teritorialni obseg l. 1825 (po franciscejskem katastru)

KAMNIK V STARIH PODOBAH

Emilijan Cevc

I. Do srede 19. stoletja

»Kamnik je vreden, da se imenuje biser naše domovine«. S tem citatom začenja prizadevni pisec prvega in še do danes edinega zgodovinskega pregleda Kamnika, učitelj Ljudevit Stiasny, svojo leta 1894 izdano knjižico »Kamnik, zemljepisno-zgodovinski oris«. ¹ Takoj nato pa nadaljuje: »In res ni mnogo krajev v Sloveniji, ki bi se bodisi v prirodnih krasoti, bodisi v slavi svoje zgodovine, mogli kosati s Kamnikom.«

Kljub rodoljubni romantiki, ki diha iz teh vrstic, moramo vendarle priznati, da hvala, vsaj kar zadeva čas preteklega stoletja, ko je bil Kamnik še priznano letovišče, ni bila preveč pretirana, bolj pa nas začudi to, da nam je kamniška preteklost še dandanes zavita v meglo, da mesto še ni doživelo kritičnega pretresa svoje zgodovine in da tudi njegova historična topografija še ni določeneje zarisana, čeprav je za zadnjo utrdil temelje že dr. France Stelè v svojem dragocenem topografskem opisu »Politični okraj Kamnik«. ² Vse to nam priča, kako nujno je ustanoviti v Kamniku lokalno Muzejsko društvo, čigar prva naloga bi bila razen postave muzeja tudi ta, da bi ustvarilo pogoje za raziskavo kamniške zgodovine. Pri tem moram z bolečim spominom poudariti, da bi morda danes tak zgodovinski pregled že ležal pred nami, če bi leta 1942 na žrtveniku domovine ne izkrvavel v Suhi krajini mladi kamniški zgodovinar Janez Tominc, s katerim sva še nekaj dni pred njegovo smrtjo v kočevskih gozdovih kovala načrte za delo v tej smeri.

Zato naj bo spominu ljubega prijatelja posvečen tale članek, ki naj pomeni skico za eno uvodnih poglavij kamniške historične topografije, obenem pa naj priklične bralcem v spomin nekaj tistih dragocenih pokrajinskih vrednot, ki jih naše mesto v zadnjih desetletjih tako naglo in nepremišljeno izgublja, da doživlja po svoji domačijski in lepotni strani že pravo katastrofo. Kamnik naših dni, ki ga je že čas liberalnega kapitalizma, še bolj pa čas nemške okupacije tako trdo iznakazil, je postal med vsemi našimi mesti naravnost kričeč primer nepravilnih urbanističnih posegov zadnjih štirih desetletij, saj s temi

ni izgubilo žlahtnega mika le mesto samo, ampak ga iz dneva v dan izgublja tudi njegova okolica.* Če hočemo podobo širšega kamniškega prostora rešiti tako, da nas prihodnji rodovi ne bodo obsojali, se moramo naloge lotiti takoj in prav v toliki meri s srcem kot z razumom. Domačijske vrednote so namreč dragocena lastnina in pravica naše človeške skupnosti in kdor bi te negiral z napačno razumljenimi naprednimi tendencami, bi grešil proti samemu družbenemu napredku. Stvar bi bila namreč podobna temu, če bi zagovarjali pozidavo tovarne — tovarne za vsako ceno, češ da je gospodarsko in družbeno potrebna, — pri čemer pa bi se prav nič ne zmenili za socialne in življenjske pogoje v tej tovarni, za njeno arhitektonsko ureditev, za vse tisto, kar nam gibanje in delo

Valvasorjeva reduta Kamnika v »topografiji«.

v nekem prostoru olajša in oplemeniti. Nikar ne očitajte mojim besedam romantičnega naglasa, saj ga zavestno poudarjam. Prepričan sem namreč, da je življenje brez romantike pusto in dolgočasno in da nas je mnogokrat v zgodovini prav pomanjkanje romantične zavesti hudo teplo.

Po drugi strani pa se seveda prav dobro zavedam, da prinaša vsak čas svoje potrebe in naloge — naš čas še prav posebno. Toda tem potrebam ne smemo nepravilno in samovoljno popuščati, tako »po liniji najmanjšega odpora«, če mi je dovoljeno poslužiti se obrabljene časopisne formule. Kar je z najmanjšim trudom pridobljeno, navadno nima velike cene. Ne gre za reševanje preživele preteklosti, ampak za skladno zraščanje preteklih dobrin, ki so naša kulturna last, z novimi življenjskimi in družbenimi pogoji. Prav ob problemu Kamnika pa se moramo vprašati — ali se sploh zavedamo, v čem in kje so tiste

nepogrešljive vrednote, ki smo jih dolžni ohraniti tako v počastitev naše preteklosti kot v veselje in kulturno zorenje našega in prihodnjega časa? Zdajle se sicer v to vprašanje še ne nameravam poglobiti, rad pa bi pokazal — kot enega v vrsti odgovorov — kako so doživljali podobo kamniškega mesta slikarji preteklih dob od Valvasorja pa nekako do srede 19. stoletja, kdaj drugič pa bomo zajeli še slikarsko gradivo do prve svetovne vojske in z njim tudi nekatere urbanistične in spomeniške podrobnosti Kamnika. Toda preden začnem s tem pregledom, bi rad za samo pokrajinsko manifestacijo mesta navedel najlepše, kar je bilo o tem napisanega, intimno doživetje, kot se je vtisnilo v oko in srce rojaku iz kamniške okolice, umetnostnemu zgodovinarju dr. F. Steletu,⁴ pravo s toplo besedo naslikano podobo — ki je danes skoraj ni več.

»... mesto Kamnik spada poleg Bleda, Ljubljane, Ptuja, Kranja med najučinkovitejše seliščne scenerije turističnih lepot ne ravno revne Slovenije. Veličastvo in lepota te izrazito romantične podobe človeškega selišča je kakor namenoma sestavljeno za pogled od juga, za potnika, ki se bliža Kamniku od ljubljanske strani. Ta sestav ima izrazito tri dele: podobno kulisam na gledališki pozornici od leve in desne se zožuje ospredje, katerega oporišči sta na levi ljubki grad Križ, na desni romarski Homec; osredje, kjer se obe kulisni vrsti združita v nizki pregradi od zmagoslavno zanosnih Tunjic preko Kalvarije do Starega gradu, in ozadje, ki ga v perspektivično izredno učinkoviti odmaknjenosti tvorijo Kamniške planine, v katerih bregovih samuje zadnja priča plemenite kulturne volje Sv. Primož. Do večnega snega segajoči zalet skalnatnega grebena, bujni gozdovi vsenaokrog in mnogo vlage, iz katere se napajajo po dolinah bistro se pretakajoče, v poljih in travnikih pa v lenih meandrih sanjajoče vode kamniškega okraja, so značilne sestavine tega teatralno sestavljenega sveta. Kamnik kot tip selišča je izrazito dolinska pregrada. Ta je dana že po naravi, ker utegne imeti prav pravljica, ki baja o jezeru pri Nevljah, da je predrlo nizki greben, ki je vezal pobočje Starega grada z Malim gradom; klanec med Malim gradom in Žalami pa je šele v naših dneh nadomestil Samčev predor med Šutino in mestom. To naravno zaporo prehoda v tri važne alpske doline, Bistriško, Črnško in Tuhinjsko, pod nekdanj najvažnejšim prehodom iz Ljubljanske kotline na Štajersko in proti severovzhodu, so ljudske roke prav dosledno izrazile z vrsto utrdb in opazovališč na Malem in Starem gradu. O starosti teh utrdb priča še romantična dvonadstropna grajska kapela na Malem gradu. Ko se je pomen teh utrdb preživel, je nastal v 16. stol. pred Kalvarijo slikoviti gradič Zaprice, na žalskem grebenu pa poligonalni gradič na Turnu. Popotnik, ki prihaja od juga, mesta sploh ne vidi; vse, kar vidi, je večje število cerkva in gradov, porazdeljenih po nenavadno izraziti pokrajinski pozornici tako, da se zgoščujejo prav na opisani naravni pregradi, pred in za katero leži Kamnik. Gradovi Križ, Zaprice, Mali in Stari grad se zde prav tako dosledno postavljeni v ta okvir, kakor cerkve na Homcu, v Tunjicah, v Podgorju, na Kalvariji, na Žalah, na

Šutini, na Malem gradu in pri Sv. Primožu, a prav tako ogromna gmota mekinjskega samostana, kolikor je vidna. Šele ko potnik prehodi predmestje Šutino in se vzpne preko nizkega klanca pod Malim gradom, se mu odpre pogled na mesto, ki je nenavadno skrito, prirodno in umetno utrjeno ter ustvarjeno za mirno življenje...

Ko smo se bližali mestu od juga, ga sploh nismo mogli videti, tako je bilo skrito in zavarovano pred nezaželenimi očmi. Videli smo samo utrjeno naravno pregrado, ki je morala učinkovati, dokler sta stala gradova nad strmim pobočjem Starega grada in na zleknjenem hrbtu Malega grada, nenavadno romantično, viteško impozantno in nepremagljivo grozeče. Vse drugo s pokrajinskimi kulisami v ospredju in ozadju, s cerkvami in graščinami vred, pa se zdi tej pokrajinski in zgodovinski romantiki dodano samo zato, da bi bolj povzdignilo lepoto izrednega bisera slovenske domovine, kar je Kamnik z vso okolico.

Podoba srednjeveškega Kamnika, tistega, ki je gospodarsko in kulturno uspešno tekmoval celo z glavnim kranjskim deželnim mestom Ljubljano, se nam ni ohranila, toda prav gotovo ni bila preveč drugačna od tiste, ki nam jo je zapustil Valvasor. Srednjeveško mesto v ožjem pomenu besede se je omejevalo na prostor med Klancem in malograjsko pečino na jugu in reko na vzhodni strani, medtem ko proti severu in severozahodu po naravi ni bilo utrjeno in je zato tod obzidje imelo še večji pomen. Seveda pa se mi zdi, da se je prvotno kamniško naselje razmestilo po prisojni strani Klanca med žalskim hribom in Malim gradom in da je torej današnje predmestje Šutina z župno cerkvijo naselitveno starejše od samega mestnega jedra, ki se je premaknilo na severno stran Klanca šele z zorečim srednjim vekom zaradi strateške varnosti; toda tudi v tem delu pripada starostno prvenstvo nekdanjemu »Staremu trgu«, to je kompleksu, ki se je dobesedno stisnil pod severno steno Malega gradu kakor v zavetje, čeprav se je moral odreči celodnevemu soncu. Toda mesto, ki se je ponašalo, kot piše Valvasor, s hišami iz rezanega kamna, dolguje svojo podobo 15. stoletju, ko je trgovsko blagostanje bogatilo meščane in so se v strahu pred Turki še številni plemiči zatekali v njegovo okrilje. Prav turške osvojitve na Hrvaškem pa so tudi trgovanje tolikanj ohromile, da je mesto začelo vedno bolj hirati in se je skoraj četrtna hiš porušila. Razen tega so prizadele mesto še druge nesreče. Požar in potres leta 1511, ponovni požar nekaj let kasneje in spet na dan sv. Janeza leta 1660. Zaradi vsega tega razumemo, da je Valvasorjev popis nekdanj tako cvetočega mesta kar nekoliko elegično ubran.

Razen opisa pa nam je zapustil Valvasor tudi tri slike Kamnika: prvo v skicni knjigi za Topografijo vojvodine Kranjske — *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* — iz leta 1679, drugo v tej topografiji sami in tretjo v XI. knjigi svoje »Ehre des Herzogtums Krain« iz leta 1689.

Najstarejša med temi je pač risba v knjigi skic, ki jo je hranila Vseučilišna knjižnica v Zagrebu, toda med zadnjo vojno se je nekam brez sledi izgubila.⁵ Zato do trenutka, ko bomo skice spet našli, lahko samo zapišemo, da je bila risba Kamnika narisana s tušem na listu 284,⁶ ne moremo pa objaviti niti njene reprodukcije niti opisa. Vsekakor pa bi bila ta risba zelo dragocena za primerjavo z bakrotiskom v »Ehre« in v »Topografiji«, ker bi nam pojasnila tudi eventualne spremembe, ki jih je v kamniško veduto vnesel grafik, ko je prenesel Valvasorjevo avtopsično risbo na bakreno ploščo. Takole so namreč nastajali bakrorezi Valvasorjevih topografskih knjig:

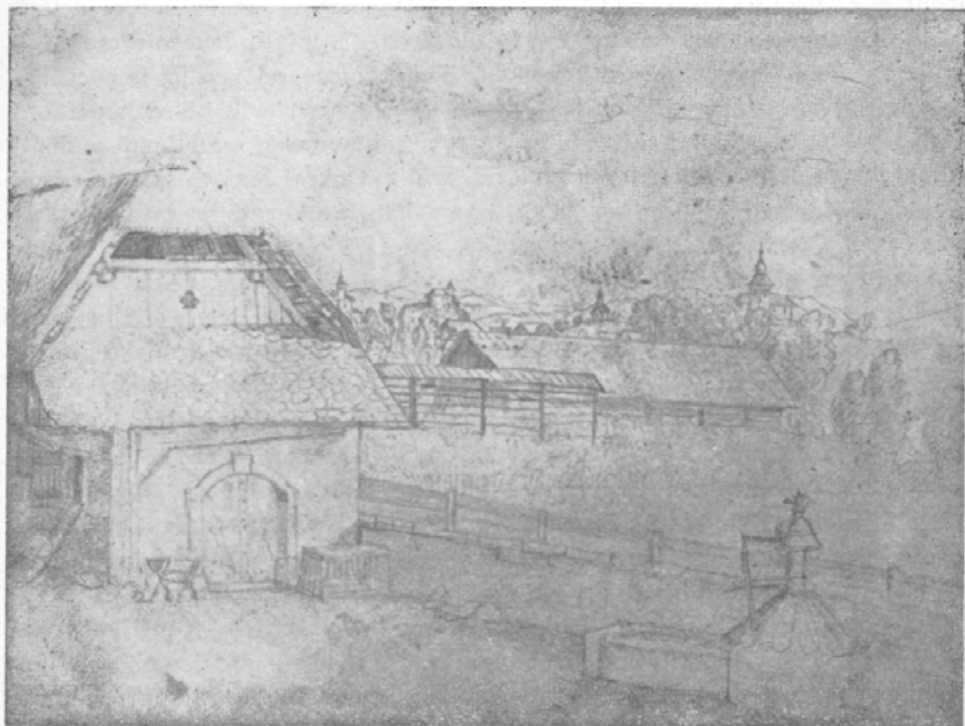
Navadno je Valvasor sam na mestu skiciral pogled na mesto ali grad. Po tej predlogi, ki je bila, kar zadeva naravno okolje, dokaj shematična, je nato bakrorezec, včasih pa tudi Valvasor sam, izvršil grafično ploščo, pri čemer so bile podrobnosti grafične obdelave in postranskih detajlov prepuščene bakrorezcem samim, njihovim stereotipnim shemam in bolj ali manj živi fantaziji. Toda prav skice za Kranjsko topografijo, med katere spada tudi kamniška, so bile izrisane že kot popolne grafične predloge, ki jih je navadno grafik kar mehanično prenesel na ploščo.⁷

Na splošno za Valvasorjeve topografske ilustracije velja, kot smo omenili že zgoraj, da so dokaj zanesljive v arhitekturnih detajlih, manj pa v njih pokrajinskem okolju, ki je posneto po naravi le v glavnih obrisih, pri čemer je navadno odločal estetski okus bakrorezca. Tako so na primer gore le sumarično naznačene brez individualizacije posameznih vrhov itd. Grafika Valvasorjevega kroga je nastala torej bolj iz nekih znanstveno kronističnih nagibov, ki jim pri vedutah ni bila glavni namen umetniška interpretacija slikanega motiva, čeprav so slike večkrat fantazijsko poživljene. Botrinilo pa jim je vendarle enciklopedično-realistično prizadevanje časa.⁸

Vse to velja tudi za podobi Kamnika, ki ju je Valvasor objavil. Obe risbi je vrezal v baker eden njegovih najpomembnejših grafičnih sodelavcev Andrej Trost, ki je živel na Wagenspergu od leta 1678, ko je tam Valvasor 12. aprila tega leta ustanovil grafično delavnico. Seveda je Trost delal tudi za druge Valvasorjeve knjižne izdaje, sodeloval pa je tudi pri Vischerjevi topografiji štajerske dežele in še pri mnogih drugih knjižnih ilustracijah, podobicah itd.⁹ Na bakrorezu v »Topografiji« se je podpisal na desni strani med grmičjem v ospredju, na sliki v »Ehre« pa vidimo njegovo signaturo A T levo pod spodnjim robom slike.

Oglejmo si najprej Kamnik v Topografiji:

Pogled je zajet s pobočja Starega gradu, od koder je lahko risar pregledal celotno mesto z vsemi njegovimi značilnostmi, pri čemer pa je planine, ki so za podobo Kamnika nepogrešljive, pomaknil nekoliko proti zahodu, ker bi jih sicer ne mogel vključiti v risbo. Seveda pa so te gore fantastično predelane, tako da noben vrh ne ustreza resnici. Prav v ospredju je videti še del staro-

Matevž Langus: Kamnik s Poljan (skica).

grajskega pobočja, ki je pojmovano le kot osprednja kulisa, onkraj te pa se po nekoliko preširoki ravnici med Starim gradom in mestom preliva »Feistriz Fluss«, reka Bistrica, ki ji je smer toka nakazana s puščico. Na skrajnem desnem robu slike opazimo most na koncu Velike ulice, na skrajnem levem robu, kjer se reka zavija v okljuko, pa leseni novotrški most. V pobočju podgorskih gričev opazimo še shematizirano podgorsko cerkev. Med reko in shematično narisanimi zapriškimi in tunjskimi griči se razvija pravi mestni kompleks. Na spodnjem koncu Šutine dominira gmota stare župne cerkve z župniščem. Stolp s srednjeveško piramidno streho stoji samostojno, prezbiterij, ki je osmerostrano zaključen, pa opirajo močni oporniki. To je torej podoba gotske župne cerkve, ki so jo nekaj desetletij kasneje, okoli leta 1730, podrli in sezidali novo v baročnem slogu. Dvojna vrsta hiš, večinoma s kapom obrnjenih proti cesti, nam kaže potek Šutine do klanca pod Malim gradom. Po Produ so raztresene še skupine manjših stavb in gospodarskih poslopij, ki so ponekod ograjene s plotovi. — Prav v sredini slike se dviga skala Malega gradu s prepadno strmino vzhodne in severne strani. Na vrhu vidimo še ostanke grajskega obzidja in dvojno kapelo, katere spodnji obhod je še zazidan,

medtem ko drže v zgornje nadstropje pokrite stopnice na južni strani — detalj, ki je za stavbno zgodovino kapele zelo zgovoren. Na mestu današnje razvaline vidimo neko stavbo, morda cerkovnikovo domovanje, grad sam pa je propadel že zdavnaj pred tem; njegovo kamenje so po Valvasorjevih besedah porabili za zidavo meščanskih hiš. Pod Malim gradom vidimo nekaj osamljenih poslopij in zid, ki pa ne spada v sklop mestnega obzidja. Onkraj Malega gradu je hrib današnje Kalvarije, ki pa ga še ne krona kapela, ker so jo postavili šele okoli leta 1725.¹⁰ Tudi žalske cerkve sv. Jožefa še ni na sliki, kajti tej so položili temeljni kamen leta 1677.¹¹ Pač pa vidimo na žalskem hribu že gradič Na Turnu — desno od malograjske kapele — in ob njem se konča tudi zahodni del mestnega obzidja. — Pravo mesto se razteza desno od malograjske pečine; opazuje ga močno srednjeveško obzidje. Tik pod Malim gradom vidimo z dvema stolpičema utrjena »Briška vrata«, za njimi pa predel »Starega trga«. Od tod poteka obzidje v lahnem loku proti koncu Velike ulice, kjer ga prekinjajo pred mostom velika »Mostna vrata«, nato pa mimo okroglega stolpa, čigar temelje še danes vidimo na cesti za dvoriščem današnje sodnije, močno zavije proti »Grabenskim vratom«, ki pa jih v silhueti mesta na risbi le slutimo. Predmestja Graben, ki ga je pri teh vratih obzidje prečkalo, na risbi ni videti. Na zahodni strani kipi iznad skupka mestnih hiš kompleks frančiškanskega samostana s cerkvijo, ki je orientirana še proti vzhodu — torej ravno obratno kot danes — tako da vidimo njen poznogotski, s tremi stranicami osmerokotnika zaključeni prezbiterij, ki je nekoliko nižji od cerkvene ladje, na severni strani cerkve pa se dviga že stolp s piramidno streho, ki so ga sezidali leta 1676. Desno od stolpa vidimo streho samega samostana. — Na levi od frančiškanske cerkve se nam spet pokaže mestno obzidje, ki se takoj za okroglim stolpom začenja vzpenjati v žalski hrib in se onkraj dveh manjših stolpov združi z žalskim Turnom. Za rekonstrukcijo večjega dela mestnega obzidja nam je torej Valvasorjeva grafika zelo dobrodošel pripomoček. Toda tudi v prepletu mestnih hiš in ulic lahko na bakrorezu izločimo nekaj pomembnih podrobnosti. Od »Šutinskih vrat« na vrhu klanca — ki so seveda na sliki skrita za Malim gradom — lahko slutimo potek stavb ob Glavnem trgu, ki ga oblikuje le nekoliko razširjeno cestišče. Na tem mestu se posebno izdvaja stavba s stolpom, nekdanja mestna hiša, ki je stala, kot bomo videli kasneje, na oglu trga in Velike ulice. Velika hiša, ki ji vidimo visoko pristrešeno čelo pred streho samostana, je morda nekdanja Turjaška hiša na oglu samostanske ulice in trga. Tudi potek Velike ulice lahko za silo pospremimo, točnega mestnega tlorisa pa po tej sliki seveda ne bi mogli rekonstruirati. Dodajmo še, da vidimo v ozadju nad šutinsko cerkvijo tudi zapriško graščino, ki pa je zajeta s precej shematično risbo in je v višinskem poudarku odločno pretirana.

Valvasorjeva grafika nam torej posreduje generalni pogled na mesto, kaj več pa nam pove le pri pomembnejših stavbah, pri cerkvah in pri obzidju.

Lepo tudi razvidimo razloček med urbanistično razrahljanim šutinskim predmestjem in Prodom, kjer pomeni trdno okostnico le dvojna vrsta hiš od cerkve do Klanca, in zgoščeno strnjeno zazidavo mesta znotraj obzidja.

Zastavlja se nam še vprašanje, kdaj je naša slika nastala.

Topografija je izšla leta 1679. Slika je torej starejša od te letnice. Ker na njej še ni žalske cerkve, ki je po letu 1677 že začela rasti od tal in ker ima frančiškanska cerkev že zvonik, sezidan 1676, smemo torej domnevati, da je Valvasor zajel pogled na Kamnik leta 1676 ali 1677. Morda bi nam kaj več povedala že omenjena, trenutno izgubljena risba iz Zagreba, toda končno nam tudi to že zadošča. Pred nami je Kamnik, kakršen je bil, recimo leta 1677.

V »Slavi vojvodine Kranjske« krasi slika Kamnika stran 542 XI. knjige. V temelju gre le za neznatno različico opisane grafike iz Topografije. Največji razloček je v interpretaciji gorskega ozadja, pri čemer so planine še nekoliko bolj proti zahodu pomaknjene. Na levi strani manjka podgorska cerkev in zapriški grad je nekoliko realnejših dimenzij. Kompleks župnijskih stavb je nekoliko drugače razvrščen in stolp se drži župne cerkve, v čemer je pač največja nedoslednost te slike. Tudi oporniki prezbitarija so manj izraziti, pač pa so poudarjena gotska cerkvena okna, ki jih na grafiki v Topografiji ni opaziti. Tudi hiše na Produ so drugače razpostavljene. Mali grad s svojimi stavbami je na obeh upodobitvah enak. Mestno obzidje je nekoliko nižje in ga od »Mostnih vrat« naprej ni več videti. Sam most na koncu Velike ulice je pomaknjen nekoliko na levo, pač zato, ker je bakrorezcu na tej strani plošče zanj zmanjkalo prostora. Rotovski stolp ima tu piramidno streho, medtem ko je imel na prejšnji raztegnjeno in na strehi frančiškanske cerkve opazimo še strešni stolpič, ki ga Topografija prav tako ne pozna. Na splošno učinkuje pogled v »Ehre« tako, kot bi ga slikar zajel z nekoliko nižjega zrelišča kot onega v Topografiji. V resnici pa gre v obeh primerih najbrž za posnetek ene in iste risane predloge in vsi naštetih razločki pričajo samo to, da sleherne potankosti na Valvasorjevih grafikah le ne smemo jemati za čisto zlato. Kajti če se je oblika strehe stolpa na mestni hiši utegnila spremeniti in se je morda tudi strešni stolpič na samostanski cerkvi lahko pojavil ob novem stolpu, se šutinski stolp prav gotovo ni čez noč preselil s svojega izoliranega mesta tja do cerkvene stene, saj je še danes ločen od cerkve. Odgovor na vprašanje, katera od obeh grafik bolj ustreza resnici, bi nam lahko posredovala zagrebška skica, če jo bomo našli, mislim pa, da se bo tehcnica nagnila v prid Topografije.

Še nekajkrat nas v Valvasorjevi »Slavi vojvodine Kranjske« pozdravi podoba Kamnika. Tako vidimo n. pr. pod planinami silhueto Kamnika, ki je shematični posnetek pravkar opisanih slik, na panoramah gradu Wagensperga in Turjaka. Za Valvasorjem pa se nam podoba kamniškega mesta zagrne za dobrih sto let, kar moramo obžalovati tem bolj, ker je v prvi polovici 18. stoletja mesto ob novem baročnem okusu vedno bolj izgubljalo stari srednje-

veški značaj. Kljub neugodnim gospodarskim pogojem je namreč — po zaslugi enega od udov prve ljubljanske Akademije operosorum, župnika barona Viljema Leopolda Raspa, odsevalo tisto novo kulturno in umetnostno voljo, ki ji je bilo žarišče v Ljubljani, ideali pa v Italiji. Toda kljub vsem spremembam mesto v tlorisu le ni zabrisalo srednjeveškega spomina, še več, za pazno oko ga je na več mestih ohranilo vse do danes; prenekatero ulico in lego stavbe še danes narekuje potek nekdanjega obzidja in mnoge hiše na Trgu in v Veliki ulici še bogatijo poznogotski portali, oboki, podokenske police in kamnoseški detajli, tako da bi previdna restavracija ob tej ali oni priložnosti še utegnila izluščiti izpod novejših ometov in prezidav marsikakšno dragoceno ostalino preteklosti, ki bi mesto lepo obogatila.

Leta 1713 je zašel na Kranjsko na svojem evropskem potovanju neki neznan šlezijski oficir, ki nam je v svoji popotni skicirki med drugimi ohranil tudi vedute Ljubljane, Kranja, Škofje Loke, Velesovega in Tržiča. Na žalost pa ga pot ni zanesla v Kamnik, tako da zanj le omenja, da leži dve milji od Ljubljane, podobe mesta pa nam ni zapustil.¹²

Na božjepotni podobici sv. Urbana mučenca v Komendi, ki jo je med leti 1758—1762 vrezal v baker F. L. Schmitner na Dunaju najbrž po risani predlogi našega slikarja Franceta Jelovška,¹³ vidimo pod gloriojo sv. Urbana pokrajino s komendsko in tunjsko cerkvijo, na desni grad Križ, še bolj desno na hribu Stari grad in bolj v ozadju mekinjsko cerkev s samostanom, v gorah pa cerkev sv. Primoža. Mesta samega ni videti. — Prav isto velja za večjo in manjšo podobico tunjske sv. Ane — manjša je le nekoliko okoren posnetek večje! — ki sta nastali sredi 18. stoletja, vsekakor pa pred letom 1762, ko so začeli zidati novo tunjsko cerkev. Tudi ti sta spodaj signirani s Schmitnerjevim imenom. Pokrajina pod sv. Ano na oblakih je skoraj do pike enaka oni na komendski podobici, le v spodnjem delu je nekoliko razširjena; prav gotovo se je bakro-rezec naslanjal pri graviranju na starejšo komendsko podobico sv. Urbana. Tudi na teh dveh »panoramah« mesto ni našlo prostora. Stvar si lahko razložimo tako, da je slikar zajel pač tiste glavne pokrajinske dominante, ki jih vidi človek, če se bliža Kamniku od juga, pri čemer pa je mesto samo skrito za hribom. Ni pa izključeno, da se v tem kaže tudi nekoliko napetosti med mestom in podeželjem.¹⁴

Leta 1779 je pogorelo kamniško predmestje Graben. Za kamniško topografijo je bil to skoraj »srečen požar«, kajti v zvezi z njim se nam je ohranila ena najdragocenejših slik poznobaročnega Kamnika in prva po Valvasorju, čeprav po kvaliteti ne presega slikarij na panjskih končnicah.

Podoba, ki meri v višino 48 cm in 66 cm v širino, je slikana z oljnatimi barvami na desko. Spodaj je na napisnem traku napis »EX VOTO STADT STAIN 1779«.¹⁵ Kamničani so torej naročili in darovali sliko po zaobljubi sv. Florijanu, pač zato, ker se je požar omejil le na predmestje Graben in se ni

Votivna slika Kamnika v Zakalu
iz leta 1779

razširil tudi na ostali del mesta. Zajemljivo pa je, da so sliko poklonili cerkvi Zakalom, čeprav bi človek pričakoval, da bi jo obesili n. pr. ob oltarju sv. Florijana na Žalah ali ob sv. Florijanu in sv. Lenartu posvečenemu oltarju v kamniški župni cerkvi. Stvar si lahko razložimo tako, da so v drugi polovici 18. stoletja postavili v zakalski cerkvi sv. Lenarta nov veliki oltar, ki so mu v atiko namestili kip sv. Florijana; ta je skoraj izpodrinil glavnega cerkvenega patrona, tako da so se k tej podobi začeli zatekati po pomoč pred ognjem tudi meščani.

Na zakalski votivni sliki se nam odpira pogled na kamniški Glavni trg s kompleksom frančiškanskega samostana v ospredju. Velika ulica se nerodno usmerja proti Malemu gradu, na skrajni desni pa se slika zaključuje s Klancem. Levi del slike zavzema pogled na goreči Graben, nad tem pa se dvigata žalski hrib s cerkvijo in Kalvarija. Zgoraj v sredi kleči na oblakih sv. Florijan z zastavo in izliva iz vedrice vodo za mestno obzidje proti Grabnu, torej na mesto, kjer se je ognjeni val verjetno ustavil.

Žalski hrib in Mali grad sta torej naslikana tako, kot bi bila oba na vzhodni strani mesta. V tej geografski nedoslednosti se skriva pač nekoliko tistega primitivnega razmerja do upodobljenega objekta, ki hoče poudariti čimveč njegovih značilnosti, v našem primeru pač žalsko skupino, katere baročna silhueta je za kamniško okolico prav tako značilna kot dominanta Malega gradu. Pri tem gre končno za isti princip, ki si ga je osvojil tudi moderni kubizem! In končno ne smemo pozabiti, da sodi Graben, žrtev požara, pod žalski zvon, kar je slikarja prav tako lahko nagnilo do tega, da je pritegnil na sliko tudi Žale s Kalvarijo. Čudno pa je, da manjka Stari grad — ali bolje, da je tako odločno zakrit z oblakom pod svetnikom.

V primeri z vsemi drugimi starejšimi vedutami Kamnika, ki zajemajo navadno pogled s strani Novega trga ali Perovega, je zakalska slika edina, ki nam kaže pravo srce mesta, njegov Glavni trg. Odpadlo pa je seveda predmestje Šutina. Iz slike lepo razvidimo, kako se je razvijalo mesto v obsevu srednjeveškega obzidja, kako se je cesta razširjala v Glavni trg in kako toplo so se hiše nagnetle druga ob drugo brez tiste nesrečne škrbine, ki jo je izsekala na Glavnem trgu novejši čas, ko so leta 1804 po požaru porušili rotovž in se je tudi sicer del mesta spremenil v razvaline.

Goreči Graben je topografsko nejasno podan, tako da ga ne moremo zajeti v natančnejšem popisu. Morda je osamljena hiša na levi od goreče tista, v kateri je preživel mladost slikar Fortunat Bergant?¹⁶ Prav tako ni jasno, kaj pomenja veliki križ na tleh današnje »pristave« in ki se je nato preselili v nišo prve današnje grabenske hiše na levi. Preglednejši pa je kompleks znotraj obzidja. Nad votivnim napisom se širijo poslopja samostana s cerkvijo, ki ima na južni strani nejasen prizidek. V ulici proti Glavnemu trgu vidimo samostansko suknarno, ki so jo prezidali iz dveh Wutalischevih hiš in še iz druge Auersper-

gove hiše, ki je stala na tem mestu.¹⁷ Za cerkvijo se razvija niz hiš v smeri proti Grabenskim vratom od današnje dr. Pucljeve do Albrechtove; zadnja je svoj čas delno zadrignila širino Glavnega trga ob vratih in povzročala mestnim očetom prav nepotrebne preglavice. Kajti moral je priti človek, ki ni imel srca za mik našega mesta, da jo je podrl, mestu v škodo, prometu kaj malo v korist! Nemški okupator je bil, ki je s tem uničil še zadnji mik kamniškega trga in ga oropal nekdanje tople intimnosti in zaključenosti. Tako se je mesto spremenilo v dolgo vas s poštenim prepihom po cestnem črevesu!

Toda vrnimo se k sliki. Zraven Albrechtove hiše lepo vidimo nekdanja Grabenska vrata, pri katerih se obzidje usmeri proti reki do vogalnega stolpa, čigar temelje še vidimo v cesti za današnjim sodnijskim dvoriščem. Od tod zavija obzidje proti mostu čez Bistrico, kjer so ga prekinila Mostna vrata ob koncu Velike ulice. Ob vzhodni strani trga vidimo ob Grabenskih vratih najprej hišo z okenskim pomolom — tudi tega so barbarsko porušili Nemci! — današnji Zdravstveni dom. Nato sledi poslopje zdaj v germanskem duhu prezidanega MLO, pa hiša s srednjeveškimi reliefnimi podokenskimi policami, Pogačarjeva hiša in stara kasarna na mestu današnje Ljudske šole. Visoka stavba onkraj zarezze Velike ulice, ki jo odlikujeta dva portala, je stari rotovž, bolj nejasna pa je stavbica s stolpičem, ki jo proglašajo Stiasny za stari magistrat.¹⁸ Na oglu Trga in Prešernove ulice stoji nekdanja Koschierjeva hiša, onkraj ulice pa se vrste Žargijeva, dr. Vidičeva in Bizjakova hiša, nakar po presledku nekdanje Židovske, zdaj Japljeve ulice opazimo skupino hiš na mestu nekdanje Čitalnice in Skalove hiše, ki se zaključijo pod Malim gradom s Šutinskimi vrati. V desnem spodnjem kotu vidimo pod Klancem niz hiš od Graškove do Orlove, nakar se po uličnem presledku hišni tok zaključijo spet ob samostanski ulici. — Špitalska ulica, ki je vodila vzporedno s Trgom od samostana do Klanca, s svojo zahodno stranjo na sliki ni zazidana, kar gre najbrž na račun slikarjeve netočnosti, pač pa vidimo spodaj na desni še enega mestnih stolpov — pod žalskim Turnom — od katerega poteka proti levi mestno obzidje, ki se pod samostanom združi z zidom frančiškanskega vrta, v čigar zadnjem koncu proti Grabnu opazimo tudi še danes ohranjena gotska vrata.

Pa tudi sicer opazimo v mestu in v okolici precej netočnosti. Stavbe so naslikane sicer s svojimi glavnimi značilnostmi, posebno s pomoli, njih višina pa je po večini pretirana. Tudi Mali grad je čez mero visok in isto velja za žalski hrib s Kalvarijo. V severnem pobočju Malega gradu vidimo še stari stolp (Trutzturm?). Grajsko razvalino je zamenjala enokapna stavba, kapela z lopo in s stolpom, ki ima čebulasto streho, pa je dokaj zvesto naslikana. Zelo svobodno je interpretirana cerkev na Žalah; obdaja jo obzidje, ki pa je preozko, da bi objelo tudi pokopališče, čeprav se je to že leta 1733 preselilo od župne cerkve na Žale. Kapela na Kalvariji še nima lope, namesto današnjih zidanih znamenj pa se vrste po hribu leseni križi.

Matevž Langus: Pogled na Zaprice s planinami (skica).

Toda kljub vsem pomanjkljivostim zakalska slika le ne izgubi pomena. Preprosti umetnik je želel podati pač le glavne značilne črte mesta, za podrobnosti pa se ni menil. Toda kljub temu nas bo slika še vedno vabila, da bi posamezne stavbe na njej zgodovinsko topografsko določneje opredelili. Toda za danes naj bo njenega opisovanja dovolj.

Devet let kasneje, leta 1788, se je nad Kamnikom ponovno vgnezdil rdeči petelin, toda to pot je razsejal ognjeno cvetje po Šutini, kjer je uničil 56 hiš, župnišče in strehi cerkve in zvonika. Pri tem moramo pomisliti, da je bilo posebno v predmestjih še mnogo lesenih hiš, pa tudi v mestu samem so bile strehe še krite z lesom.¹⁰ Požar 1788 pa je občutno prizadel tudi mestno obzidje, kajti več pogorelcev je tedaj dobilo dovoljenje, da smejo za nove hiše porabiti kamenje iz mestnega obzidja Biriških vrat. S tem pa je mesto vedno bolj izgubljalo srednjeveški naglas, kajti tudi samostansko in župno cerkev je popolnoma na novo sezidal zgodnejši baročni čas.

Nad Zahodno Evropo pa je v teh dneh zadivjal drugačen požar — ki je obenem prinašal v zgodovino tudi novo svetlobo. Toda odmevi velike revolucije so šušljali v kamniškem mestu le nad razvalinami, posebno po ognju leta 1804.

In čez to nesrečo so šle še francoske vojske z vsemi svojimi nadlogami. Ni slike, ki bi nam pokazala ta propad stare slave, propad, ki je bil še hujši, ker se je že v 18. stoletju preusmerila pot s Kranjskega na Štajersko spet po nekdanji rimski cesti čez Črni graben in Trojane in je Kamnik izgubil s tem še zadnjo gospodarsko prednost. Iz dneva v dan se je bolj spreminjal v podeželski trg, v naselbino malih obrtnikov in kmetov.

Ko proti sredini 19. stoletja spet vzniknejo nove podobe mesteca pod gorami, je njihova govorica že popolnoma drugačna, kot smo je bili vajeni doslej. Kajti romantika, otrok meščanske revolucije in Rousseaujevega klica »Nazaj k naravi!«, je vcepila umetnosti novo razmerje do sveta, prežeto s čustvom, z idiliko, rodoljubjem in s poslušom za utrip narave. Na naših tleh, posebno v likovni umetnosti, je sicer romantika odmevala manj, kot smo si dopovedovali do včeraj, nekaj nove snovne motivike pa je vanjo le vnesla. Tudi v našem krajinarstvu se prebujajo neke realne prvine sredi poetiziranega naravnega okolja. Zato tudi v mestnih vedutah ponehuje zgolj topografsko naštevanje arhitekturnih posameznosti. Mesto se vedno bolj uveljavlja kot enoten življenjski kompleks, organsko povezan z naravno okolico, ki mu vceplja poseben, živi utrip, mu vdihuje individualni, skoraj bi lahko rekli kar duševni profil, stopnjuje pa tudi njegovo dinamiko. To velja tudi za slike Kamnika, ki so nastale proti sredi 19. stoletja.

Prva med temi, kolikor jih seveda danes poznamo, je litografija, ki jo je narisal avstrijski slikar Josip Wagner za serijo litografij, ki jih je leta 1841 izdal v Celovcu pod naslovom »Ansichten aus Krain«. Grafika je naslovljena »Die Kapelle auf der Ruine Klein-Vest in der Stadt Stein«; na levi strani pod sliko je avtorjev podpis: »Ges. Wagner gez. und lith.«, na desni pa: »Gedr. Io et Ios Wagner in Klagenfurt«.²⁰ Datum izdaje nam torej sliko datira nekoliko pred leto 1841.

Že napis »Kapela v malograjski razvalini v mestu Kamniku« nam pove, kaj je Wagnerja v Kamniku najbolj zamikalo: razvalina gradu, ki je romantikom priljubljen rekvizit, in pa strmo skalovje z dominantno slikovite, kakor okamenel plamen v nebo kipeče dvojne kapele. Zato si je izbral spet tisti stari valvasorski pogled na Kamnik z novotrške strani, od koder je najlepše videti strmo, delno z grmičjem poraslo steno Malega gradu. Mesto samo risarja ni toliko pritegnilo, zato ga je na desni strani slike brezobzirno odrezal, pač pa nam je podal še dobršen kos Proda in pogled na podgorsko cerkev v daljavi. Toda kljub romantičnemu naglasu, ki še stopnjuje vitko rast grajske kapele in vertikalno šutinskega zvonika, kljub idilični kompoziciji žalskega gradiča in cerkve pod gozdnatim pobočjem Kalvarije in kljub hudourni igri oblakov na nebu, je Wagner vendarle še »nekak valvasorski grafik 19. stoletja«, kot ga je dobro označil R. Ložar.²¹ Kajti v temelju je njegova risba še topografska

in je zato razumljivo, da so Wagnerjevi kranjski listi veljali precej časa kar kot priznani »portreti« upodobljenih mest in krajin. Razen pretirane višine kapele je podoba na splošno zelo zvesta naravi; pogledjmo le baročno šutinsko cerkev, zapriško graščino, niz šutinskih hiš ali procesijo usnjarskih hišic pod Malim gradom — vse je skoraj tako, kot je bilo še pred nekaj desetletji. Nikjer pa ne opazimo več sledov obzidja ali Biriških vrat, za katere smo rekli, da so jih začeli rušiti leta 1804. Nekoliko nejasna je piramidna streha na mestni

Slika Kamnika iz leta 1868.

strani Klanca, ki spada morda k starim Šutinskim vratom. Značilne so tudi kape zvonikov: šutinska je podobna današnji, le laterna ji je nekoliko bolj razgibana, malograjska kapela in žalska cerkev pa imata čedni baročni čebuli, ki so ju šele po potresu leta 1895 — ta je na Žalah cel zvonik porušil — zamenjali s sedanjima pustima piramidastima strehama. Lahko rečemo, da je na Wagnerjevi risbi izrisana sleherna podrobnost prav do lat ograj v ospredju, do desk na seniku, do opek na strehah in do listov na drevju.

Leta 1847 je Wagnerjevo litografijo do pike posnel v oljnatih barvah na platnu neki A. Boeloin. Sliko hrani danes ljubljanska Narodna galerija. Spremenjeni so samo oblaki. Tudi na litografiranem listu s pogledi na razne kranjske kraje je Kamnik posnet po Wagnerjevi grafiki. Na levi spodaj je podpis S. Czerny, na desni pa »Artist. Aust. v. Reiffenstein & Rösch in Wien«.²²

Sredi 19. stoletja je slikal freske v kamniški župni cerkvi Franc Kurz von Goldenstein,²³ avstrijski slikar iz salzburškega Lungaua (1807—1878), ki se je leta 1835 naselil v Ljubljani kot učitelj risanja na Mahrovci trgovski šoli in se tesno zrasel z našim kulturnim življenjem. Čeprav je bil Nemec, je imel vendar za Slovence večkrat več posluha kot naši lastni umetniki z Langusom na čelu. Prav Goldenstein nam je zapustil tudi znani posmrtni Prešernov portret. Leta 1867 se je preselil v Gradec.

Kljub temu, da naša umetnostna kritika Goldensteinovo delo mnogokrat podcenjuje, moramo umetniku vendarle priznati, da je bil proti sredi 19. stoletja na naših tleh skoraj edini slikar romantične smeri. Ne vemo natančne letnice, kdaj je freskiral šutinsko cerkev, leta 1848 pa se je povzpел tudi do Sv. Primoža in v akvarelu zajel notranjščino tamošnje cerkve. V teh letih je utegnila nastati tudi slika Kamnika s planinami v ozadju, ki nam razkriva vse dobre in slabe strani Goldensteinovega krajinarskega čopiča. Ložar²⁴ ga je označil kot slikarja »romantičnega mikrokozmosa«, za čigar delo je značilna »ogolata, vselej lomljena forma in linija in čisto risarsko ali grafično pojmovanje barv«. In prav romantični Goldenstein je bil menda prvi, ki se je zavedel izredne »kulisne inscenacije« in lege kamniškega mesta, ker je upodobil pogled z višave nad Novim trgom, tako da se na sliki uveljavljajo vse tiste krajinske sozvočnosti, ki smo jih z dr. Steletovo besedo poudarili v našem uvodu. Pred veličastnim ozadjem sončnih gora, ki so sicer razdrobljene v sistem neštevilnih majhnih višin in grebenov, paralelnih linij in teras, tako da bi le s težavo mogli imenovati vrhove po njih imenu, in pod mlado zelenino predgorij s Kamniškim vrhom sanja v močnih kontrastih svetlobe in sence mestece. Toda to se uveljavlja le s svojo silhueto, z dominantami zvonikov in gradov. Veliko drevo na levi, za katerim se svetijo Zaprice in temna gmota gozdnatega Starega gradu z razvalinami na vrhu ob desni strani sestavljata kulisni okvir slike in še grič s hišo in kozolcem in njiva s skupino dreves in grmovja, pred katero je štafažno razpostavljena kmečka družina. Trije možje se grejejo ob ognju pod lesenim zaklonom. Vse to kaže slikarjevo nagnjenje do opisovanja podrobnosti in ljubezen do kmečkega, seveda idilično pobarvanega življenja. Onkraj Proda ob Bistrici počiva na nekoliko pretirani vzpetini župna cerkev z župniščem in s kaplanijo, desno od nje pa se vrste strehe šutinskih hiš do skale Malega gradu, vrh katere vidimo na mestu sedanje razvaline nizko stavbo in kapelo z že znanim zvonikom s čebulasto streho, med obema pa štrli iznad malograjske planote streha samostanskega zvonika. Čudno je, da profano stavbo, ki jo na Malem gradu lahko sledimo od baročnih dni pa vsaj do leta 1868,²⁵ ko se je s prehodom v mestno last začela rušiti v razvaline, opazimo na votivni sliki iz leta 1779 le kot stavbico z enokapno streho, na Wagnerjevi litografiji kot nizko kočico pod škrbino grajske razvaline, na Goldensteinovi sliki pa kot stavbo kar precejšnjega obsega. Vsekakor Goldenstein pri tem ni pretiraval, kajti današnja

razvalina na Malem gradu ni ostanek starega grajskega poslopja, ampak prav te stanovanjske stavbe. — Nekoliko proti levi se na Žalskem hribu dviga graščina Turen, pod njo vidimo pot na Žale s cerkvijo ob velikih — najbrž po fantaziji doslikanih — drevesih, proti kapeli na Kalvariji, ki ima že lopo, pa se po hribu vrste zidana znamenja, ki so nastala okoli leta 1850.²⁶

Goldenstein nam je zapustil torej prvo razpoloženjsko, romantično podobo Kamnika in njegove bližnje okolice. Seveda pa naš slikar ni bil v vseh svojih

Stari Kamnik.

krajinah in vedutah tako romantično ubran, da bi se mogel poglobiti v slikarski pomen motiva, kajti njegovo slikarstvo je »formalno preveč omejeno, da bi se moglo svoje romantike prav zavedati«.²⁷

Toda najbrž že nekaj let pred Goldensteinom je skiciral v okolici Kamnika v popotno risanko izbrane motive naš najvidnejši slikar biedermajerskega razdobja, Prešernov znanec Matevž Langus (1792—1855), ki je ustvaril več religioznih slik tudi za kamniške frančiškane. Tu nas zajemata dve risbi: prva kaže pogled na gradič Zaprice s Kalvarijo in z Žalami na skrajnem desnem robu. Topografsko ne prinaša risba nič novega, pomembna pa je v prvi vrsti zato, ker nam kaže običajno med romantike prištevanega Langusa kot zelo stvarnega realista brez večje slikarske fantazije. Pokrajina mu »ni le megleno ozadje, ampak postaja sočinitelj realistične in celo naturalistične obnove sveta«.²⁸ Na skici nas namreč najbolj začudijo planine: Brana, Jermanova vrata, Planjava,

Škarje, Ojstrica, bolj spredaj pa pobočje Grohata, Rzenika in Velike planine. Gore so tako natančno podane, da zanikajo Ložarjevo trditev, češ da nam Langus ni dal nobene zadovoljive ali vsaj konkretne gorske krajine.²⁸ Prav te obrisno začrtane Kamniške planine v Langusovi skicirki lahko imenujemo kar prvi naravi zvesti portret naših gora! Prav pa utegne imeti Ložar, ko pravi, da divja romantika naših gora slovenskim romantikom ni ležala. Toda Langus pač ni bil romantik, čeprav je bil preveč meščansko komoden, da bi do gorskih motivov gojil kakšno posebno ljubezen.

Druga Langusova risba nam kaže pogled od Poljan proti Žalam. V ospredju vidimo kmečko hišo s slamnato streho in s slikovitim vodnjakom, nato kozolec in še neko kmečko poslopje, v ozadju pa Mali grad s kapelo in hišo s stolpičem. Vrh zvonika v sredini pripada samostanski cerkvi, proti desni pa vidimo še žalsko cerkev. Čeprav bi bilo prostora vsaj za eno, vendar ne opazimo znamenj na Kalvariji. Ali morda to priča, da je Langusova skica-starejša od Goldensteinove slike? Res pa je, da nam o kamniški veduti sredi 19. stoletja tudi Langus ne pove kaj več, lepo pa nam v teh skicah ilustrira svoje realistično razpoloženje.

Prihodnja slika je nastala leta 1868, toda na žalost ne moremo povedati kaj podrobnejšega niti o njeni slikarski tehniki niti o njenem slikarju, dokler ne vidimo originala. Objavil jo je Ilustrirani Slovenec III. šte. 19, 8. maja leta 1927, toda brez slehernih podatkov in brez navedbe lastnika. Kaže nam Kamnik od perovske strani, torej pogled, ki je zamikal že Goldensteinov čopič. Toda zdaj je odpadla slikovita kuliserija ospredja, tako da se mestna veduta uveljavlja v suhoparni goloti, ki je tudi ozadje nekoliko samovoljno interpretiranih gora ne more poživiti. Edini živahnejši moment na sliki je široko razrita struga Bistrice v ospredju, ki služi obenem tudi kot močan globinski poudarek. Slika je brez umetniškega poleta, brez domišljije in brez poezije. Slikar je bil strog realist, ki je z isto zvestobo začrtal dolgočasno gospodarsko poslopje ob Krištofovi hiši na koncu Šutine kot zapriško graščino nad njim, in prav toliko ga je privabljal neestetski mlin na Produ kot skupina Malega gradu. Razen kamniških cerkva mu je oko v ozadju odkrilo tudi gmoto mekinjskega samostana s cerkvijo in prvič se na tej sliki pojavi tudi nekaj hiš Novega trga.³⁰

Morda le nekaj let poprej je utegnila nastati miniatura litografija, ki jo je izdal Jožef Blasnik v Ljubljani; desno spodaj je napis: Lith(ographiert) bei J(oseph) Blasnik zu Laibach«. Ne vemo, kdo jo je naslikal, časovno pa jo omejujeta leti 1849, ko si je Blasnikova tiskarna omislila litografijo, in 1872, ko je Jožef Blasnik umrl in je tiskarna spremenila ime v J. Blasnika nasledniki. Ker vidimo na Kalvariji že zidana znamenja, slika ni mogla nastati pred sredo 19. stoletja. Ker pa nam kaže v primerjavi s sliko iz leta 1868 na spodnjem koncu Šutine nekaj manj hiš, na splošno pa s to v vsem soglaša, se vsiljuje misel, da obe podobi časovno nista daleč narazen; lahko rečemo, da je Blasnikova litografija nastala v šestdesetih letih 19. stoletja.

die Stadt STEIN

Valvasorjeva veduta Kamnika v »Ehre ...« (prva izdaja)

Izvod litografije, ki mi je bil na razpolago,³¹ je ročno koloriran z živahnimi tempera barvami, tako da vzbuja zelo ljubeč, skoraj še biedermajski vtis, posebno ker kolorist poudarja romantično krajinsko okolje. Pogled na mesto je zajet nekoliko južneje kot na sliki iz leta 1868, tako da se je struga Bistrice že umaknila proti sredini slike in vidimo spodaj še del poti od Novega trga proti Perovemu in še nekoliko osprednje kulise. Nad mestom, ki se začenja na levem robu s poslopjem Rodetove gostilne na Šutini in se konča na desni s celotnim Novim trgom, kipe gore, ki pa so bliže resnici kot na prejšnji sliki, pri čemer sta posebno poudarjena hrbet Krvavca in Kamniški vrh. Pod Krvavcem se svetlika Šenturška gora, pod planinami pa vidimo na hribcu še stranjsko cerkev, mekinjski samostan in cerkev sv. Primoža pod Veliko planino.

Seveda pa je zakrivil kolorist na sliki tudi vrsto hudih napak, ki kažejo, da Kamnika ni tako dobro poznal kot risar litografskega osnutka. Grafika in barva se namreč le premnogokrat ne krijeta logično. Tako je na primer kolorist večkrat z zeleno barvo preslikal v grafiki nakazane stavbe — in jih tako zil s travnikom — drugič je spet samovoljno vnašal svetle barvne lise stavb tja, kjer jih grafik ni načrtoval. Popolnoma mu je odpovedal čopič na Žalah, kjer se cerkev spreminja v nejasno poslopje in se grafično sicer poudarjeni stolp izgublja v lisi drevja. Malograjska kapela se je prelevila v nekak širok stolp s kupolasto streho. Zelena pobočja Kamniškega vrha so zamenjale strmo odsekane rožnate skale in tudi silhueta Brane, Jermanovih vrat, Planjave in Ojstrice je nekoliko preobličena. Če pa pomislimo, da pomeni črnobela Blasnikova litografija, kot kaže njena tehnična izvedba, samo risarski osnutek za koloristično dodelavo, ki ji je glavni namen slikoviti mik celote, bomo morda koloristu njegove samovoljne posege le oprostili.

V temelju sta torej obe zadnji opisani podobi še vedno — ali bolje spet — topografska veduta brez pravega življenjskega utripa. In vendar se je prav v tem času v Kamniku prebujalo novo življenje. Po večstoletnem gospodarskem mrtvilu so okoli mesta pognali spet večji obrtni in industrijski obrati, obenem pa je mesto zaslovelo kot priljubljeno letovišče, ki je privabljal številne tujce. Nekaj let kasneje je z ureditvijo Klanca pod županom dr. Maksom Samcem tudi urbanistični center mesta močno spremenil svoj značaj. Trenutna prometna korist, dosežena s primitivnim prekopom Klanca, je zabrisala med vsemi našimi mesti edinstveno strnjenost kamniškega naselja in odprla pot nadaljnjemu načrtnemu rušenju mestnih hiš.

* * *

H koncu pa naj zapišem še tole prošnjo:

Vem, da se je mojemu popisu izmaknila še ta ali ona starejša slika Kamnika. Zato bi bil hvaležen vsakomur, ki kakšno tako sliko hrani ali zanjo ve, da bi uredništvo nanjo opomnil. V prihodnjem letniku Zbornika bomo na ta način lahko naš pregled dopolnili. Prav tako pa bi bili hvaležni tudi za slike, foto-

grafije in razglednice Kamnika izza zadnjih osemdesetih let. To velja posebno za detajle, ki jih ni več ali jim je čas močno spremenil obraz. Opomnim naj le na razne hiše, na zdraviliški park in podobno. Mikavno gradivo, ki nam v risbi ohranja prenekatero značilnost starega Kamnika, je shranjeno tudi v zapuščini slikarske družine Koželj; vključili ga bomo prav tako v drugi del našega pregleda.

OPOMBE:

- ¹ Str. 4.
- ² Umetnostni spomeniki Slovenije I., Ljubljana 1928.
- ³ Med te primere štejem tudi zagraditev zaprniškega hriba, ki ni v čast ne investitorju ne mestu.
- ⁴ Umetnost v Kamniškem okraju, Na valovih Bistrice, 1938, str. 140 sq.
- ⁵ Toplo se moram zahvaliti upraviteljici Grafičnega kabineta Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti v Zagrebu, dr. Stelli Ubel, za trud pri iskanju te knjige, ki pa na žalost, ni rodilo uspeha.
- ⁶ F. Stelè, Valvasorjev krog in njegovo grafično delo, GMDŠ 1928, str. 38.
- ⁷ Ibid. str. 39 in 48.
- ⁸ R. Ložar, Slovenske planine v risbi in sliki, Planinski vestnik 1936, str. 200.
- ⁹ V. Steska, Slovenska umetnost I., Prevalje 1927, str. 20.
- ¹⁰ F. Stelè, Politični okraj Kamnik, o. c., str. 43.
- ¹¹ Ibid. str. 29.
- ¹² Prim. H. Wutschnig, Steirische Städte und Märkte im Reisebilderbuch eines Schlesiers (1710—1714), Blätter für Heimatkunde, Graz 1941, str. 13 sq.
- ¹³ F. Stelè, Politični okraj Kamnik, o. c., str. 376 in sl. 181.
- ¹⁴ Ibid. sl. 63 in str. 134 in 145.
- ¹⁵ Ibid. str. 214, 3 in 94, sl. 43.
- ¹⁶ Prim. J. Polec, Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih, Kamniški zbornik I., 1955, str. 84.
- ¹⁷ F. Stelè, Politični okraj Kamnik, o. c., str. 49.
- ¹⁸ Zaradi stolpa.
- ¹⁹ J. Polec, o. c., str. 53.
- ²⁰ F. Stelè, Politični okraj Kamnik, o. c., str. 3; V. Steska, Slovensko slikarstvo, o. c., str. 301.
- ²¹ O. c., str. 220.
- ²² F. Stelè, Politični okraj Kamnik, o. c., str. 3.
- ²³ Ibid. str. 7.
- ²⁴ O. c., str. 208 sq.
- ²⁵ Prim. J. Polec, o. c., str. 77.
- ²⁶ F. Stelè, Politični okraj Kamnik, o. c., str. 44 sq. — Točnejši datum pozidave teh kapelic bi nam omogočil tudi določnejšo časovno opredelitev Goldensteinove slike. Če so nastale kapelice res že okoli leta 1850, so morale biti nekaj let brez slikarskega okrasja ali pa so visele v njih le provizorične table. Kajti šele leta 1863 jih je prvič poslikal freskant Matija Koželj. (Prim. Koželjevo avtobiografijo, ki jo je objavil V. Steska: Slikar Matija Koželj, Carniola, Ljubljana 1918, str. 3.) V primeru pa, da so kapelice nastale resnično šele proti letu 1863, moramo pomakniti tudi Goldensteinovo sliko šele v ta čas.
- ²⁷ F. Mesesnel, Slovensko krajinarstvo v 19. stoletju, GMS 1939, str. 405. — Dodajmo še, da je Goldenstein razen že omenjene notranjščine cerkve sv. Primoža zapustil v akvarelih tudi motiv s Predoslja v Bistriški dolini in drvarskih koč pri Žagani peči.
- ²⁸ F. Mesesnel, o. c., str. 404.
- ²⁹ O. c., str. 207.
- ³⁰ Isto sliko je v začetku našega stoletja le z rahlimi spremembami porabil dr. R. Wackenreiter za natis propagandne razglednice kamniškega zdravilišča (en primerek hrani grafični oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani).
- ³¹ Toplo se zahvaljujem tov. T. Tausigu, da me je opomnil na to litografijo, katere primerek hrani Antikvariat Cankarjeve založbe v Ljubljani.

DONESEK H GOSPODARSKI ZGODOVINI KAMNIKA DO XVI. STOLETJA

Božo Otorepec

O gospodarstvu srednjeveškega Kamnika so doslej le mimogrede razpravljali v raznih pregledih zgodovine tega mesta.¹ Da bi malo bolj osvetlili sliko o njegovem gospodarskem življenju v srednjem veku tja do XVI. stoletja, smo zbrali iz dosegljivih virov glavne podatke o obrti in trgovini.

Obrt oziroma rokodelstvo je bila razen trgovine brez dvoma ena od osnovnih gospodarskih panog v srednjeveških mestih in pogoj za njihov razvoj. Obrtna proizvodnja je dajala velikemu delu mestnega prebivalstva sredstva za preživljanje in ekonomski obstanek. Za dober razvoj obrti so bile potrebne zadostne in lahko dosegljive surovine, za nekatere obrate tudi cenena pogonska sila, proizvodna sredstva (orodje) pa zaradi nizke tehnične ravni proizvodnje niso bila velik problem. Bolj važna kot orodje je bila dobra strokovna usposobljenost obrtnikov, zato je bila njihova učna doba sorazmerno dolga. Seveda pa je obrtna proizvodnja potrebovala za uspešen razvoj tudi zadosten krog odjemalcev za kupovanje svojih izdelkov. V začetku je mestna obrt v precejšnji meri delala le po naročilu, šele s porastom proizvodnje in boljšim gmotnim položajem obrtnikov so le-ti mogli ustvarjati tudi zaloge za trgovanje. Srednjeveški obrtnik je bil v glavnem tudi prodajalec svojih izdelkov doma, le za tiste, ki so bili predmeti trgovine na večjo daljavo, je posredoval domači ali tuji trgovec. Med prve odjemalce mestnih obrtnikov moremo šteti predvsem ne-produktivni del mestnega prebivalstva, ki ga zlasti v starejši dobi predstavljata plemstvo in duhovščina; ta dva sta bila zaradi nabave raznih predmetov, bodisi za splošne potrebe ali oblačil, navezana na obrtnike. Kmečko podeželje je te osnovne predmete še dolgo časa samo proizvajalo v primitivnejši domači obrti. Ideal srednjeveških mestnih obrtnikov o popolnoma izvedeni delitvi dela med mestom in podeželjem, kjer naj bi bila obrtna proizvodnja osredotočena v mestih, na sejnih, ki so od časa do časa v mestu, pa naj bi mestni obrtnik in kmet zamenjavala svoje izdelke oz. pridelke, ni bil seveda nikoli izveden.

Podeželje je s svojo domačo obrtjo še dolga stoletja krilo velik del lastnih potreb. To domačo obrt je uničil šele razvijajoči se kapitalizem s slabšimi, a cenejšimi izdelki. Na drugi strani pa je tudi mestni obrtnik še dolgo časa navezan na zemljo, bodisi da je imel, če je bil premožnejši, v zakupu kako kmetijo v okolici ali pa vsaj manjše njive in vrtove v predmestjih.³

Če se sedaj pogledimo v preteklost srednjeveškega Kamnika, posebej v njegovo obrtno in rokodelsko dejavnost, moramo najprej ugotoviti, da nam iz celega XIII. stoletja, ko je Kamnik postal mesto, ohranjeni viri o njej popolnoma molče. Edina doslej znana izjema je omemba krojača Reimberta kot pričr v neki listini iz leta 1247.⁴ Njegovo ime morda kaže na priseljenca iz nemških krajev, od koder je v prvih stoletjih našega mestnega življenja dotekal močan val tujega življa v vsa naša mesta. Šele z napredujočim gospodarskim razvojem mesta začne rasti tudi pomen meščanov, ki se od druge polovice XIII. stoletja vedno pogosteje omenjajo v ohranjenih virih; iz njihovih priimkov, pridejanih glede na njih gospodarsko dejavnost, pa moremo sklepati o obstoju posameznih vrst obrti.

Iz začetka XIV. stoletja vemo v zvezi s pravnim inštitutom obtagija, da so v Kamniku obstajale javne gostilne.⁵ V zvezi s tem bi omenili, da so v srednjem veku v kamniški okolici bili še vinogradi, kot pričajo ohranjena krajevna imena in označba »vinograd« za hrib severno od Žal.⁶ Še leta 1509 se omenja vinograd nad Kamnikom.⁷ Da pa so v tedanjih kamniških gostilnah točili tudi pivo, pričr omemba pivotoča Otona (Ot pierczaph) v nekaterih listinah. Leta 1313 je bil celo mestni sodnik, kar pričr, da je bil premožen in ugleden meščan.⁸ Njegova vdova Marjeta je zapustila mekinjskemu samostanu grunt na Vinjem vrhu v Tunjiški dolini.⁹

Mestnim gostilnam so v XV. stoletju delali močno konkurenco razni vinotoči in gostilne po deželi. Zato so l. 1421 Kamničani prosili deželnega kneza nadvojvodo Ernsta, da je prepovedal vse gostilne in vinotoče, ki niso ob deželnih cestah, pri farnih cerkvah (kjer je bil gostilničar po navadi sam župnik) ali pa obstajajo že od nekdaj. Po pogodbi med mesti in stanovi iz l. 1492 ni smel biti v nobeni fari eno miljo okoli Kamnika več kot en gostilničar, izvzete so bile le stare taverne.¹⁰

Za razvoj kamniške obrti v srednjem veku je imela velik pomen vodna sila Bistrice. Že zgodaj se na njej omenjajo mlini, ki so bili v tistih časih osnovni živilski obrati. V zvezi z vodnim pravom deželnega kneza so bili pravno njegova last, on pa jih je dalje podeljeval v fevd plemstvu, samostanom, mestom in tudi meščanom. Najstarejši omenjeni mlin v kamniški okolici, ki je bil v dolini Bistričice, je bil l. 1323 v lasti kamniškega meščana in ga je le-ta takrat prodal gornjegrajskemu samostanu.¹¹ Sredi XIV. stoletja se prvič omenja mlin pod Malim gradom.¹² Četrtna tega mlina je spadala v malograjsko posest in se z njo v zvezi kasneje še večkrat omenja. Ostali deli so bili morda v lasti mesta

in oskrbnikov Starega gradu oz. deželskega sodišča, kar pa iz ohranjenih virov ni točno razvidno. Drugi mlin je bil ob obzidju. Sredi XV. stoletja ga je dobila v fevd rodbina Lamberg,¹² ki je imela skoro celo drugo polovico tega stoletja v oskrbi Stari grad in z njim zvezano deželsko sodišče. Iz slučajno najdenega spisa iz okoli l. 1530, ko so se Lambergi tožarili z mestom zaradi pravic do tega mlina, zvedemo, da je bil takrat že opuščen. Vanj so vodila vrata skozi mestno obzidje. Stal je sicer še znotraj obzidja, vendar so šla mlinška kolesa do vode skozi luknje v zidu.¹³ Kako se je takrat končala pravda za njegovo posest, ne vemo. Možno je, da je ta mlin ob obzidju istoveten z zgoraj omenjenim mlinom pod Malim gradom, kar bi po legi bilo možno, in da je zaradi razdeljenosti posesti prišlo do tega spora. Razen tega se v XIV. stoletju omenja še mlin pred mestom,¹⁴ in mlin, ki je bil last Mekinj.¹⁵ Mlin pri mestu, ki ga omenja urbar iz ok. 1400, je dajal deželskemu sodišču letno 6 mer žita, zato pa je sodišče moralo skrbeti za njegovo vzdrževanje.¹⁶ Tudi na Novem trgu je Bistrica gonila mlin, ki se prvič omenja l. 1428.¹⁷ Štiri leta kasneje se omenja mlin izven

obzidja pod mlinom plemkinje Kolovške.¹⁸ Leta 1496 je imel vicedomski (t. j. deželno knežji) mlin pred mestom v zakupu pek Blaž.¹⁹ V seznamu vodnih pogonov, ki jih je gonila Bistrica nad Kamnikom v drugi polovici XVI. stoletja se omenjajo Hohenwartov mlin pred mestom pri mostu čez Nevljico, ki je imel štiri kolesa in ene stope in mlin na Bistrici s tremi kolesi in stopami, last grofov Turn. Tudi mekinjski mlin je imel štiri kolesa in stope. Graščina Šenkov turn je imela mlin s tremi kolesi, deželno upraviteljstvo pa na Poljanah enakega. Mlin, ki je bil last cerkve sv. Primoža nad Kamnikom, je bil prej požgan, a v tej dobi že obnovljen. Ista cerkev je bila lastnik mlina in žage v Podpeči. V Stranjah je imel mekinjski samostan še en mlin s stopami in valjalnico sukna. Razen teh se v omenjenem seznamu navaja še nekaj manjših mlinov na eno kolo.²⁰ Videli smo, da se razen mlinov večkrat omenjajo tudi s t o p e. Teh je bilo več vrst. Ene so bile za kašo, torej živilski obrat in so bile v srednjem veku mnogo bolj razširjene kot danes, ker je bila takrat kaša skoro vsakodnevna jed kmečkega in mestnega prebivalstva. Prvič se omenjajo stope pri Kamniku v listini iz leta 1380 in so bile last mekinjskega samostana.²¹ Deset let kasneje je bil samostan zaradi novih stop ob svojem mlinu v sporu z vdovo Nikolaja Gallenberskega, spor je reševal sam deželni glavar grof Viljem Celjski.²² Leta 1427 so stale ene stope pred mestom »na produ« (am Griess) pri mostu, ki je vodil na Novi trg.²³ V vicedomskem urbarju iz 1496 se omenjajo stope na Bistrici, od katerih so plačevali čevljar Lah in njegovi tovariši cehovski mojstri čevljarske bratovščine sv. Duha letno v vicedomski urad po 2 funta šil.²⁴ Toda tu gre že za drugo vrsto stop; to so bile namreč s t o p e z a č r e s l o (laastampf), ki so ga čevljarji potrebovali za obdelavo kož. Čevljarji so bili namreč v srednjem veku še dolgo časa obenem tudi usnjarji, ki so si usnje za svoje potrebe izdelovali kar sami. Poseben stan usnjarjev se pojavi šele kasneje. V gozdovih so lupili čreslo, ga sušili in v omenjenih stopah drobili. V srednjem veku se te kamniške še ne imenujejo izrecno stope za čreslo, toda iz XVI. stoletja vemo, da je imela l. 1571 čevljarska bratovščina ob Bistrici stope za čreslo, od katerih je plačevala grofu Turnu in mekinjskemu samostanu en funt popra.²⁵ Pač pa se take stope l. 1435 že omenjajo v Kranju.²⁶

Posebne vrste stop so bile tudi valjalnice za sukno (walkstampf). Verjetno je bila že v začetku XIV. stoletja v Kamniku taka valjalnica. Na to bi namreč kazal priimek meščana Martina, ki ga viri imenujejo enkrat Mert der walch, drugič M. der walcher, enkrat pa »M. der walch vnt purgaer ze Stain«.²⁷ Možno je seveda tudi, da kaže ta priimek le na laško poreklo nosilca. Valjanje je bilo v izdelavi domačega sukna važen postopek. Tkano sukno se je najprej opralo, da bi se tako odstranila vsa maščoba, nato pa se je v valjalnici močno gnetlo, da se je volna spolstila in se na suknu niso več videle posamezne niti in vezava. Za izdelavo takega sukna je bila najprimernejša mehka preja iz kratkih vlaken. Po valjanju se je blago po dolžini in širini močno skrčilo.

Valjalnice so bile podobne stopam, le da v koritih ni bilo zrnja, ampak zloženo sukno, po katerem so tolkla kladiva in ga gnetla.²⁸ Kamniška valjalnica je gotovo predelovala sukno iz volne iz gornjegrajskega predela, kjer je bila že zgodaj razvita močna ovčereja in so tudi tam bile v začetku XV. stoletja take valjalnice, ki so se ohranile še v polpreteklo dobo.²⁹ V začetku XV. stoletja je bil tak obrat

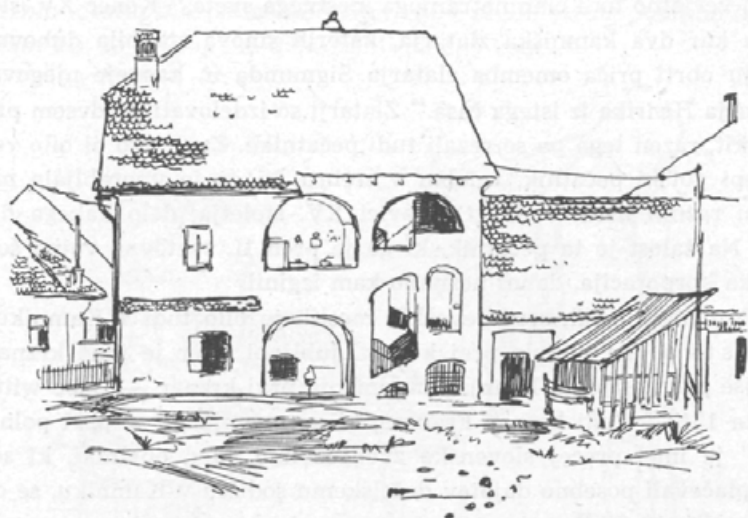

na Bistrici ob mlinu na Novem trgu in jo je od deželnega kneza imel v fevdu Viljem Herič, čigar rodbina se je pozneje povzpela v plemiški stan.³⁰ Leta 1571 je imel mekinjski samostan na svoji zemlji v Stranjah razen mlina in stop tudi valjalnico sukna (thuechstampf).³¹

Iz druge polovice XVI. stoletja vemo, da je Bistrica nad Kamnikom gonila tudi več žag. Leta 1571 se omenja nad mestom mekinjska žaga, na pristavi pok. Andreja Petschacherja pa razen mlina in stop tudi žaga; vse te tri obrate je Bistrica ob povodnji 5. oktobra 1571 podrla in odnesla, ostalo je le majhno poslopje. Tedanji zakupnik Gregor Kramar je bil voljan, da mlin spet obnovi.³²

Vodna sila Bistrice pa je dajala pogonsko silo tudi najbolj razviti obrti v srednjeveškem Kamniku, to je železarstvu. To je bila ena tistih obrti, katere izdelki so kamniški trgovci prodajali tudi v oddaljenejši kraje. K razvoju te obrti so razen vodne sile predvsem prispevala najdišča železne rude v okolici Kamnika in pa bogata zaloga lesa za oglje v bližnjih gozdovih.⁸³ Po virih sodeč je bilo od te obrti v XIV. stoletju že razvito kovaštvo in nožarstvo. Izdelovali so nože takrat še kovači, poseben poklic nožarjev se pojavi šele v naslednjem stoletju. Prvi kamniški kovač je v ohranjenih virih omenjeni Walter der smid iz leta 1352, ki pa je bil takrat že mrtev.⁸⁴ V drugi polovici XIV. stoletja se je morala ta obrt živahneje razvijati. To bi lahko sodili po listini iz leta 1380, ko je grof Herman Celjski razsojeval spor med mekinjskim samostanom in občino kamniških meščanov zaradi nekega loga, mlina, stop in brusilnic (slifstein). Za pašo v mekinjskem logu so po razsodbi morali meščani odslej plačevati samostanu letno ob sv. Martinu en funt popra, kar bi pa postavili (novih) brusilnic ob Bistrici, naj bi to storili tako, da ne bi oviralo samostanskega mlina.⁸⁵ V XV. in XVI. stoletju je število teh brusilnic verjetno še bolj narastlo, saj je bilo leta 1516 med kamniškimi hišnimi posestniki kar šest kovačev, pet nožarjev in štirje ostrogarji.⁸⁶ V vicedomskem urbarju iz l. 1496 se navajajo posebej dohodki od fužin, stop in brusilnic na Bistrici pri Kamniku. Razen že omenjenih stop za čreslo, ki jih je imela v zakupu čevljarska bratovščina, je tu naštetih še pet brusilnic, ki so plačevale letno vsaka po 60 šil. den. v vicedomski urad. Zakupniki so bili dva nožarja, dva kovača in neki Juri Sweintzer, za katerega ni omenjeno, kaj je bil.⁸⁷ Iz pravkar navedenega smo videli, da se konec XV. stoletja omenjajo tudi že fužine (hemer), ki so se tukaj verjetno pečale predvsem z izdelavo žebeljev. V urbarju iz 1527 se zopet navajajo čevljarske stope za čreslo, razen tega pa mala fužina (klain fusin) Bartla Stettnerja in dve brusilnici, ki sta jih obakrat imela v zakupu po dva kovača. V dostavku je rečeno, da je bilo včasih takih brusilnic več, toda voda je odnesla zemljišče in stavbe. Tudi fužino Evstahija Barona (Waran), ki je bila po dajatvi sodeč precejšnja, je odnesla narasla voda.⁸⁸ Bernard Stainer, kamniški meščan, sin kovača Urbana, ki se l. 1496 omenja s kovačem Jernejem kot zakupnik ene vicedomske brusilnice, je leta 1539 z bratoma Francem in Fortunatom prodal hišo, fužino in kovačnico pri Kacenbergu na mestni gmajni pred mestom z vsemi pritiklinami fužinarju Francu iz Kranja (Frantzen Hamerschmidt) za 25 ogr. dukatov. Da je to bila nekdanja očetova brusilnica, je razvidno iz tega, da je bilo tudi od te treba plačevati letno vicedomu 40 kr., mestu pa zemljiški davek.⁸⁹ Leta 1571 se omenja dvojje mekinjskih fužin in dve brusilnici, ena je bila še nova, drugo pa je imel v zakupu nožar Jakob Weber. Grof Turn je imel tudi dve brusilnici, ki sta jih imela v zakupu dva nožarja. Kovač Martin je imel fužino z brusilnico, od katere je plačeval mestu in grofu Turnu. Razen teh se omenjajo še štiri brusilnice, last Gallenberških. Naslednjega leta zvemo iz poročila reformacijskih komisarjev, ki

so sestavljali nove popravljene urbarje, da je bilo na gmajni v kamniškem pomirju ob Bistrici več brusilnic, mlinov in žag. Ker pa so bili ti obrati v slabem stanju, so jih komisarji skušali prodati po kupnem pravu, a jih nihče ni hotel kupiti. Sami komisarji pravijo, da ni en tak obrat s kočo in kolesom vred vreden niti enega renskega goldinarja, razen tega so bili nenehoma v nevarnosti, da jih reka ob povodnji odnese.⁴⁰

Zaradi tako razvite železarske obrti je razumljivo, da so kovači in nožarji edini poleg čevljarjev imeli verjetno že konec XV. ali v začetku XVI. stoletja svojo cehovsko organizacijo.⁴¹ Do ustanovitve cehov je prišlo namreč le tam, kjer so bile posamezne obrti močno razvite in je bila konkurenca taka, da so se mestni obrtniki organizirali proti nemestnim in tujim mojstrom. Ceh je moral dobiti potrdilo od deželnega kneza v XV. in XVI. stol. včasih tudi od vicedoma ali mesta. V cehovskem privilegiju je bila glavna določba ta, da je izključevala od izvrševanja določene obrti vse tiste, ki niso bili člani ceha.⁴² Mestni obrtniki so se zato v primeru, da jih je bilo že dosti in da je bil njihov ekonomski obstoj ogrožen, branili sprejemati nove člane in tako ceh »zaprl«. Šele s smrtjo enega od mojstrov je mogel biti sprejet nov član. Pa tudi sicer so delali težave pomočnikom pri sprejemanju med mojstre in skušali braniti na razne načine svoj privilegirani položaj. V navadi je bilo, da so se v skupen ceh združevali pripadniki podobnih obrti, kot je to n. pr. bilo v Ljubljani⁴³ in Kamniku, kjer so bili člani kovaškega ceha tudi nožarji in verjetno še ostrogarji in žebtljarji. Patron kovaškega ceha je bil, kot pri tem cehu v drugih srednjeveških mestih, sv. Aloj (Eligij), ki je imel v začetku XVI. stoletja ob obnovitvi stare romanske kapele na Malem gradu v njej svoj oltar.⁴⁴ Na kovaški ceh spominja še danes ohranjeni kelih v tej cerkvi iz leta 1526 z napisom, da ga je dala napraviti kovaška bra-

toščina. Gotski sklepnik iz te dobe kaže osebo z grbom, na katerem sta upodobljena dva noža, kar je bil verjetno znak nožarjev. V steni je vzdignjen kip sv. Alojza s kovaškimi kleščami in nožem v rokah.⁴⁵ Razen nožarjev je živel konec XIV. in v začetku XV. stoletja v Kamniku tudi poseben izdelovalec mečev (swaertfur).⁴⁶ V istem času se omenja meščan Lovre zlatar, dokaz, da je bila tudi zlatarska obrt znana v mestu. Omenjeni zlatar Lovre je bil špitalski oskrbnik, torej verjetno tudi član notranjega mestnega sveta.⁴⁷ Konec XV. stoletja se omenjata kar dva kamniška zlatarja, katerih sinova sta bila duhovnika.⁴⁸ O dedovanju obrti priča omemba zlatarja Sigmunda in kasneje njegovega sina tudi zlatarja Henrika iz istega časa.⁴⁹ Zlatarji so izdelovali predvsem prstane in razen nakit, razen tega pa so rezali tudi pečatnike. Zanimivo bi bilo vedeti, ali je oni lepi gotski pečatnik, izdelan v srebru, ki ga je uporabljalo mesto pri pečatenju raznih listin v drugi polovici XV. stoletja, delo kakšnega domačega zlatarja. Na žalost je ta pečatnik, ki ga je pred II. svetovno vojno še hranila meščanska korporacija, danes neznano kam izginil.

Kot v drugih naših srednjeveških mestih je bilo tudi v Kamniku razvito krznarstvo. Tu se celo prej kot v Ljubljani, kjer je imel krznarski ceh najstarejše privilegije na Kranjskem, omenja prvi krznar — Lube wiltwercher — že leta 1313.⁵⁰ Tudi krznar Francze, ki ga omenja vir v prvi polovici XV. stoletja,⁵¹ je imel precej slovensko zveneče ime. Med obrtniki, ki so v XV. stoletju plačevali posebno dajatev deželskemu sodišču v Kamniku, se omenjajo tudi krznarji z 12. šil.⁵²

Od oblačilnih obrti je vsekakor omeniti še krojače in čevljarje. Navedli smo že, da je krojač Reimbert edini kamniški obrtnik, ki ga poznamo iz XIII. stoletja. Nekaj krojačev se sicer omenja tudi še v kasnejših stoletjih,⁵³ vendar kaže, da ta obrt ni bila posebno močno razvita in da je pač zadovoljevala le mestne potrebe.

Bolj kot krojaška je bila razvita čevljarska oziroma usnjarska obrt. Čevljarji so bili, kot smo že omenili, tja do konca srednjega veka obenem tudi usnarji. Čevljar Jakob, naveden v neki listini iz leta 1336, je prvi znani zastopnik tega poklica v Kamniku.⁵⁴ Čevljarstvo in usnjarstvo je moralo biti že v XIV. stoletju zastopano z večjim številom mojstrov. Po ohranjenih poročilih sodeč namreč lahko trdimo, da so ravno oni imeli v Kamniku najstarejšo cehovsko organizacijo. Žal je med nemško okupacijo v zadnji vojni iz frančiškanskega samostana v Kamniku izginila cehovska skrinjica z arhivom čevljarske bratovščine. Med listinami, hranjenimi v tej skrinji, je bila najstarejša iz leta 1358, večina pa jih je bila iz XV. stoletja.⁵⁵ Ni znano, ali je bila ta najstarejša listina morda ustanovni privilegij ceha ali pa gre tu le za cerkveno bratovščino, ki ni imela kompetenc ceha. V danes ohranjenih in znanih listinah se bratovščina sv. Duha omenja prvič šele leta 1427,⁵⁶ da pa je to bila čevljarska, zvedo šele iz opombe na hrbtni strani listine iz l. 1495, ko sta ji načelovala dva cehovska

mojstra, od katerih je bil eden čevljar.⁵⁷ Kasneje je bila čevljarska bratovščina posvečena sv. Trojici. Zaščitnika ceha sta bila kot drugod sv. Krišpin in Krišpinijan.⁵⁸ Tudi čevljarji se ok. 1400 omenjajo med tistimi obrtniki, ki so plačevali deželskemu sodišču posebno dajatev.⁵⁹ V drugi polovici XV. stoletja se omenja več čevljarjev na Novem trgu,⁶⁰ kjer jih je bila morda večina naseljenih. Zaradi smradu, ki se je širil pri obdelavi kože in strojenju, so usnjarji oz. čevljarji v srednjeveških mestih bili po navadi naseljeni v predmestjih, posebno če so bila ta ob rekah, ker so pri svojem delu rabili mnogo vode.

Med obrtniki, ki so posredno imeli tudi opravka z oblačili, je omeniti suknostrižce. Ko je namreč prišlo sukno iz valjalnice, je bilo zelo debelo in kosmato ter močno skrženo. Zato ga je bilo treba pred prodajo oz. krojenjem striči in z nategovanjem širiti, kar so opravljali omenjeni obrtniki. Kmetje so sicer raje nosili grobo nestriženo sukno, vendar pa so bili meščani v tem pogledu izbirčnejši.⁶¹ Kaže pa, da je bila ta obrt v starem Kamniku slabo razvita, kajti v ohranjenih virih se omenja le en suknostrižec Marko leta 1455, ki pa je moral biti uglednejši meščan, sicer ne bi bil član mestnega sveta in špitalski mojster.⁶² Tudi klobučarstvo je zastopano le z eno omembo v srednjem veku, vendar se tudi v XVI. stoletju, ko je virov dosti, ne omenjajo več.⁶³

Razen osnovnih živilskih obratov, kot so bili mlini in stope, je omeniti še nekatere obrtnike, ki so imeli opravka pri preskrbi meščanstva z živili. Tu moramo na prvem mestu omeniti mesarje, saj so v tistih časih pojedli v mestih sorazmerno več mesa kot danes. Prodajali so ga na mesarskih stojnicah (fleischpankh), ki so bile v mestih po navadi največ ob mostovih ali kot v Ljubljani, celo na njih.⁶⁴ Tu je bil zrak nekoliko hladnejši in se meso ni tako hitro kvarilo, kar je bilo zlasti važno poleti. Razen tega so lahko razne odpadke metali kar v mimo tekočo reko. V Kamniku se omenja prva taka stojnica za meso šele l. 1391. Bila je pred mestnim obzidjem »blizu vrat, kjer se gre na most.«⁶⁵ Sigfrid Kostibol (!), ki je bil v letih 1419 in 1431—1433 kamniški mestni sodnik,⁶⁶ je leta 1426 prodal mestnemu špitalu dve taki stojnici pred mostom ob svoji stojnici,⁶⁷ iz česar bi sledilo, da je do takrat imel sam kar tri v svoji lasti. Dvanajst let kasneje se omenja stojnica Friderika Čreteškega, ki jo je pa zaradi nekih dolgov sodno dobil Friderik Ravbar.⁶⁸ Po vicedomskem urbarju iz 1496 je plačeval Antoni Sonnta od ene vicedomske stojnice v Kamniku eno marko šil. To je kasneje med leti 1515—1517 imel v zakupu mesar Simon, za njim pa Andrej Kolescha.⁶⁹ Mesarji so morali v XV. stoletju plačevati najvišjo dajatev 40 ogl. pfen., kasneje pa 12 šil.⁷⁰ Mestna uprava je bila seveda zainteresirana na tem, da so mesarji in peki prodajali dobro in zdravo meso oziroma cenjen kruh, zato je v začetku XVI. stoletja volila iz svoje srede posebne preglednike mesa in kruha,⁷¹ verjetno pa sega ta navada še nazaj v srednji vek. Pregledniki so morali paziti na kakovost in cene mesa in kruha, slabo oz. predrago blago pa so smeli zaseči. Razen mesarske je bila za prehrano važna tudi pekovska obrt. Že med prvimi kamniškimi obrtniki je omenjen v listini iz l. 1329 pekovski mojster Reynher, čigar hiša v mestu je bila oproščena davkov in stražarjenja.⁷² Sicer pa pekovstvo verjetno ni bilo močnejše razvito, saj so takrat meščani v veliki meri pekli kruh za svoje potrebe kar doma. Tudi peki so morali v XV. stoletju odrajtovati deželskemu sodišču posebno dajatev od obrti.⁷³ Konec tega stoletja je imel pek Blaž v zakupu vicedomski mlin pri mestu in se je z moko torej preskrboval kar sam.⁷⁴ V najstarejšem seznamu hišnih lastnikov v Kamniku iz 1516 se omenjata le dva peka.⁷⁵

Od ostalih obrti, ki so bile bolj pomembne, je omeniti še lončarstvo. To je moralo biti precej razvito, saj se v začetku XVI. stoletja omenja kar šest lončarjev. Od teh so trije imeli hiše na Grabnu pred mestom.⁷⁶ Že l. 1359 se omenja zemljišče v Tunjiški dolini, kjer so kopali ilovico.⁷⁷ Več o tem zvemo ob koncu XV. stoletja. Lončarji so morali že v starih časih letno plačevati od kopanja ilovice v Tunjiški dolini na mestni gmajni in od drugih kopov tam blizu, pa naj so bili meščani ali ne, vsak po 10 pfen. beneških šil. Ker pa tega pred l. 1493 nekaj časa niso izvrševali, sta mestni sodnik in svet takrat znova določila, da morajo lončarji odslej ta denar vestno plačevati, in sicer vsako leto o sv. Mihaelu. Denar je prejemal mestni svet in z njim skrbel za vzdrževanje mostu

na Grabnu. Kar bi pa denarja ostalo, je bilo določeno, da se porabi za cerkev sv. Jakoba v mestu,⁷⁸ kjer so ravno takrat gradili frančiškanski samostan.⁷⁹

V prvi polovici XV. stoletja se omenja na Grabnu hiša neke izdelovalke sveč,⁸⁰ v drugi polovici pa tesar,⁸¹ čeprav je teh moralo biti gotovo več.

Za higienske razmere v srednjeveških mestih so bila značilna razna kopa-
lišča, kamor so radi zahajali meščani in tudi plemstvo. Tudi srednjeveški
Kamnik je imel že sorazmerno zgodaj tako kopališče. Leta 1340 se namreč
omenja v Mekinjah grunt, ki ga je imel pokojni padar Martin iz Kamnika.⁸²
Padarji pa so takrat oskrbovali kopališča, brili in strigli svoje goste, obenem
so bili tudi ranocelniki in splošni zdravniki. V prvi polovici XV. stoletja je stalo
javno kopališče pri vratih izven obzidja mesta, verjetno pred mostom čez

Bistrice in nedaleč od mлина ob obzidju.⁸³ To kopališče, imenovano tudi »na produ« (am Griess) je l. 1478 na prošnjo meščanov cesar Friderik III. prepustil mestu. Dohodki od kopališča, ki ga je mesto dajalo v zakup raznim padarjem, so od takrat služili za vzdrževanje bližnjega mostu čez Bistrice. Za to pravico je mesto plačevalo letno v vicedomski urad v Ljubljani pol funta pfenigov.⁸⁴ V urbarju iz l. 1496 se omenja kot zakupnik mojster padar Jurij.⁸⁵ Deset let kasneje pa se omenja, da je kopališče opuščeno in da ne prinaša nobenih dohodkov. Leta 1527 se navaja, da je kopališče propadlo. Vicedom pristavlja, da so Kamničani raje na farovškem zemljišču zgradili novo kopališče, starega pa prepustili propadu.⁸⁶ Tudi v poročilu deželnoknežjih komisarjev o uradu Nevlje iz 1572 imamo sporočilo, da se je staro kopališče, imenovano vicedomsko, podrla in izginilo in da so na farovškem svetu zgradili novo. Tega pa je kasneje odnesla Bistrica, ki je takrat nanosila toliko produ, da kopališča ni bilo mogoče obnoviti na istem mestu.⁸⁷

Iz tega podrobnejšega pregleda poročil o kamniški obrti v srednjem veku tja do XVI. stoletja, lahko posnamemo, da je bila v mestu obrt bolj skromno razvita. Večina obrtnikov je delala le za potrebe mesta in bližnje okolice. Večji pomen je imela le železarska obrt (kovači, nožarji, žebjarji, ostrogarji), dalje usnjarstvo, lončarstvo in suknarstvo. Z izdelki teh obrti so verjetno trgovali tudi na večje razdalje.

Čeprav je virov o trgovini in trgovcih srednjeveškega Kamnika ohranjenih sorazmerno malo, vendar si lahko iz teh skupih podatkov ustvarimo vsaj neko sliko o trgovanju v tej dobi.

Že večkrat je bilo v raznih razpravah o kamniški zgodovini in o naših mestih v srednjem veku poudarjeno, da se ima Kamnik, kot druga nekatera mesta na Kranjskem, za svoj nastanek zahvaliti predvsem ugodni geografski legi. Sorazmerno ozek prehod pod strmim starograjskim hribom je omogočal kontrolo obeh v srednjem veku važnih potov, tuhinjskega in gornjegrajskega, ki je preko Črnilca vodil v Zgornjo Savinjsko dolino. Ta dva momenta, strateški in prometni, ki sta se lepo dopolnjevala, sta bila nedvomno odločilna za nastanek srednjeveškega Kamnika na tem mestu. Verjetno je že v drugi polovici XII. stoletja ob stiku teh dolin nastalo tržno naselje pod Starim gradom, ki je bil upravno središče obsežne Andechs-Meranske zemljiške posesti v tem delu Gorenjske. Ker pa je bila okolica Kamnika, zlasti proti zahodu in vzhodu zaradi hribov takrat še slabo obljudena in gospodarsko prešibka, da bi potrebovala tržno naselje, je videti, da je v starejši dobi strateški moment bil važnejši. Tako sta bila omenjena prehoda za razvoj mesta in trgovine na daljavo zelo važna, saj je Kamnik sorazmerno zgodaj postal mesto in za Andechs-Merancev nekaj časa celo tekmoval za vodilno vlogo v deželi.⁸⁸

Pri srednjeveški trgovini moremo v glavnem ločiti več vrst trgovskega prometa. Enkrat se je trgovanje vršilo v mestih vsak dan v delavnicah obrtnikov

in prodajalnih trgovcev, občasno pa v večjem obsegu na tedenskih in letnih sejmi. Drugič pa so mestni trgovci svoje blago oz. izdelke mestne obrti izvažali v tuje kraje, od tam pa uvažali živila in blago, ki ga v mestu in okolici ni bilo moči dobiti, ki pa jih je prebivalstvo mesta pri svojem načinu življenja potrebovalo.

Tedenski sejmi so bili pomembni predvsem za trgovanje med mestom in bližnjo podeželsko okolico, od koder so kmetje prinašali v mesto svoje pridelke in razne surovine za mestno obrt, jih tu vnovčevali ali zamenjavali za razne živilske in druge predmete, ki jih niso sami pridelovali (sol, začimbe, orodje in pod.). Pravico do tedenskih sejmov so mesta dobivala navadno ob ustanovitvi, kar se je pri naših mestih zgodilo večinoma še ustno.⁹⁹ Tedenski sejem se je lahko vršil enkrat do dvakrat tedensko, odvisno pač od velikosti mesta in njegovih potreb. Po navadi sta bila tržna dneva sredo ali sobota (n. pr. v Ljubljani), lahko pa tudi kak drug dan. Kdaj so se v srednjeveškem Kamniku vršili taki sejmi, ni na žalost omenjeno v nobenem viru. Vemo le to, da so se zanesljivo vršili. Prostor, kjer so bili tedenski in letni sejmi, je bil mestni trg. Navadno je bil kvadratne oblike, zaprt od štirih strani s hišami, ali pa pravokoten in je bil podoben močno razširjeni glavni ulici, kar je bil primer tudi v Kamniku.¹⁰⁰ Tu se tržni prostor (marcht) prvič omenja sicer šele leta 1316,¹⁰¹ gotovo pa je bil že v prejšnji dobi, saj je bil Kamnik mesto že sto let prej. Na trgu so bile hiše bogatejših meščanov, ki so bile navadno večje in lepše od ostalih mestnih hiš, od katerih so bile tiste v predmestjih enake kmečkim domovom v okolici. Na tedenskih sejmi je bilo dovoljeno trgovanje le mestnim obrtnikom in trgovcem ter seveda kmetom, tuji meščani niso po navadi takrat smeli prodajati svojega blaga. Da so pa na teh sejmi kupčevali tudi z oddaljenimi produkti, priča listina iz leta 1336, ki omenja nakup vina iz Marke (Marchwein) »na svobodnem trgu v Kamniku«.¹⁰² Za prodajo žit in tekočin na teh sejmi, je imelo mesto svoje posebne mere. Tako se l. 1372 omenja kamniška tržna mera za žito,¹⁰³ l. 1336 pa vedro kamniške mere za vino.¹⁰⁴ Konec XV. stoletja se tedenski sejem v Kamniku prvič izrecno omenja, ko je dohodke od tega sejma dobil poleg Starega gradu z deželskim sodiščem v zakup Gregor Lambergar.¹⁰⁵

Večjega gospodarskega pomena za mesto so bili letni sejmi. Na teh so lahko trgovali tudi tuji trgovci, ki so zato na te sejme prihajali tudi iz drugih mest in dežel. Dohodki od mestne mitnine so bili takrat najvišji, pa tudi drugače so letni sejmi prinašali meščanom mnogo dohodkov. Zato je bilo v navadi, da so po letnih sejmi pobirali mestne davke,¹⁰⁶ saj so bili meščani takrat še najbolj pri denarju. Mitnino v mestu so po večini imeli v zakupu oskrbniki Starega gradu, obenem z deželskim sodiščem.¹⁰⁷ Leta 1489 je sicer dobilo mesto v zakup tudi mitnino,¹⁰⁸ vendar ne za dolgo, kajti že 1492 se omenja kot zakupnik Hans

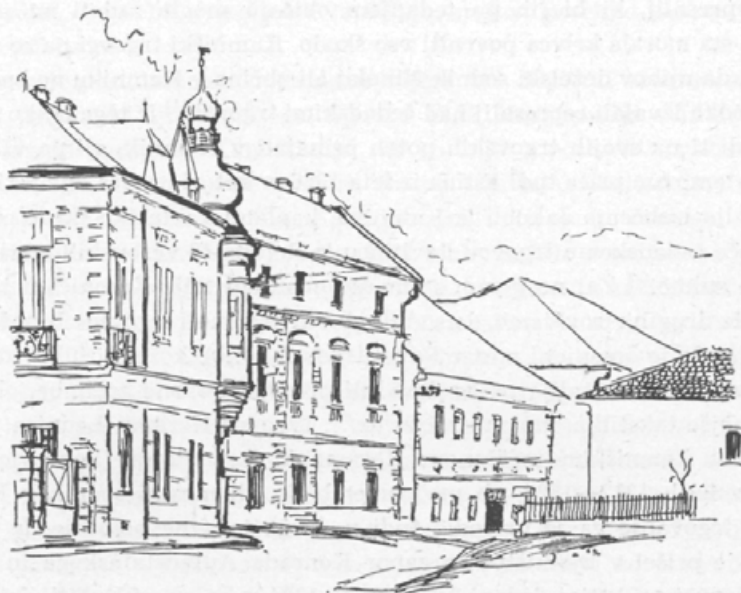
Lambergar.⁹⁹ Mitnino so namreč vladarji takrat dajali v zakup le za eno ali dve leti, potem so ga obnovili, ali pa podelili novemu zakupniku.

Čeprav je bila pravica do letnih sejmov ena od glavnih pravic srednjeveških mest, moramo iz ohranjenih virov ugotoviti, da se vse do leta 1501 tak sejem v Kamniku nikjer ne omenja. Vprašanje je seveda, če ne pomeni izraz »na svobodnem sejmu v Kamniku« iz l. 1336 letnega sejma z njegovo svoboščino.¹⁰⁰ Kamniku je kralj Maksimilijan decembra 1501 dovolil letni sejem na dan sv. Primoža in Felicijana (9. junija) s knežjimi svoboščinami tri dni pred in tri dni po sejmu.¹⁰¹ Za letne sejme so bile te svoboščine (freyung) zelo važne. Udeleženci sejma so namreč uživali tri dni pred in po sejmu posebno zaščito svojega življenja in imetja; kdor jo je prekršil takrat, je moral plačati znatno višjo kazen, kot je bila sicer določena za take prestopke. Za časa sejma ni mogel nihče tožiti in prijeti raznih storilcev, n. pr. dolžnikov, ki so prišli na sejem, edina izjema so bili morilci.¹⁰²

Trgovanje na daljavo je bilo v srednjem veku zvezano s številnimi težavami. Pomisliti moramo, da se je ves promet vršil v glavnem le s tovarnimi konji, ki so morali biti na velikih razdaljah večkrat zamenjani. Trgovci so morali plačevati številne mitnine, carine, doklade, mostnine in razne druge dajatve, ki so blago na transportu zelo podražile. Leta 1482 so se kamniški trgovci pritožili pri cesarju Frideriku III. da pobira Erazem Predjamski, oskrbnik na Starem gradu, od njihovega blaga mitnino, ki so jo preje plačevali šele na Klanču.¹⁰³ Takih primerov neupravičenega pobiranja mitnine in raznih drugih dajatev je bilo tudi drugod. Dalje je moral trgovec uporabljati določene poti, da se ne bi izognil mitnicam in raznim obveznim skladiščenjem in pretovarjanjem. Sem moramo šteti tudi razne samovoljnosti posameznih fevdalcev in njihovih oskrbnikov, ki so pod različnimi izgovori, velikokrat pa tudi brez njih, plenili trgovcem blago. Takih in podobnih ovir za srednjeveške trgovce bi lahko našteali še veliko. Razen tega je delala mestnim trgovcem in obrtnikom močno konkurenco trgovina in obrt na podeželju. Zato se je borba proti tem začela pri nas že v XIV. stoletju. Kamničani so se leta 1421 pritožili pri deželnem knezu nadvojvodi Ernstu proti kmečki trgovini, posebno proti raznim tavernam in gostilnam na podeželju.¹⁰⁴ Leta 1433 je vojvoda Friderik na pritožbo Ljubljane, Kranja in Kamnika znova prepovedal obrt in trgovino na podeželju in posebej še gostilne in usnjarstvo,¹⁰⁵ pri čemer je bil prizadet verjetno zlasti Kamnik. Take prepovedi so se večkrat ponavljale, dokaz, da so bile vedno brez uspeha. Leta 1492 je prišlo do sporazuma med kranjskimi mesti in stanovi glede trgovine in obrti kmečkih podložnikov, v katerem je bilo določeno, da ne sme biti eno miljo okoli Ljubljane, Kranja, Kamnika in Novega mesta več kakor po en kovač, čevljar, krojač in gostilničar. Glede trgovine pa je bil sklenjen kompromis, ki je kmetom dovolil trgovanje z nekaterimi pridelki in blagom, razen z železom, kolonialnim blagom in udeležbo pri tranzitni trgovini,

kar je bilo pridržano meščanom.¹⁰⁶ Tudi plemstvo je delalo mestnim trgovcem težave pri trgovanju v mestu. V začetku XVI. stoletja so se namreč Kamničani pritožili pri cesarju zaradi plemstva, ki je imelo v Kamniku svoje hiše in je v njih kupovalo in prodajalo, ne da bi plačevalo davke in opravljalo razne služnosti mestu kakor so morali to meščani.¹⁰⁷

Za preskrbo mestnega prebivalstva z raznimi živili in predmeti, ki jih ni bilo mogoče dobiti iz bližnje okolice, ali pa ni bila njih izdelava v mestu razvita, je bila velike važnosti trgovina na večje razdalje, v tuja mesta in dežele. Omenili smo že, da je bila v srednjem veku tuhinjska pot ena od glavnih smeri, po

kateri je tekел promet iz Obdonavja preko Štajerske v Italijo in nazaj. Domnevati smemo, da je andeška kovnica novcev, ki je bila v Kamniku vsaj od ok. 1195 in ki se omenja še pod Babenberžani in za Otokarja II.,¹⁰⁸ služila potrebam tega prometa. O važnosti tuhinjske poti v začetku XIII. stoletja nam priča tudi dejstvo, da je mejni grof Henrik Andechs-Meranski, gospod Kamnika (†1228), ustanovil v Špitaliču pod Kozjim hrbtom gostišče (hospital) za potujoče trgovce. To gostišče s cerkvijo sv. Antona je bilo kasneje v oskrbi vetrinjskega samostana, ki je oskrboval tudi gostišče pod Ljubeljem.¹⁰⁹ Iz začetka XIII. stoletja imamo podatek, da je žički samostan prevažal razna živila za svoje potrebe preko Kamnika in Slov. Gradca ter je za oprostitev mitnine, ki se je pobirala v teh dveh mestih, celo ponaredil oprostilno listino; ta pa je bila l. 1267 potrjena.¹¹⁰

Babenberški urbar iz let 1230—1246 navaja med dohodki na Kranjskem tudi 160 mark od mitnice in kovnice v Kamniku, vsota, ki je bila razen tiste v Mehovem najvišja.¹¹¹ Banka na zastavo, ki je delovala v Kamniku konec XIII. stoletja prča, da je gospodarsko življenje v mestu potrebovalo tudi tako ustanovo.¹¹²

Iz Kamnika je vodila pot trgovce preko Škofje Loke — Poljanske doline — Cerknega — Tolmina — Kobarida v furlanski Čedad.¹¹³ Po tej poti so trgovali tudi kamniški trgovci vsaj že v začetku XIV. stoletja, o čemer nam pričajo poročila iz l. 1321. Meseca oktobra omenjenega leta so bili namreč na mestni mitnici v Čedadu oropani kamniški trgovci Herman Leunica, Blažut in mesar Pavel iz Kamnika. Ker so se v Čedadu bali upada prometa na tolminski cesti in pa represalij, ki bi jih po tedanjem običaju mogle zadeti na poti skozi Kamnik, sta morala krivca povrniti vso škodo. Kamniški trgovci pa so se morali obvezati, da njihov deželski sodnik Nikolaj ali občina v Kamniku ne bodo zaradi tega dogodka izvajali represalij nad čedadskimi trgovci.¹¹⁴ Iz tega lahko sklepamo da so tudi ti na svojih trgovskih poteh prihajali v Kamnik, ali pa vsaj šli tod mimo. O tem nam prča tudi listina iz leta 1336, v kateri naroča oglejski patriarh pod kaznijo izobčenja Jakobu iz Kamnika, kaplanu kamniške farne cerkve, da naj izplača čedadskemu trgovcu Lavrencu iz Beluna 12 veronskih mark za neko kupljeno sukno.¹¹⁵ Žal ne vemo, s čim so omenjeni trije Kamničani trgovali v Čedadu. Iz drugih virov vemo, da so bili glavni predmeti trgovine iz naših krajev živina (morda je omenjeni mesar Pavel trgoval z njo), kože, kožuhovina, železo, med in vosek — iz Italije pa so dovažali predvsem razne začimbe, olje, južno sadje, finejše tekstilije, morsko sol in dr.¹¹⁶ Trгоvec Herman Leunica je gotovo istoveten s kamniškim meščanom Hermanom Levovicem (Lewowicz), ki se omenja v letih 1312—1324, ob prvi omembi je bil mestni sodnik v Kamniku. Njegovo trgovanje ga je privedlo tudi v druge težavne položaje. Iz neznanih vzrokov je prišel v ujetništvo in zapor Konrada Aufenstainskega in je moral nato ob izpustu v listini, izdani 24. avgusta 1324 v Žalcu, obljubiti, da se zaradi tega ne bo nad nikomer maščeval.¹¹⁷

V notarski knjigi reškega javnega notarja Antonia da Reno iz let 1436—1460 se omenjajo kranjski trgovci, ki so v tistih letih kupčevali na Reki. Med njimi se navajajo tudi Kamničani Ahac (1437—1444), Leonard (1438—1452) in Jurlin Hrvat (1439—1452). Rokopis jih navaja kot »ser Achatius de Camenich, ser Leonardus de Stayn (ali tudi de Camenich), Jurlinus Crouatinus, habitator in Stayn (ali: Jurlinus de Camenich, Jurlinus Crouath de Stayn).« Vsi trije so na Reko dovažali železo in ga prodajali reškim trgovcem, kupovali pa pri njih predvsem olje, nekaj malega tudi barvasti bombaž. Na Reki so trgovali večkrat skupno z ljubljanskimi trgovci. Za Ahaca se enkrat omenja, da je bil sestričnik trgovca Jurlina Seydla iz Ljubljane.¹¹⁸ Iz podatkov v drugih ohranjenih virih lahko trdimo, da je omenjeni trгоvec Ahac iz Kamnika bil kamniški meščan

Ahac Pečar (Petschacher), Lenard pa je bil morda njegov oče ali pa brat, ki se oba omenjata sredi XV. stoletja in sta bila člana ene od vodilnih kamniških rodbin v tem času in še kasneje. Sredi XVI. stoletja se je povzpela celo v plemiški stan.¹¹⁹ O Jurlinu Hrvat pa v drugih virih ni sledu. Žal, da za trgovanje kranjskih trgovcev na Reki v drugi polovici XV. stoletja in kasneje ni ohranjenih virov.

V Trstu je okoli leta 1500 trgoval neki Evstahij iz Kamnika (Ostachio de Camnich), ki je tam nakupoval olje.¹²⁰ Zelo verjetno je bil to Kamničan Evstahij Baron (Barran, Waron, Waran), ki se tu omenja sicer kasneje med leti 1511, ko je bil mestni sodnik, in letom 1527, ko se omenja njegova fužina na Bistrici, ki jo je reka odnesla. V zakupu je imel tudi kmetijo pod Žalami.¹²¹ Po imenu sodeč bi trdili, da je bil priseljenec iz laških krajev, posebno ker se je pečal tudi s fužinarstvom.

Nedavno je postala znana rokopisna knjiga iz l. 1517, ki vsebuje obračune z dolžniki in upniki ljubljanskega trgovca Žige Mospacherja (†1517).¹²² Med temi se omenja tudi več Kamničanov, ki so bili v poslovnih vezeh s tem trgovcem. Na prvem mestu je omeniti Bartla (Jerneja) Stettnerja, bogatega trgovca in meščana, lastnika fužine ob Bistrici,¹²³ člana notranjega sveta in mestnega sodnika v Kamniku iz začetka XVI. stoletja.¹²⁴ Iz omenjenega rokopisa je razvidno, da je bil zelo sposoben trgovec, ki je trgoval z začimbami, živino, kožami, kožuho vino, vinom, oljem in figami. Trgovska pota so ga vodila na Reko in Trst, v Ptuj in Celje ter v Beljak. Nanj spominja še danes v kamniški šoli vzdana reliefna plošča s sv. Florijanom in letnico 1508. Plošča ima v levem spodnjem kotu grb Stettnerjev, ščit z vodoravno razdeljenimi tremi polji, katerih srednje stopa naprej, čez vsa polja pa je položena medvedja taca.¹²⁵ Isti grb je imel njegov sorodnik, ljubljanski mestni sodnik iz let 1539—1540, Marko Stettner, čigar renesančni nagrobnik s takim grbom je ohranjen v ljubljanskem Narodnem muzeju.¹²⁶ Dalje se v tem rokopisu omenjajo še Hans Hasiber, oskrbnik frančiškanskega samostana in mestni sodnik v letih 1502—1503,¹²⁷ Bartl Posch, sorodnik ljubljanskih trgovcev Poschev, in kamniški špitalski mojster,¹²⁸ Jorg Eisenpart mestni sodnik 1519,¹²⁹ Peter Rešeto, član notranjega sveta 1511,¹³⁰ krznar Ambrož, mestni sodnik 1509,¹³¹ krznar Nikolaj Šanca, jermenar Henrik Rechpockh, slikar Vid, meščani Andrej Ziperle, Jurij Schwab, Jernej Kramar, Kvirin Hertenfeler (morda brat kamniškega župnika Jurija Hertenfelerja), grajski oskrbnik grof Vid Turn in frančiškanska gvardijana Blaž in Lenart. Frančiškani so pri Mospacherju kupovali razno sukno, olje in fige.¹³²

Iz gornjih podatkov o kamniški trgovini in trgovcih do XVI. stoletja smo videli, da so se s trgovino pečali predvsem uglednejši in bogatejši meščani, ki jim je ravno trgovina na večje razdalje prinesla bogastvo in ugled v mestu. V trgovini pridobljeni denar so vlagali v razna podjetja (fužine, žebjarstvo), ki so jim prinašali nove dobičke, ali pa so ga vlagali v nakup hiš in zemljišč.

Pomen mestne obrti za ekonomski dvig meščanov je bil, razen morda z izjemo železarstva, veliko skromnejši. Obrtniki so bili zadovoljni, če so zaslužili toliko, da so se mogli skromno preživljati.

V splošnem lahko rečemo, da je bilo XV. in polovica XVI. stoletja doba sorazmernega gospodarskega razcveta Kamnika in njegovih meščanov, doba, ko so nastale bogate meščanske hiše, o katerih govori Valvasor, da so bile okrašene z rezanimi kamni, železnimi oknicami, drogi ter vrati.¹³³ Šele nazadovanje trgovine s Hrvaško in Ogrsko, odvrnitev trgovskega prometa od Benetk, ki so jo naši kraji čutili posebno po turški zasedbi Cipra (1571),¹³⁴ in nazadnje opustitev tuhinjske poti konec XVII. stoletja¹³⁵ so bili vzrok, da je začel Kamnik za dolgo dobo gospodarsko zaostajati in propadati.

OPOMBE

Kratice pomenijo:

DAD = Državni arhiv na Dunaju

DAS = Državni arhiv LR Slovenije v Ljubljani

GMDs = Glasnik muzejskega društva za Slovenijo

IMK = Izvestja muzejskega društva za Kranjsko

MMVK = Mitteilungen des Musealvereines für Krain

ŠDA = Štajerski deželni arhiv v Gradcu

ŠKALJ = Škofjiski arhiv v Ljubljani

¹ Prim. L. Stiasny, Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis. V Ljubljani 1894; A. Luschin v. Ebengreuth, Ein Protokoll der Stadt Stein in Krain aus den Jahren 1502/03 v MMVK XVIII. (1905), 38–59; isti, Stadt Stein um die Mitte des 16. Jahrhunderts v MMVK XIX. (1906), 81–98; P. Urankar, Kamniški okraj v preteklosti, v zborniku »Na bregovih Bistrice«, 1938. — ² W. Sombart, Der moderne Kapitalismus I, 134 sk. — ³ B. Otorepec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku, v Kamniškem zborniku 1956, str. 71. — ⁴ Prim. list. 1314, avg. 12. v DAD; 1319, maj 8. v DAD; 1320, maj 4. v DAD; 1320, maj 18. v DAD; 1321, avg. 5. v DAD. — ⁵ List. 1345, dec. 13. v DAD; in der Tew-nitz in dem weinberg. — ⁶ Stiasny o. d., 37. — ⁷ Otorepec o. d., 86. — ⁸ Prim. op. 5. — ⁹ F. Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo. V Ljubljani 1929, 50. — ¹⁰ List. 1323, maj 13. v ŠDA; Orožen, 101. — ¹¹ List. 1353, feb. 13. v MMVK 18 (1905), 175. — ¹² Fevdna knjiga 1444, DAD, rok. W 724, fol. 234. — ¹³ Akt iz ok. 1530 odlepljen iz platnic urbarja za Stari trg v Ljubljani iz 1652, sedaj v Mestnem arhi-

vu v Ljubljani. — ¹⁴ List. 1361, julij 31. v DAD. — ¹⁵ List. 1380, avg. 30. v DAD; prim. Milkowicz, Die Klöster in Krain, 172. — ¹⁶ MMVK 2 (1889), 39. — ¹⁷ List. 1428, april 8. v DAD, rok. B 22, fol. 52. — ¹⁸ List. 1432, junij 29., ibid., fol. 58. — ¹⁹ Vicedomski urbar iz 1496 v DAS. — ²⁰ DAS, Vic. arh. I, 57, fol. 204. — ²¹ prim. op. 15. — ²² List. 1391, dec. 23. v DAD. — ²³ 1427, junij 6. prepis v DAS, Vic. arh. I 37. — ²⁴ Vic. urbar iz 1496 v DAS. — ²⁵ DAS, Vic. arh. I 57, fol. 205. — ²⁶ List. 1435, maj 20. v DAD. — ²⁷ List. 1312, marec 12. v DAD; 1318, feb. 17. v ŠDA; Orožen, 94–95; 1322, maj 6. Kamnik v ŠKALJ. — ²⁸ A. Struna, Vodni pogoni na Slovenskem, 63–66. — ²⁹ F. Gestrin, Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, Zgod. časopis VI.–VII. (1952–3), 483, 503; F. Kotnik, O valjanju domačega sukna. Slov. Etnograf II. (1949), 14. — ³⁰ MMVK 18 (1905), 55 op. 1. — ³¹ DAS, Vic. arh. I 57, fol. 205. — ³² ibid. — ³³ Prim. I. Mohorič, Zgodovina fužin ob Bistrici pri Kamniku, Kronika III. (1955), 25–26. — ³⁴ Otorepec o. d., 92. — ³⁵ gl. op. 15. — ³⁶ MMVK 18 (1905), 54. — ³⁷ DAS, Viced. urbar iz 1496. — ³⁸ DAS, Viced. urbar iz 1527. — ³⁹ List. 1539, avg. 31. Kamnik, prepis v DAS, Vic. arh. I 57. — ⁴⁰ DAS, Vic. arh. I 57, fol. 205. — ⁴¹ Stelè, Umetnostni spomeniki Slovenije I. Politični okraj Kamnik, 74. — ⁴² Zwitter o. d., 57–58. — ⁴³ Prim. B. Otorepec, Ljubljanske obrti v srednjem veku, rkp. v Mestnem arhivu v Lj. — ⁴⁴ Stelè o. d., 72; v regestu k listini 1516, okt. 20. Rim. v ŠKALJ, rok. št. 354 (Memorabilia Rasp.), fol. 231–233; per ecclesia S. Eligii in Kleinfest; prim. tudi E.

Cevc, Poznogotsko kamnoseštvo v okolici Kamnika, v Kam. zborniku 1955, 117. — ⁴⁵ Stelè o. d., 81 slika 33, 83 slika 34, 88. — ⁴⁶ Otorepec o. d., 77. — ⁴⁷ *ibid.*, 81. — ⁴⁸ *ibid.*, 84. — ⁴⁹ List. 1504, okt. 22. v DAS, Fevdne zadeve, fasc. 8. — ⁵⁰ Otorepec o. d., 81. — ⁵¹ *ibid.*, 75. — ⁵² MMVK 2 (1889), 39. — ⁵³ Otorepec o. d., 92. — ⁵⁴ *ibid.*, 80. — ⁵⁵ Stelè o. d., 69. — ⁵⁶ List. 1427, junij 6., prepis v DAS, Vic. arh. I 37. ⁵⁷ List. 1495, nov. 22., IMK VI, 138. — ⁵⁸ Stelè o. d., 70. — ⁵⁹ MMVK 2 (1889), 39. — ⁶⁰ List. 1465, julij 28. v ŠKALJ, IMK VI, 136. — ⁶¹ prim. S. Vilfan, Predpisi o obleki in blagu v policijskih redih 16. stoletja, Slov. Etnograf II. (1949), 33. — ⁶² Otorepec o. d., 84. — ⁶³ *ibid.*, 72; MMVK 18 (1905), 54. — ⁶⁴ M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, 14. — ⁶⁵ List. 1391, sept. 15. v MMVK 19 (1906), 134. — ⁶⁶ Otorepec o. d., 89. — ⁶⁷ List. 1426, april 22 v ŠKALJ, IMK VI, 134. — ⁶⁸ List. 1438, marec 10. v DAS. — ⁶⁹ Vicedomski urbarji iz 1496, 1515–1517, 1527 v DAS. — ⁷⁰ MMVK 2 (1889), 39; DAS, Vic. arh. I 61, fol. 198. — ⁷¹ MMVK 18 (1905), 65. — ⁷² List. 1329, okt. 29. insert v list. 1374, apr. 6. v DAS. — ⁷³ MMVK 2 (1889), 39. — ⁷⁴ Viced. urbar iz 1496 v DAS. — ⁷⁵ MMVK 18 (1905), 54. — ⁷⁶ *ibid.*, 61. — ⁷⁷ List. 1359, feb. 3. v DAD: erreicht in der Tavnitz gelegen da man die tachen grebpt. — ⁷⁸ List. 1493, febr. s. d., prepis v DAS, Vic. arh. I 139. — ⁷⁹ Stelè o. d., 48. — ⁸⁰ Otorepec o. d., 72. — ⁸¹ *ibid.* — ⁸² List. 1340, maj 29. v DAD. — ⁸³ List. 1432, junij 29. v DAD, rok. B 22, fol. 58: vailpad ausserhalb der rinkchmawr bey dem tor; MMVK 18 (1905), 55. — ⁸⁴ List. 1478, feb. 18. v Chmel, Mon. Habsb. I/2, 891. — ⁸⁵ Vic. urbar iz 1496 v DAS. — ⁸⁶ Vic. urbar iz 1527 v DAS. — ⁸⁷ DAS, Vic. arh. I 57. — ⁸⁸ A. Melik, O mestih in trgih na Slovenskem v GMDs XX. (1939), 338. — ⁸⁹ Zwitter o. d., 22. — ⁹⁰ Prim. še tloris Kamnika iz 1826 v franc. katastru v DAS. — ⁹¹ List. 1316, jan. 1. v ŠKALJ: daz haus ze Staine in der stat daz gelegen ist auf dem marcht. — ⁹² List. 1336, dec. 6. v ŠKALJ: auf den freyen marcht ze Stain. — ⁹³ List. 1372, sept. 28. v DAS: Stainer markcht maz. — ⁹⁴ List. 1336, dec. 6. v ŠKALJ: 26 ember weins Stayner mass. — ⁹⁵ List. 1492, nov. 23. v DAD. —

⁹⁶ MMVK 18 (1905), 48. — ⁹⁷ 1468, junij 25. v DAD, rok. B 528, fol. 25; 1476, apr. 21. v DAD; 1478, jan. 17. v DAD; 1478, junij 13. v DAD; 1479, julij 6. v DAD; 1483, julij 25. v DAD; 1484, april 12 v DAD; 1492, jan. 17. v DAD. — ⁹⁸ List. 1489, feb. 26. v Argo III, 71. — ⁹⁹ 1492, jan. 17. v DAD. — ¹⁰⁰ gl. op. 92. — ¹⁰¹ List. 1501, dec. 22. v Argo III, 72; MMVK 18 (1905), 45. — ¹⁰² Zwitter o. d., 22. — ¹⁰³ 1482, avg. 12. v Argo III, 71. — ¹⁰⁴ Zwitter o. d., 50. — ¹⁰⁵ List. 1433, feb. 13. v Mestnem arhivu v Lj.; Komatar v Jahresbericht ljublj. realke 1903/04, št. 22. — ¹⁰⁶ Zwitter o. d., 51–52. — ¹⁰⁷ List. 1510, marec 18. v Argo III, 72. — ¹⁰⁸ E. Baumgartner, Kovnici Slovenjgradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev, v Čas. za zgod. in narodopisje 28 (1933), 23 sl. — ¹⁰⁹ P. Urankar, Zgodovina trga Motnika, 25. — ¹¹⁰ Zwitter o. d., 8. — ¹¹¹ A. Dopsch, Die landesfürstliche Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, 51. — ¹¹² Otorepec o. d., 70. — ¹¹³ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja, 241. — ¹¹⁴ Bianchi, Documenti per la storia del Friuli I, 491, 493, 494; Zwitter o. d., 8. — ¹¹⁵ List. 1336, nov. 15. v IMK I, 9. — ¹¹⁶ Urankar o. d., 25. — ¹¹⁷ Otorepec o. d., 78. — ¹¹⁸ *ibid.*, 71, 80, 81. — ¹¹⁹ MMVK 18 (1905), 51. — ¹²⁰ J. Cavalli, Comercio e vita privata di Trieste nel 1400, 111. — ¹²¹ List. 1511, maj 14. v ŠKALJ; viced. urbar iz 1527 v DAS. — ¹²² Cod. XXIII/48 v Mestnem arhivu v Ljubljani. — ¹²³ Vic. urbar iz 1527 v DAS. — ¹²⁴ List. 1507, okt. 27. (prepis te listine iz arh. oglej. patriarhov v Vidmu, mi je ljubeznivo dal na razpolago dr. E. Cevc); list. iz ok. 1526–7 v DAS, Stan. arh. fasc. 546. — ¹²⁵ Stelè o. d., 108 in slika 51; Cevc o. d., 119, op. 27. — ¹²⁶ Vl. Fabjančič, Ljubljanski sodniki in župani, rok. v Mestnem arhivu v Lj.; Stettnerjev nadgrobnik je vzidan v steno numizmatičnega kabineta v Nar. muzeju. — ¹²⁷ MMVK 18 (1905), 57. — ¹²⁸ List. 1534, april 9. v ŠKALJ. — ¹²⁹ gl. op. 122. — ¹³⁰ List. 1511, jan. 10. v ŠKALJ. — ¹³¹ List. 1509, april 3. v ŠKALJ. — ¹³² kot op. 122, fol. 44. — ¹³³ Valvasor XI, 542–3. — ¹³⁴ MMVK 18 (1905), 53. — ¹³⁵ P. Urankar, Kamniški okraj v preteklosti, v zborniku Na bregovih Bistrice, 52.

STAVBNI ZNAČAJ KAMNIKA V FRANCISCEJSKEM KATASTRU

Angelos Baš

MaPe in protokoli franciscejskega katastra — prvega avstrijskega mapnega in protokolnega katastra, izdelanega v 20. letih 19. stoletja — pomenijo dragocen vir za obravnavo vrste gospodarskih, predvsem agrarnih in socialnih vprašanj. Etnografiji (narodopisju) nudijo razen enega od poglavitnih pogledov v zemljiško sestavo in zemljiško izrabo naselij zlasti tehtno sredstvo za izhodiščno raziskavo bivališč nasploh, saj tvorijo eno izmed podlag za zadevna proučevanja starejših obdobij kakor tudi temelj za vse nadaljnje katastrske preglede. Tako je v etnografskem pogledu franciscejski kataster, prav kakor poznejši katastri, pomemben posebej zavoljo podobe o sestavi celotne donosne in nedonosne zemlje in pa zavoljo podob zemljišč, naselij in posredneje tudi hiš in domov.

Na podlagi franciscejskega katastra sem si zastavil nalogo, obdelati lesena in zidana stanovanjska in gospodarska ter druga poslopja na ozemlju nekdanjega Kranjskega, ki so zanj pri nas izvirne franciscejske maPe in protokoli malone popolno ohranjeni. Opravljeno statistično delo mi bo rabilo za temelj pri obravnavi, tudi retrospektivnega razvoja kranjskih poslopij glede na nazadovanje lesenih in rast zidanih stanovanjskih in gospodarskih ter drugih stavb.

Pričujoče vrstice podajajo izsledke tega postopno napredujočega dela za Kamnik in za nekatere večje kraje kamniškega območja.

* * *

Za našo stavbno zgodovino pomeni franciscejski kataster vir osnovnega značaja, ki se obravnava dvojno: neposredno za čas sredi prve polovice 19. stoletja in posredneje takisto za starejša in novejša razdobja, skupaj tudi še z drugimi zadevnimi viri. Za te, zgodovinsko podaljšane obdelave je podlaga pretres stanja, ki ga izkazujejo prve maPe in njihovi protokoli. Tak pregled vsebuje pričujoči stavek, ki hoče razčlenjevati kamniški stavbni značaj v franciscejski dobi, ne posega pa v stavbnorazvojna vprašanja, ki si jih velja prihraniti — po skončanem delu za vse nekdanje kranjsko ozemlje — za obravnavo v okviru vsega tega področja.

Tako so v spodnjih vrstah posneti po franciscejskem katastru brez uporabe tudi redkih drugih virov, ki za ta namen kot dopolnilo nimajo bistvenega pomena, podatki o lesenih in zidanih stanovanjskih in pa o lesenih in zidanih gospodarskih ter drugih poslopih v Kamniku in pa v Moravčah, Mengšu in Domžalah.

* * *

Določitev stavb po gradivu sloni na njihovih raznobarnih označbah v mapah: zidana poslopja so obarvana rdeče, lesena pa rumeno. — Kot stanovanjske stavbe so štete vse hiše, ki so tako zapisane v protokolu (Wohnhaus ali Wohngebäude), kot gospodarska poslopja pa vse stavbe, ki so v protokolu dobesedno tako določene (Wirtschaftsgebäude), kakor tudi hlevi (Stall), skednji (Scheune), mlini (Mühle) in v Kamniku še nekaj shramb za oglje (Kohlhütte), kovačnic (Schmiede) in žag (Säge). Praviloma je šlo v naših primerih za izrečno kmečko opredeljena gospodarska poslopja; v Moravčah, Mengšu in Domžalah so pomenili v tem edino izjemo mlini. Za Kamnik se je zdelo primerno uvrstiti v to skupino tudi shrambe za oglje, kovačnice in žage.

Spodnji številčni pregled stavb se ne opira na hišne številke, ki ne kažejo resničnega števila vseh poslopij in vrh tega zavoljo neizraženih razločkov v stavbnih namenih tudi niso zadosti izčrpne. Zato je tu, kolikor je iz mapnih vrisov in njihovih protokolnih označb mogoče, izračunano pravo število vseh vrst stavb v Kamniku in pa v Moravčah, Mengšu in Domžalah.

Vsaka ploskev, ki predstavlja v mapi določeno poslopje in ki je začrtana ločeno od drugih, je šteta kot ena stavba, ki je po svojem namenu opredeljena glede na označbo v protokolu. Primeri, kjer je v mapi vrisana stavbna ploskev, določena kot stanovanjsko in gospodarsko poslopje, so šteti dvakrat: kot po ena stanovanjska in gospodarska stavba. Če je na stavbni parceli, ki je na njej po protokolu stanovanjsko in gospodarsko oziroma zidano in leseno poslopje, vrisanih več ploskev, so šteti taki objekti po vidiku, da pomeni največja oziroma zazidana ploskev stanovanjsko stavbo, druge oziroma leseno označene pa gospodarska poslopja, ker bi se po vsej verjetnosti druga stanovanjska stavba opremila s posebno, novo stavbnoparcelno številko in ker je šla pri zidanih stavbah prednost v načelu pač stanovanjskim namenom. Stavbnoparcelno neoštevilčena, običajno lesena poslopja so šteta kot gospodarska, očitno začasnejša, manj trajna poslopja.

Ta način štetja je meja, do katere je v franciscejskem katastru mogoče nadrobno določevati posamezne stavbe.

* * *

K a m n i k je štel tako 1826/27, ko je bil izdelan njegov franciscejski kataster,¹ 464 stavb na 322 stavbnih parcelah (dve od teh sta vpisani s ponovljeno prejšnjo stavbnoparcelno številko).

Od vseh 464 stavb je bilo stanovanjskih poslopij 259 ali 55,82%
 gospodarskih poslopij 198 ali 42,67%
 drugih poslopij 7 ali 1,51%

(Kot druga poslopja so štete cerkve, bolnišnica in frančiškanski samostan.)

Od stanovanjskih stavb je bilo zidanih 210 ali 81,08%
 lesenih 49 ali 18,92%

Od gospodarskih poslopij je bilo zidanih 64 ali 32,32%
 lesenih 134 ali 67,68%

V Kamniku je bilo tedaj vseh zidanih stavb 281 ali 60,56%
 lesenih stavb 183 ali 39,44%

Za provincialno mestno naselje na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja je celotno število stavb dovolj visoko; Ljubljana je štela v tem času 1503 poslopja,⁹ torej niti štirikrat več kot Kamnik.

Takratna stavbna podoba Kamnika je imela znatne kmečko opredeljene poteze, saj so pomenila gospodarska poslopja 42,67% vseh stavb. Resda je odstotek pravih gospodarskih poslopij, ki so rabila zlasti namenom agrarne proizvodnje, nekaj nižji, kajti v ta razdelek so vštete tudi fužinske kovačnice in pa žage in shrambe za oglje. Vendar pa je prav tako ožje število gospodarskih poslopij dosegalo tretjino vseh dotedanjih stavb v Kamniku.

Pri gospodarskih poslopijih je preprosta, lesena stavbna tehnika močno prevladovala nad zidanjem: približno dve tretjini gospodarskih objektov sta bili leseni. Pri stanovanjskih stavbah pa je bilo razmerje drugačno in je bilo lesenih hiš nekaj manj kot petina. V celoti je znašalo razmerje med zidanimi in lesenimi stavbami nekako 3:2, kar je pomenilo za Kamnik kot mestno naselje razmeroma preprost, konservativno in podeželsko določen stavbni značaj.

Jasnejše postanejo te sodbe ob primerjavi z istodobno Ljubljano.

Ljubljana je štela 1825/27⁸ 1503 stavbe.

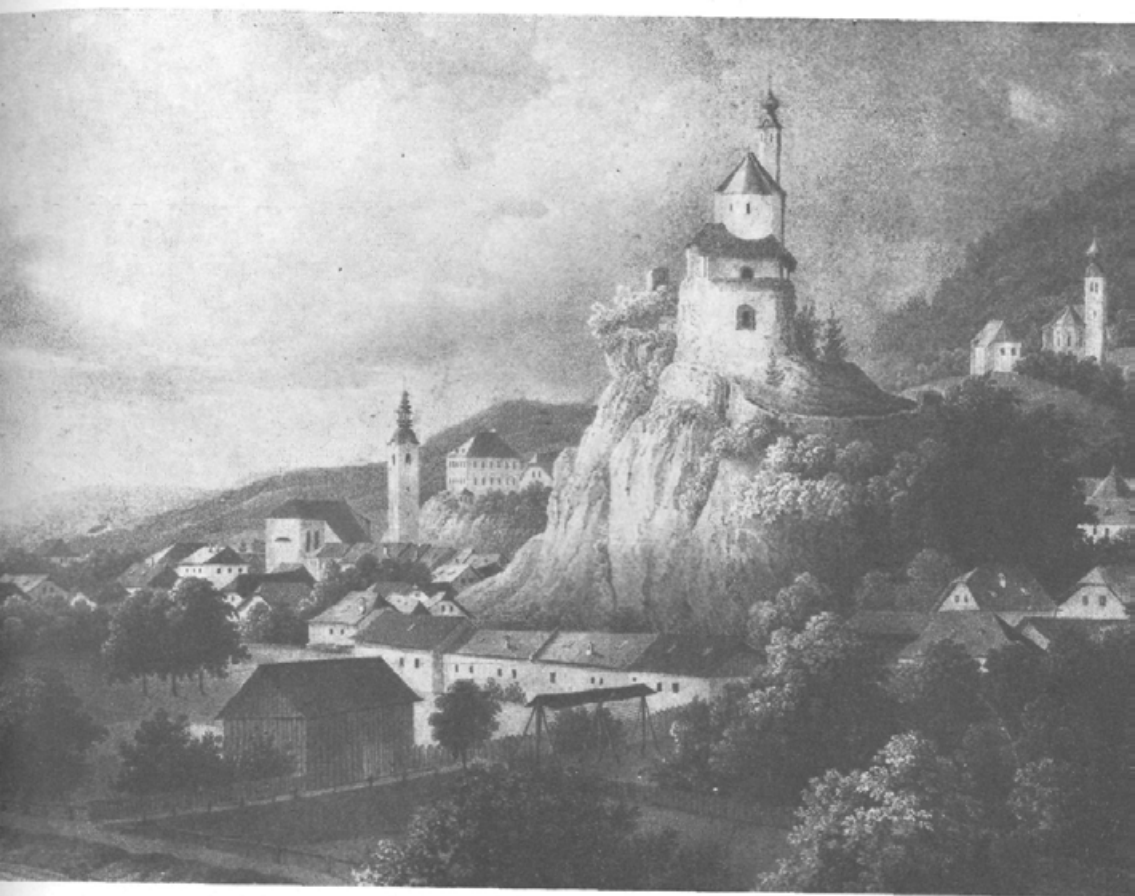
Od teh je bilo stanovanjskih poslopij 851 ali 56,61%
 gospodarskih poslopij 565 ali 37,60%
 drugih poslopij 87 ali 5,79%

Od stanovajskih stavb je bilo zidanih 839 ali 89,59%
 lesenih 12 ali 1,41%

Od gospodarskih poslopij je bilo zidanih 440 ali 77,88%
 lesenih 125 ali 22,12%

V Ljubljani je bilo tedaj vseh zidanih stavb 1342 ali 89,28%
 lesenih stavb 161 ali 10,72%

Celotno število stavb v glavnem kranjskem mestu je bilo, kot rečeno, v primeri s Kamnikom razmeroma majhno, v razmerju malce manj kot 3:1.

*Jos. Vagner: Kapela na razvalini
Malega gradu v Kamniku*

Glede gospodarskih poslopij je kazala Ljubljana nekaj manj podeželskih ali kmečkih značilnosti, čeprav ni bilo tu med obema naseljema bistvenih razločkov. V obeh so predstavljala gospodarska poslopja nekaj več kot tretjino vseh stavb. — Agrarni vplivi na stavbno podobo Kamnika in Ljubljane so bili torej po podatkih franciscejskega katastra dokaj izenačeni.

Različna pa je bila stavbna tehnika. — V Ljubljani je bila lesena desetina stavb, v Kamniku pa dve petini. Medtem ko so bile v Kamniku od stanovanjskih stavb zidane štiri petine, pa je bil v Ljubljani odstotek stanovanjskih lesenih hiš neznaten (1,41%). V Kamniku sta bili leseni dve tretjini gospodarskih poslopij, v Ljubljani pa dobra petina. — V razvoju stavbarske tehnike (in mestne stanovanjske omike) je Kamnik v 20 letih 19. stoletja tako precej zaostajal za Ljubljano.

Drugačno je v franciscejskem katastru razmerje med stavbnim značajem Kamnika in med stavbnim značajem drugih večjih naselij v kamniškem območju: Moravč, Mengša in Domžal.⁴

Moravče so štejele 1825/26 178 stavb na 116 stavbnih parcelah.

Od vseh 178 stavb je bilo stanovanjskih stavb	106 ali 59,55%
gospodarskih stavb	70 ali 39,33%
drugih stavb	2 ali 1,12%

(Kot drugi sta šteti dve cerkveni poslopji.)

Od stanovanjskih stavb je bilo zidanih	54 ali 50,94%
lesenih	52 ali 49,06%

Od gospodarskih poslopij je bilo zidanih	8 ali 11,43%
lesenih	62 ali 88,57%

Vseh zidanih stavb je bilo	64 ali 35,96%
lesenih stavb je bilo	114 ali 64,04%

Mengeš je štel 1825/26 373 stavb na 244 stavbnih parcelah (ena od teh je vpisana s ponovljeno stavbnoparcelno številko.)

Od teh je bilo stanovanjskih poslopij	186 ali 49,87%
gospodarskih poslopij	186 ali 49,87%
drugih (cerkev)	1 ali 0,26%

Od stanovanjskih stavb je bilo zidanih	82 ali 44,09%
lesenih	104 ali 55,91%

Od gospodarskih poslopij je bilo zidanih	16 ali 8,60%
lesenih	170 ali 91,40%

Vseh zidanih stavb je bilo	99 ali 26,54%
lesenih stavb je bilo	274 ali 73,46%

Domžale so štele 1825. leta 141 stavb na 94 stavbnih parcelah (95. v mapi ni določljiva, temveč samo v protokolu).

Od tega je bilo stanovanjskih poslopij	68 ali 48,23%
gospodarskih poslopij	70 ali 49,64%
drugih (cerkvena poslopja)	3 ali 2,13%

Od stanovanjskih stavb je bilo zidanih	24 ali 35,29%
lesenih	44 ali 64,71%

Od gospodarskih poslopij je bilo zidanih	6 ali 8,57%
lesenih	64 ali 91,43%

Vseh zidanih stavb je bilo	32 ali 22,69%
lesenih stavb je bilo	109 ali 77,31%

Primerjajmo ta naselja s Kamnikom.

Po številu stavb je bil Kamnik v prvi polovici 19. stoletja dva in polkrat večji kot Moravče.

Razmerje med stanovanjskimi stavbami in gospodarskimi poslopji je bilo zelo podobno. Vplivi kmečkega gospodarstva so dobili v kamniški in moravški stavbni podobi malone enak izraz (Kamnik 55,82%:42,67% Moravče 59,55%:39,33%).

Zidane in lesene stavbe so bile v Kamniku v razmerju blizu 3:2, v Moravčah pa blizu 1:2. Kakor bi torej po številu stanovanjskih in gospodarskih poslopij sklepali na izenačen delež agrarne proizvodnje v stavbnem značaju obeh krajev, pa je raven stavbarske omike prav različna. V Kamniku prevladujejo zidane, v Moravčah pa lesene stavbe; le-te presegajo v Moravčah zidane v nekaj večji meri kot v Kamniku zidane stavbe lesene. Pri stanovanjskih stavbah imamo v Moravčah med zidanimi in lesenimi skoraj popolno ravnovesje, v Kamniku pa razmerje 4:1. Pri gospodarskih poslopijih so zidana v manjšini tako v Kamniku, 1:2, kakor v Moravčah, vendar pa je tod razloček v razmerju izdatnejši: domalega 1:9.

Mengeš je obsegal dobre tri četrtine kamniških stavb in nekaj več kot dvojno mero moravških ter je pomenil tedaj drugo največje naselje v kamniškem območju.

Odsev kmečkega gospodarstva je bil v stavbni podobi Mengša večji kot v Kamniku in tudi v Moravčah. Število stanovanjskih stavb in gospodarskih poslopij je bilo v Mengšu enako, v Kamniku in Moravčah pa so bila gospodarska poslopja v manjšini (55,82%:42,67%; 59,55%:39,33%).

Stavbe v Mengšu so bile preprostejše kot v Kamniku in Moravčah. Razmerje zidanih in lesenih stavb je znašalo v Mengšu približno 1:3, v Kamniku 3:2, v Moravčah pa 1:2. Mengeške stanovanjske stavbe so bile precej pogosto zidane,

čepprav so bile redkejšje kot lesene (44,09%), od gospodarskih poslopj pa ni bila zidana niti cela desetina, skoraj tako kot v Moravčah. V istem času so v Kamniku, kot je bilo razvidno, presegale zidane stanovanjske stavbe lesene v razmerju 4:1, lesena gospodarska poslopja pa zidana v razmerju 2:1.

Četudi je bil Mengeš v prvi polovici 19. stoletja po številu stavb dvakrat večje naselje kot Moravče in ne za celo četrtino manjši kot Kamnik, je bil tako po stopnji agrarne proizvodnje kakor po stavbarski tehniki bolj podeželsko in stavbno konservativnejše naselje kot Moravče.

Domžale so štejele dobro četrtino kamniških, približno dve petini menceških in približno tri četrtine moravških stavb.

Od vseh teh doslej spoznanih krajev je bilo edinole v Domžalah več gospodarskih poslopj kot stanovanjskih stavb (49,64%:48,23%). Tu gre potemtakem za izrazito vaško naselje, določeno v največji meri s kmetijstvom. V Mengšu je bila ta komponenta manjša ter so bila stanovanjska in gospodarska poslopja enako številna. V stavbnem značaju Kamnika in Moravč pa odseva, čeprav ne v znatnejšem obsegu, manj agrarno vplivano gospodarstvo.

Vaško podobo Domžal dopolnjujejo tudi podatki o stavbni tehniki tamkajšnjih poslopj. Zidanih stavb je komaj dobra petina, lesenih pa domalega štiri petine. Zidane in lesene stanovanjske stavbe so v razmerju 1:2, zidana in lesena gospodarska poslopja pa v razmerju nekako 1:9.

Zidane in lesene stavbe zavzemajo v naših naseljih tole razmerje: Kamnik 3:2, Moravče 1:2, Mengeš 1:3, Domžale 1:4.

Razmerje zidanih in lesenih stanovanjskih hiš znaša: Kamnik 4:1, Moravče 1:1, Mengeš okroglo 1:1 (44,09%:55,91%), Domžale 1:2.

Zidana in lesena gospodarska poslopja pa so v razmerju: Kamnik 1:2, Moravče 1:9, Mengeš 1:9, Domžale 1:9.

* * *

Še nekaj dopolnil iz stavbnoparcelnih navedb v protokolih.

Od 322 stavbnih parcel v Kamniku jih je bilo 51 ali slaba šestina v lasti kmetov, druge pa so pripadale lastnikom, opredeljenim v protokolu kot kamniškim meščanom, se pravi zlasti trgovcem in obrtnikom, ki so se po franciscejskem katastru ukvarjali očitno prav tako še s kmetijstvom. Od 51 kmečkih stavbnih parcel jih je 13 sodilo v Zaprice, 13 v Spodnje Perovo, 9 na Žale, 5 v Zgornje Perovo, 4 na Graben, 3 so bile prav v mestu, po 2 pa na Fužinah in Šutni.

Od 116 moravških stavbnih parcel jih je spadalo 60 prav v Moravče, 36 v Češnjice, 11 na Gorico, 7 v Rudnik in 2 na Trzin. Razen cerkve in posestnika Šurbija, ki je imel 6 stavbnih parcel, so bili ostali stavbnoparcelni lastniki vpisani v protokolu kot kmetje. — Od 8 zidanih gospodarskih poslopj v Mo-

ravčah jih je bilo 6 ali 8,57% Šurbijeva last, medtem ko sta bili kmečki zidani gospodarski poslopji samo dve ali 2,86% (druga, 88,57%, so bila lesena).

244 stavbnih parcel v Mengšu je bilo mimo viteza Gasperinija, ki je imel tri stavbne parcele, posestnika Rudeža, ki je imel štiri stavbne parcele, in mimo župnije v lasti kmetov. Protokol je določal 34 stavbnih parcel v Topole, 21 v Pristavo, druge pa v Mengeš.

95 domžalskih stavbnih parcel so imeli z izjemo cerkve sami kmetje.

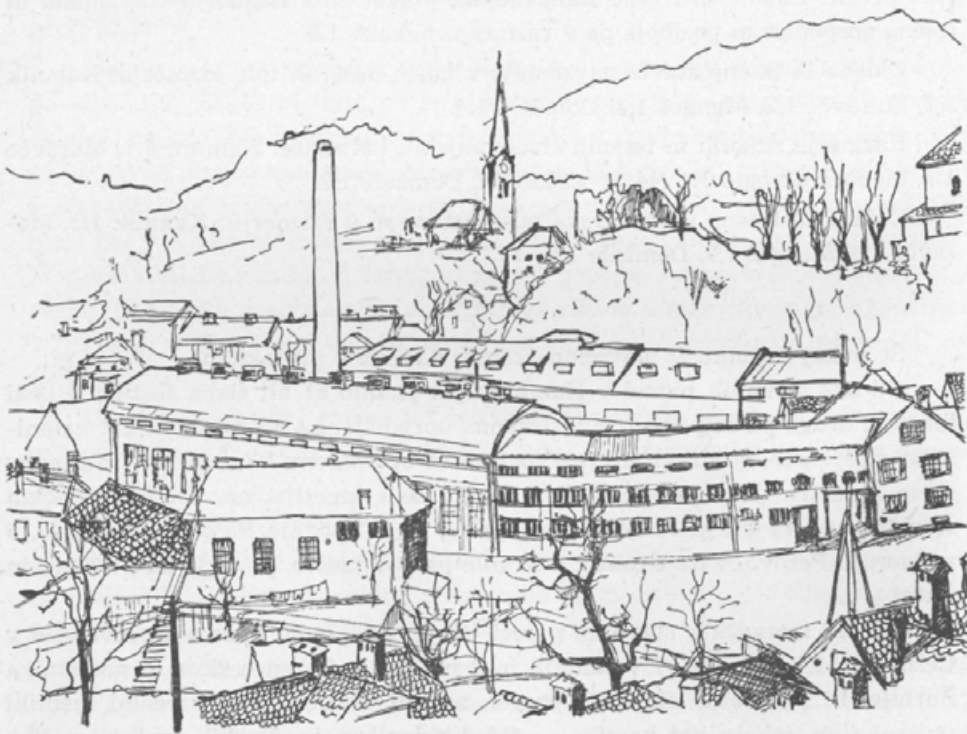
OPOMBE:

¹ Mape in protokoli franciscejskega katastra za Kamnik so v Državnem arhivu Slovenije v Ljubljani.

² A. Baš, Stavbni in zemljiški značaj Ljubljane v franciscejskem katastru. Slovenski etnograf, V, 1952, str. 76—100.

³ A. Baš, n. nav. mestu.

⁴ Mape in protokoli franciscejskega katastra za Moravče, Mengeš in Domžale so v Državnem arhivu Slovenije v Ljubljani.

BISTRIŠKI GOZD IN KAMNIŠKI MEŠČANI

Vlado Valenčič

Glede preskrbe z drvami in drugim lesom so bili prebivalci Kamnika navezani na gozd v Kamniški Bistrici verjetno vse od časa, odkar je nastala na tem kraju meščanska naselbina. S privolitvijo deželnih knezov kot vrhovnih zemljiških gospodov je užitek gozda pripadel predvsem mestu, zato so ga meščani že zgodaj imeli za svojo last. Ni jim sicer uspelo, da bi ga v celoti očuvali le zase, kmetje v soseščini gozda so si tudi pridobili v njem nekaj pravic. Fužinam ob Bistrici nad Kamnikom (na kraju današnje smodnišnice) je deželni knez dovolil, da v bistriškem gozdu žgejo oglje za potrebe svojih obratov. V polpreteklem času, po prvi svetovni vojni, pa je ta meščanska veleposest prišla pod agrarno reformo; velik del planin je bil razlaščen v korist okoliških živinorejcev. Meščani so se zato stalno čutili ogrožene v svojih pravicah, zato je zgodovina bistriškega gozda skozi stoletja povezana z njihovo borbo za ta gozd. Od srede fevdalne dobe, ko so jim deželni knezi z listinami potrjevali njihove pravice, pa do današnjih dni sta se ponovno spreminjali oblika in značaj zemljiške lastnine kakor tudi način gospodarjenja z gozdom. Zgodovina bistriškega gozda naj bo prispevek za spoznavanje tega razvoja.

Lega, meje in obseg

V starih listinah se omenja gozd v Bistrici pri Kamniku ali ob Bistrici nad Kamnikom, ne da bi bile meje točneje označene.¹ Valvasor pravi o njem, da sega do visokih snežnih Alp.² Vsa posest je zavzemala območje gornjega toka Kamniške Bistrice. Največji del posesti je bil sicer gozd, toda znatne so bile tudi površine planin in pašnikov, precej je odpadlo na neplodna, skalovita tla. Obseg se je v zadnjem stoletju nekoliko zmanjšal. Del gozda za Grohatom je ob odvezi gozdnih služnosti prešel v last upravičencev, agrarna reforma nekaj let pred drugo svetovno vojno je odvzela večjo površino planin. Po opisu iz leta 1930 so meje kamniške posesti v Bistrici tvorili gozdni grebeni Hudi konec in

Vlado Koman: Velika planina.

Kamniški vrh na južni strani, na zapadu pa Krvavec, Mokrica ter Greben in Grintavec, med katerima leži Kokršsko sedlo. Na severu je šla meja čez Dolgi hrbet, Štruco, Skuto, Rinko, Tursko goro, Brano, Jermanova vrata (Kamniško sedlo), Planjavo, Škarje in Ojstrico. Na vzhodu so posest mejili Dedec, Vršiči, Presedljaj, Kopa, Konj, Rženik, Prag in Za turnom. Od tod se je posestvena meja obrnila proti zapadu čez planino Konjščico, nato se je držala ob prepadih visoke planote, na kateri ležita Velika in Mala planina, preko Poljanskega roba in Pasje peči. Na jugu jo zaključujeta Konjski potok in Kamniška Bistrica.*

Kamniška posest v Bistrici je sodila v davčno občino Županje njive. Po franciscejskem katastru je leta 1826 obsegala:⁴

njiv	—	oralov	232	kvadratnih sežnjev
travnikov	145	oralov	1396	kvadratnih sežnjev
pašnikov in planin	2569	oralov	312	kvadratnih sežnjev
gozdov	5270	oralov	1256	kvadratnih sežnjev
stavbišč	3	oralov	176	kvadratnih sežnjev
skalovja	3414	oralov	452	kvadratnih sežnjev

skupaj 11.403 orale 624 kvadratnih sežnjev

Kot lastnik je bilo v deželni deski vpisano ces. kralj. mesto Kamnik. Leta 1886 je ob prenosu v novo knjigo deželne deske za to posest odprt vložek št. 833. V zvezi z zakonom o notranji ureditvi in popravljanju zemljiških knjig je bil vložek v deželni deski leta 1931 zaključen in prenesen v zemljiško knjigo okrajnega sodišča v Kamniku kot vložek št. 171 k. o. Županje njive.⁶

Ob odvezi gozdnih služnosti je mesto Kamnik odstopilo v last servitutnih upravičencev ekvivalent v zemljišču. V deželni deski je bilo od kamniške posesti leta 1869 odpisano 163 oralov 1115 kvadratnih sežnjev v last vaščanom Županjih njiv in Stahovice, dalje istega leta 15 oralov 1140 kvadratnih sežnjev vaščanom Stahovice ter leta 1870 91 oralov 842 kvadratnih sežnjev upravičencem v Stranjah, Zagorici, Kregarjevem in Gradišču. Leta 1888 je Meščanska korporacija odkupila pašno pravico v bistriških gozdovih od vaščanov šestih okoliških vasi tako, da jim je dala v last 277 ha gozda. Toda pozneje, po razdelitvi odstopljenega zemljišča med posamezne upravičence, je korporacija nekaj tega gozda z nakupom zopet pridobila nazaj.⁶

Pred izvedbo agrarne reforme v letu 1937 je posest na zemljeknjižnih vložkih okrajnega sodišča v Kamniku št. 171, 41, 42, 105, 130 v davčni občini Županje njive in št. 117 v davčni občini Stranje obsegala naslednje površine po posameznih zemljiških kulturah:

njive	2.8812 ha
travniki	8.3991 ha
vrtovi	0.0985 ha
pašniki	225.1704 ha
planine	972.8441 ha
gozdovi	3.010.7879 ha
stavbišče	0.2927 ha
nerodovitno	1.765.4493 ha
druga neobdavčena zemljišča	0.1298 ha

5,986.0530 ha

Po razlastitvenem odloku od 20. oktobra 1937 je bilo razlaščenih 858.2553 ha planin v korist Planšarske zadruga v Stranjah in se je torej obseg posesti za toliko zmanjšal.⁷

Razvoj lastništva

Deželnoknežji privilegij. Več piscev zgodovine kamniškega mesta je zapisalo, da je cesar Karel IV. podaril mestu bistriški gozd. Ta trditev se še vedno ponavlja.⁸ Vendar ni za njo nobene osnove ne glede imena daritelja

in ne glede darilnega akta. Cesar Karel VI. (1316—1378), iz rodu Luksemburžanov ni imel kaj opraviti z mestom Kamnikom in gozdom v Bistrici. Mogoče je taka trditev nastala po zamenjavi z nadvojvodo Karlom (vladal 1564—1590), deželnim knezom notranjeavstrijskih dežel. Nadvojvoda Karel je leta 1567 potrdil kamniške privilegije, med katerimi jih je bilo tudi nekaj, ki so se nanašali na bistriški gozd. Listine, ki bi dokazovala, kdaj je gozd kot darilo ali na drug način prešel od deželnega kneza v last mesta, sploh ni; najbolj verjetno tudi ni bila nikoli izstavljena. Ko je v drugi polovici prejšnjega stoletja Meščanska korporacija morala dokazovati svojo lastninsko pravico na meščanskem premoženju, se je mnogo trudila, da bi tako listino našla. Iskali so jo v vicedomskem arhivu v Ljubljani, deželnem arhivu v Gradcu in državnem arhivu na Dunaju, seveda brezuspešno.⁹

Gotovo je bistriški gozd, preden je prišel v last deželnoknežjega mesta Kamnika, pripadal deželnemu knezu. Na osnovi gozdnega regala so imeli deželni knezi na nekdanjem Kranjskem še v XVI. stoletju več gozdov, ki so bili pod neposredno upravo dvorne komore, za gospodarstvo v njih so skrbeli posebni gozdarski mojstri. To so bili Štangarski gozd, Vojvodin gozd pri Kranju, Utiški gozd pri Ljubljani, gozd Smrekovec za hribom sv. Ane nad Podpečjo in gozd v Bistrici.¹⁰

Užitek bistriškega gozda so imeli kamniški meščani, ki so se v njem pre-skrbovali z drvni in stavbnim lesom. Ker je mesto pripadalo neposredno deželnemu knezu, je verjetno tudi uprava nad gozdom prešla kmalu na mestne organe. To je seveda mesto še tesneje povežalo z gozdom in ne bi bilo čudno, če se je med meščani vedno bolj utrjevala zavest, da so tudi lastniki gozda in ne le njegovi uživalci. Da je deželni knez še vedno izvajal nad gozdom svojo vrhovno lastninsko pravico, čeprav je mesto gozd uživalo in upravljalo, dokazuje ukaz cesarja Friderika iz leta 1451 mestu, naj Žigi Lambergarju da iz gozda, ki mu pripada, potreben les za gradbo na njegovem dvorcu v Črnelem.¹¹ To je prva ohranjena listina, ko se omenja kamniški gozd. Leta 1478 je cesar Friderik naročil deželnemu glavarju in vicedomu, naj ščitita mesto v njegovih pravicah do planin, gmajn in gozdov. Z imenom omenja gozd v Bistrici prvič listina iz leta 1496, s katero je deželni glavar razsodil spor med mestom in sosedo gozda, ki so posegali v gozd in motili posestne pravice kamniških meščanov. Ob tej priliki je mesto z listinami dokazalo, da sporna gmajna in gozd v Bistrici ne pripadata nikomur drugemu kot mestu in da nihče drug nima tam pravice do paše ali lesa.¹²

Vkljub takim ugotovitvam mesto ni imelo izključne pravice razpolagati z gozdom in ni bilo edini koristnik. Deželni knez je še nadalje posegal v gozdno upravo in delno razpolagal s koristmi, ki jih je gozd dajal. Tako dokazuje že omenjena listina iz l. 1496, da je bila lovska pravica v bistriškem gozdu pridržana deželnemu knezu in je nad njo čuval deželnoknežji gozdarski ali

posebni lovski mojster. Izvajanje te lovske pravice in verjetno pretirana skrb gozdarskega mojstra za divjačino sta prišli celo v nasprotje s koristmi meščanov. Gozdarski mojster je hotel s silo preprečiti oskrbovanje z drvni in pašo v gozdu, grozil je, da bo postrelil prašiče, ki so jih gonili na pašo žira, in požgal tamkajšnjim kajzarjem njihovo imetje. Gozdni mojster, zaslišan na pritožbo mesta, je trdil, da Kamničani niso prignali na pašo le svojih prašičev, temveč so pustili na pašo tudi prašiče okoliških podložnikov. Prašiči pa so pregnali vso divjačino v lovišču, kjer ima deželni knez svojo lovsko pravico. On hoče napraviti red, kot mu je naročeno. Zdi se, da se Kamničani niso zadovoljili le s pritožbami pri deželnemu knezu, kajti gozdarskega mojstra in njegove hlapce so skušali napoditi z orožjem in grozili z ubojem. S svojim vedenjem so vzbudili veliko nevoljo deželnega kneza; nadvojvoda Ferdinand je zapretil Kamničanom z eksemplaričnim postopkom.¹³ V bistriškem gozdu se je leta 1564 mudil, najbrž na lovu, nadvojvoda Karel, to je tisti deželni knez, ki je s potrditvijo kamniških privilegijev verjetno dal povod za trditev zgodovinarjev, da je gozd podaril mestu. V spomin njegovega obiska je bila nekje v bližini izvira Bistrice postavljena kamnitna plošča z latinskim napisom, da je 29. aprila 1564 na tistem mestu obedel avstrijski nadvojvoda Karel. To ploščo so menda nekako pred sedemdesetimi leti pastirji vrgli v vodo in je poslej ni bilo več videti.¹⁴ Deželni knez je obdržal lovsko pravico v bistriškem gozdu do leta 1667, tedaj je cesar Leopold I. prodal Utiški in Vojvodin gozd ter lovsko pravico v vseh kranjskih deželnoknežjih gozdovih, torej tudi bistriškem, grofu Volku Engelbertu Auerspergu.¹⁵

Izključno pravico do gozda so Kamničanom kratili tudi razni okoliški podložniki. Mesto je imelo v XVI. stoletju spore z Andrejem pl. Lambergarjem iz Črnela, ker so njegovi podložniki pasli živino na planini Konjščici (gross Ross alben) in z ljubljanskim škofom Krištofom pl. Ravberjom, katerega podložniki iz Tunjic in drugih tamkajšnjih vasi so s pašo živine v bistriških gozdovih motili mestno posest. Ti spori so se vlekli nekaj let, toda proti Kamničanom, ki so imeli pisane pravice, niso mogli nasprotniki predložiti nobenih dokazov ter niso uspeli. Drugače je bilo s samostanom klarisinj v Mekinjah. Opatinja se je potegovala, da bi samostan in samostanski podložniki, skupno 40 kmetij, imeli pravico za drva in stavbni les v bistriškem gozdu. Mesto je na zahteve samostana pristalo in leta 1516 je bila sklenjena poravnava, katera je priznavala samostanu zahtevane gozdne pravice.¹⁶ Podobno pravico do lesa je pozneje dobil frančiškanski samostan. Potrošnja lesa obeh samostanov je sčasoma zelo narasla in je predstavljala za bistriški gozd občutno breme. V začetku XVIII. stoletja je mekinjski samostan potreboval še enkrat toliko drv in stavbnega lesa kot takrat, ko je bila z njim sklenjena poravnava. Oba samostana sta po trditvi mesta porabila skoraj toliko lesa kot celo mesto.¹⁷ Vendar je bila ta trditev menda precej pretirana.

Da mesto tedaj še ni imelo popolne lastninske pravice do gozda v Bistrici ter da je deželni knez o njem dokončno odločal, dokazuje kupna pogodba iz leta 1667 z grofom Auerspergom o prodaji lovske pravice v kranjskih deželno-knežjih gozdovih. Bistriški gozd se v tej pogodbi označuje kot rezervaten, tako so nazivali gozdove, pridržane za potrebe rudarstva in med take so spadali skoraj vsi večji gozdovi v mejah nekdanje vojvodine Kranjske.¹⁸ Železno rudo so v XVII. stoletju kopali v Kamniški Bistrici in v bližini Kamnika se tudi že tedaj omenjajo fužine. Vendar se niso ohranili iz te dobe podatki o njihovem obratovanju in morebitnem izkoriščanju gozdov za potrebe fužin.¹⁹ Ko je sredi XVIII. stoletja Jožef Žigan hotel postaviti fužine pri Kamniku, mu je mesto nasprotovalo. Trdilo je, da bi bila preskrba meščanov z drvni ogrožena, ako bi bilo fužinarju dovoljeno v bistriškem gozdu žgati oglje. Spor in dolgotrajno pravdo je končala dvorna resolucija od 16. oktobra 1745. Priznala je Žiganu pravico, sicer proti plačilu letne odškodnine v mestno blagajno, da za svoj železarski obrat potreben les pridobiva v bistriškem gozdu; odkazani sta mu bili v ta namen gozdni področji v Korošici in Koncu.²⁰ Ta resolucija kaže, da je bila pravica mesta do gozda še omejena po koristih rudarstva.

C. kr. mesto Kamnik kot lastnik. Pod vladjo Jožefa II. so bile omejitve glede gospodarstva z gozdovi v korist rudarstva ukinjene. Z letom 1782 je prenehalo nadzorstvo rudarskih sodišč nad gozdovi in prešlo v področje okrožnih glavarstev. Rezervatna pravica nad gozdovi je bila leta 1784, sicer začasno, razveljavljena. V duhu idej gospodarskega liberalizma, ki jih je pričel Jožef II. uveljavljati, je bila preskrba fužinarjev z lesom in ogljem prepuščena svobodnemu dogovoru med lastniki gozdov in podjetniki. V načelu je torej obveljala vrhovna oblast deželnega kneza nad gozdovi, ki si je pridržala vse pravice, na drugi strani pa je v praksi prepustila posamezniku, da uveljavlja svojo pobudo po novi doktrini gospodarske svobode.²¹ Tedaj je veljal bistriški gozd še vedno kot deželnoknežji. Notranjeavstrijski gubernij v Gradcu je leta 1783 naročil okrožnemu glavarstvu v Ljubljani, naj deželnemu svetniku in bivšemu gozdarskemu mojstru Redangeju poveri preiskavo nad deželnoknežjim gozdom v Bistrici, do katerega ima baje mesto Kamnik neke pravice. Mesto je bilo pozvano, da dokaže te svoje pravice, nakar je predložilo listine od 19. septembra 1567 (potrdilo privilegijev po nadvojvodu Karlu), 19. septembra 1668 in dvorno resolucijo od 16. oktobra 1745 kot dokaz, da je lastnik bistriškega gozda. Na podlagi teh listin je okrožno glavarstvo predlagalo, naj se mestu prizna in potrdi lastništvo kot ostalim zemljiškim gospodvom.²² Rešitev gubernije ni znana, skoraj gotovo pa je Kamniku končno priznala polno lastninsko pravico nad bistriškim gozdom. V deželni deski, ki je bila proti koncu XVIII. stoletja urejena kot čista zemljiška knjiga, je c. kr. mesto Kamnik vpisano kot lastnik. Toda s tem je bilo vprašanje lastništva urejeno le za nekaj desetletij.

Uprava gozda in njegovo izkoriščanje sta bila v fevdalni dobi tesno povezana z upravo mesta, čeprav so imeli tudi številni drugi koristniki v gozdu razne služnostne pravice. Mesto je imelo dva mestna gospodarja (Baumeister), eden je bil član notranjega, drugi član zunanjega sveta. Imela sta nalogo, da nadzorujeta in gospodarita z mestnimi gozdovi in skupnimi zemljišči ter da skrbita za mestne stavbe.²³ Največje koristi od gozda so imeli sicer meščani, ki so se v njem preskrbovali z drvni in potrebnim stavbnim lesom, vendar njihove zasebne koristi niso bile vedno odločilne pri gozdnem gospodarstvu. Večkrat so odločale splošne, javne koristi. Omenjeno je že bilo, da je vladar dovolil fužinarju Žiganu izkoriščanje bistriškega gozda. Ker je mestni svet takemu dovoljenju nasprotoval, je moral po naročilu deželne gosposke zaslišati tudi ostale meščane izven sveta. Pri seji 8. januarja 1740, ki je bila v ta namen sklicana, je bilo navzočih skupaj s sodnikom ter člani notranjega in zunanjega sveta 66 meščanov. Imensko glasovanje je pokazalo, da je bila večina članov mestnega sveta zoper izkoriščanje gozda po fužinarju, toda večina meščanov je na to pristala.²⁴ Vkljub temu se mestni svet ni vdal, dokler ni dvorna resolucija leta 1745 rešila spora. Zdi se, da je bil tak primer, ko so bili vsi meščani poklicani, da odločajo o gozdu, le izjema.

Gozd mestu ni bil pomemben le za preskrbo posameznih meščanov z lesom, temveč je videlo v njem tudi možnosti za izboljšanje mestnih financ. Gospodarstvo mesta je bilo v drugi polovici XVIII. stoletja na slabih nogah, zato je mestni svet delal načrt, da bi postavil apnenice, za kurjavo uporabljal staro, drugače neuporabno drevje in s prodajo apna pridobil nove dohodke mestni blagajni. Ker je mesto dolgovalo državi mostnino za več let in je državna finančna uprava odločno pritiskala na plačilo zaostankov, je mesto pristalo na njen predlog, da bi v plačilo svojega dolga odstopilo del bistriškega gozda. To se sicer ni zgodilo, misel o prodaji gozda pa se je večkrat pojavila v zvezi z načrti za ozdravljenje mestnih financ.²⁵ Po vsem tem smemo zaključiti, da so pri gospodarstvu z gozdom splošne, javne koristi vsaj toliko soodločale kot zasebne koristi meščanov.

V fevdalni dobi se je krog glavnih koristnikov kril s krogom meščanov, posestnikov zemljišč, ki so tvorila dominij deželnoknežjega mesta Kamnika. Mesto je po svojih organih gozd upravljalo. Razmerje se je spremenilo z upravno reorganizacijo, ki je uvedla politične občine, teritorialno različne od prejšnjega dominija, in so organi mestne občine zgubili značaj predstavništva meščanstva. Tako spremembo je prvokrat povzročila francoska okupacija, vendar le za kratko dobo, ker je bilo po odhodu Francozov vzpostavljeno staro stanje. Dokončno je bil likvidiran fevdalni upravni in zemljiškoposestni sistem z reformami po marčni revoluciji leta 1848. Nekdanje deželnoknežje mesto Kamnik je po uveljavljanju provizoričnega občinskega zakona iz leta 1849 tvorilo skupaj z Zapricami in Perovem, pozneje še s Košišami novo upravno občino. Občinski red

iz leta 1866 je zamenjal provizorični občinski zakon in dal podlago za upravo premoženja občin in sosesk (podobčin). Uprava občine je bila v rokah od občanov izvoljenega občinskega odbora.

Reorganizacija kamniške mestne občine na podlagi nove občinske zakonodaje ni takoj povzročila sprememb v upravi bistrškega gozda. Razmerje nove mestne občine je ostalo nekaj let isto, kot je bilo razmerje deželnoknežjega mesta. Z gozdom je upravljal občinski odbor, glavni užitek gozda je še vedno pripadal nekdanjim kamniškim meščanom, posestnikom zemljišč, ki so tvorila prejšnji mestni dominij, toda nova mestna občina se je pričela prizadevati, da bi si pridobila tudi zase nekaj dohodkov in jih pritegnila za kritje splošnih občinskih potreb. Med starimi meščani, ki so se imeli za edine gozdne upravičence, se je zoper tako finančno gospodarstvo počasi vzbujal odpor. Ko je leta 1857 mestna občina razpisala licitacijo za prodajo večje količine lesa iz bistrškega gozda, so se zastopniki gozdnih upravičencev pritožili na okrajni urad. Grajali so, da se gozd negospodarsko izkorišča, in so zahtevali, da se napravi konec razsipnemu gospodarstvu, ki ogroža upravičence v njihovih pravicah do lesa. Občinskemu odboru so odrekli pravico, razpolagati z njihovo lastnino, ter so zahtevali ločitev njihovega skupnega premoženja od občinskega in uvedbo posebne uprave. To skupno premoženje so označevali kot svojo zasebno lastnino. Mestni občinski odbor je stal tedaj na nasprotnem stališču, bistrški gozd je bil — tako je trdil — last mesta in ne posameznih meščanov.²⁶ To nasprotje je sprožilo dolgo pravdo, ki je razburjala meščane vse do polpreteklega časa.

Meščanska korporacija. Določbe o gospodarstvu s premoženjem sosesk (podobčin) v dodatku II. občinskega reda za Kranjsko iz leta 1866 so služile kot podlaga za uvedbo posebne uprave nad premoženjem kamniške meščanske korporacije — tak naziv se je tedaj pojavil za skupnost upravičenih meščanov. V soglasju z mestnim občinskim odborom, v katerem so imeli večino upravičeni meščani, je bil sprejet organizacijski statut za upravo meščanskega premoženja, katera je bila zaupana od upravičencev izvoljenemu upravnemu odboru. Glavni objekt premoženja je bil gozd v Bistrici, razen tega so pripadale meščanski korporaciji še druge nepremičnine, obligacije itd. Bilo je sicer nekaj ugovorov zoper ločitev meščanskega premoženja od občinskega, toda ostali so neupoštevani.²⁷ Komaj je bila ločitev premoženjske uprave izvedena, že je prišlo do novih pritožb občanov, ki niso bili člani meščanske korporacije, prepričani pa so bili, da si korporacija neupravičeno prisvaja mestni občini pripadajoče premoženje. Ko je župan dal na svojo roko v manjšem korporacijskem gozdu posekati nekaj drevja za popravilo brvi čez Bistrico, bi kmalu prišlo do tožbe zaradi motenja posesti. Obe stranki, meščanska korporacija in mestna občina sta apelirali na višje oblasti. Okrajno glavarstvo, deželno predsedstvo in deželni odbor so bili poklicani, da odločajo v sporu, ali predstavlja premoženje, ki ga je imela meščanska korporacija, zasebno premoženje upravičenih meščanov, kot

so ti trdili, ali pa je premoženje mestne občine, ki ga je mogoče pritegniti za kritje njenih finančnih potreb, kakor je trdil mestni občinski odbor. Dolgotrajne upravne obravnave niso prinesle prave jasnosti glede pravnega značaja meščanske korporacije in lastninske pravice meščanskega premoženja. Meščanska korporacija je morala uveljavljane pravice dokazovati s starimi deželno-knežjimi privilegiji; ni manjkalo sklicevanja na prastare navade.²⁸ Tudi med člani korporacije so bila močna trenja zaradi nasprotij glede gospodarstva s korporacijskim premoženjem in delitve njegovih koristi. Mali meščani so bili za enake pravice in enake deleže na koristih, premožnejši pa so hoteli ohraniti dotedanjo diferenciacijo. Deloma so trenja imela svoj izvor v političnih in strankarskih razmerah tedanjega časa. Notranji spori so pripeljali leta 1886 do odstopa odbora meščanske korporacije, kar je zopet dalo povod, da sta se deželno predsedstvo in deželni odbor morala ponovno ukvarjati z vprašanjem meščanske korporacije. Že prej se je uveljavilo mnenje, da za upravo meščanskega premoženja ne veljajo določbe dodatka II. k občinskemu redu, ker korporacija ni nikak pododdelek politične občine, temveč gre za premoženje po členu 11. občinskega reda, to je za lastninske pravice določene vrste občanov, in je torej premoženje zasebnopravnega značaja. Okrajno glavarstvo v Kamniku je meščanski korporaciji sporočilo načelno odločitev deželne vlade, da korporacijsko premoženje ni občinsko ali kakega občinskega oddelka ali soseske po dostavku II. občinskega reda. Zato tudi odbor nima funkcij po teh določbah, nima javnopravnega značaja, temveč je le organ zasebne družbe.²⁹

Tako je bila zaključena ena faza okrog spora o značaju lastništva bistriškega gozda in drugega meščanskega premoženja. Vezi z mestno občino so bile pretrgane, lastninska pravica upravičenih meščanov je dobila v primeri z njihovimi pravicami v fevdalni dobi drug značaj. Prej je služilo premoženje za boljši obstoj vse meščanske skupnosti in mesta, sedaj pa je zmagala korist posameznih meščanskih upravičencev, kar se je pokazalo v novi organizacijski obliki premoženja.

Odbor Meščanske korporacije, želeč da v bodočnosti prepreči ponoven nastanek sporov o lastništvu, je hotel v zemljiški knjigi izvesti vpis lastninske pravice na svoje novo uveljavljeno ime in izbris mesta Kamnika kot lastnika. Mestna občina je Meščanski korporaciji leta 1888 dala prirastek za tak popravek v zemljiški knjigi. Deželni odbor, ki je po občinskem redu imel nadzorstvo nad občinskim premoženjem, je izstavil brez premisleka — v prejšnjih primerih je rešitve izdajal šele po mnogih urgencah občine ali deželne vlade — tako izjavo za popravek »dejanskemu stanju neustreznega, zatorej napačnega naziva lastnika« in jo predložil deželni vladi v odobritev. Toda sedaj je imela pomisleke deželna vlada, čeprav je sama odločila, da korporacijsko premoženje ni občinsko in da je korporacija le zasebna družba. Premoženje je mestna last, če je pa mesto lastnik, je upoštevati določbe občinskega reda.

Koristi realitet pripadajo določenemu sloju občanov kot takemu, ta okoliščina pa je bistvenega pomena za upravo in nerazdelno ohranitev premoženja. Lastninska pravica korporacije se deželni vladi ni zdelo dovolj dokazana. Če se korporacija prizna kot zasebno-pravna in bo vodila gospodarstvo po zasebno-pravnih načelih, je možna razdelitev premoženja, katero bi moglo priti tudi v roke tujih občanov. Zato je treba varovati njegov javnopravni značaj, v zemljiški knjigi naj bi se vpisala klavzula, da je užitek vezan na člane občinske korporacije po členu 64 občinskega reda iz leta 1866. S temi svojimi zahtevami je deželna vlada preprečila, da bi se v zemljiški knjigi vpisala Meščanska korporacija kot lastnik. Deželni odbor ni našel poti iz te nove zagate. Ker je medtem deželno sodišče na predlog Meščanske korporacije že zaznamovalo v deželni deski njeno prijavo za spremembo imena lastnika, je večkrat urgiralo rešitev pri deželnem odboru, da bi moglo novega lastnika dokončno vpisati. Na svoje urgence je stalno prejemale odgovor, da je razprava še v teku. Leta 1894 je deželni predsednik prosil deželni odbor, naj kmalu reši vprašanje pravnih odnosov korporacijskega premoženja; uspeha ni bilo, zadeva se ni premaknila skozi več kot dvajset let. Sicer tudi v tem razdobju ni manjkalo zunanjih pobud na deželno vlado in deželni odbor, da se sporna vprašanja uredijo. Trenja med korporacijskim članstvom niso prenehala; od časa do časa ponavljajoče se pritožbe zoper pravilnost volitev upravnega odbora pričajo, da mnogi člani niso bili zadovoljni s tedanjim stanjem.⁸⁰

Istočasno ko se je Meščanska korporacija prizadevala, da se kot lastnik vpiše v zemljiško knjigo, so kamniški meščani, lastniki hiš, s katerimi je bila združena pravica dobivanja drv in hlodov iz bistriškega gozda, dosegli, da je bila ta pravica zaznamovana pri njihovih vložkih v zemljiški knjigi. Skupno je bilo 194 hiš s korporacijsko pravico.⁸¹

Agrarna skupnost. Na podlagi zakonodaje o skupnih zemljiščih in ureditvi skupnih pravic do njihovega uživanja in oskrbovanja so se upravne oblasti in vsi prizadeti bolje seznanili s pravnim značajem takega premoženja. Za nekdanjo Kranjsko sta prišla v poštev deželna zakona od 26. oktobra 1887 in 3. septembra 1894 o razdelitvi skupnih zemljišč in ureditvi skupnih pravic do uživanja in oskrbovanja. Glavno sporno vprašanje pri kamniškem meščanskem premoženju kot skupnem premoženju upravičenih meščanov je bila ureditev korporacijskih pravic, uživanja in uprave, ter njegov odnos do mestne občine. Leta 1912 je bilo vprašanje Meščanske korporacije sproženo v deželnem zboru. Na predlog poslanca Lavrenčiča, kamniškega dekana, je bilo sklenjeno, naj deželni odbor razsodi o pravnem značaju korporacijskega premoženja. Zadevo je ponovno proučila deželna vlada in je prišla do zaključka, da gre za skupno posest po zakonu iz leta 1887 in da ureditev pravnih odnosov spada v področje agrarnih oblasti. Na zahtevo — pobudo je dal dekan Lavrenčič — več kot tretjine do korporacijskega premoženja upravičenih hišnih lastnikov je leta 1913

deželna komisija za agrarne operacije uvedla postopek za ureditev uživalnih in gospodarskih pravic po zgoraj omenjenih zakonih. Ministrska komisija za agrarne operacije na Dunaju je tedaj odločila, da sporna zemljišča niso osnovna imovina mesta Kamnika, temveč so lastnina določenih posestnikov iz Kamnika. Po prvi svetovni vojni, ki je ta postopek za nekaj let prekinila, je vprašanje lastninskih odnosov bistriškega gozda prišlo zopet na dnevni red, ko je bil za posest Meščanske korporacije kot veleposestva uveden postopek po zakonu o agrarni reformi. Tedaj je mestna občina zopet postavila trditev, da je premoženje mestno in da ima meščanska korporacija le namišljene pravice do gozdov. Padali so celo očitki, da si je korporacija svoje pravice nepostavno pridobila. Mestna občina je zlasti želela, da bi korporacijsko premoženje mogla izkoriščati tudi za svoje finančno gospodarstvo. Na njeno pritožbo je okrajni glavar izdal leta 1928 odločbo, da se Meščanska korporacija postavi pod nadzorstvo za toliko časa, dokler ne bi bil rešen pravni spor med mestno občino in korporacijo glede lastništva in javnopravnih dajatev. Na pritožbo korporacije je veliki župan glavarjevo odločbo razveljavil kot neutemeljeno v zakonu. Tudi tokrat občina ni uspela, ker je bil že priznan značaj Meščanske korporacije kot agrarne skupnosti.²²

Postopek ugotavljanja korporacijskih upravičencev kot agrarne skupnosti je bil zaključen z rzsodbo pokrajinske komisije za agrarne operacije leta 1922. Istega leta je komisar za agrarne operacije odobril začasni statut za upravo in uživanje skupnega premoženja, katerega je leta 1930 nadomestil definitivni statut. V statutu so bila navedena skupna zemljišča, ki so bila predmet uprave, na prvem mestu vložek šte. 833 deželne deske, to je gozd v Kamniški Bistrici. Ugotovljeno je bilo, da so zemljišča skupna last vsakokratnih posestnikov po številkah označenih 194 kamniških hiš. Uprava in gospodarstvo Meščanske korporacije sta bila pod nadzorstvom komisarja za agrarne operacije. Statutu je bil dodan volilni red, ki je določal način postavljanja korporacijskih upravnih organov.²³ Nadaljnja faza v razvoju oblike lastništva je bila tako zaključena. V tej obliki prihajajo do izraza predvsem interesi posameznih upravičencev, splošni interes je varovan toliko, da se ohrani za obsežen gozdni kompleks racionalnejše skupno gospodarstvo. Nadzorstvo komisarja za agrarne operacije naj bi dalo jamstvo za zaščito javnih interesov in preprečilo pretirano ali neupravičeno izkoriščanje korporacijskega premoženja po posameznikih. Mestna občina pa je ostala izločena od vsakega vplivanja na njegovo gospodarstvo.

Koristniki in koristi gozda

Že ko je bil govor o razvoju lastninske pravice, so bile omenjene razne kategorije koristnikov bistriškega gozda. Razen meščanov, mesta in obeh samo-

stanov so imeli užitek v gozdu, bodisi v lesu, bodisi v paši, okoliški kmetje; fužinarjem v Kamniku je bila priznana pravica, da v gozdu žgejo oglje in se oskrbujejo s potrebnim lesom za svoje fužine. Ko se je v XIX. stoletju najprej mesto, potem pa Meščanska korporacija prizadevala, da bi povečala svoje koristi od gozda, se je povečal tudi krog koristnikov.

Meščani in mesto. Prebivalci Kamnika so se verjetno že od vsega začetka preskrbovali z drvni in drugim potrebnim lesom v bistriškem gozdu. Bili so in ostali skozi stoletja njegovi glavni uživalci, kar je bil gotovo tudi razlog, da jim je končno pripadel. Ne razpolagamo z viri, ki bi popolnoma pojasnjevali, kako se je razvijal užitek gozda po kamniških meščanih. Izoblikovale so ga najbrž dolgoletne navade; omejen je bil po lastni potrebi, vsak član mestne skupnosti si je smel vzeti iz gozda toliko, kolikor je potreboval. Pravica do lesa je bila najprej osebna ter je šele v poznejšem razvoju postala stvarna ter vezana na posest hiše v Kamniku.⁸⁴ Sčasoma je bil gozd zaradi pretiranega sekanja v področjih bližje mesta uničen in je bilo treba z izsekavanjem prodirati v odročnejše gozdne dele. Tedaj je spravljanje lesa za posameznika postalo pretežavno. Meščani so se pričeli združevati, skupno so dali posekati drevje, napraviti drva ali potreben stavbni les in ga skupno spravljali do mesta. K skupnemu sekanju in spravljanju iz gozda je meščane brez dvoma navajala potreba, da so les splavljali v mesto po vodi. To je bilo praktično mogoče, če se je za tako opravilo združilo več koristnikov in so skupno splavljali večje količine lesa. Verjetno je mestna uprava kot predstavnik meščanske skupnosti v teku razvoja prevzela to nalogo in pričela razdeljevati les med meščane proti predumu ali povrnitvi stroškov za sečnjo in spravljanje lesa. Ko je bilo enkrat dodeljevanje drv odvisno od plačila sorazmernega dela stroškov, potem ni bilo več daleč do možnosti, da se je količina lesa, ki jo je meščan dobil, ravnala po višini plačanega prispevka. Kdor je plačal več, je mogel dobiti tudi več drv in drugega lesa.⁸⁵ Količina posameznemu meščanu dodeljenih drv se je včasih ravnala tudi po višini plačanih davščin. Ohranjen je — najbrž iz leta 1774 — seznam do lesa upravičenih 194 meščanskih hiš, ki so bile po znesku zemljiškega goldinarja (Hubgulden) razdeljene na osem razredov in sicer od 1 goldinarja v I. razredu do 5 krajcarjev v VIII. razredu. Za vsakih 5 krajcarjev davščine je imel upravičenec pravico na 1 seženj drv, tako da je dobil upravičenec v I. razredu (goldinar je štel 60 krajcarjev) 12 sežnjev, v VIII. razredu pa 1 seženj drv (kamniški seženj je meril 5 m³). Meščan, ki je imel več hiš, za katere je bil obdavčen z zemljiškim goldinarjem, je imel pravico do drv za vse hiše.⁸⁶ Za količino drv, ki so jih posamezni upravičenci prejemale, ni bila več merodajna potreba, pač pa njihovo premoženje. Sodeč po ohranjenih virih, so bile med meščani največje razlike pri užitku gozda v času, ko so z bistriškim gozdom upravljali še mestni organi, torej preden je bila organizirana premoženjska uprava Meščanske korporacije. Pravica do brezplačnega lesa oziroma po režijski

ceni je bila omejena na drva in potreben stavbni les, ni pa obsegala lesa za obrt ali trgovino. Teh načel se niso vedno držali, pivovarjem, barvarjem, pekorn in drugim so dajali več lesa po njihovi večji potrebi.³⁷ Zoper tak način razdeljevanja drv je v poznejši dobi nastal med revnejšimi meščani velik odpor, ker so bili prepričani, da morajo imeti vsi meščani enake pravice. Tako so premožnejši dobili več drv, kakor so jih potrebovali in so jih celo prodajali, revnejšim pa v hudih zimah niso zadostovala.³⁸ Zato je bil način dodeljevanja drv spremenjen, za vsako upravičeno hišo je bil določen enak delež. Okrog leta 1920 je ta delež znašal 5 sežnjev drv na hišo, kdor je imel več hiš je dobil za drugo hišo dve tretjini, za tretjo eno tretjino deleža, za morebitno nadaljnjo hišo ni dobil ničesar.³⁹

V preteklem stoletju so se zaradi gospodarskega razvoja, industrializacije in novih prometnih sredstev, povečale možnosti za gospodarsko izkoriščanje gozdov. Les in drugi gozdni proizvodi so postali upoštevano trgovsko blago, ki mu je vrednost naraščala. Tudi kamniškemu mestu so se nudile priložnosti za nove dohodke iz bistrškega gozda. Ko je Meščanska korporacija prevzela upravo premoženja, so upravičenci kmalu prišli z zahtevami, da se čisti prebitki gozdnega gospodarstva razdelijo mednje.⁴⁰ Tako so upravičeni meščani razen naturalnih imeli tudi denarne koristi od gozda. Razdeljevanje poslovnih prebitkov je postalo pomembnejše po prvi svetovni vojni, ko je trgovsko izkoriščanje gozda zavzelo večji obseg.⁴¹

Vse te koristi, ki so jih imeli upravičeni hišni posestniki, so se izražale v večji vrednosti njihovih hiš, pri katerih je bila v zemljiški knjigi zaznamovana realna pravica do premoženja Meščanske korporacije. V desetletjih pred prvo svetovno vojno je bila ta korporacijska pravica v zapuščinskih zadevah cenjena na 800 goldinarjev ali 1600 kron, v izvršilni zadevi leta 1912 pa celo na 2000 kron.⁴²

Razen meščanov je imelo koristi od gozda tudi mesto v svojem lastnem gospodarstvu. Hiše, ki so bile last mesta so prejemale kot ostale drva in potreben stavbni les. Mesto se je v bistrškem gozdu preskrbovalo z gradbenim lesom, ki ga je potrebovalo za mostove in razna mestna gradbena dela. Niso manjkala tudi prizadevanja, da bi se iz gozda dobilo nekaj sredstev za mestno blagajno. Že omenjen je bil načrt mesta, da bi napravilo apnenice, za kurjavo katerih bi uporabljali stare smreke; prodaja apna naj bi prinašala mestu dohodke. V mestno blagajno so prišle odškodnine, katere so razni koristniki plačevali za izkoriščanje gozda, n. pr. fužinarji za pravico žganja oglja, okoliški živinorejci za pašo živine, kolikor niso imeli pašne pravice itd. V prvi polovici XIX. stoletja je mesto pričelo sklepati pogodbe z lesnimi trgovci za posek posameznih gozdnih področij. Ceh ključavničarjev in kovačev je imel več let z mestom dogovor, da si je v gozdu pridobival oglje proti plačilu zakupnine v mestno blagajno. Izdelovalcem raznega kmetijskega orodja kot grabelj, senenih vil, cepcev in

podobno, ter izdelovalcem košar in košev je mesto prepuščalo za plačilo nabiranje v ta namen potrebnega lesa. Vendar so bili mestni dohodki iz navedenih virov v prvih desetletjih prejšnjega stoletja nesorazmerno nizki; vzrok nizkega donosa je bil, kot je leta 1834 ugotovil gospodarski strokovnjak v svojem poročilu o mestnem gospodarstvu, v odročni legi gozda in pašnikov, v kulturnih razmerah zemljišča in v nesmotrnem gospodarstvu.⁴³

Ko je po letu 1848 meščansko premoženje upravljal mestni občinski odbor, ga je s povečanim izkoriščanjem gozda še v znatnejši meri pritegoval za kritje občinskih finančnih potreb. To je dalo povod sporu med mestno občino in upravičenimi hišnimi lastniki in pripeljalo končno do prevzema meščanskega premoženja po Meščanski korporaciji. Tako je bilo mesto kot krajevna upravna enota izloženo kot neposredni koristnik gozda.

Cerkvene ustanove. V bistriškem gozdu sta imela pravico do drv samostan klarisinj v Mekinjah in frančiškanski samostan v Kamniku. Pravica mekinjskega samostana za drva in gradbeni les se omenja v listini iz leta 1516, ki je vsebovala poravnavo po dolgotrajnih sporih med mestom in samostanom. Ta pravica, ki je bila prvotno omejena na potrebe skupnega ognjišča, je bila pozneje zelo razširjena. Ob davčni rektifikaciji sredi XVIII. stoletja se je mesto pritoževalo, da samostan oziroma samostanski podložniki s pretiranim sekanjem pustošijo gozd. Z lesom niso poravnali le svojih urbarskih dajatev samostanu, temveč so prejeli celo denar zanj ter tako dejansko prekupčevali z mestnim lesom. Mesto je izjavilo, da je pripravljeno odkazati samostanskim podložnikom sorazmeren del gozda, na katerega naj bi se sekanje omejilo.⁴⁴ Cesar Jožef II. je samostan ukinil, gozdne pravice so tedaj prešle na mekinjsko gospostvo. V Mekinjah je bil pred letom 1848 sedež dveh okrajev, mekinjskega in kriškega, bistriški gozd pa je moral dajati drva za urade in za deputat uradništvu. Potrebe mekinjskega gospostva so bile znatne, v letih 1827—1833 so znašale povprečno 56 sežnjev.⁴⁵ Imelo je tudi pravico do potrebnega stavbnega lesa. To mu je sicer mesto osporavalo, toda v pravdi, ki je šla do kasacijskega dvora, je gospostvo s svojo zahtevo uspelo; v zemljiški knjigi je bila vknjižena obveznost, da se mu na vsakokratno prijavo odkáže potrebni stavbni les.⁴⁶

Iz razpoložljivega arhivskega gradiva ni bilo mogoče ugotoviti, kako si je frančiškanski samostan pridobil pravico do drv. Verjetno si je to pravico priposestvoval, potem ko mu je mesto dopuščalo, da se je stalno oskrboval z drvami iz bistriškega gozda. V vlogi na vladarja iz leta 1728, v kateri je mesto obrazložilo svoje gospodarske razmere, je navajalo, kako veliko breme predstavlja zanj pravica obeh samostanov. Ob tej priliki je omenjalo, da si je frančiškanski samostan začel prisvajati pravico do lesa pred nekaj leti, torej je bila poznejšega izvora.⁴⁷ Njegova pravica je bila vezana na Kloštrski hrib v gozdnem področju Korošice. Samostan se je pozneje služnosti v tej obliki odpovedal proti obveznosti, da dobi letno 48 sežnjev drv, za kar plača stroške

sečnje, spravila in odpadajoče upravne stroške.⁴⁸ Ista količina drv za frančiškanski samostan je navedena v že omenjenem seznamu iz leta 1774. Frančiškanski samostan je hotel pozneje svoje pravice uveljaviti kot član Meščanske korporacije, vendar s to zahtevo ni uspel.⁴⁹

Z drvmi iz bistriškega gozda so se oskrbovali tudi župnišče, kaplanija in mežnarija. Po seznamu iz leta 1774 je odpadlo na župnišče 12, na kaplanijo 8 in na mežnarijo 4 sežnji drv. Kakor frančiškanski samostan tako tudi župnišče, kaplanija in mežnarija niso navedene med upravičenimi hišami, temveč na koncu seznama. Zdi se, da je tudi v teh primerih bila pač stara navada, da so te hiše dobivale drva iz meščanskega gozda in so zahteve po priznanju pravice slonele na dolgoletnem užitku. Članstvo v Meščanski korporaciji ni bilo priznano ne župniku in ne mežnariji. Pokrajinska komisija za agrarne operacije je leta 1922 zavrnila pritožbo župnika, ki je zahteval za župnišče udeležbo pri agrarni skupnosti Meščanske korporacije. Komisija je menila, da predstavlja župnikova pritožba zahtevo za služnostno pravico, o tej razsojati pa je bilo pristojno redno sodišče.⁵⁰

Gozdne pravice fužinarjev. Velik koristnik bistriškega gozda glede svoje potrebe po lesu in oglju so bile kamniške fužine, katerih začetek sega v prvo desetletje XVII. stoletja. Arhivsko gradivo o tem je ohranjeno šele od srede XVIII. stoletja, ko je fužine obnovil Jožef Žigan. Po dolgem boju z mestom mu je dvorna resolucija 16. oktobra 1745 končno priznala pravico, da pridobiva oglje in za fužine potreben les v gozdnem področju Korošice in Konca. Pašnina, žirnina, macesnov les in vse druge pravice so tudi v tem delu gozda ostale mestu.⁵¹ Žiganov naslednik Franc Dionizij Urbančič je imel z mestom stalne spore, največ zaradi splavljanja lesa po Bistrici. Zanimiva za presojo podjetniške miselnosti njegovega časa je vloga na okrožno glavarstvo od 10. maja 1784. V njej je ugotavljal, da je že večkrat kaj predlagal, kar bi bilo za pospeševanje njegovih fužin, vendar ni bil toliko srečen, da bi bilo njegovim željam ustrezno. Prosil je, da bi mu bilo dovoljeno les za oglje splavljati po Bistrici, kot je to bilo dovoljeno mestu. Za splavljanje naj bi se njemu in mestu določil poseben čas. Pravice, ki jih je imel v bistriškem gozdu mu niso zadostovale. Zahteval je, naj bi se mu dal za jez, kladivo in fužine potreben gradbeni les in naj bi mu bilo dovoljeno, da sme žgati za oglje drevje, ki je bilo prekoštevilo in ga mesto zaradi oddaljenosti ali pomanjkanja potov ne more spraviti iz gozda. Po rudarskem redu so deželnoknežji gozdovi pridržani za fužinarje. Mesto pri tem ne bi bilo prizadeto, ker bi tak gradbeni les mogel kupiti posredno od vsakega posameznega meščana, ne da bi mesto imelo od tega korist ali škodo. To je utemeljeno tudi v naravnem pravu in v človečnosti, ki predpisuje lastnemu čustvu, da kdor ima stvar, pa mu ni potrebna, jo je prej dolžan izročiti v uporabo drugemu kot pustiti, da propade. Urbančič je tudi grajal dovoljenje izdano oglarju, kateremu je mesto podelilo meščanstvo, za

oglarjenje proti plačilu 5 gld od kope pod pretvezo, da bo oskrboval z ogljem mestne kovače, ko mora istočasno fužinar plačevati od kope 10 gld. Mesto Kamnik je seveda Urbančičeve zahteve zavračalo, sklicevalo se je predvsem na dvorno resolucijo iz leta 1745, s katero so bile določene in omejene fužinarjeve pravice v bistriškem gozdu. Glede pravice splavljanja je mesto pripominjalo, da si jo hoče Urbančič pridobiti na tihotapski način. Notranjeavstrijska vlada je končno odločila, naj ostane pri dotedanji uporabi gozda po mestu, okrožnemu uradu pa je naročila, naj ima nad gozdom nadzorstvo, kot ga predpisujejo gozdni redi. Čeprav Urbančič tedaj še ni uspel, da bi mu bilo dovoljeno splavljanje lesa po Bistrici, ni popustil; v naslednjih letih je svojo zahtevo ponavljal. Mesto je sicer še naprej nasprotovalo; vztrajalo je pri svojih »brezkoristnih pravicah«, kot se je izrazilo okrožno glavarstvo, ne da bi se spuščalo v vprašanje, ali bi bilo skupno splavljanje lesa mestu koristno ali škodljivo. »Ponos na stare pravice in zavist sta razlog za ponovno odklonitev.« Okrožno glavarstvo je zato, ne oziraje se na stališče mesta, predlagalo guberniju, naj Urbančiču dovoli splavljanje lesa proti plačilu, ker mesto ne bo imelo nikake škode; fužinar naj se z mestom sporazume glede časa. Nato mu je bila pravica splavljanja v poletnih mesecih priznana. Kot kažejo Urbančičeve pritožbe, splavljanje lesa ni potekalo neovirano, meščani so spuščali les v vodo tudi v mesecih, ko je imel Urbančič pravico splavljanja. Plavajoči hlodi in polena so ogrožali njegove vodne naprave. Meščani so mu uničili za splavljanje urejeni prostor. Spor se je tako zaostрил, da je bila Urbančiču dovoljena vojaška eksekucija zoper meščane, ki so ga ovirali v njegovih pravicah. Okrožno glavarstvo je izposlovalo 6 mož s korporalom in obvestilo mesto, da bodo vojaki pri tistih meščanih, ki so neupravičeno splavljali les, nastanjeni toliko časa, dokler ne bodo spravili svojega lesa iz Bistrice. Ker je bilo v gozdu mnogo od vetra podrtega in pregostega drevja, je okrožno glavarstvo naročilo mestu, naj odkáže fužinarju tak les, da ga porabi za žganje oglja, sicer bi moralo samo poskrbeti za čiščenje. Ko je Urbančič videl, da ima pri višjih oblasteh nekaj uspeha, je svoje zahteve do gozda še stopnjeval. Trdil je, da nekateri meščani pretirano izsekavajo smreke in jelke, napravljajo na tisoče skodel za prodajo ter žgejo oglje, ki ga ne prodajajo njemu, temveč drugim. Pri tem ne upoštevajo gozdnega reda. Predlagal je, naj bi posebna komisija pregledala gozd in ugotovila stanje. Mesto ni bilo pripravljeno nositi polovico komisijskih stroškov, ki bi nanj odpadli, in je izjavilo, da bo spor spravilo pred sodišče. Urbančič je nato trdil, da mesto ne odklanja komisije zaradi stroškov, ampak iz bojazni pred kaznimi zaradi kršitve gozdnih predpisov.⁸² Čeprav ni fužinar dosegel vsega, je vendar meščane v marsičem omejil v razpolaganju z gozdom, zlasti je povzročil, da je okrožno glavarstvo glede na njegove pritožbe vodilo nad gozdnim gospodarstvom temeljitejše nadzorstvo. To je moral občutiti Urbančičev naslednik baron Anton Codelli, ki je na dražbi kupil Urbančičeve fužine, ko je bil nad lastnikom

zaradi prezadolženosti proglašen konkurz. Leta 1823 je predložil okrožnemu glavarstvu v odobritev novo pogodbo z mestom za oglarjenje, ker je bil les na gozdnem področju, odkazanem leta 1802 njegovemu predniku, že izsekan. Okrožno glavarstvo je vprašalo za mnenje distriktnega gozdarja in na podlagi njegovega poročila zahtevalo spremembe in izpopolnitev pogodbe v nekaterih točkah. Med drugim je zahtevalo, naj se poviša odškodnina fužinarja mestu. Zahteve okrožnega urada je Codelli zavračal, češ da mu hočejo naprtiti neprijetne obveznosti. Trdil je, da ne bo potreboval nad 2000 sežnjev lesa letno, kot je naračunal gozdarski strokovnjak, temveč le okrog 1000 sežnjev. Brez fužinarskega obrata bi bil gozd slabo izkoriščen, gozdovi bi podivjali, če jih ne bi čistili z izsekavanjem drevja za oglarjenje. Šele leta 1828 je gubernij dovolil mestu, da sklene pogodbo s fužinarjem pod pogojem, da bo točno določen del gozda, ki naj se izseka, in sečnja le enkratna ter ostane v gozdu dovolj dreves za semenjake. Znesek odškodnine je bil za vse področje zvišan na 600 gld. Za oglje naj bi se uporabilo tudi od vetra podrto drevje, razni odpadki od izdelovanja skodel itd.⁵³ Nekaj let pozneje je kupil fužine Edmond pl. Andrioli; njegova sečna pogodba z mestom, sklenjena 26. aprila 1837, je bila menda zadnja, ki je urejala preskrbo kamniških fužin z ogljem.⁵⁴

Leta 1853 je država kupila posestvo Kacenberg s fužinami in je na njihovem mestu pozneje zgradila smodnišnico. Državni erar se je odrekel pravici do lesa za žganje oglja v Korošici in Koncu, kakor so jo imele fužine, proti temu, da se smodnišnici dobavlja na leto 200 kubičnih sežnjev (1364 m³) mehkega lesa iz bistrškega gozda po ceni, ki se je do leta 1913 določala za desetletje vnaprej, tedaj pa je bilo dogovorjeno, da se bo cena urejevala na pet let. V ceni se upoštevali stroški sečnje, obdelave in spravila lesa.⁵⁵

Okoliške vasi kot gozdni koristniki. Prebivalci vasi v sosedstvu so se verjetno pričeli oskrbovati z drvmi, gradbenim lesom ter lesom za njihovo orodje že v najstarejših časih. Prav tako so gonili svojo živino na pašo v gozd in tamkajšnje planine. Ko je deželni knez gozd prepuščal vedno bolj v uporabo Kamničanom in sta mestni sodnik in svet prevzela njegovo upravo, si je začelo mesto prizadevati, da bi izkoriščanje gozda od drugih koristnikov po možnosti omejilo. Listina iz leta 1496 je najstarejši dokaz spora meščanov s sosednimi gospodstvi in njihovimi podložniki. Spor je končal z nekakšno poravnavo. Mesto je pristalo, da smejo podložniki le podnevi goniti svojo živino na pašo v Bistrico, kjer je ponoči ne smejo puščati. Tudi jim ni bilo dovoljeno, da bi v gozdu sekali drevje ali napravljali rovtne in postavljali kočje. Če bi živina okoličanov bila kljub prepovedi v gozdu ali bi urejali rovtne in postavljali kočje, jih smejo Kamničani zapleniti. Nekaj let pozneje je mesto nastopilo zoper podložnike v Godiču in Zagorici, ker so si lastili pravico do paše in postavljanja koč na gmajni ob Bistrici. Kamničani so jim to branili ter so jih pregnali. Listina iz leta 1507, ki je mestu priznala pravico do spornega zemljišča v Bistrici, se je

sklicevala na sporazum iz leta 1496.⁵⁶ Ohranjeni viri pričajo, da so se spori med mestom in okoliškimi gospodstvi oziroma njihovimi podložniki skozi stoletja ponavljali. Mesto se je, sklicujoč se na svoje z listinami potrjene pravice, upiralo poseganju neupravičencev v bistriški gozd. Vendar je v nekaterih primerih moralo popustiti, kot to kaže listina iz leta 1496, s katero so dovolili pašo živine podnevi. Posameznim vasedem so dovoljevali pašo na bistriških planinah proti plačilu pašnine. Zdi se, da niso mogli preprečiti, da se ne bi nekatere vasi stalno oskrbovale v bistriškem gozdu z drvni in gradbenim lesom, gonile tja svojo živino na pašo ter steljarile. Iz spisov terezijanske davčne rektifikacije sredi XVIII. stoletja se vidi, da so tuji podložniki v precejšnjem obsegu izkoriščali planine v Bistrici. Na Bistriški planini se je paslo 40 glav goveje živine in 500 glav drobnice iz sosedne Koroške in Štajerske. Ker so bili podatki o številu živine zbrani za davčno rektifikacijo, smemo domnevati, da so bili prenizki, ter je bilo število pasočih se živine običajno precej višje. Pod planino so na nekaj mestih kosili, bližnje soseske so dobile povprečno okrog 30 voz po 2 stota (stot je 56 kg). Osem vaščanov iz Stahovice je iztožilo in leta 1852 vknjižilo na gozd v Bistrici pravico do pašne za govejo živino, konje in ovce.⁵⁷ Vaščani Županij njiv so imeli pravico do lesa v področju Za vrhom v izmeri 190 oralov 1316 kvadratnih sežnjev z omejitvijo, da smejo iz gozda vzeti toliko lesa, kot ga morejo spraviti čez gorski hrbet.⁵⁸ Z vaščani v Zagorici, ki so uveljavili pravico do brezplačnega lesa v kamniškem gozdu, je bila leta 1829 sklenjena poravnava, da smejo skozi 5 let dobivati po 85 vozov proti plačilu letne sečnine v znesku 1 gld 30 kr; mestni logar je odkazoval drevje za sečnjo.

V zadnjih desetletjih pred odvezo gozdnih in pašnih služnosti so se spori med mestom in služnostnimi upravičenci zopet zaostri. Leta 1857 je mestni gozdar poročal okrajnemu uradu, da vaščani iz Županij njiv pustošijo gozdno področje Za Grohatom, kjer so imeli pravico do lesa. Sekali so na veliko še za sečnjo nezrelo mlado drevje, pri starejšem drevju so sekali le vrhove in druge gornje dele in to ne le za domačo potrebo, temveč tudi za kupčijo. Predlagal je, naj se dovoli sečnja le proti temu, da bo mestni logar odkazoval drevje, ki naj se poseka. Ta ukrep je bil že prej v veljavi, ni se pa mogel izvajati, ker se vaščani pozivu, da bi prišli k odkazovanju, niso odzivali. Nadaljevali so s sekanjem po svoji volji, najraje so imeli 20 do 30-letne bukve, staro drevje so puščali v gozdu. Sekali so mnogo več, kot je znašala njihova potreba, les so prodajali apnarjem. Mestni gozdar se je pritoževal okrajnemu uradu, da mesto k vsemu temu pustošenju gozdov molči. Ko jih je okrajni urad kaznoval, so vaščani iz Županij njiv trdili, da je gozd njihova last.⁵⁹ Odveza gozdnih in pašnih služnosti, uvedena na podlagi zakonodaje po letu 1848, je pokazala obseg pravic, ki so jih do takrat pridobile posamezne vasi. Ekvivalent v gozdni površini so dobili za odvezo svojih pravic do lesa, pašne in stelje vaščani

Županjih njiv, Stahovice, Stranj, Zagorice, Kregarjevega in Gradiš. Že ko je bila odločba o odvezi služnosti pravomočna, so upravičenci iz Županjih njiv in Stahovice zahtevali, da jim mesto dovoli steljarjenje na drugih področjih gozda, češ da je zemljišče, kjer so prej steljarili, dodeljeno vaščanom iz Stranj. Trdili so, da iz svojega gozdnega deleža stelje ne bi mogli spravljati ali pa le s težavo. Njihova zahteva je bila zavrnjena kot samopašna in nedopustna, ker je potov dovolj in odločba o odvezi že pravomočna.⁶⁰ Podružnica sv. Primoža in Felicijana nad Kamnikom je imela v bistriskem gozdu pravico do skodel, strešnega in stavbnega lesa za podružnično cerkev, kapelo sv. Petra in mežnarijo. Ob odvezi gozdnih služnosti, je bila ta služnost ukinjena proti plačilu odkupnine v znesku 104 gld 92 kr. Leta 1888 je Meščanska korporacija odkupila pašno pravico v bistriskem gozdu od vaščanov šestih vasi na ta način, da jim je prepustila v last 277 ha zemljišča. Edina služnostna pravica, ki je tedaj še ostala, je bila pravica do dobivanja treh enovprežnih voz gozdne stelje na leto.⁶¹

Ko je bila po prvi svetovni vojni uvedena agrarna reforma, je okrožni agrarni urad dal v agrarni zakup planine Meščanske korporacije živinorejcem, ki so tudi prej uživali pašo na teh zemljiščih proti plačilu dogovorjene pašnine. Pašniki Za vrati, Koprivnica in Košutna so bili dani v zakup pašni zadrugi pri Sv. Ambrožu, planina Sedlo živinorejcem vasi Brezje, planina Erzenik vasem Vodice, Križešče in Brezje, občina Stranje je dobila v zakup planino Konjščico, občina Županje njive pa planino Dol.⁶²

Da bi očuvalo gozd pred uničevanjem, se je mesto moralo nekajkrat ukvarjati z vprašanjem paše koz v bistriskih gozdovih. Prepovedi o paši koz v gozdovih, ki so bile obnovljene proti koncu XVIII. stoletja, niso zalegle. Vaščani iz Županjih njiv in Stahovice so pošiljali svoje koze na pašo v gozd, kjer so delale veliko škodo. Mesto jim je večkrat zaplenilo živino, ni pa moglo paše preprečiti, ker je bila njegova izvršilna moč, kot se je pritoževalo, preslaba, vojaštva pa vkljub prošnji niso dobili. Sami se niso upali nastopiti, ker bi kmetje iz Stahovice, ki so imeli okrog 30 koz, mogli njihove ljudi pobiti s kamenjem.⁶³ Sicer pri izvajanju prepovedi paše koz ni bilo vedno potrebne doslednosti. Leta 1783 je fužinar Urbančič odvzel 29 kozlov mesarju meščanu, ko so se pasli v gozdu. Mesto se je za svojega meščana potegnilo, češ, vaščani iz Županjih njiv in Stahovice pasejo koze vkljub prepovedi okrožnega glavarstva in tudi Urbančičevi ljudje pustijo, da se njihova drobnica pase v bistriskem gozdu. Po gozdnih generalijah je prepovedana paša v tujem gozdu. V mestnih gozdovih se pase drobnica tujih podložnikov in fužinarskih delavcev, meščanu, ki mora užitek plačevati z davščinami, se pa paša brani. Nato je okrožno glavarstvo zahtevalo od Urbančiča, naj predloži dokaze, da so njegovi delavci upravičeni do paše, sicer bo mestu dana vojaška pomoč, da bo zaplenilo živino in jo prodalo najboljšemu ponudniku.⁶⁴ Svojo drobnico so pasli po gozdovih tudi drvarji, ki so leta 1866 opravljali delo v gozdu in si tam postavili koče. Imeli so 40 do

50 koz. Upravni odbor Meščanske korporacije je sklenil zahtevati od okrajnega glavarstva, da žandarmerija kože zapleni.⁶⁴

Lov v Bistrici. Pravica do lova v Bistrici je bila prvotno pridržana deželnemu knezu. To je ugotovljeno v eni izmed najstarejših ohranjenih listin o kamniškem gozdu. Težave Kamničanov z deželnoknežjim lovskim mojstrom, ki jim je branil pašo prašičev, so bile že omenjene. Divjačina, za katero je bilo takrat največje zanimanje, so bili jeleni. Kot poroča Valvasor, so bili v bistriškem gozdu jeleni, srne, divji prašiči, risi, lisice, zajci, jazbeci, divje mačke in zlasti veliko gamsov, razen tega pa še divjad kot jerebi, divji petelini, ruševci mimo razne druge perjadi.⁶⁵ Leta 1667 je deželni knez svojo lovsko pravico prodal grofu Auerspergu. V novejšem času je lovišče v Bistrici spadalo med najlepša lovišča Slovenije v lovskem in gospodarskem pogledu. V nižjih legah je razširjena srnjad. Glavno divjačino pa tvorijo divje koze, ki se držijo višjih skalnatih področij. Po dolgoletnem opazovanju so cenili okrog leta 1930 stalno število divjih koz na 1200—1500 glav. Število je naraščalo, ker so jih letno odstrelili le 80—100. V letih pred drugo svetovno vojno se je stanje divjačine pomnožilo. Od dlakaste divjačine so bili zastopani planinski in navadni zajci, od divje perjadi pa divji petelin in ruševac ter gozdni jereb. Lov na srne ni bil pomemben, tudi jih niso gojili zaradi škode, ki so jo delale z odgrizovanjem mladih smrek in jelk.⁶⁶ Odkar je lov pripadal mestu oziroma Meščanski korporaciji kot lastniku zemljiške posesti, je bil v zakupu. Pred prvo svetovno vojno je bil zakupnik knez Windischgrätz. Med obema vojnama je bil lov vzet v zakup za dvorno lovišče.⁶⁷

Gozdno gospodarstvo

Nadzorstvo oblasti. O gozdnem gospodarstvu je mogoče govoriti šele od konca XVIII. stoletja naprej. Do tedaj je bil gozd prepuščen naravi, človekova skrb je bila usmerjena le na izkoriščanje, ki je bilo največkrat le toliko urejeno in omejeno, da ni bil gozd zaradi prekomernega ali nesmotnega izsekavanja sploh uničen. Ni pa opaziti nikakega prizadevanja, da bi se z načrtnimi ukrepi poskušalo pospeševati rast gozda in vplivati na njegovo sestavo glede posameznih vrst drevja. Manjkalo je vsako strokovno upravljanje gozdov, ni bilo izkušenih gozdarjev in gozdnih delavcev. Uprava gozda v Bistrici je bila razen drugih opravil zaupana dvema meščanoma. Osebe, ki so imele funkcijo gospodarjev, so se stalno menjavale, zato ne moremo predpostavljati, da so imele kaj dosti izkušenj v gozdarstvu. Tudi delo v gozdu je bilo največ postransko opravilo dninarjev in kmečkih hlapcev. Veliko lesa je bilo uničenega pri sekanju in spravljanju, izkoristil se je le les v gozdnih področjih, iz katerih se je dal brez težav spravljati. Manjkalo je gozdnih potov, pri skupno izkoriščanih gozdovih pa navadno nihče ni imel interesa, da bi pota gradil, saj gozdovi

lastniku in drugim upravičencem niso donašali denarnih dohodkov, dajali so jim le les za lastno potrošnjo. Les ni imel prave vrednosti, zato ljudje pri potrošnji niso varčevali, kar je bilo vzrok, da so gozdove bolj izkoriščali, kot je bilo potrebno.⁶⁸ Terezijanski gozdni red iz leta 1771 za Kranjsko je imel namen, da zaščiti gozdove pred pustošenjem in postavi načela za gozdno gospodarstvo. Toda njegove določbe so ostale nekaj let le na papirju, ker ni bilo dovolj preskrbljeno za njihovo izvajanje. Prvotno je bilo nadzorstvo nad izvajanjem poverjeno rudarskim sodiščem, jožefinske upravne reforme so to nalogo prenesle na okrožna glavarstva.⁶⁹ Od tega časa naprej je mogoče zaslediti strožje nadzorstvo nad gozdom v Bistrici in neposredno poseganje okrožnega glavarstva v gozdno gospodarstvo. Delno je intenzivnejše vmešavanje državne uprave v gospodarstvu z bistriškim gozdom pripisati povečanju njenega nadzorstva nad mestnim gospodarstvom sploh. Upravne reforme Jožefa II. so itak podredile lokalno mestno upravo državnii upravi in omejile njeno samostojnost. Spisi za leti 1783 in 1784 glede bistriškega gozda kažejo zanimanje državnih oblasti za ugotovitev gozdnega stanja in opozarjajo na potrebo, da se upoštevajo gozdni predpisi in skrbí za pomlajevanje gozda. Fužinar Urbančič se je v svoji pritožbi zoper izkoriščanje gozda od meščanov skliceval na gozdni red iz leta 1771 in zahteval, naj posebna komisija pregleda gozd.⁷⁰ Do tega pregleda tedaj menda ni prišlo, pač pa je okrožno glavarstvo leta 1807 naročilo kameralnemu oskrbniku mekinjskega gospostva, kajti tedaj še ni imelo lastnega strokovnega gozdnega organa, da izvede posebna komisija preiskavo zaradi prekomernega sekanja v bistriških gozdovih. V kratkem času je bila namreč posekana v gozdu velika količina macesnovega in smrekovega drevja brez dovoljenja mesta in ne glede na gozdne predpise. Okrog 1500 macesnovih in 600 smrekovih hlodov je šlo skozi Ljubljano v Trst, 603 macesnovi in 2317 smrekovih hlodov ter 35 macesnovih in 235 smrekovih debel so našli še v gozdu. Izvoz lesa iz gozda je bil prepovedan. Mitnicam v Ljubljani je bil dan nalog, da ne pustijo mimo lesa, za katero ni predloženo dovoljenje glavarstva. Les je dalo posekati v Bistrici nekaj meščanov, tvorili so menda trgovsko družbo, katera se je ukvarjala z lesno trgovino in les izvažala. Tako enostransko izkoriščanje gozda od posameznikov je bilo seveda na škodo velike večine meščanstva in mestne blagajne. Okrožno glavarstvo v tej zadevi ni zaupalo mestni upravi, verjetno je bilo prepričano, da člani uprave niso bili popolnoma neprizadeti. Odredilo je, da meščani, ki so dali sekati, hlode plačajo ter smejo smrekove hlode ali deske prodajati le meščanom in mestnim prebivalcem, macesnov les so pa smeli prodati tudi izven Kamnika, če ga Kamničani niso potrebovali.⁷¹ Izkoriščanje gozdov za lesno trgovino in izvoz je bilo tedaj omejeno na slovenskem ozemlju v glavnem na gozdove v bližini jadranskih pristanišč. Skoraj gotovo se pred tem časom les iz bistriškega gozda še ni prodajal v Trst in je bil to prvi tak primer. Sicer je bila uporaba lesa iz tega gozda omejena na mesto in okolico. Okrožno glavarstvo je tedaj izdalo prepoved

nadaljnega izvoza v namenu, da zaščiti koristi mestnih potrošnikov in mesta kot gozdnega lastnika ter njegovih financ ne pa zaradi varstva gozda.

Večje strokovno nadzorstvo so okrožna glavarstva mogla izvajati šele po letu 1814, ko so jim bili dodeljeni okrožni gozdarji.⁷² Iz leta 1820 je ohranjeno poročilo gozdarja F. Megušarja o pustošenju gozdov v kamniškem okraju, med temi tudi mestnih, od nabiralcev smole. Distriktni gozdar Seykota je moral leta 1823 podati svoje mnenje k dogovoru, ki ga je mesto sklepalo z lastnikom fužin za pridobivanje oglja v bistriškem gozdu. S tem dogovorom je bilo treba na zahtevo okrožnega glavarstva tudi določiti, katera izmed strank je dolžna pogozditi izsekano površino, če bi naravno zasejanje izostalo. Da bi si zvišalo dohodke iz svoje zemljiške posesti, je mesto leta 1824 prosilo, naj se dovoli očistiti grmovja in redkega drevja gorske travnike južnega in severnega pobočja Konjske doline ter preurediti v travnike med gorskimi potoki pod Dolom proti dolini Bele v ravnini ležeče gozdne površine, ker so zaraščene le s krivenčastim drevjem. Tudi naj bi se preuredilo za druge kmetijske namene gozdno področje Brniki nasproti Bele, zaraščeno z gostim grmovjem. Gozdne površine bo vkljub takim preureditvam ostalo dovolj, donos mestne zemljiške posesti pa bi se povečal. Isto leto je mesto prosilo, da sme posekati gozdno področje v Dolu in ga preurediti v planino. To svojo prošnjo je utemeljevalo s trditvijo, da ima od gozdov več stroškov kot dohodkov. Po daljših poizvedovanjih s posredovanjem okrajnega urada v Mekinjah — tudi fužine so bile zaslišane, če soglašajo s posekom v Dolu in če se potegujejo za les — je okrožno glavarstvo dovolilo posek in uporabo lesa za pridobivanje pepelike. Postavilo je pogoj, da je treba pustiti zadostno število močnih semenjakov za zopetno pogozditev in da se drevje na strmih pobočjih ne sme posekati. Vsako samovoljno sekanje s strani mestne uprave brez dovoljenja političnih oblasti je dajalo povod za zasliševanje pri okrajnem uradu v Mekinjah. Leta 1827 je mesto sklenilo s cehom ključavničarjev in kovačev šestletno pogodbo za pridobivanje oglja proti plačilu letne sečnine 2 gld. Čeprav, sodeč po nizkem znesku letne sečnine, v tem primeru ni šlo za sečnjo v večjem obsegu, je bila pogodba predložena v odobritev okrožnemu glavarstvu.⁷³

Prva pogodba za trgovsko izkoriščanje bistriškega gozda v večjem obsegu je bila sklenjena 30. marca 1831 z lesnim trgovcem Jožefom Kovšco. Pogodbo je odobril gubernij. Za sečnjo je bilo prepuščeno področje v Koteh (Kottach) za 360 gld. Podjetnik je dal napraviti vozno pot in postavil ob izviru Bistrice dve žagi, ki naj bi po preteku 15-letne pogodbene dobe prešli v last mesta. Sekal je le merkantilni smrekov les; bukovina, ostala smrekovina kot tudi vrhovi posekanega drevja so se uporabili za drva meščanom. Merkantilni in stavbni les se je spravljal iz gozda po vozni poti, ki jo je zgradil trgovec Kovšca, drva so se pa, kot je bila navada, splavljala po Bistrici do Kamnika, kjer so jih Na produ razdeljevali upravičencem.

Vkljub velikemu obsegu gozdov je bil njihov donos za mestno blagajno neznaten. Povprečno 700 sežnjev drv je bilo vsako leto brezplačno razdeljenih upravičnim meščanom proti povrnitvi stroškov sečnje in spravljjanja. Razen tega so imeli pravico do določene količine stavbnega lesa. Gozd so bremenile tudi precejšnje lesne služnosti. Izkoriščanje gozda so ovirale težave pri spravljjanju lesa. Za les na področju, kjer je prevzel sečnjo Kovšca, nekaj let pred tem sploh ni bilo zanimanja, čeprav ga je mesto ponujalo zastonj, ker je popolnoma dozorel za sečnjo in bi bilo treba napraviti prostor za podrast.⁷⁴

Prvi gospodarski načrt. Leto 1834 pomeni nekakšen mejnik v gospodarstvu z bistriškim gozdom. Tedaj je strokovnjak državnega računovodstva temeljito pregledal in ocenil vse mestno gospodarstvo. O rezultatu svojega pregleda je sestavil obširno poročilo. V njem ni mogel mimo ugotovitve, da daje obširna zemljiška posest zaradi nesmotrnega gospodarstva le majhne dohodke. V Bistrici ležeče planine in travniki, ki jih je mesto dajalo v zakup doživljenjsko ali pa tudi za krajši čas, deloma za pašo, deloma kot travnike, proti letni zakupnini ali proti plačilu pašnine od glave živine, so povprečno donasale komaj 120 gld letno. Pri zadnji katastralni cenitvi so predpostavljali, da bo donos dovoljeval pašo 15 konj, 200 glav goveje živine in 1000 ovac. Dohodki od pašnine bi znašali skupno 210 gld, če se računa od konja 40 kr, od glave goveje živine 30 kr in od ovce 6 kr. Za povečanje dohodkov je gospodarski strokovnjak svetoval, naj bi se dosmrtni zakup planin odpravil, večje planine naj bi se oddajale v zakup le na dražbi, zakupnine naj bi se določile po dejanskem izkoriščanju s strani zakupnika, upoštevajoč število živine in čas paše. Zakupna doba naj bi se določila na pet let. Podzakup naj bi bil izključen, vsi neupravičenci naj bi od živine, ki bi jo pošiljali na pašo, plačevali pašnino. Na podlagi teh predlogov je gubernij odločil, da smejo planine biti dane v zakup le na dražbah ter s pridržkom njegove odobritve.⁷⁵ Dohodki gozda so bili pravzaprav še bolj malenkostni. Odštevši drva in les, pripadajoč meščanom in drugim gozdnim upravičencem, je zaradi slabega gospodarstva ostalo za prodajo le malo drv in merkantilnega lesa, uporabljivega za izdelovanje grabelj, senenih vil, cepcev in drugega kmetijskega orodja. Tak les je mesto prepuščalo izdelovalcem orodja proti letni odškodnini 3 do 3 gld 30 kr. Kot kaže že omenjena pogodba z lesnim trgovcem Kovšco, je predstavljala obsežnejša sečnja za trgovsko izkoriščanje šele prvi poizkus. Vkljub temu, da je bila prodaja lesa iz bistriškega gozda še zelo omejena, so ji meščanski upravičenci ugovarjali, boječ se za svoje pravice. Zaradi njihovih pritožb, slabega gospodarstva z gozdom ter zlorab pri dodeljevanju lesa upravičencem, je tedaj okrožno glavarstvo naročilo upokojenemu okrožnemu gozdarju Zarubi, naj izdela načrt in navodila za izkoriščanje gozda.⁷⁶

Na podlagi njegovega poročila je 23. februarja 1835 okrožno glavarstvo izdalo instrukcijo za redno gospodarstvo in izkoriščanje mestnih gozdov. Po

takratni ugotovitvi je gozd meril 5276 oralov 615 kvadratnih sežnjev, letni prirastek lesa je bil cenjen na 4603 nižjeavstrijske sežnje. Fužinam je bilo dodeljeno v izkoriščanje okrog 800 oralov gozda, na to površino je odpadlo 628 sežnjev donosa. Mestu bi potemtakem ostalo za letno porabo 3975 sežnjev. Letna potrošnja upravičencev je znašala, vštevši na določeno gozdno področje omejene upravičence iz Županij njiv, 1408 sežnjev drv, upoštevajoč še stavbni les pa skupno okrog 2000 sežnjev. Po tej ceni je ostajal letni presežek prirastka nad porabo v skoraj isti množini lesa. Navodila vsebujejo načrt za 120-letno obratovalno dobo, ki naj bi trajala do leta 1955. Obratovalna doba je bila razdeljena na 8 enakih razdobij, v vsakem bi se izsekala en oddelek gozda. Zato je bil tudi gozd razdeljen v osem oddelkov, ki naj bi se eden za drugim izsekavali. Začelo bi se z oddelkom, v katerem je bila sečnja že oddana trgovcu Kovšci. Ker se je do leta 1823 ves gozd izsekaval prebiralno, je v vseh oddelkih, razen v prvem, ki se je izsekaval, bilo pomešano staro in mlado drevje. Bilo bi negospodarsko, če bi pustili, da staro drevje v gozdu odmre, zato naj bi prebiralna sečnja ostala, dokler ne bi bila mogoča redna sečnja po načrtu. Za zdaj pa bi se v III. in IV. obdobju posekalo le posamezno, v V.—VII. pa vse staro drevje, za katero se je moglo predpostavljati, da ne bo dočakalo časa sečnje v določenem oddelku. Pri sekanju je bilo treba paziti na mlado drevje, da se ne uničuje; drevesa, ki se podirajo, naj se po potrebi obsekajo. Instrukcija tudi opozarja, naj se poseka staro listnato drevje, s kratkimi grčavimi debli, katere je težko izsekavati, ker delajo premočno senco in ne pustijo rasti drugemu drevju. Tudi naj se gozd očisti močno razraščene trnovega in leskovega grmovja.

Prodaja mladih bukev, javora, jesena in leske za obroče, grablje, košare itd. proti plačilu 3 gld letno za nedoločeno količino in svojevoljni posek naj se ukine. Dovoljuje naj se mlade buke in leskove drogove izsekavati le, če so ovirane v rasti, toda izsekavanje naj bo pod nadzorstvom gozdarja in enega meščana, cena naj se določi za 100 kosov. Javor in jesen, ki imata večjo vrednost kot kolarski in mizarski les ter za izdelovanje posode, naj se ne oddajata za take namene. Žganje oglja za ključavničarje in kovače, za kar so plačevali letno 2 gld, je bilo združeno s pretirano porabo in uničevanjem mladega podrasta, ker so oglarji požgali, ogradili in obdelovali gozdne površine. Tako pridobivanje oglja naj preneha; za žganje naj se odkaze les, ki je za sečnjo na vrsti, ali gozdno področje, kjer je dovolj starega drevja za večletno žganje oglja, in je nadzorstvo nad oglarji lažje. Navodila določajo, naj se prepove paša živine na posekanih gozdnih oddelkih, dokler drevje ne doraste, kajti pašnina 30 kr od glave goveda in 40 kr od konja ne odtehta škode, ki jo povzroča pasoka se živina. Končno priporočajo, naj se mestnemu blagajniku dodeli za nadzorstvo nad gozdom v gozdarstvu izvedena in izkušena oseba. Ker mestna uprava ni vodila sistematičnih knjig in registrov o odkazovanju in prodaji lesa, je manjkala evidenca

gozdnega donosa. Zato je instrukcija okrožnega glavarstva predpisala, kako naj se v bodoče taka evidenca vodi.⁷⁷

Instrukcija je imela namen, da uredi mestno gozdno gospodarstvo. Niso znani razlogi, zakaj je okrožno glavarstvo z njenim uveljavljanjem odlašalo več let. Mesto jo je dobilo, če smemo verjeti trditvam mestnih funkcionarjev, šele leta 1843. In še tedaj se z njeno vsebino niso seznanili vsi člani mestne uprave, ki bi jo morali poznati. Zato se seveda tudi niso ravnali po navodilih, predpisanih za gospodarstvo z gozdom.

Leta 1845 so z odobritvijo mestnega sodnika in sestanka meščanov prevzeli trije meščani sekanje v Kopi, kjer je istega leta požar uničil ali poškodoval nekaj drevja. Dasi ta gozdni oddelek po gospodarskem načrtu ni bil na vrsti za posek, so v njem posekali 110—1200 debel, katera pa od ognja niso bila poškodovana. Posekano drevje ni bilo odkazano po gozdarju in les ni bil prodan na javni licitaciji, kot so določali predpisi za upravo mestnega premoženja. Preiskava, po nalogu okrožnega glavarstva jo je vodil okrajni urad, je pokazala, da je šlo pri teh poslih vse zelo po domače. Mestni sodnik ni mogel pri zaslišanju navesti količine posekanega drevja in tudi mu ni bilo znano, če se vodi evidenca o oddanih hlodih. Preiskava je odkrila, da je bil mestni sodnik v družbi z lesnim podjetnikom in da so precej svojevoljno delili hlode med meščane. Dva zaslišana člana mestnega sveta sta prosila okrajno gosposko, naj napravi red. Okrožno glavarstvo je ugotovilo, da je mestni sodnik prekoračil svoje uradno področje ter ga je kaznovalo z denarno kaznijo 15 gld. Sodnik se je zoper kazen pritožil na gubernij, pritožba je bila zavrnjena. Sekanje v Kopi je sprožilo tudi dolgotrajen spor med okrajno gosposko v Mekinjah, ki je vodila preiskavo, ter med meščani, ki so sečnjo prevzeli. Ker je mestni sodnik, najbrž iz razloga, da bi zmanjšal svojo odgovornost, prijavil, da je bila večja količina lesa posekana brez njegove vednosti, je okrajna gosposka uvedla proti prizadetim meščanom postopek zaradi tatvine, dala zaseči posekano drevje in ga prodati na dražbi. Izkupiček za prodan les v znesku 133 gld 43 kr je bil po odbitku stroškov 3 gld 31 kr izročen v mestno blagajno. Prevelika vnema in hitrica, s katero je nastopila zoper »tatvino«, je spravila okrajno gosposko v precejšnjo zadrego. Kriminalno sodišče ni našlo razlogov za kazenski postopek. To je dalo pogum prizadetim meščanom. Na pritožbo zoper rešitev okrožnega glavarstva, ki je ščitilo postopek okrajne gosposke, so dosegli pri guberniju, da je bila obnovev postopka poverjena okrajni gosposki na Brdu. Obe stranki, okrajna gosposka in meščani, so se v nadaljnjem sporu obrnili celo na dvorno pisarno, katera je meščane glede zahtevka odškodnine napotila na okrajno gosposko v Mekinjah. Obenem je naročila, naj se uredi dodeljevanje lesa upravičenim meščanom, ker je postopek pokazal, da to vprašanje ni urejeno. Leta 1850 spor še ni bil končan; meščani so v vlogi, sestavljeni po v deželi razvpitem zakotnem pisarju dr. Janezu

Ahazhizhu zahtevali od gospostva Mekinje kot nekdanje okrajne gosposke povrnitev škode, nastale zaradi prisilne prodaje lesa, v znesku 1893 gld 34 kr.⁷⁸

Spori med meščani in občino. Ukinitev fevdalne uprave, združene z obstojem mestnega dominija, in ustanovitev nove kamniške politične občine, ki se ni krila s prejšnjim dominijem ne po teritoriju in ne po občanih, je ustvarila nova nesoglasja tudi v gozdnem gospodarstvu. Vprašanje lastninske pravice, ki je tedaj prišlo na dnevni red, je bilo že obravnavano. Ker so upravičeni meščani osporavali mestni občini lastninsko pravico, so gledali tudi na njeno gospodarstvo z gozdom z bolj kritičnimi očmi. Sumničenja je bilo mnogo zlasti v primerih, ko je občina prodajala les raznim kupcem in ga ni razdeljevala med meščane.

Mestni gozdni mojster I. A. Neumann je leta 1857 sestavil pogoje za prodajo lesa v bistriškem gozdu. Šlo je za drevje podrti od vetra, za nekaj smrekovih debel in odpadke kot vrhove in veje, delno uporabljivo za žganje oglja. Na prošnjo mestne občine je okrajni urad odobril dražbo. Ta prodaja lesa je bila povod, da se je večje število meščanov po svojih pooblaščenih pritožilo na okrajni urad z zahtevo, da se napravi konec negospodarskemu in zapravljivemu občinskemu upravljanju z njihovimi gozdovi. Občina razpolaga z njihovo lastnino, ko prodaja drva in hlode, namesto da bi skrbela za razdelitev drv in stavbnega lesa med upravičene meščane. Tedaj so postavili tudi zahtevo, da se uprava njihovega skupnega premoženja loči od občinskega gospodarstva. Občina je zavračala obdolžitve pritožujočih se meščanov, trdila je, da je gozd občinska last, da les dobijo vsi upravičenci, ki ga naročijo, plačajo stroške sečnje in spravljavanja ter da se v gozdu seka le po navodilih gozdnega strokovnjaka Hieronima Ulricha in po predlogih mestnega gozdarskega mojstra. Mestna uprava se je včasih pokazala kot malomaren gozdni gospodar in ni vedno poslušala strokovnih nasvetov svojega gozdarja. Leta 1858 je mestni gozdni mojster od novembra pa do marca prihodnjega leta štirikrat opozarjal občinsko upravo, da so viharji v gozdu podrli precej smrek in jelk, iz katerih bi se dale napraviti večje količine drv in hlovov, v gozdnem oddelku Suhi potok so pa ostali vrhovi od prejšnjega pretiranega sekanja hrastovega drevja, deloma tudi od novejšega sekanja hrastov za mestno klavnico. Predlagal je, naj kaj ukrene v svojo korist za porabo tega lesa, da ne propade; tudi je nevarnost, da se razširi lubadar. Za vsa ta opozorila je bila občinska uprava gluha in končno ji je moral gozdarski mojster, njen uslužbenec, zagroziti, da jo bo javil okrajnemu uradu, če ne bo v osmih dneh ničesar ukrenila.⁷⁹

Čeprav so bile pritožbe meščanov v marsičem neupravičene in njihove zahteve pretirane — posamezniki so zahtevali po 10 in 16 sežnjev drv, 50 hlovov, večje količine hrastovega lesa za postavitev svinjakov in za apneno jamo, dasi je bilo v gozdu le malo hrastovja in je bilo za take namene predragoceno — je treba priznati, da občinsko gospodarstvo ni bilo brez napak, zlasti ni manjkalo

primerov, da so člani občinske uprave bili udeleženi pri kupčijah z lesom. Leta 1854 je bila oddana Štefanu Tavčarju sečnja obsežnejšega gozdnega področja v Korošici pod roko in brez vsake objave za 10.000 gld. Takoj, ko se je to zvedelo, sta dva podjetnika, Obreza in Kovšca, ponudila 20.000 gld, posekani les je bil menda vreden celo 50.000 gld. S Tavčarjem je sklenil družbeno pogodbo v zvezi s to lesno kupčijo občinski odbornik Florijan Konšek. Ko je prišlo med njima do spora, je prodal svojo družbeno pravico oziroma svoj delež na dobičku za 6000 gld, kupec je bil tudi član občinskega sveta. Drug primer precej nestvarno sklenjene kupčije za koristi zemljiškega lastnika, to je meščanske upravičence, je bil zakup za kopanje čistilnega praška. Na zemljišču bistriškega gozda so namreč našli nekakšne kovinske prepereline, ki so se izkazale kot dobro čistilno sredstvo. Občinska uprava je leta 1853 sklenila z Mihaelom Holzerjem pogodbo, s katero mu je dala za 25 let pravico, da koplje material za čistilni prašek proti letni zakupnini 45 gld. Po preteku prve pogodbene dobe je bilo predvideno podaljšanje zakupa in zvišanje zakupnine največ na dvojni znesek. Zakup je pozneje prešel na družbo, pri kateri je bil udeležen tudi župan Hafner. Izkoriščanje čistilnega praška je zakupnikom prinašalo tisoče goldinarjev. Družba se je pogodbeno zavezala, dobavljati Alojziju Prašnikarju ves material za čistilni prašek, ta je posredoval prodajo naprej tržaškemu trgovcu Aleksandru Radešiču; zaslužil je letno, kot so cenili, okrog 3000 gld. Ko je upravo bistriškega gozda prevzela Meščanska korporacija, si je njen upravni odbor zastavil nalogo, da doseže razveljavljenje škodljive pogodbe, na račun katere so posamezniki dobro zaslužili, Mestna korporacija kot lastnica zemljišča pa je prejemale le borih 90 gld. Upravni odbor se je spustil v pravdo z zakupniki, toda pravda je potekala neugodno in je kazalo, da bo zakupnina 90 gld veljala še nadaljnjih 25 let. Vendar je družba zakupnikov pred zadnjo razsodbo odstopila od pogodbe. Meščanska korporacija je mogla nato leta 1879 skleniti neposredno pogodbo s trgovcem Radešičem v Trstu za 20 let in letno zakupnino 3000 gld. Pogodbeno je bila določena tudi količina materiala, ki jo je smel zakupnik nakopati; omejena je bila na množino, katero je mogoče pridobiti s petimi delavci pod običajnimi okoliščinami. V prejšnjih pogodbah količina sploh ni bila določena ter so bila vrata za pretirano izkoriščanje odprta. Značilno za razmere med meščani je bilo, da se jih je nekaj pritožilo zoper sklenitev pogodbe z Radešičem, češ da je bila sklenjena brez odobritve občnega zbora in brez dražbe.

Tudi potem ko je z gozdom gospodarila Meščanska korporacija niso prenehale pritožbe posameznih meščanov. Največkrat so očitali upravnemu odboru, da razdeljuje les popolnoma samovoljno. Upravni odbor je sicer trdil, da dobijo upravičenci drva po potrebi svojega gospodinjstva, v resnici pa so dobivali — tako so trdili pritožniki — po simpatijah, sorodstvu in prijateljstvu. Nekateri meščani brez družine so prejeli 12 in več sežnjev drv, revni meščani s številno družino pa komaj 2, 3 ali 4 sežnje. Na stotine sežnjev je uprava prodajala svojim

prijateljem.⁶⁰ Z vlogami take vsebine so se ukvarjali deželna vlada, deželni odbor in deželno sodišče. Ker je takrat pri oblasteh obveljalo prepričanje, da gre za zasebno lastnino in zasebne koristi kamniških meščanov, v notranje spore niso posegale, temveč so pustile, da jih prizadeti poravnajo med seboj. Ko je uprava Meščanske korporacije dobila trdnjšo podlago, se uveljavila in ko ji je bila lastnina nad meščansko zemljiško posestjo priznana ter upravičenci do uživanja te posesti končnoveljavno določeni, so se zmanjšala tudi medsebojna nasprotja med članstvom. K temu je brez dvoma pripomoglo, da so bili upravičenci glede koristi, ki so jih prejeli, bolj izenačeni ter da so pri volitvah upravnega odbora poverili upravo osebam svojega zaupanja. Tudi občni zbori so jim dajali možnost nadzorstva in kritike korporacijskega gospodarstva.

Drugi gospodarski načrt. Gospodarski načrt iz leta 1835, ki je predvideval enakomerno izsekavanje gozda po posameznih oddelkih, gotovo ni ustrezal v celoti dejanskim gozdnim razmeram. Tudi prirastek je bil s 4603 notr. avstr. sežnji brez dvoma mnogo previsoko ocenjen. Zato je meščanska korporacija leta 1888 poverila gozdarsko-tehničnemu zavodu Hermana Brettschneiderja na Dunaju izdelavo novega gospodarskega načrta. Od posesti korporacije je bilo v gospodarskem načrtu upoštevanih 3545.6 ha. Gozd je bil razdeljen v tri gospodarstvene razrede. V razred A so spadali gozdovi v nižinah, ležeči na planem, v obsegu 645.45 ha. Izkoriščati jih je bilo mogoče pri 100-letni obratovalni dobi poleg oplodne sečnje z 10- do 20-letno pomlajevalno dobo tudi z golosekom. V razredu B so bili gozdovi na bregovih Bistrice in njenih pritokov, s srednjedobrimi talnimi razmerami; obsegali so 1995.04 ha. Za te gozdove je bila določena oplodna sečnja pri 100-letni obratovalni dobi. V razred C so bili uvrščeni visoko ležeči gozdovi na strmih pobočjih s površino 501.67 ha. Njihova naloga je bila, da ščitijo spodaj ležeče gozdove pred snežnimi in skalnatimi plazovi ter usadi. Ti gozdovi so se smeli le pravilno in periodično prebirati v 150-letni obratovalni dobi. Prebiranje se je smelo ponavljati na isti ploskvi šele vsakih 30 let. Vsi razredi so bili dalje porazdeljeni na 39 oddelkov, ki so bili razmejeni po potočnih strugah, grebenih in poteh.

Za desetletje 1908—1919 je ta načrt dovoljeval letno izkoriščenje povprečno 2370 m³ trdega in 3450 m³ mehkega lesa, skupaj 5820 m³. Iz trdega lesa so napravljali drva za potrebe upravičencev, za osebje korporacije in pisarno, za frančiškanski samostan in korporacijske reveže. Skupna potreba je znašala 5760 prostornih metrov, torej je bilo treba posekati več trdega lesa, kot je gospodarski načrt dovoljeval.⁶¹

Po seznamu upravičencev iz leta 1774 jim je pripadalo skupno 836 sežnjev ali 4180 m³ drv. Po računskih zaključkih so dobili meščanski upravičenci 1878. leta 6715.5 m³, 1887. leta 5307.5 m³ drv.⁶² Potrošnja drv se je torej gibala v precej širokih mejah, bila je vedno tako visoka, da je zajemala največji del gozdnega

prirastka, sem in tja ga je mogoče še celo presegala. Ker so za drva uporabljali predvsem bukov les, je skoraj gotovo, da so bukev sorazmerno močnejše izsekavali in tako spreminjali sestavo gozda v korist iglastega drevja. To pa seveda ni ustrezalo dejanski potrebi gozdnih koristnikov po trdih drveh za kurjavo, zato se je v dobi drugega gospodarskega načrta polagala velika važnost na vzgojo mešanih gozdov. Na posekih so vedno puščali zdrave bukovne semenjake, da zasejejo nastale praznine.⁵⁵

Iz posekane smrekovine in jelovine je morala gozdna uprava izdelati za smodnišnico 1364 m³ lesa, nekaj mehkega lesa je bilo na razpolago za domače potrebe članov korporacije, le sorazmeroma majhen del je bil za predelavo in prodajo. Golosekov je bilo v bistriškem gozdu le malo, bili pa so takoj po poseku umetno zasajeni s smrekovimi, jelovimi in macesnovimi sadikami. Sadike je vzgajala lastna drevesnica na Kopiščih.

Ves les so iz gozda spravljali po Bistrici. Po dolini je sicer že peljala stara občinska, deloma zelo strma pot. Za prevažanje lesa v večjih količinah ni prihajala v poštev, ker je bil prevoz predrag. Posekan les so spravljali pozimi v snegu s sanmi do Bistrice, kolikor ga niso spravljali po drčah. V Korošici je bila za spravljanje lesa postavljena okrog 3 km dolga vodna riža. Strokovna uprava gozda je bila v rokah nadgozdarja, nadzorstvo v gozdovih pa sta opravljala dva logarja. V Stahovici je imela korporacija vodno žago z benečanskim jarmom na pet listov in krožno žago, gnalo jo je vodno kolo s premerom 4 m. Žaga je bila dana v zakup.⁵⁶

Tretji gospodarski načrt in gozdno gospodarstvo med obema vojnama. Svetovna vojna je v marsičem spremenila pogoje za gozdno gospodarstvo. Po vojni je na trgu zelo naraslo povpraševanje po lesu, gozdnim lastnikom so se nudile boljše možnosti za izkoriščanje gozdov. Gozdno gospodarstvo je bilo treba vskladiti z novimi razmerami. Ta naloga pa je predpostavljala točen gospodarski načrt, ki bi dal jasno sliko o stanju gozda, množini lesne zaloge in prirastka. Zato je bil gospodarski načrt iz leta 1888 podvržen reviziji. Novi gospodarski načrt je bil odobren leta 1929. Izkazoval je 3172.75 ha gozdne površine, kar je bilo 160 ha več, kakor je izkazoval kataster. Razlika je šla na račun zmanjšanja drugih kultur. Zaloga lesne mase na vsem posestvu je bila cenjena na 585.333 m³, na mehki les je odpadlo 239.979 m³, na trdi les 345.354 m³. Načrt je izkazoval 7633 m³ letnega prirastka. Letna, za posek določena količina za desetletje 1929—1938 je znašala po načrtu, upoštevajoč prihranke iz prejšnjih let, pri mehkem lesu 4700 m³ drevja debeline nad 8 cm in 350 m³ vejevja ter na trdem lesu 5900 m³ drevja nad 8 cm debeline in 1050 m³ vejevja. Gozd je bil razdeljen v pet okrožij: I. Konec s 731.69 ha, II. Bela z 286.67 ha, III. Kopišče, Dol in Farjev laz z 925.67 ha, Korošica s 761.47 ha ter Konjsko z 485.25 ha. Vsako okrožje je tvorilo gospodarsko enoto. Razen tega je ostala razdelitev po legi gozdov na ravnih tleh v dolini, na pobočjih in v strmih legah

v tri gospodarstvene razrede A, B in C, le njihova površina je bila nebitveno spremenjena. Po prejšnjem gospodarskem načrtu je bilo predvideno na področju A razreda sekanje na golo, v razredu B oplodna sečnja, v razredu C pa prebiralna sečnja. Tega se prej gozdni upravitelji niso strogo držali, na golo so sekali včasih tudi v sestojih B razreda. V novejšem času se je izvajala povsod prebiralna sečnja. V sestojih razredov A in B se je smelo sekati tudi oplodno ter v skupinah in progah, če so to dopuščale razmere. Čista sečnja je bila po gospodarskem načrtu popolnoma opuščena.⁵⁵

Splavljanje lesa po Bistrici je ostalo vključeno v izboljšanje po dolini glavni način spravljanja lesa iz gozdov. Ker je bilo tako splavljanje združeno z veliko izgubo, — kalo je znašal do 12 odstotkov, trpela pa je tudi kakovost lesa, — se je Meščanska korporacija ukvarjala z načrti, da bi zgradila boljše prometno sredstvo v dolini Bistrice. Za težko dostopno področje na Dolu je bila v načrtu zgraditev vzpenjače, ki bi šele omogočila izkoriščanje gozda na tem težko dostopnem kraju, kjer je mnogo lesa od starosti propadalo.⁵⁶ Leta 1929 je bila na mestu stare žage v Stahovici zgrajena nova moderna, njena kapaciteta je znašala 20—25 m³ okroglega lesa na dan. Stroški žage, kateri je bila priključena tudi elektrarna, so znašali okrog poldrug milijon dinarjev.⁵⁷ Za oskrbovanje gozdov je bil pri Meščanski korporaciji nameščen upravitelj z visoko strokovno gozdarsko izobrazbo, gozdno varstveno službo pa so opravljali trije gozdni čuvaji.⁵⁸

O pravem trgovskem izkoriščanju bistriškega gozda moremo govoriti pravzaprav šele v dobi med obema vojnama. Prej so bile prodaji namenjene le sorazmerno majhne količine, po prvi svetovni vojni se je pomen lesne industrije in prodaje lesa za korporacijo znatno povečal.

Agrarna reforma

Po zakonu iz leta 1919 je zemljiška posest Meščanske korporacije prišla pod agrarno reformo. Meščanska korporacija je temu ugovarjala. V posebni spomenici okrožnemu agrarnemu uradu je pojasnjevala svoj poseben značaj. Korporacijsko premoženje je dejansko že socializirano kot skupna last številnih neimovitih in celo revnih meščanov. Namen agrarne reforme je z njeno obliko lastnine za člane že dosežen, zaradi tega ni razloga, da bi se nad njeno posestjo izvajala agrarna reforma. Pozneje je upravni odbor trdil, da ima korporacija javnopravni značaj, da si je v borbi zoper mestno občino, ki je uveljavljala na meščanskem premoženju svoje lastninske pravice, stal na stališču, da je to premoženje zasebna last meščanskih upravičencev. Ko je leta 1922 pokrajinska komisija za agrarne operacije končno ugotovila imenik upravičencev do korporacijskega premoženja, je izrazila tudi svoje prepričanje, da korporacijska zemljišča niso veleposestvo po določbah zakona o agrarni reformi, ker so v

posesti agrarne skupine. Čeprav ta komisija ni bila upravičena, da o tem odloča, je Meščanska korporacija svojo nadaljnjo borbo zoper izvajanje agrarne reforme naslanjala v prvi vrsti na njeno izjavo. Agrarna reforma pri posesti Meščanske korporacije je bila usmerjena predvsem na planinske pašnike, ki so jih imeli v zakupu ali na drug način izkoriščali kmetovalci okoliških vasi. Okrožni agrarni urad je leta 1922 dal korporacijske planine v zakup živinorejcem okoliških občin.⁶⁶

Vkljub vsemu prizadevanju Meščanska korporacija ni mogla doseči, da bi se njena posest izločila izpod agrarne reforme. Posrečilo se ji je sicer, da je s svojim utemeljevanjem prepričala nekatere oblasti srednje stopnje, ni pa z njim prodrla pri najvišji instanci. Agrarna direkcija v Ljubljani je leta 1923 v svojem poročilu ministrstvu za agrarno reformo predlagala, naj se posest korporacije ne pritegne k izvajanju agrarne reforme. Menila je, da korporacijski gozdovi niso zaseben gozdni kompleks, ki bi prišel v poštev za razlastitev, pač pa last agrarne skupnosti javnopravnega značaja. Ministrstvo si ni usvojilo tega razloga ter je odločilo, da posest spada pod agrarno reformo. Leta 1930 se je banska uprava v svojem poročilu ministrstvu k ponovni prošnji Meščanske korporacije za izločitev izpod agrarne reforme zavzemala, da se odlok iz leta 1923 razveljavi. Navajala je, da je v banovini več takih agrarnih skupin, ki imajo naziv »srenja«, »solastniki«, »upravičenci«, a niti ena ni bila pod agrarno reformo, dasi je njihova posest daleč presegala v zakonu predviden obseg. Kot primeri so bile med drugim omenjene agrarne skupine Stare Fužine—Studor, Dovje-Mojstrana, Kranjska gora-Log. Zato ni razloga, da je Meščanska korporacija pod agrarno reformo, saj se v ničemer ne razlikuje od ostalih agrarnih skupnosti. Člani korporacije so malomeščani, ki se skromno preživljajo deloma s poljedelstvom, deloma z malo obrtjo, vsi skupaj tvorijo agrarno skupino. Tudi tokrat ni ministrstvo pristalo na te razloge; zavrnilo je prošnjo za izločitev, ker je agrarna reforma za to posest utemeljena v zakonu.

Ko je bil leta 1931 izdan zakon o likvidaciji agrarne reforme na velikih posestvih, se je pričel končni postopek za njeno izvedbo. Za korporacijske gozdove in pašnike so se pojavili številni agrarni interesi, predvsem okoliške občine in kmetijske zadruge. Meščanska korporacija se je na vse načine trudila, da bi v tej zadnji fazi preprečila uveljavljenje agrarne reforme na svojih zemljiščih. Zoper ministrsko odločbo, s katero je bila od korporacijskega posestva odločena površina 823.0031 ha za agrarne namene, je korporacija vložila tožbo na Državni svet kot najvišje upravno sodišče. Bila je zavrnjena. Leta 1936 je komisija za likvidacijo agrarne reforme v Ljubljani določila Planšarsko zadrugo v Stranjah kot agrarni subjekt. Tudi zoper to odločitev je bila vložena pritožba, češ da nameravajo izkoriščati planine upravičeni meščani, ki so živinorejci. Banska uprava jo je zavrnila in napotila kamniške živinorejce, naj se včlanijo v Planšarsko zadrugo, da bodo deležni pašnikov.

Z razlastitvenim odlokom od 20. oktobra 1937 je bilo razlaščeno 858.2553 ha v korist Planšarske zadruga v Stranjah. Razlaščena površina je bila nekaj večja, kot je bila prvotno določena po katastralnem stanju razlaščenih parcel, ker je odmeritev in razmejitev na terenu pokazala potrebo po manjših spremembah zaradi prilagoditve dejanskemu stanju kultur. Za razlaščeno zemljo je bila korporaciji priznana odškodnina din 89.953.35. Meščanska korporacija se z novim stanjem ni hotela spoprijazniti. Na razlaščenem zemljišču je pustila sekati drevje, kar je dovedlo do sodnih sporov s Planšarsko zadrugo. Ko je bila razlastitev pravomočna in ni bilo zoper njo nikakega pravnega sredstva več, se je korporacija odločila za tožbo pred rednimi sodišči. Pri okrožnem sodišču v Ljubljani je leta 1938 vložila odškodninsko tožbo za din 850.432.65 proti državi, trdeč, da ji je ta škoda nastala zaradi nezakonitega in nepravilnega postopanja ministra za kmetijstvo. Iztoževani znesek je predstavljal razliko med priznano agrarno odškodnino in resnično vrednostjo razlaščenih zemljišč. Da se zavaruje pred možnostjo zmage drugačnega pravnega nazora v končni sodbi, po katerem je minister s svojo odločbo iz leta 1936 razlastil samo tiste zemljiške parcele, katere so agrarni interesenti že uživali kot pašnike, ne pa kolikor so bile gozdovi, je vložila kmalu nato še eno tožbo skupno zoper Državni zaklad, bana in predsednika komisije za likvidacijo agrarne reforme. S to sindikalno tožbo je iztoževala odškodnino v znesku din 678.000, na toliko je cenila vrednost gozdov na razlaščenih parcelah. Zastopnik države je sicer ugovarjal dopustnosti pravdne poti za tožbo, ki da je edina te vrste v državi. Toda okrožno sodišče je sprejelo razloge Meščanske korporacije in z vmesno sodbo razsodilo, da tožbeni zahtevek po temelju obstaja. Sledili so rekurzi in revizije glede posameznih temeljnih pravnih vprašanj, sodišča so razpravljala načelno o ustavni odgovornosti države za škodo, ki jo povzroči minister z nezakonitim dejanjem. Vrhovno sodišče je 28. januarja 1941 dokončno potrdilo vmesno sodbo okrožnega sodišča. Za razlastitev je bil merodajen obstoječi agrarni zakup, ta pa ni bil ostvarjen v skladu z obstoječimi zakoni, zato je bila razlastitev neupravičena. Zaradi okupacije Slovenije po Nemčiji in Italiji se pravda ni več nadaljevala in ni prišlo do sodne ugotovitve odškodnine. Takoj po razglasitvi sodbe Vrhovnega sodišča je Meščanska korporacija umaknila sindikalno tožbo zoper bana in predsednika komisije za likvidacijo agrarne reforme, ker je ta tožba glede na ugodno sodbo v prvi tožbi postala brezpredmetna.⁹⁰

Dobljena pravda ne bi vrnila Meščanski korporaciji razlaščenih planin. Te so prešle v last Planšarske zadruga; korporacija bi se morala zadovoljiti z denarno odškodnino, ki jo bi določilo sodišče s sodbo. S svojo borbo zoper agrarno reformo ni mogla preprečiti, da ne bi neposredni uživalci dobili v svojo last zemljišča, ki jih sama oziroma njeni člani niso izkoriščali, temveč jih je dajala v zakup. S tem je bil dosežen glavni namen agrarne reforme ter cilj živinorejcev kamniške okolice v borbi za lastne planine. Načelo absolutne

zasebne lastninske pravice, ki so jo kamniški meščani po dolgotrajnem prizadevanju mogli uveljaviti v dobi, ko je zakonodajo in gospodarsko politiko države vodil duh gospodarskega liberalizma, je bilo z agrarno reformo občutno prizadeto. Značaj lastništva je doživel bistveno spremembo, nakazana je bila pot k socializaciji velike zemljiške posesti.

OPOMBE:

Glavno gradivo za to razpravo je iz petih svežnjev, ki jih hrani Državni arhiv Slovenije v Ljubljani (DAS). V opombah so posamezni teh svežnjev citirani na kratko:

Kamniška korporacija, Listine I = Fasc. I

Kamniška korporacija, Listine II = Fasc. II

Kamniška korporacija (brez druge označbe) = Fasc. III

Kamnik, Meščanska korporacija, Spisi agrarne direkcije in banske uprave = Fasc. Agr. dir.

Bürgerkorporation in Stein. Konvolut № 11/Praes = Konvolut № 11/Praes.

¹ Fasc. I. Privilegijska knjiga, št. 19 in 20. — Prim. P. v. Radics, Die Privilegien der Stadt Stein. Argo III/1894, stolpec 68 sl. — Janez Parapat, Doneski k zgodovini kranjskih mest. III. Kamnik. Letopis Matice Slovenske 1876. Ljubljana 1876, str. 125 sl.

² J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain. XI. knjiga, str. 546.

³ Ekskurzija Jugoslovanskega Šumarskega Udruženja v Kamniško Bistrico dne 9. septembra 1930. Ljubljana 1930, str. 12 sl.

⁴ DAS, Franciscejski kataster, mapa 287, davčna občina Županje njive.

⁵ DAS, Deželna deska, Hauptbuch B IX, fol. 69. — Registratura Okrožnega sodišča v Ljubljani, Deželna deska, vlož. št. 833.

⁶ Julij Zentner, Kažipot za ekskurzijo Kranjsko-primorskega gozdarskega društva v Kamniški Bistrici, v gozdih Kamniške meščanske korporacije junija 1914. Kamnik 1914, str. 4 sl.

⁷ Fasc. Agr. dir.

⁸ Jos. Benkovič, Kamnik. Prirodopisno-zgodovinski obraz. Dom in svet V/1892, str. 517 sl. — Ljudevit Stiasny, Kamnik. Zemljepisno-zgodovinski opis. Ljubljana 1894, str. 57. — Bogdan Kobol, Gospodarski razvoj in stanje mesta Kamnika. Kamniški zbornik 1955, str. 199.

⁹ A. Müllner, Das Waldwesen in Krain. Argo VIII/1900, stolpec 31, opomba 5.

¹⁰ Müllner, n. o. m.

¹¹ Fasc. I, privil. knjiga št. 17. — Prim. Radics, n. o. m. ter Parapat, n. o. m.

¹² Fasc. I, privil. knjiga št. 18 in 19. — Prim. Radics in Parapat, n. o. m.

¹³ DAS, Vicedomski arhiv fasc. 139, Lit. S Num. XVIII; fasc. 70 Lit. W Num. 11.

¹⁴ Benkovič, n. o. m. str. 555.

¹⁵ Anton Kaspert, Die landesfürstlichen Forste und Jagdgebiete in Krain. Laibacher Zeitung 1900, št. 10 in 11.

¹⁶ DAS, VicA fasc. 61, Lit. S, Num. XVII.

¹⁷ DAS, VicA fasc. 139, Lit. S, Num. XVIII.

¹⁸ Anton Globočnik, Das 1. f. Wald-Reservatrecht in Krain in seiner historischen Entwicklung. Verhandlungen und Mittheilungen der juristischen Gesellschaft in Laibach. I. Band. Jahrgang 1861 in 1862, str. 317 sl. — L. Dimitz, Das Wald- und Jagdwesen unter den Habsburgern mit besonderer Rücksicht auf Krain. Mittheilungen des krainisch-küstenländischen Forstvereines in Laibach. VIII. zvezek. Ljubljana 1884, str. 6 sl.

¹⁹ Ivan Mohorič, Zgodovina Fužin ob Bistrici pri Kamniku, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino III/1955, str. 25.

²⁰ Fasc. I, Oekonomische Beschreibung 24. VI. 1834. — Mohorič, n. o. m. str. 29 sl.

²¹ Globočnik, n. o. m. str. 336 sl. — Dimitz, n. o. m. str. 24 sl. — Müllner, n. o. m. Argo IX/1901, stolpec 39 sl.

²² Fasc. II.

²³ Valvasor, XI. knjiga, str. 546. — Stiasny, n. o. m. str. 41. — Janko Polec, Kamniške meščanske hiše in njihovi lastniki v dve sto letih, Kamniški zbornik 1955, str. 56.

²⁴ Stiasny, n. o. m. str. 45.

²⁵ DAS, Kamera in reprezentanca. Publ. Polit. Lit. S Num. 30 Volum. 1 in 2.

²⁶ Fasc. II.

²⁷ Fasc. I.

²⁸ Fasc. I.

²⁹ Fasc. I in II.

³⁰ Fasc. III. — Konvolut № 11/Praes.

³¹ Fasc. Agr. dir.

³² Fasc. Agr. dir. — Konvolut № 11/Praes. — Slovenec 1913, št. 116. — Omenjena zakona sta objavljena v Deželnem zakoniku za vojvodino Kranjsko, l. 1888, str. 4 sl. in l. 1894 str. 48 sl.

³³ Fasc. Agr. dir.

³⁴ Prim. Vlado Valenčič, Gozdovi in preskrba z lesom v stari Ljubljani. Gozdarski vestnik 1954, str. 178 in tam navedeno literaturo.

³⁵ Fasc. I.

³⁶ Fasc. II.

³⁷ Fasc. I.

³⁸ Fasc. I.

³⁹ Fasc. Agr. dir.

⁴⁰ Fasc. I.

⁴¹ Dr. Ivo Šubelj, Volitve v kamniško meščansko korporacijo nekdanj in sedaj. Kamnik 1924.

⁴² Fasc. Agr. dir.

⁴³ Fasc. I, Oekonomische Beschreibung 24. VI. 1834.

⁴⁴ DAS, Rektificirani dominikalni akti, št. 339.

⁴⁵ Fasc. I.

⁴⁶ Fasc. Agr. dir.

⁴⁷ DAS, VicA fasc. 139, Lit. S Num. XVIII.

⁴⁸ Zentner, n. o. m. str. 4 sl.

⁴⁹ Fasc. I.

⁵⁰ Fasc. Agr. dir.

⁵¹ Fasc. I. — Mohorič, n. o. m. str. 29 sl.

⁵² Fasc. II.

⁵³ Fasc. II. — Mohorič, n. o. m. str. 98 navaja, da je Codelli kupil Urbančičeve fužine 26. novembra 1828, Codelli v svoji vlogi na okrožno glavarstvo pravi, da ima fužine od 19. novembra 1819.

⁵⁴ Fasc. I.

⁵⁵ Zentner, n. o. m. str. 8.

⁵⁶ Fasc. I. — Radics in Parapat n. o. m.

⁵⁷ DAS, Deželna deska, Hauptbuch B IX, fol. 69 sl.

⁵⁸ Fasc. I.

⁵⁹ Fasc. II.

⁶⁰ Fasc. I.

⁶¹ Zentner, n. o. m. str. 4 sl.

⁶² Fasc. Agr. dir.

⁶³ Fasc. II.

⁶⁴ Fasc. I.

⁶⁵ Valvasor, II. knjiga, str. 145.

⁶⁶ Ekskurzija Jugosl. Šumarskega Udruženja ..., str. 16.

⁶⁷ Fasc. Agr. dir.

⁶⁸ O stanju in razmerah v gozdovih na nekdanjem Kranjskem prim. Joseph Wessely, Die oesterreichischen Alpenlaender und ihre Forste. II. Theil. Wien 1853, str. 31.

⁶⁹ Müllner, n. o. m. stolpec 39 sl.

⁷⁰ Fasc. II.

⁷¹ Fasc. II.

⁷² Anton Globočnik, Uebersicht der Verwaltungs- und Rechtsgeschichte des Landes Krain. Ljubljana 1893, str. 68.

⁷³ Fasc. II.

- ⁷⁴ Fasc. I.
⁷⁵ Fasc. I.
⁷⁶ Fasc. I.
⁷⁷ Fasc. II.
⁷⁸ Fasc. II.
⁷⁹ Fasc. II.
⁸⁰ Fasc. I in III.
⁸¹ Zentner, n. o. m. str. 8. sl.
⁸² Fasc. I in III.
⁸³ Zentner, n. o. m. str. 11 sl.
⁸⁴ Zentner, n. o. m. str. 8.
⁸⁵ Ekскурzija Jugosl. Sumarskega Udruženja ..., str. 14 sl.
⁸⁶ Ekскурzija Jugosl. Sumarskega Udruženja ..., str. 9.
⁸⁷ Ekскурzija Jugosl. Sumarskega Udruženja ..., str. 7.
⁸⁸ Ekскурzija Jugosl. Sumarskega Udruženja ..., str. 14 sl.
⁸⁹ Fasc. Agr. dir. Iz istega vira so vsi nadaljnji podatki glede agrarne reforme.
⁹⁰ Registratura Okrožnega sodišča v Ljubljani, I Po 245/38 in I Po 598/38.

L OVČEVE SANJE POD MOKRICO

Ivan Zika

Ob 50-letnici koče na Kamniškem sedlu

V planinski koči na Kamniškem sedlu je bila tisto soboto velika stiska. Toliko gostov še nikoli ni bilo zbranih v prijaznih prostorih priljubljene planinske postojanke. Zakasneli turisti so se zastonj ozirali po mizah, da bi našli še kak prostor. Nazadnje prisopiha skozi vrata še znani kamniški turist. Z vzdihom globokega olajšanja odloži nahrbtnik in ko mu znanci napravijo prostor pri mizi, reče v eni sapi:

»Miha Kos se je zmotil vsaj za 50 let.«

»Kdo se je zmotil?«

»Pipar Miha Kos, prvi tajnik kamniškega planinskega društva,« dopolni govornik.

Za družbo okrog mize je bila to še vedno uganka.

»Če me pustite, da se najprej podprem, vam bom povedal vse od kraja.«

In res je družba slišala zanimivo zgodbo. Pravzaprav je bil to samo prepis zapisnika občnega zbora kamniške podružnice Slovenskega planinskega društva iz leta 1903, na katerem je tajnik Miha Kos povedal zborovalcem zgodbo o lovčevih sanjah pod Mokrico.

Takole se glasi ta zgodba:

Dne 24. avgusta tega leta, se je vračala trojica turistov s Košutne v bistriško dolino. Po poti je eden zagovarjal gada, drugi pripovedoval o lovu na jelene, tretji pa pravil o tem, koliko lobanj medveda brlogarja je že izkopal v medvedji jazbini na Mokrici. Vsi trije pa so se jezili, da je Mokrica tako strma in da se pot, četudi navzdol, tako vleče.

Ko so prišli v dolino, jih je došel star možakar, in ko je od njih zvedel, da prihajajo s Košutne, jim je povedal, da Košutno tudi on dobro pozna, ker tam pase ovce. Pravil jim je, da je pod njo in Mokrico nekdaž bilo veliko jelenov in da se zato ta gora zove Košutna, da pa sedaj jelenov ni več, ker so jih, še ne dolgo tega, postrelili. »In če se gospodom ne zamerim,« je nadaljeval, »vam lahko povem zgodbo, ki se je v tej dolini pred davnim časom pripetila lovcu, ki je šel na lov na jelene.«

Prosili so ga turisti, naj jim pove in on je začel: Neki gospod je šel z lovcem na jelene in košute v dolino Korošico pod Košutino goro in Mokrico. Lovčevi psi spode košuto. Gonili so jo po dolini proti gori. Gospod in lovec sta nekaj časa čakala, potlej pa je rekel gospod: Jaz grem domov, ti pa počakaj; ob enajstih bodo psi prignali košuto nazaj, ti jo pa ustreli.

*Franz Kurz pl. Goldenstein: Kamnik
(Narodna galerija)*

Ko je ta gospod odšel, pride iz zemlje po luknji menih.

»Koga čakaš?« vpraša menih lovca.

»Ob enajstih bodo prignali košuto in jaz jo bom ustrelil,« pove lovec.

»Ne bo je danes ob enajstih, šele jutri ob enajstih jo bodo prignali; pojdi z menoj, saj utegneš, boš kaj videl,« mu prigovarja menih.

Lovec je bil radoveden in ne boječ človek, takoj ga je bila volja iti z menihom. Šla sta potem v tisto luknjo pod skalo, od koder je bil prišel menih. Nekaj časa sta hodila po temnem, pa kmalu se je pokazala svetloba. Prideta pod zemljo, kjer je bila velika ravnina, zadaj pa strašno visoki snežniki. Kar so oči nesle, povsod je bila po ravnem polju strašno velika vojska, vojska samih turistov: turistovka pri turistovki, turist pri turistu, vsi oboroženi z gorskimi palicami, cepini, v čevljih, podkovanih z žebli — ledniki, kremžarji in drugim turistovskim orožjem. Njih oficirji so nosili še vrvi. V sredi med turisti pa je sedel pri macesnovi mizi, kakor kralj Matjaž, kralj turistov, zaostali pipar Miha. To je bil njih komandant. Spal je, rdeča brada mu je že v tretje prirasla okoli nize. Zraven sebe je imel poveznjene skledo, pod skledami pa celine.

Menih je rekel lovcu: »Potegni za cepin, pa počasi ga izvleci izpod skled!«

Ko pa je prijel cepin, da ga je premaknil, se je vsa vojska premaknila. Ko ga je na pol potegnil ven, je rekel menih:

»Hitro ga ven potegni!« Lovec uboga, potegne cepin in naenkrat je bila vojska pokoncu, vsa je bila pripravljena na odhod, da naskoči snežnike v ozadju. Kralj turistov Miha skoči izza macesnove mize, zgrabi za najdebeljši cepin, mahne z njim proti snežnikom in zakliče tako glasno, da ga je vsa vojska razumela:

»Zdaj je čas, za menoj!«

Vojska turistov se vzdigne, kralj Miha gre naprej. Zemlja se kar trese pod nogami okovanih čevljev. Čudna vojska je bila to. Prej, ko bi le človek mogel misliti, je bila prišla do snežnikov. S cepini mahne po ledu, da se je vse kar lesketalo in kadilo. Le malo časa in vsa vojska je prelezla nevarne ledenike. Pa nobena turistovka, noben turist se ni spodrsnil z ledu.

Kralj Miha se postavi na sredo najvišjega in najnevarnejšega snežnika in zapove:

»Vojska, počivaj eno uro!«

In vojska je počivala eno uro. Vsaka turistovka in vsak turist je potegnil iz nahrbtnice bisage steklenico šampanjca, ki ga je bil kupil v turistovski koči na Kamniškem sedlu, ga spil ter vrgel prazno steklenico v ledeniški jarek.

Ko je potekla ura počitka, zapove kralj Miha: »Nazaj na ravno polje!« In vrnila se je vsa vojska na ravno polje. Obstala je tam, kjer je bila prej. Menih reče nato lovcu: »Nič se ne boj, primi za kraljev cepin, vtakni ga pod skledo, kakor je bil prej!« Lovec prime za kraljev cepin, vtakne ga pod povezneno skledo, kakor je bil prej. Nato se kralj Miha vsede mirno za macesnovo mizo, nasloni glavo na mizo in zopet zadremlje.

Vsa vojska pa je obstala na ravnini, ne ganeč se nikamor, kakor takrat, ko sta bila prišla menih in lovec v ta podzemeljski svet.

Menih in lovec sta se potem vrnila na zemeljski svet. Ali kaj sta videla tu! Bistriška dolina je bila vsa živa: iz Kamnika do izvira Bistrice je držala široka cesta in po cesti so se vozili ljudje v kočijah in kolesljih. Peš je korakalo vse polno turistov gori in doli. Pri izviru Bistrice je bila velika hiša, polna gostov, na Kamniškem sedlu pa hotel prve vrste, kjer se je turistov kar trlo.

Lovec je vprašal meniha, kje je košuta, da bi jo ustrelil.

»Ta je zbežala po dolini Korošici proti svoji gori. Tam gori jo moraš iskati. Pa ne hodi za njo. Tega ne veš, da je preteklo danes ravno sto let od takrat, ko sva bila šla v podzemeljski svet.«

»Ni mogoče,« se začudi lovec.

»Je mogoče,« odgovori menih, »ali meniš, da bi se moglo v naših krajih toliko izpremeniti prej nego v sto letih?«

»To je pa res in zdaj verjamem, da sva bila sto let pod zemljo,« potrdi lovec menihu.

Menih je po teh besedah izginil po luknji pod skalo v podzemeljski svet k vojski zaostalega piparja Mihe, kralja Mihe.

»Lepa je vaša povest, očka,« so se možaku zahvalili turisti, »a žalibog so bile, kar ste nam povedali, le sanje, ki jih je sanjal lovec, ko je pred luknjo čakal na košuto.« In turisti so nadaljevali svojo pot proti Kamniku ter med potjo premišljevali lovčeve sanje, v srcih pa jim je vstajalo upanje, da morebiti te sanje vendar le enkrat postanejo resnica, morebiti bo res enkrat po dolini Bistrice držala cesta in se bodo ljudje lahko vozili do izvirka.

Tako je na občnem zboru planinskega društva v Kamniku leta 1903 tajnik Miha Kos — pipar Miha — zborovalcem slikal bodočnost Bistrice in njenega turističnega prometa.

Rdečebradi Miha Kos, učitelj na Homcu, prej pa v Pirničah, je bil član planinskega kluba piparjev — idealnih planincev, ki jim je bilo geslo borba za slovenski značaj naših planin, obvezni znak pa pipa in dolga turistovska palica. Bil je znan kot najdrznejši gorolezec tistih časov. Priprave za gradnjo planinske koče na Kamniškem sedlu so šle po mnenju borbenega in delavnega tajnika prepočasi od rok. Zato ni nič čudnega, če je bil tako črnogled, da je uresničitev svojih sanj postavil kar za sto let naprej.

Vendar so se njegove napovedi začele uresničevati 25 let kasneje, ko je ob izvirku Kamniške Bistrice zrasel ponosen planinski dom. Leta 1935 se je v tihi mir bistriške doline zarezala prometna cesta, ki je zdaj razširjena in uravnana prav do izvirka. Koča na Kamniškem sedlu, sezidana 1906., je povečana in udobna kot pravi planinski hotel. V Mihovih časih je obiskalo izvir Kamniške Bistrice komaj nekaj sto izletnikov na leto, zdaj pa res lahko govorimo o turistovskih trumah. Po dolini brnijo, mnogo hitreje kot vozovi in koleslji, vozila, ki jih pipar Miha ni niti slutil. V letu 1956, ko smo praznovali 50-letnico koče, je obiskalo Kamniško sedlo nad 3000 izletnikov in tisto soboto, ko so v koči obujali spomin na Mihov govor pred 53. leti, se je res turistov kar trlo.

Sanje piparja Mihe Kosa so se uresničile...

KAMNIŠKI STARI GRAD

Ivan Zika

Na strmem hribu, ki se na vzhodni strani Kamnika skoro navpično spušča v strugo Bistrice in Nevljice, nas razvaline Starega gradu opozarjajo, da je s te višine nekdanj tujec gospodoval deželi, ki se je razprostirala pod njim. S Starim gradom se začena tudi zgodovina Kamnika. Med zgodovinskimi zapiski iz raznih dob je prav malo poznan opis grajskih prostorov in povišja iz dobe pred dokončnim propadom gradu. Zgodovinar Anton Kaspret, profesor gimnazije v Grazu, je leta 1898 na osnovi teh inventarnih dokumentov napisal razpravo, ki jo hrani arhiv kamniške občine. Brez dvoma je zanimiv prispevek k poznavanju razmer tiste dobe, zato jo objavljamo (malone) v celoti v prevodu prof. Ludvika Cimpermana.

STARI GRAD V KAMNIKU

Anton Kaspret

c. kr. profesor na I. drž. gimnaziji v Gradcu

Različni zgodovinski spomini so povezani z gradovi, ki kronajo ali so kronali bregove, griče in hribe kranjske dežele, bogate pokrajinskih lepot. Prastari zidovi so bili ne redko neme priče hrupnih zabav in sijajnih viteških iger in čut pravičnosti grajskih gospodarjev je določal v marsikaterem oziru blagor in gorje okoliških kmečkih prebivalcev.

Graditev srednjeveških gradov na Kranjskem se je začela v drugi polovici desetega stoletja, ko so se po zadnji bitki ob Lechu (955), ki tvori mejni kamen v zgodovini Avstrije, številne bavorske plemiške družine stalno naselile na Kranjskem.

Pri graditvi gradu so izbrali prostor, ki je bil na vseh straneh popolnoma varen pred napadom. Če takega prostora niso mogli najti, so se zadovoljili s prostorom, kjer je bil napad mogoč samo z ene strani in kjer bi mogel oblegovalec poskušati vdreti v grad. Zato so prav radi sezidali grad na robu gorskega hrbita, ki je mohl iz večjega gorskega masiva in padal strmo v dolino. Na ravnem zemljišču pa so izbirali gradbene prostore, ki so bili popolnoma ali deloma obdani od tekoče ali stoječe vode.

Obema zahtevama ustreza gradbeni prostor, na katerem je sezidan kamniški Stari grad, eden najstarejših in najvišje stojećih gradov v deželi. Z gorskim hrbtom Velike špice je povezan precej visok holm, ki je vrinjen v kot

med Bistrico in Nevljico in strmo pada proti zahodu v dolino Bistrice in proti severu v dolino Nevljice. In prav to prostorno tème holma so uporabili kot prostor za grad. Pripravnost tega mesta za zidanje gradu se je še s tem povečala, da je po neki tradiciji pokrivalo globoko jezero dolino spodnje Nevljice in prostor sedanjega mesta Kamnika.

Tako je združeval gradbeni prostor i prednosti gradu na višini i prednosti gradu ob vodi. Ko pa se je nekdanj oblak »strašansko« ugrgal, je jezero predrlo povprečni zapah, ki je vezal Stari grad z Malim gradom. Tako sta bila »bratska« gradova odtrgana drug od drugega. Kranjski kronist Valvasor, kateremu se moramo zahvaliti za to poročilo, poroča še, da so bili v tistem času še pred malo leti na obzidju Malega gradu pritrjeni železni kavlji, h katerim so baje privezovali čolne. Po tem moremo sklepati, da je obstajalo jezero še nekaj stoletij pred letom 1689 in da se je dogodila omenjena katastrofa v času po dozidavi obeh imenovanih gradov (okoli 1300). Dalje je obvladala lega gradu prometna pota, ki prihajajo iz savske doline in se pred Kamnikom združijo, in tudi cesto, ki se tik ob vznožju strmega holma cepi. En odcepek te ceste pelje po dolini Črne do štajerske meje pred Gornjim gradom, drugi po Tuhinjski dolini prav tako do štajerske meje pri Vranskem. Končno je imel graščak od tu pogled ne samo na največji del graščinske posesti, ampak na več strani tudi prekrasen razgled. Z zračne višine gradu je videl lepo obdelana valovčča žitna polja na savski ravnini, ob vznožju hriba idilično ležeče mestece Kamnik, proti severu zelene livade, namakane od kristalno čistih valov hitro tekoče Bistrice, sočno zelena pobočja obmejnih holmov in v ozadju sive vrhove Savinjskih planin.

O graditelju Starega gradu manjkajo verodostojne vesti. V neki listini iz leta okoli 1143 se imenuje Karol iz Kamnika, ministral grofa Bertolda Kamniškega. Prvikrat se omenjata Mali in Stari grad v neki listini (l. 1202, 6. februarja), po kateri je zastavil Bertold, vojvoda Meranski, oba svoja gradova v Kamniku oglejskemu patrijarhu Peregrinu II. Torej smemo postaviti zidanje Starega gradu vsaj v dvanajsto stoletje. Dalje sledi iz navedenega, da spadajo meranski vojvode k najstarejšim lastnikom Starega gradu.

Pozneje se pojavijo ortenburški grofje in gospodje galenberški, ki so se preselili iz Bavarske na Kranjsko, kot lastniki gospostva Starega gradu. Kakor pravi Valvasor, je odvzel Friderik V. Janezu Galenbergu zaradi udeležbe pri bratskem sporu v habsburški rodbini okoli 1430 gospostvo, ki so ga zdaj upravljali deželnoknežji oskrbniki. V začetku so imeli gospostvo gospodje Lambergi, ali že l. 1511 se pojavijo gospodje Turn kot lastniki Starega gradu, in sicer najprej Vid Turn in potem njegov sin Franc Turn.

Prav iz poslednjih let (1570 do 1574), ko je imel Franc Turn upravo nad zastavljenim posestvom, imamo arhivske listine, po katerih se moremo poučiti o Starem gradu in o njegovi notranji opreми.

Strma in neudobna pot pelje iz kamniškega predmestja Novi trg po gozdni rebri do gorskega travnika, na čigar robu stoji dandanes skromna lovska hišica. Od tu se vije steza med drevjem k razvalinam Starega gradu. Najbližja okolica izven grajskih vrat je bila okoli leta 1570 brez drevja in gola, da bi ne nudila sovražniku varstva in kritja. Grad je oklepal z vseh strani iz skale izklesani vodni jarek, ki pa je bil brez vode, ker druge vode ni bilo, razen cisternske. V jarku so gojili različno divjačino, n. pr. srne in jelene. Čez most preko jarka,

ki pa so ga v nevarnosti odstranjevali, se je prišlo do grajskih vrat, ki so bila, kar je bilo zelo redko, napravljena v zidu samega gradu. Vrata so bila iz hrastovega lesa in zunaj okovana z močnimi železnimi ploščami. Na notranji strani vrat je bila greda, ki so jo potegnili iz vodoravne odprtine v steni in jo povlekli preko vse širine vrat, da bi jih tako zaprli.

Skupina zgradb iz različnih časov je ustvarjala pravi grad; s temi zgradbami je bilo nepravilno grajsko dvorišče z vseh strani zaprto. Stanovanjske zgradbe, ki niso bile podobne stolpom, so imele pritličje in nadstropje. V pritličju prve zgradbe, ki je stala levo od vhoda v grad, je bila precej dolga, obokana klet z velikimi in majhnimi vinskimi sodi. Najbolj priljubljena vina so bila takrat: marsko, teran, vipavec in kot desertno vino okusna malvazija, ki so jo hranili v posebnih stekleničkah. Tik ob tej zgradbi je stal na kamniški

strani grajske planote velik, okrogli stolp, najmočnejša in najvažnejša zgradba vsega gradu: kajti služil je kot opazovalni stolp, kot obramba na napadalni strani in kot zadnje pribežališče. Če je sovražnik velik del gradu osvojil, so zbežali zadnji branilci v stolp, da bi izgubljeno zopet osvojili, ali da bi prodali svoje življenje kolikor mogoče drago. S te opazovalnice je pregledal grajski čuvaj okolico in svaril pred pretečo nevarnostjo z določenimi znaki kamniške meščane pa tudi naseljene kmete v obširnem okolju.

Ko so bili za časa turških vpadov izdani posebni predpisi glede mesta in napravljanja kresov, je bila starograjska opazovalnica eno najvažnejših mest za kres. Če so Turki zgodaj zjutraj prekoračili Kolpo, je mogel grajski čuvaj na Starem gradu še istega dne s strel iz bakrenih možnarjev naznaniti sosedom pretečo nevarnost. In če je število strel naznanjalo večjo nevarnost, so bežali kmetje z ženami in otroki in z najdražjimi domačimi živalmi v gozdove ali k svojim visoko v hribih stanujočim prijateljem.

V pritličju sosedne zgradbe je bila kopalnica z bakrenimi kadmi, katere je smela razen graščaka uporabljati tudi služinčad. Topla kopel je bila splošna potreba srednjega veka (J. pl. Zahn: Kresovi, Styriaca 4, Gradec 1894); na čistost so takrat tembolj gledali, ker so vračajoči se romarji ne redko prinašali kužne bolezni.

Zadnja zgradba na levi strani gradu je bila grajska kapelica, posvečena Janezu Krstniku. Skoraj vsak popoln grad je imel kapelico ali vsaj tak prostor, kjer se je vršila služba božja, in grajski kaplan je bil kot duhovnik, vzgojitelj in tajnik med najodličnejšimi prebivalci gradu. Ker je bil oltar vedno proti vzhodu obrnjen, je čudno, da je bila kapelica Starega gradu postavljena v zapadni del grajskega dvorišča v stolpu podobni in obrambni zgradbi, četudi je bila izmed vseh zgradb najmanj povezana z obrambo. Ta posebnost se more pač razumeti tako, da je graditelju ali manjkal pripraven prostor ali da zaradi varčevanja ni sezidal posebne zgradbe za kapelico. Ko pa se je čez čas zaradi preoddaljenosti farne cerkve pojavila potreba za zgradbo grajske kapelice, so uredili obrambni stolp, ki se na Valvasorjevi sliki posebno dobro vidi, kot kapelico. Po Valvasorjevem poročilu je ustanovil, z dovoljenjem patriarha Rajmunda, neki gospod Gallenberg leta 1208 kapelico s pridržkom, da jo bodo on in njegovi potomci varovali in da bodo njeni oskrbniki. Starograjska kapelica je bila primerno poslikana in oskrbljena s potrebno mašno obleko iz rjavega in črnega baržuna ter belega damasta, s kelihom, ogrinjalom, z oltarnimi prti in ročnimi brisačami. Kakor je bilo rečeno v ustanovni listini, je bral frančiškan iz Kamnika, ko je grad že razpadel, na praznik Janeza Krstnika v kapelici mašo.

Da je bila zgradba kapelice prvotno obrambni stolp, potrjuje tudi okolnost, da je bila pod kapelico, torej v pritličju, ječa za hudodelce, v katero so bili običajno zaprti samo zločinci in neposlušni podložniki.

Ostane nam še, da govorimo o stanovanjskih prostorih v nadstropju tistih zgradb, ki so bile na strani proti mestu. Nad vhodom v grad je bila slavnostna dvorana (Mussshaus — jedilnica), kjer je graščak tudi sodil. Nad durmi in nad okni je bil dedni grb gospodov Turnov in njihovih soprog. Tla, ki so bila tlakovana, so pri svečanostih in v zimskem času pokrili s preprogami, katere so poleti potresli s cveticami, da so širile dišečo svežost. Samo okna slavnostne dvorane, okna poleg nje se nahajajočih sob za gospode, okna sob, čumnat in okna kapelice v stolpu so imela stekla; okna ostalih stanovanjskih zgradb so se zapirala z lesenimi polknicami zaklopnicami. Pohištvo v glavni dvorani in v ostalih sobah je bilo številno, a enostavno, nerodno in masivno. Ob steni jedilnice so bile klopi ali stoli, ki so bili pokriti z odejami in z mehкими blazinami. Kdor je ležal, je dal blazine ne samo pod glavo in ramo, ampak za večjo udobnost tudi pod komolec. Navadno je bila sredi dvorane kredenca za namizni pribor; ob stenah so stale mize. Po navedenem inventarju (Stari grad, 6. novembra 1556) je bilo v grajskih sobah za gospode devetnajst blazin, devet blazin za pod glavo, deset odej, enajst miz, sedem stolov in en usnjen naslonjač.

Takoj poleg jedilnice in nad prej omenjeno dolgo kletjo je bila v gornjem nadstropju lepa, široka in dolga soba za gospode, v prvem nadstropju grajskega stolpa čumnata in nad kopalnico majhna sobica, iz katere se je prišlo v kapelico v stolpu. Najbrž so bili ti grajski prostori namenjeni sorodnikom in tistim gostom, ki so jih hoteli posebno odlikovati.

Stolp s kapelico je končal vrsto obrambnih zgradb, ki so obsegale grajsko dvorišče na mestni strani (levo od vhoda). Pojdimo zdaj k onim grajskim zgradbam, ki so zapirale grajsko dvorišče s strani ob hribu desno od vhoda. V pritličju zgradb, ki so stale desno od grajskih vrat, sta bili soba s pečjo in čumnata za služinčad; ob tej je bila kuhinja in majhna jedilnica. Od tu dalje sta bili majhna obokana in velika neobokana klet. Na kraju teh prostorov v pritličju je bila ozka, obokana kuhinja s pečjo.

V nadstropju tega grajskega krila je bilo trajno graščakovo stanovanje, ki je imelo na dvoriščni strani čumnato in na strani pri jarku sobico, obe nad prav tako imenovanima prostoroma v pritličju. Poleg teh je bila prostorna jedilnica, soba in nad obokano, ozko kuhinjo v pritličju obokana čumnata, ki je bila na koncu nadstropja na desni strani. Notranja oprava teh prostorov so bile mize, klopi, stoli, police, postelje in skrinje. Med vsemi temi predmeti je bila postelja graščakinje posebno bogato in dragoceno opremljena, kakor so bile sploh grajske gospe ponosne, če so imele dragocene postelje. Posteljno ogrodje je bilo visoko, široko in močno, postelja sama nizka, toda bogato opremljena. Spodaj je bila blazina na vzmeti, preko te je bila pregrnjena prešita, svilena odeja. Pod glavo je bila okrogla blazina in na njej fina, mehka blazinicca. Za pokrivanje je bila prešita odeja ali pernica in okoli postelje so bile zelene zavese iz tafta. Poleg postelje je stala nizka klop, obložena z blazinami in s

pisanimi svilenimi odejami; pred klopjo je bila razprostrta preproga in srnjakova koža. Priljubljene so bile zelene, rjave, črne, bele, rjavo-zelene, karirane in sploh pestromarogaste in črtaste odeje. Po spisku je bilo tu devetnajst svilenih odej, sedem posteljnih zaves, osem toplejših odej in štirje namizni prti. Dragoceno pohištvo so bile tudi skrinje, v katerih so hranili dragocene predmete, platno, lišp, denar in drugo. V inventarju je bilo zabeleženih osemnajst skrinj in ena zamrežena omara s spisi. Važni pravni spisi, pisma in akti so bili skrbno shranjeni v obokani sobici, zaprti z železnimi vrati, nad ozko kuhinjo v pritličju.

Ko so prišli leta 1570 deželno knežji komisarji na Stari grad in v odsotnosti graščaka zahtevali, da se jim predložijo urbar, akt o zastavnosti in gradbeni računi, ni mogel oskrbnik Melhior Hasibar ugoditi njihovi zahtevi, ker je imel grof Turn arhivsko sobo zaklenjeno in ni nikomur dovolil vstopa. Po deželno knežjem odloku je moral biti vsak grad opremljen s potrebnim ročnim in ognjenim orožjem, ki je bilo navadno shranjeno v praznih prostorih stolpov. Na Starem gradu je bilo okoli l. 1570 sledeče orožje: trije topovi na kolesih, en bakren možnar, en majhen top, dvaindvajset pušk, deset ročnih drogov, eno staromodno stojalo za oklep. Razen tega je navajal inventar modro obrobjeno odejo za pod sedlo, platnen predpasnik in pet mrež za lov na jelene in dve mreži za volkove.

Arhivska soba je bila na koncu grajskih zgradb na desni strani, kakor je bil to omenjeni kapelični stolp na levi strani. Obe končni zgradbi je vezal visok, močan deloma pokrit, deloma nepokrit okrožni zid, ki je na severni strani zaključil grajsko dvorišče. Poleg arhivske sobe, ki je stala na ven molečem oglu, je stal še en močan troogelni stolp za varstvo okrožnega zidu in poleg stoječih zgradb. Na notranji strani okrožnega zidu je tekel obrambni hodnik na lesenih podporah, ki je vodil k strelnim linam in na ravne strehe. Na zunanji strani stropa okrožnega zidu, in sicer v višini strehe in na kraju, ki je nudil najlepši in najširši razgled, je bil zgrajen oglat stolpič, h kateremu je peljal na notranji strani lesen hodnik. Na stranskih stenah stolpiča so bile odprtine, skozi katere so mogli obstreljevati zunanje strani okrožnega zidu in z dobro merjenimi strelji preprečevati približevanje sovražnikov.

Stari grad ni imel žive studenčne vode, ampak se je dež s streh vlival po lesenih žlebovih v cisterno, ki je bila okoli deset sežnjev globoka in obrobljena s kamnitimi kvadri. To je bilo veliko zlo, ki je moglo biti za grajske prebivalce pri obleganju ali pri požaru usodno.

Stanje Starega gradu je bilo že leta 1570, ko so ga deželno knežji komisarji podrobno pregledali, malo zadovoljivo. Samo streha dolge, lepe sobe za gospode, ki je bila pred kratkim sezidana, je bila pokrita z opeko, medtem ko so bile ostale zgradbe pokrite s škodlami. Ostrešje je bilo pač še močno, ali streha je bila v slabem stanju in od vetra in snega na več mestih raztrgana. Ker je na več

odprtih mestih zamakalo, so se morali bati, da ne bo samo ostrešje segnilo in se zaradi teže zrušilo, ampak se bo zrušil tudi podstrešni strop. Prav tako pokvarjen je bil leseni hodnik ob okrožnem zidu poleg kapelice. Zato je rekel eden izmed komisarjev: »Kdor na tem hodniku stoji, stori dobro delo, da takoj stopi z njega.« Ker okrožni zid večinoma ni imel strehe, je bil obrambni hodnik od stolpa s kapelico do arhivske sobe trhlen in hoja po njem nevarna. Streha troogelnega stolpa je bila pred kratkim na novo pokrita; vendar je na več mestih deževalo skozi njo in bilo se je bati, da bodo hrastova tla zaradi mokrote segnila. Celo žlebovi, po katerih je tekla dežnica v cisterno, so bili poškodovani, ali pa niso bili več uporabni. Sploh je trpela »visokogorska hiša« Stari grad bolj kot drugi gradovi zaradi uničevalnih vplivov vremena. Orkanu podobni viharji, snežni meteži in silni nalivi so zahtevali neprestana popravila. Glede na to so graščaku za popravilo poškodovanih mest spregledali 1000 goldinarjev od zastavne vsote, ki jo je moral plačati. Ker se računi o zidavi niso mogli predložiti, so komisarji dvomili, ali je bila imenovana vsota po navodilih deželnega kneza uporabljena. Toda tudi druge nepravilnosti so izpodbodile deželnega kneza, da je energično posegel vmes. Zapisniki o izrednih prejemkih, n. pr. o dolžnih plačilih, denarnih kaznih, lovskih, dninah, rokodelskih dajatvah, so manjkali popolnoma. Vzroki, ki bi morali biti navedeni v urbarju o popravilih, niso bili zabeleženi v ročnih urbarjih. K temu so prišle še tožbe podložnih kmetov o navadno neopravičenem povišanju dajatev in službe. In ko se je končno imetnik zastavnine Franc Thurn branil, da sprejme povišanje zastavne vsote in da plača za 16.000 goldinarjev povečano vsoto vicedomskemu uradu v Ljubljani, mu je nadvojvoda Karol leta 1574 odvzel gospostvo Stari grad. Franc Thurn je potem z ženo in otroki zapustil deželo in se preselil na Češko; njegov bratranec Ahacij Thurn je prevzel zastavnino Stari grad. Toda samo dve leti je bival novi graščak s svojo družino v visoko ležeči trdnjavi. Leta 1576 je strela ubila njegovo hčerko in ta nesreča je v toliko odločila usodo gradu, da je Ahacij Thurn s svojimi zapustil¹ nesrečno mesto in od sedaj ni hotel noben najemnik zastavnine stalno stanovati na nevarni višini. Ker grad ni več popol-

¹ Ahacij Thurn je stanoval potem najprej v Kamniku; kasneje se je preselil v grad Križ pri Kamniku, ki ga je sam sezidal.

Po potresu in strelu je grad razpadel v razvaline. Zob časa je krušil zidove in drevje je zaraslo ostanke nekdanjega mogočnega poslopja. Pisatelj Josip Ogrinec je rad posedal med grajskimi razvalinami in tu snoval svojo povest »Čarovnica s Starega gradu«.

Še enkrat je tuj gospodar s tega mesta hotel strahovati slovensko ljudstvo. Za časa okupacije so Nemci zgradili na razvalinah kamniškega Starega gradu utrjen bunker z mitraljeznimi gnezdi za borbo proti svobodoljubnemu ljudstvu. Toda okupator je premagan pobegnil, nad bunkerjem pa so po osvoboditvi kamniški planinci zgradili prikupno planinsko postojanko. Na mestu, kjer se je stoletja šopirila grajska gospoda in kjer se je pred desetimi leti vgnездil okupator, je zdaj najlepša izletna točka v kamniški okolici. Vesele izletniške družbe uživajo z visokega mesta prekrasen razgled po svobodni slovenski zemlji.

noma ustrežal svojemu namenu in se je vlada bala visokih vzdrževalnih stroškov, je bila utrdba prepuščena razpadu. Leta 1670 se je zrušila streha; samo dobro pokrit stolp s kapelico je kljuboval naravni sili. V tem stanju je Stari grad naslikal slavni kranjski kronist.

V sledečih časih so elementi razpadanja skoraj dokončali svoje delo in visoki vrhovi dreves, ki obroblijo razvalino, dajo iz doline komaj še spoznati, kje je stal nekoč ponosni Stari grad.

Gradec, decembra 1898.

*Frano
Kraus*

MILENA

Jože Stok-Korotan

Korenova družina je živela v predmestju Ljubljane. Vendar še vedno toliko vstran, da je prišla pod nemško okupacijo. Sin Stanko je po vdoru Nemcev takoj opustil študij na ljubljanski Univerzi. Tudi sestra Milena ni nadaljevala gimnazije, pa čeprav je bila tik pred malo maturo. Menila sta, da okupacija ne bo dolgo paševala Slovincem, in da bo še čas za študiranje.

Stanko je poslej pomagal očetu v delavnici, a je imel še vedno toliko časa, da se je sestajal s študenti, ki so organizirali uporniško gibanje na področju Črnuč.

Jeseni 1941 se je Stanko udeležil prve sabotažne akcije na železniški progi. Močna eksplozija je hudo poškodovala signalne naprave. Nemci so zaman besneli po dolini in iskali sled za uporniki. Ob drugem miniranju pa je študente zalotil neki vohun. Zato se niso vrnili na domove; z akcije so odšli naravnost na Dobeno, od tam pa v partizane v Kamniški bataljon.

Mileno je Stankov odhod z doma tako prizadel, da je hudo zajokala. Mislila je, da zanjo ni življenja brez brata. Imela ga je preveč rada. Močno je ljubila mater in očeta, a ji nista mogla dati tistega, kar je njeni notranjosti pomenil Stanko. Gotovo bi pohitela za njim, če bi vedela, kam je odšel.

Neke temne noči Milena ni mogla zaspiti. V mislih je blodila po gozdovih in iskala Stanka. Ni ga našla. Pozno po polnoči pa se je spomnila, da ji je brat pred dnevi zaupal, da je na Dobenem partizanska javka. In še tisto noč se je pripravila za odhod.

Oblekla je zimsko športno obleko in obula močne gojzerje. V nahrbtnik je zložila nekaj perila, volneno odejo in nujno potrebne drobnarije. V denarnico je dala Stankovo sliko. Vzela je tudi pol štruce kruha in tri ribje konzerve.

Milena je s pogledom še enkrat objela svojo sobico, poljubila očeta in mater na poročni fotografiji ter si oprtala nahrbtnik. Neslišno je odklenila glavna vrata in jih za seboj počasi zaprla. Ko se je obrnila, da bi stekla čez cesto v gmajno, jo je grobo zgrabila za roko vojaška postava v črni uniformi.

Milena je tako padla v roke gestapovcem, ki so pravkar obkolili Korenovo hišo in hoteli potrkati na vrata. Zdaj so brezobzirno vdrli v spalnico in vrgli

iz postelje očeta in mater. Ostrooki gestapovski oficir jima je ukazal, naj se hitro oblečeta, češ da morata z njimi. Bil je tako hudoben, da jima ni dovolil vzeti ničesar s seboj, niti plaščev si nista smela ogrniti.

Trije gestapovci so odgnali Korenove proti Kamniku, drugi pa so pohlepno brskali po hiši in ropali.

Na policijski postaji so vrgli Korenove v temačen zapor in jih pustili poldrugi dan brez hrane. Šele drugi večer je zaškrtala ključavnica. Ječar je poklical očeta in ga odgnal k šefu gestapa.

»Kje je vaš sin?« je pikro vprašal naduti pruski oficir.

»Šel je študirat v Ljubljano,« je odvrnil Koren.

»Lažete!« je zarohnel gestapovec. »Pri banditih je!«

»Ni res!« je zanikal oče, a že ga je surov udarec zbil na tla. Ječar ga je spravil pokonci in odvedel nazaj v zapor.

Ponoči so Korenove odpeljali v zaprtem kamionu na zbirno bazo v Goričane. Po tridnevnem stradanju so jih skupno z drugimi pregnanci strpali v živinske vagone in jih odpeljali v tujino.

V neznani nemški kotlini so Korenovi spet stopili iz vagona. Znašli so se v taborišču lakote in smrti, med barakami in opuščenim samostanom. Oče je moral delati v delavnici, mati je pomagala v svinjaku, Milena pa bi morala poučevati na osnovni šoli.

Kaj? Učila naj bi slovenske otroke nemško? Ne! Uprla se je upravitelju šole, nato pa še komandantu taborišča. Pa so jo za kazen premestili k čistilkam; tam naj bi čistila stranišča ter pometala barake in dvorišča. Ne! Zdaj se je uprla še bolj odločno. Tudi v svinjski kuhinji je niso mogli prisiliti k delu ... Zmagala je, pustili so jo pri miru.

Milena je bila najraje sama. Slonela je na oknu in zrla v daljavo. V mislih je venomer živela z bratom med partizani. Hrepenenje po Stanku je bilo tako močno, da je v srcu točila krvave solze. Čutila je, da ne bo več dolgo vzdržala, a si je vztrajno dopovedovala, da mora ostati v taborišču pri starših. Toda nič ni pomagalo, vedno bolj jo je vlekle v bratovo bližino, v svobodo slovenskih gozdov.

Ko je nemška policija v Kamniku zvedela, da je postal Korenov Stanko partizanski komisar, se je znesla nad njegovimi starši in sestro, ki so jih zato premestili v kazensko taborišče.

Toda Milena tudi tu ni hotela delati. Služiti Nemcem, se ji je zdelo zločin. Začela je misliti na beg.

Nekega dne jo je komandant taborišča poklical v pisarno na zagovor. V jezi ji je zagrozil, da bo že našel sredstva, da jo prisili k delu. A Milena se je znašla. Imela je poseben namen, ko mu je izjavila, da bi z veseljem delala le v pisarni, ker je pač njena želja, postati uradnica. Čokratemu Nemcu je s to izjavo pomagala iz zadrege, kajti prav tedaj je iskal novo pisarniško moč.

Karlo Hrovatin: V zapor (lesorez).

Še tisti dan je Milena pisala na pisalni stroj in sestavljala velike tabele za nabavo hrane.

Po desetdnevnem delu v pisarni je dekle že vedelo, kje je kakšna stvar. Ko je šel neko popoldne računovodja k telefonu v sosednjo sobo, je izmaknila iz komandantove miznice objavo za potovanje in mimogrede pritisnila nanjo žig.

Zvečer je Milena izpolnila objavo z osebnimi podatki, se skrivaj napravila in izginila na železniško postajo.

Imela je toliko denarja, da je lahko kupila vozni listek do Domžal. Nič ni oklevala. Sedla je v peti vagon in vsa nemirna čakala, da je vlak potegnil. Srce ji je močno utripalo in sililo v grlo. Ko se je v mislih poslovila od staršev, ji je občutek tesnobe hotel razgnati prsi. Hudo ji je bilo, da je v tujini zapustila očeta in mater, a ni mogla drugače. Tamkaj ni bilo zanjo več obstanka.

Na potovanju je nemška policija legitimirala Mileno kar petkrat, a je bila objava v redu. Ko so jo vpraševali, čemu potuje v Domžale, jim je odgovarjala, da gre na obisk k babici.

Drugi dan vožnje je postajalo dekle čedalje bolj nervozno. Spreletavale so jo mučne misli. Kaj bo z menoj, če mi pridejo na sled, preden izstopim? Morda se bodo zaradi mojega bega znesli nad starši. Me bodo ustrelili, če me zalotijo? Kdaj, oh, kdaj bom zagledala slovenske planine? In ali bom srečno prispela do partizanov in našla Stanka še živega? Kaj, kako, kdaj? ...

Po tridnevni vožnji je Milena zagledala Kranj, ki jo je pozdravljajl v jutranji zori. Nestrpnost se ji je stopnjevala ko vročina pri bolniku. Zaskrbelo jo je, ali je ne bo kdo spoznal in izdal. Stisnila se je pod plašč in navidezno zaspala ...

Na postaji v Mednu ni več vzdržala. Ko je lokomotiva že potegnila, si je oblekla plašč, urno pograbila torbico in skočila iz vagona v jarek. Mahnila jo je naravnost čez Savo, od tam pa je zavila okoli Šmarne gore proti Dobenu.

Vaščani na Dobenem so jo radovedno gledali. Milena se jim je zdela znana, pa spet toliko tuja, da ji niso zaupali. Ni dobila zveze s partizani. Nihče ji ni mogel verjeti, da je pobegnila iz taborišča in da ima brata v partizanih. Zato je malce razočarana odšla v Mengeš k svoji teti. Toda tudi teta ni imela zveze s partizani. Zaupala pa ji je, kako je pri sosedu ujela na uho, da ima neka Tilka v Domžalah kurirsko javko.

Milena je Tilko našla v drvarnici. Kazno je bilo, da ni prišla po drva, temveč da nekaj skriva. Takoj je pomislila na partizansko pošto: pisma, radijska poročila, literatura? ...

Dekle je napeljevalo pogovor na fante v gozdovih. Toda Tilka se ni vdala, čeprav ji je Milena v neučakanosti zatrjevala, da zavrno ve, da ima zvezo s partizani. Nič! O, pač! Šele potem, ko ji je dopovedala, da je njen brat v Šlandrovi brigadi in da ima partizansko ime Danilo, sta si pogledali v oči.

Tilka je zelo dobro poznala komisarja Danila.

Mileno ni več zanimalo, kaj je Tilka brkljala po drvarnici. Zdaj, ko je dobila zvezo, ji je povsem odleglo. Od veselja je kar zaplesala in objela mlado Domžalčanko. V trenutku pa se je zresnila, boječ se, da njeno obnašanje ni dostojno.

Tilka jo je povabila v hišo. Tam sta se dekleti zapletli v živahen pogovor o Stanku, oziroma partizanu Danilu. Milena je govorila o njem s takim zanosom in ljubeznijo, da je postala Tilka kar ljubosumna nanjo. Potem je govorila o Stanku tudi Tilka. Mnogo je vedela povedati o njem: da je komisar čete, da je v borbi na Menini planini za las ušel smrti, kje se je najbolj izkazal in še mnogo podrobnosti iz njegovega življenja.

Zatopljena v Tilkiino pripovedovanje je Milena v mislih spremljala Stanka na pohodih in v borbah. Podzavestno pa je začutila, da diha iz Tilkinih besed nekaj več kot samo tovarištvo do Stanka. Imela je občutek, da se je Tilka vrinila med njeno in bratovo ljubezen. Ko so bile bolečine v njenem srcu le prehude, je pogledala dekletu v oči, nekaj časa molčala, nato pa vprašala:

»Ali veš o vseh Šlandrovcih toliko povedati?«

Tilka je začutila, da je Milena razkrila njeno skrivnost. V svoji poštenosti ni mogla ničesar zatajiti in je dahnila:

»Rada se imava.«

Milena sprva ni mogla tega razumeti. Popadlo jo je ljubosumje in razočaranje. Vse do tega trenutka je imela za pribito, da je Stanko samo njen, da njune bratovske ljubezni ne bo nihče nikdar motil. Zdaj pa je z grenkobo v srcu spoznala, da bo brat postal Tilkina last ali pa kakega drugega ženskega srca. Ves dan je mislila samo na to. V tej svoji žalosti se je spomnila staršev, ki jih je brez slovesa zapustila v nemškem taborišču. Očitala si je, da jih ni dovolj ljubila, čeprav se tega do tega trenutka ni zavedala. Sedaj pa, ko je mislila, da je brat za njeno srce izgubljen, se je brez staršev počutila popolnoma osamljeno in nesrečno.

Zvečer je prišel na zvezo terenski kurir. Bil je v civilni obleki; prav nič partizanskega ni bilo na njem. Po obnašanju in govorjenju pa si lahko vedel, da se skrivata v njem drznost in pogum. Zato je Milena z zaupanjem odšla z njim. Ob slovesu je Tilki stisnila desnico in jo prijazno prosila:

»Pusti nam Stanka vsaj do konca vojne.«

Kurir in Milena sta hodila vso noč. Obšla sta več vasi in zaselkov, prehodila nekaj gmajn, prečkala več cest in poti, ob jutranjem svitu pa sta se ustavila na obronku Murovice. Tam je kurir velel dekletu, naj počaka v globeli, sam pa se je skozi grmovje prevrtal do stare bukve, kjer ga je v njeni trhlini čakalo sporočilo. Po ovinku se je vrnil nazaj v globel. Milena ga je nestrpna vpraševala, kdaj bosta že vendar prišla v brigado, a ni dobila odgovora. Kurir je namreč iz partizanske previdnosti kar preslišal njeno vpraševanje, čeprav je vedel za brigado.

Zavila sta čez pašnik in dalje po kamnitem kolovozu proti gorski vasi. Ob sedmih sta prispela v Javorščico nad Moravčami. Ustavila sta se na prvi domačiji pri Severju. Kurir ni imel časa za razgovor, moral je dalje, na zvezo v Moravško dolino. Zato je prosil domače, naj do prihoda Šlandrove brigade v vas vzamejo utrujeno novinko pod streho. Mimogrede je polokal latvico toplega mleka, ki mu ga je ponudila mati, in izginil za skednjem.

Domači so prijazno povabili Mileno v toplo sobo. Ko jim je zaupala svoj beg iz nemškega taborišča in radost, da ima brata v brigadi, so jo sprejeli z razumevanjem in ji bili pripravljeni pomagati. Tu se je begunka počutila ko doma. Ko pa ji je kurir, ki se je vrnil z Dobrave povedal, da bo prišel naslednji dan v vas bataljon Šlandrovcev, je Milena kar cvetela od veselja in neučakanosti.

Tisto noč Milena ni mogla zaspati. Srce ji je igralo in pelo od veselja in sreče, ker je dosegla cilj. Vsako minuto je bila bolj nestrpna v hrepenenju po bratu in da bo videla partizane. Venomer si je klicala Stanka v spomin in ugibala, kako neki je zdaj oblečen. Po čem bo spoznala, da je komisar čete? Kako in s čim je oborožen? Je še vedno tako močan, ljubezniv in nežen? ...

Njene misli so bile žive in vesele in toliko jih je bilo, da so se spotikale druga ob drugo. Tako se je vživela v svoje misli, da se je čudila sama sebi, kako da ni oblečena po partizansko, zakaj nima vojaške torbice, nahrbtnika in orožja.

Proti jutru je utrujena od razmišljanja zaspala. Čez poldrugo uro jo je domače dekle prebudilo in ji šepnilo na uho:

»V hiši so partizani!«

Mileni je udarila kri v glavo. Skočila je iz postelje in zadrgetala v jutranjem hladu. Od veselja se je vsa zmedla. Na opozorilo prijateljice se je vendar toliko zbrala, da se je dostojno oblekla in počesala. Ob prvem srečanju s partizani, posebno še, če bo med njimi Stanko, vendar ne sme napraviti vtisa zanikrnega dekleta.

Domače dekle pa se je medtem primuzalo v sobo, kjer je komandir Jože pisal poročilo o nočni akciji. Opravičila se mu je, da ga moti pri delu in ga vprašala, če bi hotel sprejeti v četo neko dekle.

»Kdor želi k nam v partizane, naj se javi štabu bataljona,« ji je pojasnil komandir, pokazal na sosednjo domačijo in se znova zatopil v pisanje. A le za trenutek. Spet so ga zmotili drobni koraki.

V komandirjevi sobi je stala Milena. Bila je lepo dekle, vitke postave. Nič je ni bilo premalo, pa tudi preveč ne. Temni svileni lasje, zagorela lica, žive višnjeve oči in roznata ustna so ji dajali poseben čar. Bila je vabljiva kot rdeča vrtnica, nežnega in ljubkega obnašanja, ko da je ustvarjena za ljubezen.

»Zdravo, partizan!« je pozdravila s plahim in nežnim glaskom. Komandir je pobilnil s pogledom, ji mimogrede odzdravil in se zopet zamislil v svoje pisanje.

Karlo Hrovatin: Beg v partizane (lesorez).

Dekle se ni ganilo. Stalo je pri vratih in gledalo komandirja. Ni mu mogla zameriti, da jo je hotel odpraviti s pozdravom in bežnim pogledom. Opazila je, da ima nujno delo.

Komandir Jože je bil širokopleč, postaven, krepak fant. Temnosiva uniforma se mu je zelo podala. Preko močnih prsi in ramen je bil oprtan z dvema jermenoma, na njih in s pasu pa so mu viseli pištola, tok z naboji, daljnogled, čutarica in dve ročni bombi. V kotu je stala njegova brzostrelka, na mizi pa je ležala oficirska torbica. Močni, kodrasti lasje so mu silili izpod titovke.

Milena ga je gledala s spoštovanjem. Bil ji je všeč. Ni bila razočarana nad svojimi sanjami o partizanih. Njena predstava o njih ni bila nikdar tako ubrana in lepa.

Komandir je še vedno pisal poročilo. Sklonjen nad oguljeni dnevnik ni dvignil glave. Nenadoma pa se mu je začel svinčnik zatikati. Med misli o boju, ki ga je ponoči vodil proti Nemcem pri Prevojah, so se začele mešati besede Mileninega pozdrava. Tudi njena pojava, ki mu je po bežnem pogledu ostala v spominu, mu je malce presvetlila srce. Očital si je, da je bil tako nedostopen in služben proti mladenki, ki želi v partizane.

Iz zadrege ga je potegnila Milena sama, ko se mu je približala in mu ponudila desnico v pozdrav. Dvignil je glavo in se zastrmel v njene vabljive oči, čiste in jasne ko pomladno jutro.

»Od kod pa ti, punčka?« je vprašal z zanimanjem.

»Iz nemškega taborišča sem pobegnila. Želim ostati pri vas, v vaši brigadi!« je odgovorila in vprašujoče pogledala.

»Koliko si pa že stara, da kar sama odločaš?«

»Sedemnajst!« je odgovorila zaskrbljeno, boječ se, da bi bila njena mladost ovira za sprejem v bataljon. Komandir ni spregovoril, le gledal jo je od nog do glave. To molčanje je Mileno težilo in zdelo se ji je, da je premalo povedala, zato je nadaljevala: »Kaj hočem! Starše so mi vzeli Nemci, brat pa je že tako med partizani. Slišala sem, da je komisar čete v tretjem bataljonu vaše brigade. Kličejo ga Danilo.«

»Kaj, Danilo je tvoj brat?« se je začudil Jože. »Bila sva več mesecev skupaj v četi. Bil je moj najboljši tovariš. Zdaj se spominjam!... Oh, nič kolikokrat mi je pravil o tebi in starših. Ves iz sebe je bil, ko je zvedel, da so vas pregnali z doma...«

Mileni je zdajci malo odleglo. Spet je bolj sproščeno zadihala. Ko pa je pomislila na srečanje s Tilko, jo je spet stisnilo v srcu. Omahovala je, nato pa kar naravnost vprašala:

»Tovariš komandir!... Ali misliš, da me ima Stanko še tako rad?... Ni morda malce pozabil name?«

»O, Milenca, kaj misliš!« se je začudil Jože. »Stanko te še bolj ljubi, bolj hrepeni po tebi in starših, kot je hrepenel kdajkoli! ... Le kako moreš kaj takega misliti o njem?«

»Slišala sem ...« se je opravičevala, »da ima dekle. Neko Tilko! ... Ali je to resnica? ... Morda tudi ti kaj veš o tem?«

»Res je, da se imata rada, tovariško rada,« je priznal komandir in iskal izgovor, da bi ji to še blaže povedal. »Toda to ni prava ljubezen. Ni takšna ljubezen, ki bi kradla tisto skrivnost srca, ki ji pravimo ljubezen do sestre in staršev. A rada se imata ... Dopisujeta si vsak teden ...« je pojasnil z nežnimi besedami. Slutil je, da Mileno boli Stankovo prijateljstvo s Tilko, pa je zato polagal v njeno srce le tople in blage besede, ki so tolažile njeno razbolelo notranjost.

Tedaj je vstopil kurir Ivo in sporočil, da bo v štabu bataljona sestanek komandirjev. Jože se je spomnil na poročilo, ki ga ni dokončal. »Se bom že kako izgovoril,« si je mislil, vtaknil dnevnik v torbico, zgrabil brzostrelko in odhitel proti sosednji domačiji.

Čez poldrugo uro se je komandir Jože vrnil. In četrť ure za tem je bil na Severjevem dvorišču zbor čete. Komisar Slavko je razdelil borcem volnene nogavice, rokavice, jopiče, perilo in druga bogata darila, ki so jih za miklavževo poslale v brigado dekleta in žene iz Kamnika, Domžal, Mengša in Litije.

Lepa Milena se ni mogla nagledati teh krepkih fantov, polnih življenja in ponosa. Tudi njo so vsi občudovali, toda ona ni marala za to. Želela je srečati le brata Stanka.

Zvečer so bataljonski skojevci priredili v Severjevi hiši miting. Program je bil sicer kratek: kulturnik Savo je recitiral dve Kajuhovi pesmi, komisar Slavko je govoril o uspehih na fronti, kuhar Luka pa je izvajal skeč o partizanskem brivcu. Nato je mitraljezec Maks raztegnil meh in pari so se zavrteli ...

Milena je vsa srečna sledila programu ter se vtopila v pristrčno razigranost. Po dolgem času je nekoliko pozabila na grenkobe in se čutila srečno. Najraje bi samo gledala partizansko rajanje, a so se plesalci preveč zavzemali zanjo. Godec še ni začel igrati, že je bila oddana, med plesom pa so jo borci prevzemali drug drugemu.

Tudi Jože in Milena sta se zavrtela. Samo enkrat, pri »površtertancu«. Milena je položila pred Jožeta blazino. Ko sta pokleknila nanjo, sta se jima ustnice združile v nežen poljub. Nato sta v pristrčnem objemu zaplesala ...

O polnoči so se vaščanke in partizani razšli. Pri Severju je ostala le Jožetova četa. Borci so kmalu plegli po hlevu in po hiši, le Jože in Milena nista šla spat. Sedla sta k peči in se pogovarjala. Drug drugemu sta razkrila srce.

Milena je bila sama. Ni imela človeka, ki bi se naslonila nanj in mu zaupala svoje težave. V otroških letih ji je bil najbližji brat Stanko, v nemškem taborišču se je tolažila pri starših, zdaj pa se je njeno nežno srce oklenilo partizana

Jožeta. Ko mu je potožila bolečine svoje notranjosti, ni mislila na ljubezen. Jože je bil le prvi partizan, ki ga je videla. Bil pa je tudi človek, ki se mu je zaupala, človek, ki jo je razumel in jo z nežnimi besedami bodril v njenih težavah in osamljenosti.

Naslednji večer je bataljon odrinil proti Limbarski gori. Toda Milena ni šla na pot. Komandant Mirko ji je dovolil, da ostane pri Severju, da bi se tam sestala z bratom, ki je imel priti iz Tuhinjske doline na Moravsko.

Milena je naslednje jutro zgodaj vstala. Ko je pogledala skozi okno in zapazila na robu vasi partizana, ki se je bližal Severjevi domačiji, je vzdihnila:

»Jože prihaja!«

V srcu se ji je nekaj zganilo. V njeni notranjosti se je bol tesnobe mešala z občutkom sreče in veselja. Obstala je, si pritisnila dlani na prsi in tiho, prav počasi vprašala samo sebe:

»Ali sem res zaljubljena vanj?«

Ni si odgovorila. Pohitela je na prag in obstala ko okamenela. Ni mogla verjeti očem. Toda ni se zmotila. Vsa iz sebe je planila po stopnicah in padla v objem prihajajočemu.

Bil je njen brat Stanko.

Milena je bila od sreče skoraj ob pamet. Stanka je stiskala k sebi, ga božala po obrazu in rokah, ga poljubljala in mu zrla v globino modrih oči.

»Kaj pa očka in mamica?« je zaskrbljeno vprašal Stanko.

Sestra je sklonila glavo na bratove prsi, se ga tesno oklenila in pretresljivo zaihtela. Potem je počasi obrnila obraz navzgor ter s solznimi očmi izdahnila v opravičilo:

»Stanko, nisem mogla drugače...«

Stanko je pobožal sestro po laseh in jo popeljal v hišo. Sedla sta k peči in si pripovedovala dogodke, ki sta jih preživela vsak zase. Kadar je bila beseda o očetu ali materi, sta utihnila. Stanka je moril občutek, da so morali starši zaradi njega v izgnanstvo, Mileno pa lastni očitek, da jih je zapustila v hladni in daljni tujini.

»Pišiva jima!« je predlagal Stanko. Ko sta sedla za mizo in napisala pismo, jima je malce odleglo. Milena je z njim pohitela v kuhinjo in prosila dekle, da ga odda na pošto v Domžalah.

Ko sta že govorila o Domžalah, je Milena napeljala pogovor na Tilko. Stanko se ni mogel izogniti resnici. Priznal je, da jo ljubi. Zakaj naj bi tajil, saj to je povsem naravno!

Milena mu ni ugovarjala, čeprav ji je bratovo iskreno priznanje razburilo srce. Zdaj je resnično čutila, da je Stanko ne ljubi več tako močno kot prej. Gotovo bi ga prosila, naj se odpove ljubezni do Tilke, ko ne bi prav to jutro odkrila v svoji notranjosti, da se je tudi ona zaljubila.

Korenova otroka sta preživela lep dan. Še nikoli se nista drug drugemu tako izpovedala in še nikdar si nista imela toliko povedati. V mraku se nista in nista mogla ločiti.

»Piši mi, kam te bodo odredili... Zdravo!... Srečno!« je pozdravljaj Stanko z razorov, ko se je vračal v svoj bataljon.

»Na svidenje!« mu je zaklicala Milena in pomahala z roko.

Še eno noč in še en dan in Mirkov bataljon je bil spet v Javorščici. Jože je prišel tja, kamor ga je vleklo srce že štiri dni. Tudi Milena ga ni mogla pozabiti. Ko sta si stisnila desnici in se drug drugemu zazrla v globino oči, sta v njih razbrala skrivnostno izpoved ljubezni.

Mlada ljubezen. Niti Jože niti Milena se nista zavedala, kako se jima je vtihotapila v srce. Zdaj si nista mogla več pomagati. Toda, kdo naj bi oporekal tako nežni, skromni in tovariški ljubezni, kakor se je razcvetela med njima.

Ko je Milena legla k počitku, se je počutila povsem prerojeno. Bila je srečna, ko je po dveh dolgih letih srečala brata, in dobro ji je delo, ker sta pisala strašem. Njeno notranjost pa je bogatila tudi ljubezen do Jožeta. Zdelo se ji je, da ji je ta ljubezen napolnila tisto praznino v srcu, ki jo je začutila takrat, ko ji je Tilka zaupala, da ima rada njenega brata.

Toda Jože ji ni pomenil samo tisto, za kar se je čutila okradeno od Tilke. Ljubila ga je, ker je bil postaven in krepak partizan, dobrasrčen in iskren tovariš, človek brez skritih računov in zahtev. Bil je nežen in ljubezniv, in tako podoben bratu Stanku, da ga je z njim včasih celo zamenjala.

Popoldne je bil Jože prost. Ves čas je presedel z Mileno ob peči v Severjevi izbi. Kramljala sta o vojni, o starših in ne nazadnje tudi o sebi, o svojih srčnih željah... Nenadoma pa se je Jože nekam zamislil, kakor da z muko nekaj kliče v spomin.

»Ondan si mi pripovedovala, da si pobegnila iz Scherdinga,« je naposled spomnil Mileno na razgovor ob prvem srečanju.

»Da, iz Scherdinga,« je pritrdila in zaskrbljeno vprašala: »Kaj pa je?... Ali mi ne verjameš?«

»Verjamem ti,« jo je hitro prekinil Jože. »A me zanima, katere družine si poznala tamkaj. Morda koga iz Zasavja?«

Dekle je urno pobrskalo po spominu in naštevalo izgnance, ki se jih je najbolj spominjalo. Med tistimi, ki so bili poleti odpeljani v Baumgarten, je imenovala tudi Mežnarjevo družino.

»Kakšna je bila ta družina?« jo je prekinil komandir.

»Očeta sem videla samo enkrat, ker je bil za hlapca na neki kmetiji. Mati je bila zadnje čase hudo bolna, tri hčere so bile na prisilnem delu, z mlajšo pa sva bili dobri prijateljici...«

»Torej že poznaš moje starše in sestre!« je Jože ves zagorel. »Zdi se mi, da imam sedaj vso pravico, da te ljubim...« je vrelo iz njegovih prsi. Ni se mogel vzdržati, da ne bi dekleta objel in poljubil.

Njuna čustva so se še poglobila. Veselila sta se, da bosta skupaj v bataljonu, če že ne v isti četi. Milena je hotela postati borka. O bolničarki ni hotela niti slišati.

Tedaj pa je prišel v Javorščico sekretar komiteja KPS za kamniško okrožje Franc Zupančič-Marjan. Komandant Mirko mu je predlagal, naj bi vzel Mileno na teren za mladinsko aktivistko, ker bi v brigadi težko prenašala težave.

In Milena je proti svoji volji, nerada, ko da bi jo gnali na morišče, šla na teren. Ko je segla Jožetu v roko, so ji tekle po zardelih licih debele solze. Srce se ji je trgalo od žalosti, da mora zapustiti brigado in Jožeta. Ko je izza skednja pomahala v pozdrav, ji je zastal korak, ko da so se ji noge prelile v svinec. A šla je! Tak je bil ukaz.

Na Ajdovščini sta se ustavila. Tam je bil sedež Okrožnega komiteja KPS za kamniško okrožje. Sekretar Marjan je dal Mileni navodila za delo. Začela je prebirati brošure in čitati radijska poročila, sodelavci pa so jo seznanjali z delom na terenu. Ob večerih je šla z njimi na sestanke v vasi, na mitinge in v manjše akcije.

Po treh tednih so spoznali v Mileni nadarjeno mladinsko aktivistko in vestno delavko. Pri svojem delu je bila zelo prizadevna in uspešna. Zato ji je Marjan zaupal vodstvo okrožne administracije. Hkrati je Milena pomagala tudi v ekonomatu. Večkrat se je vživela tudi v kuharico. Takrat so bili partizani najbolj zadovoljni s hrano.

Milena je delala od jutra do večera in še ponoči. Bila je neugnana in vse ji je uspelo. Vendar pa ni bila nikdar toliko zaposlena, da ne bi sedla za mizo in napisala pismo komandirju Jožetu. Pisala mu je o sebi, ga vpraševala, kako živi, odgovarjala na njegova pisma in se mu zaupala iz dna srca.

Pa tudi na brata ni pozabila. Pisala mu je tudi po dvakrat na teden. Staršem se je javljala bolj poredko. Bala se je, da bi jim njena pisma škodovala, pa čeprav je pisala pod drugim imenom.

Milenina lepota je vznemirjala mnoga srca partizanov. Fantje so jo oboževali, a ona ni podlegla njihovim lepim pogledom in besedam. Čeprav tako mlada, je bila začuda trdna. Nihče ji ni omajal ljubezni do njenega partizana in ji zrahljal zaupanja vanj.

Na pustno nedeljo je Milena napisala tri pisma: staršem, bratu in dragemu. Vsem je pisala o svojem delu in življenju, Jožetu pa tudi o srčni skrivnosti.

Karlo Hrovatin: Razgovor (lesorez).

Staršem je še posebej dajala upanje, da stopa v tisto pomlad, ki bo vzcvetela v konec te strašne vojne — in tedaj bodo Korenovi spet skupaj.

V ponedeljek je bila Milena na obisku pri vaških mladinkah v Klopcah. Utrujena se je vrnila v pisarno, a je vseeno rešila nekaj aktov, ki so jo čakali na pisalnem stroju.

Ko je pozno ponoči vstopila v svojo sobico, je ležalo na mizi majhno pisemce. Oči so ji veselo zažarele, a se je takoj zresnila, ko je po pisavi na kuverti spoznala, da ni od Stanka ali staršev, niti od Jožeta. Torej more biti samo službeno. Vendar se ji je čudno zdelo, da so ji ga prinesli v spalnico!

Sedla je h gašperčku in radovedna odprla ovoj. Razgrnila je kariran listič iztrgan iz notesa.

Malo, zelo malo je bilo napisanega na njem. Milena je začela bledeti. Obraz se ji je spačil od bolečin. Srce ji je zastalo, pa je že začelo plahutati in razbijati, da jo je postalo strah. V pest je stisnila popisan listič, se vrgla na posteljo in na glas zahlipala iz razbolele notranjosti:

»Stanko, zakaj si me zapustil? ... Stanko, bratec, Stanko!«

V sobo so prihiteli Milenini tovariši, jo tolažili in bodrili. Tudi njih je težko prizadela novica, da je drzni komisar Danilo izkrvavel v boju z esesovci v Savinjski dolini.

Tisto noč Milena ni šla spat. Z mislijo je čepela na Menini planini pri bratovem grobu in se pogovarjala z njim. Pa je spet pohitela k svojim staršem, od tam pa k Jožetu. Prepričana je bila, da bi jo praznina, ki je nastala v njeni notranjosti z bratovo smrtjo, pogubila, če ne bi imela Jožeta.

Pozno po polnoči so se vsi člani okrožnega komiteja prebudili, pobrali svojo opremo in proviant ter odrinili na pot. Milena je nemo korakala v koloni, ne da bi sploh pomislila, kaj pomeni ta pohod, kam in zakaj se selijo.

V jutranjem syitu so se ustavili na Oklem. Naselili so se na Kramarjevi domačiji, kjer se je malo prej nastanila četa Kamniško-zasavskega odreda, ki je prispela z Brezovice.

Odredovci so se zavarovali. Na bližnjem gričku sta bila stražarja, v okolico pa so poslali izvidniško patruljo.

Milena se je zatekla v kamrico in se stisnila k steni, ki jo je z druge strani grela kmečka peč. Bila je sama. Razmišljala je o vsem, kar je doživela, še posebno pa o vsem, kar jo je vezalo na brata. Čutila je, da njegove izgube ne bo mogla preboleti sama. Zato se je namenila, da bo prosila sekretarja, naj jo premesti v Šlandrovo brigado. Slutila je, da je le tam tisti človek, ob katerem bo lahko vzdržala in premagala strašno bolečino.

Ko je odprla vrata, da poišče Marjana, je zalajal na robu domačije nemški šarec in zaprasketal po hišnih vratih.

Prvemu rafalu so se pridružili ognjeni curki iz mnogih mitraljezov. Vmes se je pomešal tudi klepet brzostrelk in prasket mavzeric. Sovražniki so udarili

Karlo Hrovatin: Borba na Oklem (lesorez).

iz obkolitve s tako besnostjo, da je bilo rezgetanje orožja podobno divji vojni simfoniji.

Prve odredovce, ki so se pognali iz hiše in hleva na juriš proti Nemcem, so pokosili ostri rafali. Ušel ni nihče.

Kaj sedaj?

Partizani in aktivisti so se branili na vse strani in odbijali ognjeni pritisk nemške soldateske. Toda to ni motilo Nemcev, da ne bi stiskali obroča in še bolj odločno napadali.

Milena je stala ob oknu v kamrici. Ko je malce pokukala izza kamnite stene skozi okno, ji je sovražni rafal odžgal šop las in razcefral titovko; omet, ki se je usipal s stene, pa ji je padel na obraz. Apnenčev prah jo je tako hudo žgal v očeh, da ni mogla gledati. Mislila je, da je oslepela na levo oko. V jezi je naslonila pištolo na okno in sprožila proti gričku, kjer je slutila, da se skriva nemški brzostrelec. A ji je nov rafal zbil pištolo iz rok in jo opraskal po prstih.

Okrog hiše je čedalje bolj vrelo, treskalo in grmelo. Ognjeni snopi svinca so udarjali po hiši in hlevu, cefrali okna in ostrešje ter sejali smrt. Vmes je urezala tudi kakšna ročna bomba, ki je s svojo eksplozijo zamajala staro zidovje.

Partizani so uvideli, da je rešitev edinole v proboju iz obroča. Vedeli so, da se vsi ne bodo rešili, a nekaj jih bo vendarle ušlo pogubi. Pripravili so se na juriš.

Ko so se nemški policisti, bilo jih je najmanj osemdeset, v ponovnem navalu malo izkašljali, so partizani in aktivisti planili skozi vrata in okna ter se pognali proti Nemcem.

Nastal je pravcati svinčen vihar, jurišni ples kričanja in streljanja — strašna krvava bitka!

Partizani so se pognali v napad s tako ognjevitostjo, da jih tudi hudič ne bi zadržal. Vendar so bili izpostavljeni prehudemu zapornemu ognju, da bi uspeli. Nemci so jih imeli tako rekoč ujete v kletko. Bilo jih je treba samo pobiti. In to so Nemci, žejni krvi, znali še preveč dobro. Nemško orožje je sekalo in kosilo, ko da gre za odločitev, kdo bo zmagovalec v drugi svetovni vojni.

Vsi pa vendarle niso padli. Malo jih je bilo, ki jim je uspelo uiti strašnemu pokolu. Ti so bili poklicani, da maščujejo izdajalca. In šli so za njegovo sledjo ...

Ob pol devetih je bilo na Oklem že tiho. Pogled na Kramarjevo domačijo je bil nepopisno grozoten. Vsepovsod so ležala prerešetana in razmesarjena trupla. Pred hišnim pragom jih je bila cela gomila. Tla so bila krvava ko v klavnici.

Milena je ležala ob vogalu hiše. Imela je prestreljene prsi in noge. Mrtve oči so v začudenju ostrmele proti Menini planini, v desnici je držala pištolo, v levici pa je tiščala okrvavljen kariran listič — bratovo osmrtnico.

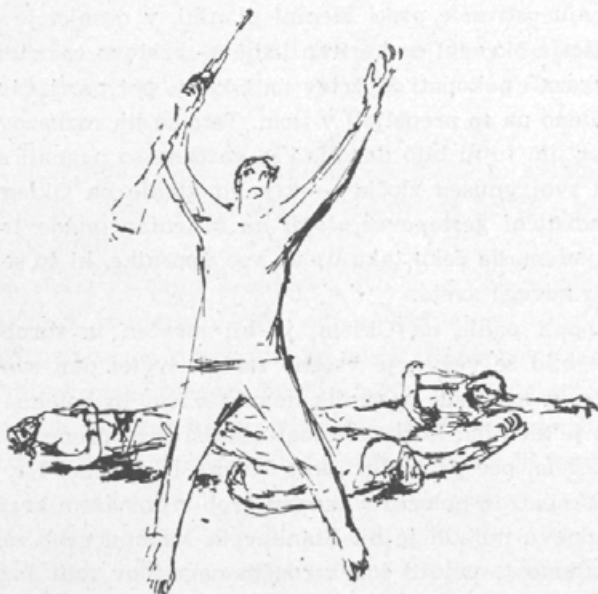
Nemci so ukazali pokopati 51 žrtev na Oklem, pet partizanskih voditeljev in aktivistko Mileno pa so prepeljali v Ihan. Tam so jih razkazovali na javnem prostoru. Vendar jim to ni bilo dovolj. Vse vaščane so nagnali skupaj in pred njimi proslavili svoj gnusen zločin — krvavo klanje na Oklem.

Tedaj je sadistični gestapovec stopil na Milenino mlado truplo in grozil okoli stoječim ljudem, da čaka taka usoda vse upornike, ki so se uprli in se še upirajo führerju novega sveta.

Ko so pokopali padle na Oklem, je bil mračen in turoben dan. Tako žalostnih dni je bilo še več, a je vseeno zasijal svetel dan svobode in miru.

Korenov oče in mati sta se vrnila domov izžeta in bolehnata. Vest o usodi njunih otrok ju je zlomila. Razbolelo materino srce ni preneslo hudih bolečin. Obupana je obležala, oče pa je šel iskat Stanka in Mileno. Ko je našel njuni gomili, so ju prekopali in položili v skupen grob v domačem kraju.

Ob prvem dnevu mrtvih je bil Stankov in Milenin grob zasut s cvetjem. Med bele krizanteme je položil šopek rdečih nageljnov tudi Jože.

V OJNA POEMA

Aladin Lanc

*Čuj, svinčene korake...
V prsih mi votlo donijo,
stopinje v očeh krvavijo...*

*Smrt pred življenjem koraka.
Steptali so zemljo — steptali bi nebo!
In narod moj nad svojim grobom plaka.*

*Zival je terjal bič s človeka,
žival, ki v svoji moči brez moči podleže,
ki za povodcem v jarmu pod udarci streže.
Ni več zagrizel človek v bič,
v rokò, ki bič mu je vihtela.*

*O, domovina, ti grob brez oddiha,
brez znamenja, brez spomenika.
V željah si silnejša kot sen tisočletja.*

In vstal junak je med junaki,
njih strnil sile in želje.
Kdo ta poslednji bi zaklad pregazil,
če en utrip preveva vsem srce?
A rôle zvesto srcu so služile.
Vse težnje skupni dar upora bogate.
Poslednji up v cvetje zmage klije,
za srečo semena, ki v poljih spe.

Kot v pravljicah junakom gozd zavetje nudi.

V gorah cvet,
o, cvet mladosti,
ki kakor nagelj z okna gleda po ravnini
in sanja sen najlepši v bolečini —
saj bi že zdavnaj usahnil,
če bi ne vedel, da sanje niso sanje,
da sanje nove že rode sadove.

In cvet, ta cvet pognal je korenine.
In kjer potrka, na stežaj se vrata in srca odpro,
še zadnjo skorjo kruha deli z njim dobra roka,
natoči vina, če zemlja ga je obrodila,
in blagoslavlja up v očeh v teh težkih dneh,
kot sebe bi tolažil, v zadoščenju,
da tudi sina sprejela je pod krov družina.

Prijetno, toplo skupno je ognjišče.

In v mladem jutru — kakor zarja — pesem v dan ga vodi;
z njim diha zemlja in nebo se joče,
z njim pomlad cvete, kakor listje vene
in liki veter, ki neurje žene,
nikjer vidljiv, vendar povesod —
k zmagi si utira pot.

Prezebla roka dviga trudno glavo,
dojame zadnji spev srca;
ugasne luč v očeh prerano —
utrinek šine iz moža v moža.

Jeklà naval se z duhom bije,
še z večjim besom kakor nož na nož,
za slednji kamen — ogorek domačije,
kjer tle v pepelu spomini na mladost.

Noči prečute, tihe domačije...
preplah strmi iz oken in priprtih vrat,
kot jagode na molku tiho šteje
družina, vsak daljni šum in vsak korak.

Čuj, neznani koraki
po vasi zamolklo donijo...
Stopinje v očeh krvavijo,
ko vrata pesti razdrobijo
in kletev, kot kamenje se vsuje po domovih.

Steptan je dom,
steptano je ognjišče.
In rōke težke že v slovo drhtijo,
kot padala bi s prstov na krsto črna prst.

O, kraji neznani, temačni lesovi,
polja zamrla in trave brez rož;
cerkev na griču — glasovi vdani,
kolesa zameljejo glas upajoč.

Glej, in solza čista, kot odsev spominov,
mu kane na culo belo, zapuščino drobno,
dolгих, dolгих let.

Da, videl sem:
zemlja ni zemlji enaka,
v tujini je tuja in trda,
trša od kamna na njivi domači,
upira se delavnim rokam
in znoj zaman jo zamaka.
Težko bi pod rušo njeno zaspal.
In če je moral — je pal na oči,
da zemlja mu tuja
v boleče naročje ni pala.

Misli, kot zemljo domačo,
trosim na tebe, prijatelj...

Čuj, belo pesem snegov,
ki v igred v dolino jo vabi,
pesem gora, ki potoke preliva,
nje težko ihtenje in bol,
ko v skale se trdne zaganja.
Smela je pesem, ker dolga so pota,
preden jo morja vzamejo k sebi.
Morda se nekoč, kot biser sijoč,
sonca dotakne v obzorju.
Še za dlan ni okno moje,
senca mreže me duši,
krik pretrgan združi dvoje
hrepenenj tam sred noči.

Avguštin Lah: Nikoli več vojne

Pomlad so poželi in kri je curljala...

Tvoj fant, tvoj dragi fant,
sanje so plale v njegovih očeh,
sanje v široko odprtih očeh —
kratek rafal —
in nič več sanj, ne sonca, ne ljubezni.

O, ko bi mogla s solzami mu rano hladiti,
o, ko bi mogla v slovo te oči poljubiti.

Pomlad so poželi in kri je curljala,
kri je odtekala po umazanih kamnih,
kri je kapljala na težka kolesa,
kri, kri do zadnje kaplje, kaplje
po dolgi sivi cesti...

Za misel eno, eno le besedo,
ki znala je smrti se upreti,
obup kalila je v osvelo: Svoboda!
Svoboda je huje zadela srce kot svinčenka
morilca, ki streljal je v prsi ponosne.

Mi v lastnih srcih zidamo trdnjave...

Vedel sem — trpko bilo je spoznanje,
ki so ga žrtve odkrile,
ko smrtne so srage kropile,
že v ruši zbujene kali.
Ko človek ni človek,
ko ni več moči,
ko v kosih trga se luč raz oči,
takrat, še enkrat je med žicami ujet
zatulil in padel še v upu preklet.

Takrat so umirali bogovi —
v mislih smo jih zadušili.

Glad,
povsod glad,
glad, glad ...
Usta, usta,
prazna usta,
kot strnišča krušnih klasov
k nebu štrleč,
kruha proseč.
Kruha, kruha!
Dete v materi umira!
Kruha, kruha!
Zemlja usta lačna na stežaj odpira,
prazna usta,
votla usta,
gluha, črna, gladna usta.
Glad, glad, glad.

Gledam solzo, ki biča moža,
kot bi čvrstino ledine razrila,
kremen bi v boli na drobce zdrobila.
Ne solza ihtenja v otroških očeh —
solza moža bila je odveč.

Le ščepec srca sem iskal.
Besedo svojo.
Pogažena v prsih verno je tlela,
da želje na ustih so grenko skelele.

Kdo kriv je zločina?

Videl sem polja,
kjer je sosedova roka sejala,
da ajda čebelam v poljub bi medila.
Vsako je grudo poljubil kot stvarnik,
da roža ljubezni iz nje bi vzplamtela.
Joj, pa so krute roke ga zgrabile —
ugonobile.

Oči so stekleno strmele...

Zamrla je pesem,
oddaljena pesem piščali,
ki pel si radostno jo čredi v tišini.
Si zgubil kot drobec se v svetu širokem,
ali so krila nazaj te svobodna nosila
pred hišo domačo, pred pragom umreti?

Domači moj kraj,
svečka bela na jelki zeleni,
kdaj se bo okno odprlo v pomlad
in bela štorklja nad tabo zakroži?

Trudni smo smrti.
Leseni koraki,
stekleni pogledi,
vzdihi in prazni rokavi,
in beda in solze in beda.

Spoznal sem zaklad vseh zakladov — človeka.
O, jeklo se skrha, če prsi so složna,
plug klone v snežnih plasteh koprnjenja,
ah, kaj bi počel sam sredi življenja,
če človek še sanjam peroti odreka.
Zadet iz lastnih pušk sovražnik pada.
Razbita je čelada
in skozi jekla razbitine vzdrhtel je cvet.

Svobodna so polja, gozdovi vršijo,
še grob si slepoto odkrije z oči,
še grob ni več rob, ki ga grude dušijo,
krik talcev upornih iz tal oživi.

Daj mi rokò,
to vonjavo roko po smodniku,
daj mi ročico, moj dragi,
sanje razbite v očeh te skele
in kot krtine izrute iz zemlje,
grobovi ti srčece plačno kale.

Kaj pred ledino so nemo obstali?
Kaj plašno zarezal je plug v zemljo?
Kot bi v globinah utripov se zbal,
še iz razorov spomini vpijo:
ne dajte, zavpijte prek zemlje boleče,
odmev naj pretrese oboke neba,
s smodnikom nasilnim gore razstrelite,
ne več pojoča človeška srca.

Kot bi svinčenko iz prsi izruval,
izpoved je stekla med curkom krvi.
Težka in temna gorja usedlina
iz rane naplavlja razkosane dni.

A NDREJEVA POVEST ALI ZGODBA O ŽEGNANI VODI

Tomo Brejc

Kaj pa je to — boste rekli? Zgodba o žegnani vodi? Kje pa smo, da bomo take zgodbe brali ali celo poslušali. Še v stari Avstriji bi se namrdnili ob njih, kaj šele danes, ko vsi vemo, kako je pravzaprav s to tako imenovano »žegnano vodo«!

Počakajte — to ni navadna zgodba. Takoj vam jo povem, da ne boste nestrpni.

Prve dni januarja 1942 sem z aktivistom Andrejem prišel zgodaj zjutraj v samotno hišo na Gorenjskem, ki je stala skoraj že tik pod planinami. Izpred hiše je bil lep razgled, ne samo po dolini, temveč na vse strani. To sem ugotovil takoj, ko se je povsem zdanilo, in prevzel me je občutek varnosti. V hiši je bil predviden za naslednjo noč važnejši sestanek OF. Opazoval sem okolico in se hkrati v mislih že razgovarjal z Iskro — komandirjem partizanske patrulje, ki je imel priti na večer z nalogo, da zavaruje hišo in omogoči nemoteno delo konference. Vse je bilo v redu, le majhen gozdiček na levi strani hiše me je motil. Če bi se po kakem nesrečnem naključju Nemci priplazili v ta gozdiček, bi bili vsi skupaj izgubljeni, ker bi nas ob umiku iz hiše lahko vse pokosili s strojnicami. Ob pravočasnem opozorilu pa bi tudi mi ta gozdiček prav lahko uporabili za umik brez izgub, kajti za njim je bila majhna senožet, potem pa se je spet začel gozd in se vlekel daleč tja pod gore. Zamišljen sem stal z Andrejem ob robu gozdička, od koder je lep razgled na vse strani. Sklenila sva, da mora na tej strani stati naša straža globoko spodaj v gozdu, ne samo zato, da bi pravočasno opazila sovražnika, temveč tudi, da bi ga v primeru napada zadržala in bi se na konferenco povabljeni aktivisti ob gornjem robu gozda lahko umaknili na varno.

Rodilo se je prelepo sončno zimsko jutro. Vrnila sva se v hišo, v kateri razen hčerke ni bilo nikogar; gospodar in gospodinja sta bila še v hlevu. V prostorni kmečki sobi je bil na desno, takoj za vrati, stružnik, na levo pa visoka peč, od katere je prihajala prijetna toplota. Poleg stružnika je ležal na

klopi majhen sodček, ali kakor pravimo pri nas »putrh«. Ko sem prišel v hišo, sem ga takoj opazil, vendar me je prav malo brigalo, kaj je v njem. Ljudje v hiši so bili zanesljivi pristaši narodnoosvobodilnega gibanja in to mi je zadostovalo.

Drugače je bilo z Andrejem. Brž ko je prišel v hišo, se je spotaknil ob tisti sodček.

Potežkal ga je in ugotovil, da je poln.

»Reci mi, Ančka, kaj je v njem?« je nekoliko vznemirjeno vprašal domačo hčer, ki je stala ob peči.

»Žegnana voda,« je odgovorila ta brez obotavljanja in rahlo zardela. »Sinoči jo je oče prinesel iz doline. Danes so sveti trije kralji.«

Aha, saj res, sveti trije kralji. Sam se ne bi bil spomnil nanje. V domači vasi je bil na ta dan praznik. Pozneje, ko sem živel v tujini, sem se tega redko spomnil. To jutro me niso vznemirjali ne trije kralji in ne žegnana voda. Moje skrbi so bile posvečene konferenci, na katero sem se v mislih pripravljaj.

Težak korak od peči me je spomnil na Andreja. Temnega obraza in široko razkoračen je stal pred sodčkom in dvignil nogo, da bi z vso silo brcnil vanj.

»Kaj še ne bo konec te neumnosti?«

Zagnal sem se vanj poslednji trenutek in ga pahnil s tako silo od klopi, da se je boril z obema rokama za ravnotežje in se naposled ujel za leseno držalo stružnika.

»Si znorel ali kaj?«

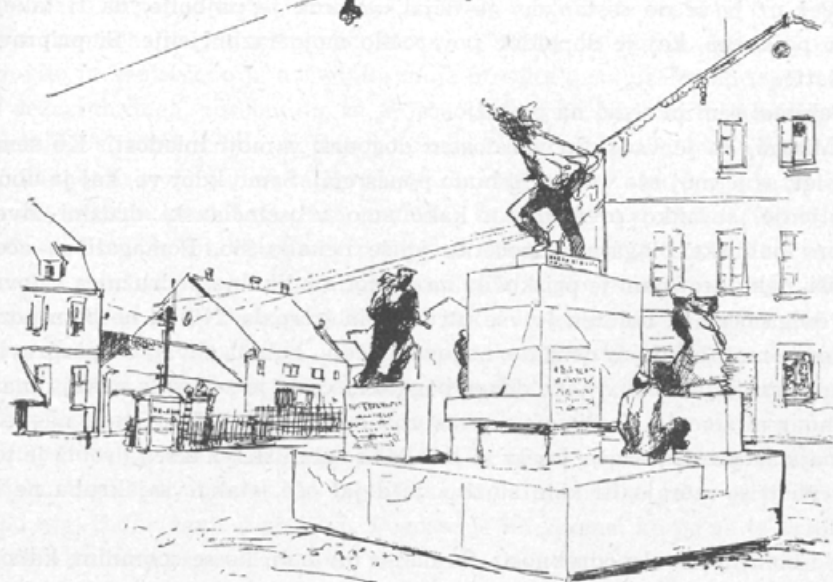
Pogledal me je, kakor bi se bil pravkar zbudil iz hude omotice, se z obema rokama prijel za glavo in molče sedel na klop pri peči.

V meni je vse vrelo. Taka drznost, taka nestrpnost v gostoljubni hiši. Oni pa tvegajo življenje, da bi nam omogočili mirno in uspešno delo in sestanek! Moje razburjenje se je mešalo s presenečenjem. Z Andrejem sva delala skupaj že več kot pol leta v skrajno težavnih ilegalnih okoliščinah v okupirani Gorenjski. Bil je zaveden sin delavskih staršev, inteligenten in dober organizator. Moje zaupanje vanj je rastlo od dne do dne. Zdaj pa naenkrat ta čudni nerazumljiv in neopravičljiv izbruh nasproti domačim, ki nam čisto brez vzroka lahko odtuji družino in postojanko, ki jo krvavo potrebujemo. Šinilo mi je v glavo, da se je z Andrejem moralo zgoditi nekaj grdega, hudega, nekaj, česar jaz ne razumem in ne poznam, a moram izvedeti, da bom vedel, kako ravnati, če se izbruh ponovi. Mimogrede sem se spomnil človeka delavca, ki me je sprejel v vrste naprednega delavskega gibanja in me vedno opozarjal, da vsak človek predstavlja miselni in duševni svet zase.

Sedel sem k prijatelju in ga prijel za roko.

»Ali si bolan, Andrej? Te boli glava?« Rahlo sem podrsal z dlanjo preko njegovega čela. Zdelo se mi je, da je vroče. Tudi oči so bile kalne, vročične.

»Ti si bolan, najbrž si se prehladil. Zadnje dni si naporno delal.«

Odkimal je: »To ni od tega.«

Toda ni me mogel prepričati. Čutil sem, da imam prav. Ta trenutek je prišel v sobo gospodar. Prosil sem ga za vroč lipov čaj z žganjem in za posteljo, da bi si Andrej malo odpočil. Bil je takoj pripravljen: »V štibeltu,« je dejal, »bomo zakurili, v njem je prazna postelja, če bo sila, ga bomo pa spravili v listnik (bunker).«

Prekrasni so bili tile naši gorski ljudje v času narodnoosvobodilne vojne in največ so topeli.

Vzel sem Andrejev daljnogled in stopil v klet.

Skozi majhno okence sem dalj časa opazoval nekatere hiše v dolini. Nobenega dogovorjenega znaka nevarnosti ni bilo. Vrnil sem se v sobo in po prstih stopil v štibelt. Andrej je spal in globoko dihal.

Sedel sem k mizi in začel urejati gradivo za sestanek.

Pozno popoldne me je Andrej poklical: »Ali bom lahko sodeloval nocoj? Bolje se počutim.«

Pogledal sem ga — res ni bil videti slab.

»Seveda boš,« sem dejal in premišljeval, kako bi ga nagovoril, da bi mi povedal, čemu se je dopoldne tako razburil. Iz te zadrege me je izvlekel sam z naglim vprašanjem, če sem morda jezen nanj zaradi njegovega čudnega obnašanja dopoldne.

»Zakaj bi bil jezen,« sem dejal, »le razumel te nisem, to je tisto!«

Vzdihnil je in se zagledal v strop.

»Pet ur je še do sestanka,« je dejal, »morda je najbolje, da ti takoj na kratko pojasnim, kaj je dopoldne povzročilo moje razburjenje. Si pripravljen poslušati?«

Pokimal sem in sedel na posteljo.

»Mislim, da je vsega kriv žalosten dogodek v moji mladosti. Ko sem bil star 6 let, se je moj oče v tovarni hudo ponesrečil. Samo kdor ve, kaj je uboštvo in trpljenje, si lahko predstavlja, kako smo v osemčlanski družini živeli s podporo bolniške blagajne. Spočetka je še nekako šlo. Pomagali so očetovi tovariši, nekajkrat nam je priskočila na pomoč sindikalna podružnica v tovarni. Toda dolga očetova bolezen je vse utrudila in izčrpala. Nikoli ne bom pozabil, kako se je mati borila za družino, negovala očeta, kuhala, šivala in pospravljala, hodila pospravljat tudi v neko drugo bogato hišo, da je zaslužila nekaj dinarjev. In vendar ni zmogla. Jedli smo pravzaprav le enkrat na dan. Otrok nas je bilo šest, najstarejša, Katica, je imela 11 let. Lahko si misliš, kakšen drobiž je to bil. »Starejši trije morajo iti kam služiti,« je dejal oče, »tako vsaj kruha ne bodo stradali.«

Ne bom našteval podrobnosti. Še danes me boli, ko se spomnim, kako sem odhajal od hiše. Sprejel me je bogat kmet v Podgori. Ajda je cvetela, ko sva šla z materjo k mojemu gospodarju. Vem, da sva ves čas oba jokala, kakor bi slutila nesrečo. Ko se je mati poslavljala, se je v meni vse zlomilo. Oklenil sem se je tako tesno, da so me morali odtrgati od nje. Saj mi je bilo komaj šest let. Spominjam se, kako je mati dvignila roke in prosila domače, naj bodo dobri z menoj. Nato je odšla. Prve dni v tej hiši od same bridkosti nisem mogel jesti, potem pa me je pridobil hlapec Bolte. Bil je to visok, močan človek, sivih las, po srcu sam otrok — danes bolj kot kdaj vem, da je bil res tak. Gospodar ga ni mogel — to sem kmalu ugotovil — čeprav sta si bila v daljnem sorodstvu, drugi domači pa so ga radi imeli.

Tega prijatelja sem se oklenil z vso svojo otroško dušo. Prihajala je jesen, jaz pa sem pasel živino na strniščih. Prve dni mi je Bolte pomagal gnati na pašo, mi pokazal mejnike in mi tudi sicer dal kopico dobrih nasvetov. Potem sem gonil živino sam.«

Prenehal je za trenutek in si prižgal cigareto. Nato je začel govoriti še bolj potih, kakor da pripoveduje sebi. Njegov pogled je oddaljen in odsoten romal nekje po stropu.

»Tiste jeseni se večkrat spomnim. Vročine ni bilo več, živina ni bezljala, temveč se je mirno pasla, jaz pa sem sedel na kakšnem obronku in največkrat sanjaril o domu. To otroško sanjarjenje me je včasih čisto prevzelo in preneslo domov, v srečne čase, ko je bil oče še zdrav in je zaslužil dovolj denarja. V mislih sem spet videl zbrano vso družino. Med nami je hodila mati radostnega

obrazu in božala zdaj enega zdaj drugega. Ko sem se zdramil, mi je bilo hudo, da bi najraje umrl. Včasih pa se mi je zazdelo, da sem prišel v pravljичen svet; krog mene so peli zvončki, sonce je razlivalo svojo zlato svetlobo čez vso dolino preko orumenelih travnikov in dreves. Še zdaj se včasih spominjam, kako čudovito in svojstveno je doživljala moja otroška duša prelestno lepoto narave. Ob deževnih dneh, posebno ko se je jesen začejala nagibati h koncu, pa mi je bilo hudo. Zjutraj je bilo hladno in v noge me je zeblo, ker sem bil bos. Komaj sem čakal, da se je živina začela pasti, da sem lahko zakuril ogenj in se ogrel.

Ko je paša prenehala, sem pomagal Bolteju krmiti živino, voziti gnoj iz hleva in čistiti konje. Spal sem z njim na senu, ko pa je pritisnil mraz, sva se preselila na pograd v hlevu. Tam je bilo lepše, toplo, ponoči me je grel še težak ovčji kožuh, ki ga je Bolte privlekel od nekje in me pokrival z njim. Ne morem ti povedati, kako sem se bil oklenil tega dobrega človeka. Tudi z živino je bil dober, govoril je z njo kot s človekom, biča ni nikoli uporabljal, pa so ga konji vseeno ubogali, kakor bi vse razumeli, kar jim je rekel.

Gospodarja sem redko videl in če sem le mogel, sem se umaknil, da se nisva srečala. Imel sem občutek, da me ne mara. Skoraj vsako jutro je hodil k maši in po njej redno zavil v gostilno. Pogosto je bil zdoma, ko pa se je vrnil, je po navadi smrdel po žganju, vpil po hiši in zmerjal domače z najgršimi besedami. Kadar je bilo zmerjanje najhujše, se je skoraj vedno prikazal Bolte, še bolj bled in resen, kot po navadi. Gospodar se je preklinjajoč umaknil. Tako je prišlo Novo leto. Dan pred sv. tremi kralji smo šli kar štirje v cerkev in prinesli domov štiri težke putrhe žegnane vode. Popoldne je gospodar poklical mene in malo deklo ter nama dejal, naj pokadiva in požegnava travnike in njive, da bodo bolje rodile, da jih bo bog obvaroval toče. Micka je nosila širok počen ionec z žerjavico, na kateri se je cvrlo kadilo, jaz pa sem stopal za njo, noseč v roki težko kanglo, polno žegnane vode, in z oljčno vejico škropil po snegu. Kdaj pa kdaj sva se ustavila, da sem si ob žerjavici malo ogrel premrle roke. Ko sva prišla v dolino, kjer sem največkrat pasel, je sonce že zahajalo, mraz je postajal vedno hujši, tako da mi je žegnana voda v kangli začela zmrzovati. Rekel sem Micki, da ne morem več škropiti, ker imam roke že čisto trde od mraza, naj domačim nič ne pove, nato pa sem zlil ostanek žegnane vode v majhen potoček, ki teče po sredini dolinice. Micka je sicer rekla, da sem storil smrtni greh, vendar je obljubila, da bo molčala. Pa ni. Dva dni pozneje je prišel v hlev gospodar. Bilo je popoldne, kmalu po kosilu. Sedel sem na stolčku in smukal jesenovo listje za ovce. Prijel me je za ovratnik, dvignil in obrnil k sebi. »Dobro me poglej, pankrt prekleti,« je dejal, »da boš pomnil, kdaj si žegnano vodo zlil v potok. Ti boš kriv, če nam bo toča stolkla žito.« Še sedaj me zazebe v duši, ko se spomnim tistega groznega pijanega obraza. Zgrabil je debel oklešček in začel z vso silo udrihati po meni, kamor je priletelo. Ubil me bo, mi je šinilo v glavo. V smrtni grozi sem začel klicati na pomoč. Takrat je

nekdo zagrabil pijanca in ga treščil nekam pod živinske jasli. Glas je bil zamolkel in težak: »Mojega otroka si ubil, zdaj bi rad še tega.« Spoznal sem Bolteja, potem pa sem izgubil zavest.

Ko sem se zavedel, sem ležal v hiši na postelji, glavo sem imel obvezano in me je strašno bolela. Ob postelji pa je vsa objokana sedela moja mati. Naenkrat je pred menoj zaživel pijani zabuhli obraz, planil sem pokonci in se skušal okleniti matere: »Beživa, ubil naju bo.« Neka topla tekočina mi je zalila obraz. Surovež mi je z okleščkom prizadel na glavi hudo rano, ki se je odprla, ko sem se dvignil. Šest tednov sem nihal med življenjem in smrtjo. Potem se je rana začela celiti in naposled sem ozdravel. Nekaj časa je bilo dobro, kmalu pa me je začela boleti glava vse tja do dvajsetega leta. Včasih so doma mislili, da bom znorel. Potem je bolečina v glavi ponehala. Kdaj pa kdaj, toda vedno bolj poredko, me kar na lepem zgrabi besna jeza, vendar le za trenutek, takoj sem spet dober. Še pred dvema letoma, prav na dan Novega leta popoldne sem v gostilni zagledal pred seboj bivšega gospodarja. Star je že in ves uničen od pijače, toda jaz sem planil nanj, ga zgrabil in tolkel z njegovo glavo ob zid. Morali so me s silo odtrgati od njega. Morda je vse to še vedno posledica tiste rane. Potipaj!« Res sem otipal na njegovi glavi dolg hrapav obrastek.

Grenkoba mi je zalila dušo.

V štibelcu je bila tema.

Stisnil sem njegovo roko in posvetil na uro: »Tri ure še lahko počivaš, te bom že poklical.«

Komandir naše patrulje je stal v veži. Stopila sva pred hišo. Nad dolino, pogreznjeno v molk in temo, so se preganjali raztrgani megleni kosmiči in med njimi so se kdaj pa kdaj pojavljale luči.

Da — luči.

ZAPISKI IZ NOB NA KAMNIŠKEM

Lado Podbevšek-Mirko

Terenec Krim

Kovič Jože-Krim, rojen marca 1918 v Dobu, je bil sin delavske družine. V predvojni Jugoslaviji je bil zaposlen v tovarni »Kocjančič« na Viru kot skladiščni delavec. Vojaški rok je odslužil l. 1940. Leta 1941 so ga ujeli Nemci in ga poslali v Nemčijo. Čez nekaj mesecev se je vrnil iz ujetništva. Takoj se je povezal z organizacijo OF in začel delati za narodnoosvobodilno gibanje. Bil je zelo agilen in zvest, mnogo je tvegalo, zato se je kompromitiral in moral je v ilegalo, sicer bi ga Nemci aretirali. Ker je bil zanesljiv in se je pri delu odlikoval, ga je Okrožni komite Kamniškega okrožja postavil za sekretarja 3. sektorja, ki je obsegal Blagovico, Češnjice in Št. Ožbolt do Trojan.

Na teren Blagovica je prišel septembra l. 1943. Njegova naloga je bila, organizirati teren, po vseh vaseh postaviti odbore, skrbeti za boljšo povezavo z vojsko in njeno prehrano. Postal je tudi član Okrajnega komiteja Lukovica. Po kurirski zvezi je prišel najprej v Lipo k Vovku, od tam pa v Vošče k Močniku Janezu-Božu (Hačinu). Pri tej hiši so bili že od l. 1941 povezani z vojsko, kasneje, vse do osvoboditve, pa je bila tudi center političnega delovanja za ta kraj.

Krima je privedla do Vovka domača hči Merica, ki je v Lipo nosila partizansko pošto. Prišel je ravno h kosilu. Prvi hip se je zdel domačim nekako odljuden in vase zaprt. Popoldne je bil ves čas doma pri gospodinjki Ivani. Naslednji dan je pomagal izkopavati krompir na njivi blizu gozda. Počasi so se ga navadili, zdel se jim je bolj priljuden in kmalu so pozabili na prve vtise.

Zvečer je prišel terenec za mladinsko organizacijo Kocjančič Vilko-Dušan. Prinesel je meso in mati je pripravljala večerjo. Tisti večer je prišla tudi obveščevalka Pestotnik Mija iz Zgornjih Lok. Vsi so bili dobre volje in so začeli prepevati. Led je bil prebit. Krimovo življenje na terenu, kjer je imel pozneje toliko uspeha, se je začelo. Drugo jutro je že odšel med ljudi.

Kmalu si je pridobil zaupanje. Znal je ravnati z mladino in starejšimi ljudmi. Bil je vedno dobre volje in nasmejan. Tak se je navadno vračal tudi

k Hačinu. Vzljubili so ga. Kadar je odhajal na nevarno pot, jih je skrbelo zanj, ko se je vrnil, so si oddahnili.

Tako so skrbeli zanj, ga spoštovali in ljubili aktivisti vsega sektorja. Zaupali so mu, ga imeli za poštenjaka in radi izvrševali njegova navodila. Posebno priljubljen je bil med mladino. Njegovi sestanki so bili zanimivi, živahni in uspešni. Rad je z mladino zapel in se pošalil, toda popuščanja pri njem ni bilo in delo je moralo biti izvršeno natančno in hitro.

Njegovo delo je bilo težavno in združeno z raznimi nevarnostmi. V Blagovici je bila precej utrjena žandarmerijska postojanka in Nemci so nenehno vohali po vaseh ter nastavljali zasede. Na žalost so imeli tudi nekaj domačih podkupljenih vohunov, ki so skušali ljudi in zasledovali delo aktivistov.

Take in podobne ovire pa niso zavrle Krimovega delovanja in aktivnosti. Mreža aktivistov se je nenehno večala in na terenu so nastajale vedno nove organizacije. V raznih odborih so sodelovali vsi: od šolarjev do osivelih starcev. Obveščali so, zbirali hrano, opravljali propagandne akcije, skrbeli za ranjence in politično aktivizirali ljudstvo. Odpor zoper okupatorje je rastel iz dneva v dan. Z vsakim novim zločinom ali požigom, s katerim so sovražniki mislili zastrašiti ljudstvo, so le povečali sovraštvo, odpor in nezaupanje do nemške oblasti.

Krim je mnogokrat le za las ušel nevarnosti, toda znal se je spretno umikati in nikoli ni izgubil prisotnosti. Bil je vsestransko previden. Ljudi ni rad spravljal v nevarnost, zato je tudi svojo pisarno večkrat menjal. Največ se je zadrževal v Voščah pri Hačinu, v Lipi pri Vovku, v Zgornjih Lokah pri Mlakarju in na Velikem Jelniku pri Polkovih. Polkova hiša je bila komaj petnajst minut oddaljena od orožniške postojanke. Kljub temu so bili pri tej hiši in v vsej vasi, ki šteje pet hiš, nenehno povezani s partizanskim gibanjem. Zbirali so hrano, negovali ranjence, obveščali aktiviste in somišljenike OF, organizirali sestanke.

Pri Polkovih je imel Krim svojo delovno sobo v majhni kamrici poleg velike sobe v nadstropju. Sobica ima proti zahodu zamreženo okno. Vrata vodijo iz velike sobe, od vzhodne strani pa ni videti, da bi bil tu še kak prostor, ker je v vogalu dimnica, naprej pa velik temen prostor za razno šaro. Kadar je Krim prišel, so v veliki sobi odmaknili omaro, ki je zakrivala vrata v kamro. Nato so omaro povlekli nazaj in bil je ujet kakor ptiček v kletki.

V tej sobici je delal cele dneve. Mnogokrat so okrog hiše hodili Nemci, on pa jih je lahko opazoval skozi okno. Nekaj časa so se on in domači počutili kar varne. Toda ko so Nemci začeli delati natančnejše preiskave, jih je jelo skrbeti, da bi le ne izvohali njihovega skrivališča. Če bi šteli okna ali pa v sobi preiskavali stene, bi sobico z lahkoto našli.

Neko jutro, ko je Krim ravno pozajtrkoval, je domači pes divje zalajal. Takoj so vsi vedeli, da nekaj ni v redu. Krim je planil po stopnicah. Za njim je

hitela mati Marija in v teku zgrabila metlo, da bi ne vzbudila suma, če bi jo Nemci dobili v zgornjih prostorih. Oče Blaž je stopil na vežni prag. Okrog hiše je bilo polno zelencev.

Oče ni pokazal razburjenosti, le na srce mu je legla huda mora. Še iz prve svetovne vojne je znal malo nemški. Začel se je z vojaki pogovarjati. Ko so priropotali v hišo, jim je naglo ponudil žganja. Natakal je kozarec za kozarcem. Še vedno je bil miren. Ta dan so prišli Nemci z namenom, da preiščejo vsak

*Tov. Kovič Jože-Krim
sekretar
Okr. komiteja
Domžale*

kot v hiši. Oče je slutil to že iz njihovega obnašanja. Skrivaj se je ozrl na stopnice, ki so vodile v nadstropje. Mati je že pometala zgornji del stopnic; vedel je, da je zgoraj v redu.

Nemci niso opazili nič sumljivega, a kljub temu so se razpršili po vseh prostorih. Suvali so s čevlji ob tla, z bajoneti trkali na stene in pregledali vsak kot. Preiskali so tudi klet in svinjake. S tistimi, ki so šli v zgornje prostore, je šel tudi oče. Spomnil se je, da ima v omari, ki je zaslanjala vrata v Krimovo skrivališče še stekleničko borovničevca. Odprl je omaro in natočil. Nemci so slastno pili, kajti borovničevca je žganje, ki mu ni enakega. Očetu se je nekoliko tresla roka, toda Nemci tega niso več opazili, bili so že okajeni. Smejali so se in tapljali očeta po rami. Eden je celo odložil puško na okensko polico in jo tamkaj pozabil. Ko je bil že na dvorišču, se je vrnil ponjo in motovilil z njo kakor staro govedo.

Krim je vtem preživiljal hude trenutke. Ko je zaslišal udarce na steno, mu je postalo jasno, da opravljajo sovražniki temeljito preiskavo. Pripravljen je bil na vse. Stal je za vrati. Prvi, ki bi odmaknil omaro, bi padel in zanesljivo še

kateri, toda on bi se ne mogel rešiti, to je dobro vedel. Žal mu je bilo dobre družine, če bi tako žalostno propadla. Minute so bile neznansko dolge in zdelo se mu je, da je zid, ki ga loči od smrtnih sovražnikov, vedno tanjši, da se bodo zdaj zdaj pogledali v oči. Kako bi streljal, streljal... Pobil bi vse te živali brez duše in brez srca, ki se košatijo na tuji zemlji kakor požrešna golazen. Toda moral je mirovati, niti dihati ni smel glasno, moral se je vdati v igro usode.

Žganje ter očetova in materina hladnokrvnost so storili svoje. Nemci so odšli brez najmanjšega suma.

Ko je nevarnost minila, sta oče in mati pohitela h Krimu. Nasmehnili so se drug drugemu in se v srcih še bolj zblížali. Bili pa so blede in prepadli, saj sta šli pravkar mimo njih groza in smrt.

Nekaj tednov kasneje je nesel Krim skozi Kranje brdo polno aktovko partizanske literature. Nenadoma je zagledal pred seboj vse polno Nemcev. Kaj storiti? Prvi hip je mislil skočiti čez bližnji jarek in nato po vrtu do žive meje ob kolovozu. Toda zelenci so mu bili že tako blizu, da bi težko ušel. Ostala mu je samo še ena možnost: ohraniti popolno hladnokrvnost. Oblečen je bil civilno, nosil je lep telovnik, dolge hlače, svetle čevlje in veliko agentsko aktovko. V desnem žepu je stiskal na strel pripravljeno pištolo.

»Kar bo, pa bo,« si je mislil in jim brezbržno korakal naproti.

Nemci so ga ustavili in vprašali kdo da je in kam gre. Odgovoril jim je, da pri kmetih pobira davke. Spričo tega, da je bil na videz res podoben davčnemu izterjevalcu, so mu verjeli in ga niso niti legitimirali niti preiskali.

Nekateri vaščani pa so trdi od strahu gledali skozi okna, kakšno bo to srečanje. Krima so vsi dobro poznali in ker so ga imeli radi, so v strahu čakali, kaj se bo zgodilo. Ko so videli, da se je vse srečno izteklo, so se zadovoljni vrnili na delo.

Krim se je zavedel nevarnosti, v kateri je bil šele potem, ko je izginil Nemcem izpred oči. Noge so se mu zašibile in po vsem telesu je začutil neko do tedaj neznano slabost. Krenil je proti Lipi.

Take in podobne dogodke je doživljal dan za dnem. Včasih je sovražnikom skoraj padel v zasedo, toda vedno se je spretno umaknil. Ni bil strahopeten in pripravljen je bil na vse, čeprav je silno želel dočakati svobodo, saj ga je čakala doma žena z dvema majhnima, ljubkima hčerkama.

Hačinova hiša

Močnik Janez-Božo in njegova družina so v mnogih nevarnih in hudih trenutkih s svojo predanostjo in hladnokrvnostjo številnim partizanom rešili življenje. V njegovo hišo je razen Krima zahajalo še mnogo drugih ilegalcev. Imeli so razne sestanke in zveze pa tudi marsikateri ranjenec se je zatekel pod

Hačinovo streho. Mnogokrat se je zgodilo, da so skrivali v hiši več partizanov, ko so Nemci delali preiskavo. Srečno naključje pa je hotelo, da niso nikogar dobili, čeprav so včasih le za las ušli nesreči.

Bilo je januarja 1. 1944. Na Okrajnem odboru Lukovica je bila določena Jančič Anica-Olga, da prevzame mladinsko organizacijo na sektorju Blagovica. Delo ji je imel izročiti Kocjančič Vilko-Dušan. Javka je bila določena pri Hačinu.

Ob dogovorjenem času, bilo je dopoldne, je Olga prišla k Hačinu. Z njo je bil majhen partizanček, desetletni Podbevšek Janko-Poldek. Dušan je že čakal. Pogovarjala sta se v sobi, kjer ji je izročil delo. Nato jo je povabil ven, da bi ji nemoteno razložil seznam, v katerem so bila partizanska imena najboljših mladink. Za to pa že ni bilo več časa. Olga, ki je bila že prej nekako nemirna, je pogledala po klancu navzdol in zagledala Švabe.

Dušan je hitro skočil pod Vorkovo hišo in mislil zbežati po vrtu. Sredi vrta pa je padel, zadet v hrbet. Bil je takoj mrtev.

Žandar Celi, ki ga je ustrelil, je zavpil: »Halt, ein Bandit ist geschossen!« Vsi Nemci so tekli k njemu. Olga in Poldek sta se medtem hitro umaknila v Hačinovo hišo. Pri zgornjih vratih ju je srečal Celi, ki je že pritekel okrog hiše, a je nato zopet odšel na spodnjo stran k drugim, ki so stali okrog ustrelenega Dušana.

Hačinovi takrat še niso imeli nobenega bunkerja. Kaj zdaj? Obetala se je temeljita preiskava. Drugega izhoda ni bilo, kakor skriti se nekje v hiši. Mati je poslala Olgo z otrokom na podstrešje. Tam ni bilo nobenega posebnega skrivališča. Poleg line, ki je bila obrnjena na dvorišče, pa je bil prostor, ki s podstrešnih stopnic ni bil opazen. Videl bi ga le tedaj, če bi stopil na debel podstrešni tram. Olga in Poldek sta se ulegla k lini. Tedaj je prilezel iz slame še partizan Boltežar, ker v slami tudi ni bilo varno. Vedeli so, da je njihovo življenje postavljeno na kocko. Zmenili so se, da bodo poskakali skozi lino, če jih Nemci ugledajo. Prva bi skočila Olga, nato Poldek in nazadnje Boltežar. Sklenili so, da živih ne smejo dobiti.

Švabi so se kmalu vrnili proti Hačinovi hiši. Božo je dobro vedel, da njemu, družini in skritim partizanom preti smrtna nevarnost. Premagal se je in se naredil brezbriznega. Vrgel je na rame koš ter požvižgaval okoli hiše. Nemci so začeli vpiti in Boža spraševati, kje je bil bandit, ki so ga ustrelili. Trdili so, da je bil pri njem skrit in mu grozili, da ga bodo ustrelili in hišo zažgali, če ne prizna in ne pove, kje so še drugi banditi.

Božo se ni dal prestrašiti. Odvrnil jim je, da lahko vse preiščejo, izselijo in požgejo, če bodo kaj našli. Kakor da ga vse skupaj prav malo zanima, je začel ponovno žvižgati.

Vojaki so preiskavali hišo, hlev in skedenj. Pregledali so vse kote, slamo in seno pa preteptali in preluknjali s palicami. V sobi so pestili Krkovčevo

Minko, ki je malo prej, toda že prepozno prinesla obvestilo. Izgovorila se je kar dobro. Tedaj je prišel Celi, ki je prej videl Olgo in Poldka. Hotel je vedeti, kje sta. Vsi so zatrjevali, da ni bilo nikogar in da je bila ~~ta~~ najbrž Krkovčeva Minka ter Vorkov otrok, ki je bil pri njej na dvorišču. Celi se ni dal prepričati. Trdil je, da je bila ona črna in čisto drugače oblečena ter da morata biti ona in otrok nekje v hiši, če se nista vdrla v zemljo. Drugi Nemci se niso posebno zanimali za dekle in otroka, poglavitno pozornost so posvečali ustreljenemu Dušanu. Vendar so začeli ponovno in še natančneje preiskovati vsak kotiček.

Olga, Poldek in Boltežar so medtem nepremično ležali na podstrešju in se niso upali niti premakniti. Čez čas sta dva Nemca prav po tiho prišla po stopnicah. Če bi bila stopila še na tram, bi jih takoj videla. Niti dihati si niso upali. Nekaj časa sta tiho stala, nato je eden hrupno odštorkljal po stopnicah navzdol, drugi pa negibno obstal na mestu. Olga je zaslišala njegovo dihanje. Z očmi je opozorila Poldka in Boltežarja, da je Švaba še tu. Z vso silo so zadrževali dihanje. Mraz jih je spreletaval po vsem telesu in zdelo se jim je, da Švaba sliši bitje njihovih src. Dolgo je tako stal na mestu. Slišali so samo njegovo dihanje. Trenutki so se vlekli v neskončnost. Naposled se je premaknil in odšel po stopnicah. Tedaj se jim je odvalil kamen s srca in svobodno so zadihali. Slišali so, da je Nemec spodaj rekel: »Nichts Banditen!« Nato so se vojaki še nekaj časa prerekali, pobrali Dušanu vse papirje, potem pa naglo odšli v dolino.

Hačinovi, Olga, Poldek in Boltežar so si po odhodu Nemcev globoko oddahnili. Zelo hudo pa jim je bilo zaradi nesrečnega Dušana in niso se mogli sprijazniti z mislijo, da ga ne bo več med njimi.

Zvečer so Olga, Poldek in Boltežar odšli proti Vrh. Še vedno se niso čutili varne. Na vsakem križpotju so metali naprej kamenčke in oprezovali, če ni kake zasede. Boltežar je ostal pri Matjoževcu, Olga in Poldek pa sta krenila proti Zlatemu polju. Prenočila sta v gozdu na smrekovih vejah, brez odeje, še vsa trepetajoča in prevzeta od prestanega strahu.

Drugi dan so Nemci zopet prišli v Vošče. Pod njihovim nadzorstvom je moral сосед Resnik peljati Dušana v Blagovico. Pokopali so ga na smetišču za pokopališkim zidom. Ljudje se niso smeli ustavljati ob grobu, ki so ga izravnali in zabrisali s plevelom. Večkrat pa je neznana roka položila nanj lep šopek ali venec in ljudje so gledali to cvetje s tihim zadovoljstvom. Po osvoboditvi so Dušana njegovi domači prepeljali na pokopališče v Moravče.

Partizanski miting

Partizani so med NOB neprestano iskali novih načinov, da bi vzbudili v ljudeh narodno zavest in potrebo po aktivnejšem sodelovanju s partizansko vojsko. K temu so sodili tudi partizanski mitingi. Pripraviti partizanski miting

ni bilo lahko; za to je bila potrebna dobra obveščevalna mreža ali pa oborožene partizanske enote. Obveščevalno mrežo so uporabljali predvsem terenci, medtem ko se je vojska lahko zavarovala z oboroženo silo. Že prvi mitingi so pokazali velike uspehe. Ker so sovražniki že od začetka okupacije zatirali slovensko besedo ter vsako kulturno udejstvovanje in je ljudstvo z bolečino prenašalo to duševno praznino, se je mitingov oklenilo z ljubeznijo, zaupanjem in borbenostjo.

Po zasedanju SNOS v Črnomlju, so terenci pripravili po vaseh več mitingov. Ti mitingi so imeli še poseben namen, priprave na volitve v NOO. Tudi na področju 3. sektorja so spomladi l. 1944 pripravljali miting. Organizirali so ga terenci: Krim, Lado, Mica, Jovo in Zore. Priprave po vaseh so bile tajne. Vaške mladinke so pletle vence, risale parole in se učile partizanskih pesmi. Pionirji so z veliko vnemo in navdušenjem pripravljali lesene puške in titovke za nastop. Ob teh skrbnih pripravah mladine in otrok, se je tudi starejših ljudi polastilo nestrpno pričakovanje in radovednost, pomešana z rahlo skrbjo, kako se bo vse to izteklo. Čeprav so za priprave vedeli le najzanesljivejši vaščani, bi se vendarle utegnil najti med njimi izdajalec. Mladina na nevarnost ni mislila. Veselila se je, da bo po dolgem času zopet enkrat javno nastopila s slovensko besedo in bo zadonela, četudi sredi gozdov, slovenska pesem.

Prostor za miting je bil določen na gozdni ravninici ob križpotju med vasmi Vrhom, Voščami in Velikim Jelnikom. V bližnji in oddaljeni okolici so postavili dobro obveščevalno zvezo, da bi se ljudje lahko pravočasno razšli, če bi prihajal sovražnik. Tudi nekaj partizanskih borcev je bilo v bližnjih vaseh.

Dve uri pred začetkom mitinga so šli določeni mladinci in mladinke po okoliških vaseh vabit vse poštene ljudi, da se udeleže mitinga. Dekleta iz Velikega Jelnika so prinesla vence, zastave in parole. V polkrogu so razobesile vence od drevesa do drevesa, vmes zataknille zastavice, na drevesa pa nalepile napise z gesli: ŽIVELA OF! SMRT FAŠIZMU — SVOBODO NARODU! ŽIVELA LJUDSKA OBLAST! ŽIVEL TOVARIŠ TITO! ŽIVELA REPUBLIKA! VSI V PARTIZANE!

Ob določeni uri so od vseh strani začeli prihajati ljudje, stari in mladi. Nekateri, posebno mladi, so prihajali veselo, brez strahu, drugi bolj oprezno s trohico nezaupanja, če morda ne zagledajo koga, ki bi jim bil nevaren. Res so prihajali tudi taki, ki doslej še niso sodelovali v OF. Povabili so jih zato, da bi se seznanili s cilji in delom aktivistov ter se pridružili osvobodilnemu gibanju. Nezaupanje, ki se je v začetku kazalo na nekaterih obrazih, je izginilo kakor oblaček, ki ga razpodi veter na vse strani, ko so spoznali, da v vsej okolici skoraj ni hiše, ki bi ne bila zastopana. Stiskali so si roke in se pogovarjali o zadnjih borbah ter o političnih dogodkih. Vprašanja gospodarjenja in domačih skrbi so bila potisnjena v ozadje in nihče ni mislil na to.

Poglavitni organizator in govornik na tem mitingu je bil tov. Krim, kot sekretar tega sektorja in član Okrajnega komiteja Lukovica. Govoril je

navdušeno in prepričljivo. Ljudje so ga z zanimanjem poslušali in kdaj pa kdaj s ploskanjem in vzkliki pritrjevali njegovim besedam.

Nenadoma se je iz mladih otroških grl oglasila pesem:

Slovenci kremeniti

Prikorakala je četica pionirjev z lesenimi puškami na ramah in titovkami na glavah. Tov. Krim je prekinil govor in ko so odpeli, so se pionirčki disciplinirano postavili v polkrog okoli govornika, ki je stal na smrekovem štoru.

V nadaljnjem govoru je Krim posebno poudaril, da morajo vse organizacije pomagati druga drugi, biti enotne, tajne in naj široko razpredejo obveščevalno službo. Pomagati je treba vsakomur, ki je v potrebi in varovati drug drugega. Posebno skrb pa je treba nuditi ranjencem, katerih je bilo zaradi pogostnih borb vedno več.

Po končanem govoru je nastopila mladina z različnimi recitacijami in petjem. Vsi ilegalci so se pomešali med navzoče, tov. Lado in Jovo pa sta se pridružila mladini in zapela z njo, da je zadonelo daleč po dolinah in so se nekateri plaho ozirali v smer, kjer je stala sovražna postojanka.

»Slišali nas bodo!« so se spogledovali. Toda v hipu jih je pesem tako prevzela, da so pozabili na nevarnost in še sami zapeli z mladino.

Sovražniki niso slišali in tudi zvedeli niso nič o mitingu. Ljudje so bili pametni in so molčali. Izdajalca ni bilo med njimi. Bili so zadovoljni in navdušeni, v srcih so sklenili z vsemi silami pomagati partizanom in tudi v nevarnosti zvesto stati na njihovi strani.

Miting je dosegel svoj namen: dati ljudem vero v moč partizanske oblasti, pritegniti čimveč ljudi, prepričati omahljivce, hkrati pa že nekako pripraviti ljudi na volitve v NOO.

Organizatorji mitinga so priskrbeli za zaključek tudi nekaj za smeh in dobro voljo. Uprizorili so burko, kako izdajalec zaide k partizanom, prepričan, da je prišel med nemško policijo in raztrgance.

Še dolgo so krožile po vaseh govorice, kako lepo je bilo in marsikdo je poslej odločneje in z večjim zaupanjem delal za osvobodilno gibanje.

Izdajalec Izlakar

Pozimi leta 1944/45 so bile nemške hajke vedno hujše in pogostnejše. Čimbolj se je bližala vzhodna fronta, tem manjši teritorij so imeli Nemci na razpolago in tem več jih je bilo v naših krajih. V tej poslednji zimi je bilo pri nas že pravo zaledje fronte. Od Beograda je širila naša vojska osvobodjeno

ozemlje in vedno silneje napadala sovražnike. Krim in njegovi sodelavci se niso več upali shajati in zadrževati v hišah, da ne bi preveč ogrožali varnosti svojih privrženecv, zato so sklenili narediti bunker. Zanj so izbrali prostor v gozdu med Voščami in Vel. Jelnikom ob potoku Jelniščici. Do bunkerja je bil dohod po potočku, da so pozimi lahko zakrili sledove. Bunker so delali Hačinovi in Vorkovi ob pomoči terencev. Delali so ga skrivaj, da niti najzanesljivejši aktivisti niso vedeli zanj.

Ko je Krim spravil v bunker vse pisarniške potrebščine in za silo opremil ležišča, se je počutil pri delu mnogo bolj varnega. Posebno dobro mu je delo, ker tu ni bil nihče ogrožen zaradi njega. V tem bunkerju je potem delal, dokler ni doživel tragedije, kakršna je v tej poslednji, za naše partizane najhujši zimi, mnogim pretrgala nit življenja.

Bunker je bil pred legalci dobro zavarovan, toda ilegalce sta Krim in Božo le sprejemala v svoje zavetje. K njima so se zatekli: Srebot Zvone-Strnad, Bevk Ivanka-Mica, Hrovat Franc, Grilj Slavko-Brdavs, Stražar Ivan-Silvo, Hribar Ignac-Domine in Izlakar Mirko.

Izlakar Mirko do tovarišev ni bil iskren. Vedno je iskal vzroke, da bi se prepiral z njimi. Polagoma so postali nezaupljivi. Razdor se je tako zaostрил, da so mu vzeli puško. Bil je razkačen in dne 9. marca je odšel iz bunkerja ter se ni več vrnil. Zvečer je prišel na Veliki Jelnik k Silišniku in Glasu. Dobro so ga poznali, ker je bil že večkrat pri njih in tudi pri drugih hišah. Prosil je za koš in kramp, češ da si bo izkopal svoj bunker, ker se s tovariši ne razume. Verjeli so mu in mu dali, za kar je prosil. Naslednji dan pa je s košem na rami odšel v Št. Vid pri Lukovici na belogardistično postojanko in tam izdal svoje tovariše.

Krim in njegovi tovariši se po Izlakarjevem odhodu niso več počutili tako varni. Mislili so že zapustiti bunker in si drugje iskati zavetja. Ko pa so na Velikem Jelniku zvedeli, da si Izlakar koplje svoj bunker, se jim je zaupanje nekoliko povrnilo: Toda bridko so se motili.

* * *

Dne 14. marca 1945 ob sedmih zjutraj je Izlakar Mirko pripeljal belogardiste v neposredno bližino Hačinovega bunkerja. V bunkerju so bili: Kerč Jože-Krim, njegov kurir Stražar Ivan-Silvo, ranjenec Jurjev Slavko-Brdavs in kurir Hrovat Franc. Vsi so bili izmučeni in neprespani, ker so vso noč nosili ranjence. Brdavs in Hrovat sta bila to jutro prvič v tem bunkerju. Prišli so ob petih zjutraj z namenom, da si nekoliko odpočijejo.

Ko so belogardisti bunker od vseh strani dobro obkolili, so iz bližine nekaj metrov prvič ustrelili. Krim in drugi trije tovariši so bili popolnoma iznenadeni. Prvi hip niso vedeli, kaj bi. Nato je Krim planil iz bunkerja po grapi navzdol in se hotel skriti v goščavi. Bil je drzen, ker se mu je že večkrat

posrečilo iztrgati se iz sovražnikovih krempljev. Le malo je manjkalo, samo nekaj korakov, pa bi bil utekel. Toda to pot mu sreča ni bila naklonjena, strel ga je zadel v nogo in nato so ga ujeli.

Ko sta Silvo in Brdavs videla, kaj se je zgodilo s Krimom, nista hotela iz bunkerja. Streljala sta toliko časa, dokler sta imela kaj streliva. Kmalu pa sta spoznala, da je vsak upor zaman. Bila sta že oba hudo ranjena, sovražniki pa so vedno besneje obstreljavali bunker. Ker sta videla, da ni izhoda, sta se hrabra tovariša ustrelila.

Nastala je tišina. Belogardisti so partizane pozivali, naj se vdajo. Kurir Hrovat je stopil iz bunkerja in se jim vdal. Nato so mu ukazali, naj spravi iz bunkerja mrtva tovariša. Bili so podivjani in nenasitni. Mrtvih niso pustili v miru, zasmehovali so ju in mesarili njuni trupli.

* * *

Kakih tri sto metrov stran od Hačinovega bunkerja sta v zasilni jami ležala ranjena partizana Jože in Lado. Prinesli so ju z Dolgega brda, kjer sta bila v borbi z Nemci ranjena, eden v ramo, drugi v nogo. Jama je bila izkopana na gozdni strmini med majhnimi smrečicami, ki so zakrivale vhod. Bila je ozka in prekratka, tako da ranjenca nista mogla popolnoma zravnati nog. Stene so bile oprte s preperelimi koli in obite s trhlimi deskami. Kdaj pa kdaj so se usipale na ranjenca kepice zlepljene prsti. Kadar je deževalo, so drobne kapljice polzele po stenah in močile slamo, na kateri sta ležala. Večkrat so ju mučile hude bolečine. V takih trenutkih sta tolažila drug drugega. Zdravnika takrat ni bilo v bližini, prevažoval ju je Krim. Za hrano so skrbeli Hačinovi in Vorkovi iz Vošč ter Polkovi iz Velikega Jelnika. Bila sta preprosta in dobra fanta, vsako pomoč sta sprejemala z veliko hvaležnostjo.

Tisto jutro, ko so ob Hačinovem bunkerju počili prvi strelji, sta bila Jože in Lado prepričana, da sta izgubljena. Vedela sta, da nista dobro zavarovana. Komaj dva koraka pod njunim skrivališčem je vodila čez hrib skoraj izhojena stezica. Že preden so počili strelji, sta slišala korake in videla ogorek cigarete. Takrat še nista vedela, če so partizani ali Nemci. Ko pa sta zaslišala strele in kmalu nato še vpitje, sta spoznala, kaj se godi. Pričakovala sta, da bodo belogardisti preiskali ves gozd; a njuno skrivališče ni bilo težko najti. Minute so tekale neznansko počasi in živci so bili napeti kakor strune. Kadar je zafrfotala ptica ali če je padel na tla storž, jima je trznilo po vsem telesu kakor bolečina, ki se naglo rodi in zopet izgine. Tako sta se mučila v napetem pričakovanju še dolgo potem, ko je v gozdu nastala tišina in so belogardisti, nasičeni krvi in zadovoljni z dobljenim plenom, odšli nazaj v svoje gadje gnezdo.

Zvečer, ko so ljudje videli, da je nevarnost minila in da so sovražniki odšli, so obiskali kraj zločina. Nudil se jim je grozen prizor. Silvo in Brdavs sta ležala na tleh poleg požganega bunkerja. Bila sta raztrgana in razmesarjena,

posebno po nogah in glavah. Hujše znake mučenja je imel Brdavs. Noge so mu bile vse izmaličene in na glavi mu je zevala globoka rana. Po tleh, obleki in odejah je bilo polno krvi. Sredi bunkerja je bil kupček ožganega krompirja in žlice. Lonci in skodelice so bili razmetani in pobiti. Na tleh je ležalo še nekaj tlečih desk in tramov ter razmetana pločevina. Z žalostnimi srci so se vaščani približali žrtvama; ju umili, dostojno oblekli in položili na mehki mah.

Per Miha-Vork se je spomnil tudi Jožeta in Lada in ju obvestil o vsem, kar se je zgodilo. Posebno ju je potrla vest, da so belogardisti ujeli Krima. Vedela sta, da ga ne čaka nič dobrega in zato jima je bilo hudo. V času, ko je skrbel zanju, se jima je priljubil in spoznala sta, da se skriva v njem dobra duša.

Naslednji dan sta Silvo in Brdavs do večera ležala pod bogatimi krošnjami dreves, kamor so ju, namesto na mrtvaški oder, položile ljubeče roke svojcev in prijateljev. Ljudje iz bližnjih vasi so prihajali na kraj zločina, da se poslove od nesrečnih žrtev. Pripravljali so se na pogreb, ki naj bi bil v noči od 15. na 16. marec. Krsti je delal Katretov France iz Prilesja. O mraku so jih nekateri drzni aktivisti prinesli skozi Zlatenek in Veliki Jelnik do mrtvih partizanov. Ko se je popolnoma stemnilo, je bilo že vse pripravljeno za pogreb. Svojci žrtev in mladinke iz Vošč so prinesli lepe vence. Ko so se pogrebci zbrali pri mrtvih tovariših, da ju poslednjič vidijo in se poslove od njiju, ni nobeno oko ostalo suho. Že nenavaden pogreb v gozdu, noč, samota in čudni sledovi zločina so navzočim napolnili srca z grenko bolečino. Obup in žalost njunih domačih pa so še povečali žalostno vzdušje. Ko so oba nesrečneža položili v krsti, se je žalostni sprevod začel pomikati iz temne grape navzgor po gozdu. Poslednji dom ju je čakal na pokopališču na Češnjicah, kjer ni bilo sovražnikov, da bi preprečili pokop. Pot do tja pa je bila dolga in naporna. Krste so nesli kmetje iz bližnjih vasi in mladinka Drolc Lojzka. Sprevod se je počasi pomikal po strmih poteh, kamenju in temnih globelih. Marsikomu je od utrujenosti in napora klecnila noga in omahnil korak. Nad pogrebci je zateglo in skrivnostno pošumeval gozd, kakor da poje mrtvima poslednjo uspavanko.

Na pokopališče so prišli sredi noči. Po kratkem poslovilnem govoru so nesrečna partizana pokopali.

* * *

Ko so belogardisti razmesarili žrtvi in požgali bunker, so Krima in Franca Hrovata odgnali s seboj na postojanko v Št. Vid pri Lukovici. Ustavili so se v Lukovici pri dr. Komotarju, ki je Krima obvezal. V Št. Vidu so ujetnika ločeno zaprli v kleti. Tu so posebno Krima neprestano zasliševali in mučili. Pri zaslišanjih so izsiljevali, da naj izda organizacijo Partije in OF, ker so vedeli, da je sekretar Okrajnega komiteja. Krim je priznal svojo funkcijo, ni pa hotel ničesar izdati in jim je odkrito povedal, da se je boril za osvoboditev slovenskega naroda. Zato so ga še bolj mučili. Po zaslišanjih so ga pahnili

nazaj v ječo. Sami belogardisti so se čudili, da po mučenju ni nikoli klonil, temveč je uporno prepeval partizanske pesmi. To je kasneje povedal Pestotnik Stane, ki je bil tisti čas pri belogardistih v Št. Vidu.

Ko je bil zaprt, sta ga večkrat želeli obiskati sestra Mici in žena, pa jima niso dovolili. Ljudje so pripovedovali, da sta ga smeli obiskati le hčerki, od katerih se ni in ni mogel posloviti.

Po kakih treh tednih so ga odpeljali v kamniške zapore. Tam so ga na gestapu ponovno zasliševali in strašno pretepali. Kasneje se je zvedelo, da je moral mnogo pisati. Sestra Pepca je prosila zanj na gestapu. Črnugelj-Najnar iz Črnuč ji je obljubil, da ga bodo poslali v Nemčijo na delo. Nekaj dni zatem pa so ga raztrganci bratje Zamljeni odgnali iz zapora in od takrat je izginila za njim vsaka sled.

Bolnišnici na Rovah

Ko so avgusta leta 1943 formirali na Šipku Šlandrovo brigado, je le-ta dobila od Glavnega štaba Slovenije nalog, da krene na Dolenjsko. Kmalu nato je bila kapitulacija Italije in brigada se je dobro oborožila. Potem je sodelovala z dolenjskimi partizani proti nemški ofenzivi na osvobojeno ozemlje. V teh borbah je bilo mnogo ranjencev, ki so jih zdravili že v podzemeljskih bolnišnicah. S Šlandrovo brigado je bil tudi bolničar Pirš Jože-Luka. Bolnišnice so ga posebno zanimalo, zato si jih je dobro ogledal. Imel je že precej izkušenj, ker je na Štajerskem vodil premične bolnišnice. Že na Dolenjskem je dobil od Glavnega štaba Slovenije nalogo, da take bolnišnice organizira tudi na Štajerskem.

Z brigado, ki se je vrnila v pozni jeseni leta 1943, se je vrnil tudi Luka. Takoj se je lotil svoje težavne naloge. Bila pa je tudi že velika potreba. Šlandrova brigada je začela srdito napadati nemške postojanke, jih blokirati in voditi odkrite borbe. Ranjencev, ki so jih izročali v varstvo in oskrbo zanesljivim ljudem, je bilo vedno več. Nemci in raztrganci so vedeli, da morajo nekje biti. Začeli so vedno pogosteje in temeljiteje stikati po hišah. Nastala je velika nevarnost za ranjence in družine, ki so jih oskrbovale.

Z gradnjo bolnišnice so morali pohiteti. V novembru 1943 so bolničar Luka, Žebovec Jože-Lipko, Kočar Albin in Vrenjak Slavko-Šimen pričeli delati. Prostor je bilo treba najti tam, kjer so se zanesli na pomoč ljudstva in kjer je bil pozimi mogoč dohod po vodi. Primeren kraj so izbrali ob studencu, ki teče v potok Rovščico, na desni strani ceste, ki pelje iz Radomelj proti Kolovcu. Od ceste je bil oddaljen kakih štiri sto metrov, od Rov pa petnajst minut.

Gradbeni material je dal Borc Peter, cestni nadzornik v Domžalah. Vedel je, da bo za partizansko bolnišnico, ni pa vedel, kje jo bodo gradili.

Vse gradivo so znosili po vodi in to kar podnevi. Tudi delali so podnevi. Hoteli so tako, da so bolnišnico končali v tednu dni. Vkopali so jo v breg in dobro zamaskirali. Vhod je bil zakrit z lesenimi vrati, ki so bila tudi pokrita z mahom in zelenimi rušami. Dolga je bila kake štiri metre in prav toliko široka. Tudi pitna voda je bila v njej.

Prvi ranjenci, ki so se zdravili v tej bolnišnici, so bili: Hrastar Metod iz Čemšenika pri Dobju, Grilj Slavko-Brdavs, Molč Jakob-Mohor, Kosirnik Janko-Simon, Brecejnik Janez in dva borca iz Pohorskega bataljona.

Preden so se vselili v bolnišnico, je bil Hrastar Metod nekaj časa pri Grogovcu na Rovah, nato pri Kočarju, kjer ga je zdravnik Kladvo operiral. Tovariša, ki sta prišla iz Pohorskega bataljona, pa sta bila pri zgornjem Bergantu v Dupeljnah. Vsi drugi so prišli iz borb.

V bolnišnico so prihajali vedno novi ranjenci in postala je premajhna. Sklenili so napraviti dodatno, večjo. Res so jo kmalu naredili v isti grapi, kakih sto metrov stran od prve. Ta je bila dolga šest metrov, široka pa štiri metre. Obe bolnišnici so uporabljali za paciente z lažjimi in hujšimi poškodbami. Zdravil jih je Luka kot stalni bolničar, po potrebi pa so prihajali iz IV. operativne cone zdravnik Kladvo, dr. Premrov Bogdan in dr. Kac-Mitja. Že od začetka je bila v bolnišnici tudi bolničarka Milena, kasneje pa še bolničarka Marija, doma iz Bele krajine.

Hrano so zbirali aktivisti po terenskih organizacijah in jo dostavljali do Kočarja na Rovah. Od tam jo je nosil Luka z bolniškim osebjem.

Razpoloženje ranjencev je bilo, glede na prehrano in bolniško oskrbo, sijajno. Jedli so bel kruh in imeli vsak dan meso. Kuhali so ponoči, podnevi so uživali mrzlo hrano. Nekaj časa jim je kuhala Klemenc Marija-Marjanca, kasneje pa Kosmatin Janez-Ludvik iz Zlatega polja. Sprejemali in odslavljali so vse ranjence z zavezanimi očmi. To nalogo je imel Klopčič Franc-Viktor iz Trnovč. Ob prihodu v bolnišnico so vsakega ranjenca okopali in oblekli v čisto perilo. Bolniki so bili čisti, brez vsakega mrčesa. Tiste, ki so že ozdraveli in odhajali v svoje enote ali na teren, je Viktor odpeljal malo stran od bolnišnice in se tam sprehajal z njimi sem in tja, da ni nihče vedel od kód je prišel. Nato jim je odvezal oči in jih spremil na dogovorjena mesta.

Obleke, v katerih so ranjenci prihajali, je bilo treba temeljito prečistiti. To delo je z veliko požrtvovalnostjo opravljala Kočar Marija iz Rov, žena Kočarja Janeza. Nekoč je bilo zopet treba razkužiti obleke. Ponudil se je Bunčkov Slavko-Šimen. Slavko je občutil večkrat silno domotožje, čeprav je živel blizu doma in je bil le-ta prazen. Mogoče mu je prav to še povečalo hrepenenje po domu. Večkrat je odšel domov in se vdajal občutkom osamelosti, čeprav so mu tovariši branili. Odložil se je, da bo očistil in razkužil obleke sam doma. Dne 28. januarja 1944 je oprtal okrvavljene obleke in odšel proti zapuščeni domači hiši.

Zločin pri Bunčku in Jernejevcu

Kakih trideset minut od ceste in kolovških hiš se sredi širnih gozdov razprostirata samotni kmetiji — Bunčkova in Jernejevčeva. Hiši sta bili med seboj oddaljeni kakih osem minut. Obe družini sta bili že od leta 1941 izredno naklonjeni partizanom in kasneje dali za osvoboditev velik krvni davek. Bunčkova hiša je bila v januarju 1944 že popolnoma prazna. Starše, sina, njegovo ženo in dve hčerki so okupatorji izselili, štirje sinovi pa so bili v partizanih. Pri Jernejevcu so še živeli doma.

Ko je Slavko prišel v zapuščeno domačo hišo, je zakuril krušno peč, pristavil lonce z vodo in nameraval razkužiti obleke. Oj, kako dobro mu je dela toplota domačega ognjišča, toda vesel ni mogel biti. Mislil je na mater, očeta in druge domače, ki blodijo v tujini. Grenka bolečina mu je stopila v grlo. Naglo se je lotil dela, da bi pozabil na žalost in odgnal spomine.

V Palovičah pa je bilo ravno takrat kakih dvajset raztrgancev. Zagledali so dim. Ker se hiša ni videla, so prvi hip mislili, da se dviga dim iz gozda. Med njimi pa so bili tudi domačini, ki so kaj kmalu ugotovili, da se kadi iz prazne Bunčkove hiše. Hitro so odšli tja. Obkolili so obe hiši. Tisti, ki so šli k Jernejevcu, so tam dobili harmoniko ter začeli igrati in plesati. Naenkrat so se od Bunčka zaslišali strelji. V hipu je ležala harmonika na tleh, raztrganci pa so zgrabili za orožje in stekli proti Bunčku.

Slavko jih je ugledal skozi okno. Zbežati je bilo prepozno; skriti pa se tudi ni imel kam, ker je vedel, da bodo hišo zažgali. Na mizi je imel orožje in bombe. Zgrabil je bombo in jo vrgel. Nato je začel streljati. Hotel se je prebiti in zbežati. Tedaj pa so raztrganci navalili od vseh strani s tako silo, da si ni mogel več pomagati. Padel je smrtno zadet. Mrtvega so izvlekli iz hiše, hišo pa zažgali. Kasneje so ga odpeljali v Radomlje, kjer so ga po svojem običaju dali umiti, slikati in nato pokopati za pokopališki zid.

Pri Jernejevcu so bili doma mati, sinova Ivan in Srečko, hčerka Kati in Hribar Zofka iz Dupeljn, stara štirinajst let, ki je tam služila. Slutili so, da jih ne čaka nič dobrega. V hipu so se odločili, da pobegnejo v gozd. Raztrganci so bili še vsi pri Bunčku in še je bil čas. Srečko, Ivan, Kati in Zofka so hitro zbežali in priganjali mater, ki se kar ni mogla ločiti od doma in je povezovala razne stvari v culo. Ker je le ni bilo za njimi, se je Kati vrnila ponjo. Takrat pa so se že vrnili raztrganci. Kati je še vedno upala, da bosta utekli. Zaklicala je materi, naj zbeži in stekla navzdol po pobočju proti gozdu. Toda bilo je prepozno. Zadel jo je krogla od strani skozi prsi. Še je tekla dalje in se zgubila v bližnji grapi.

Kdo ve, kaj so nato delali z materjo? Vemo samo to, da junaška žena ni ničesar izdala. Še je videla, kako se njihovo z znojem in žulji pridobljeno imetje spreminja v nič. Razbojniki so poklali prašiče, živino pognali iz hleva,

konje vpregli v vozove, nanje pa naložili, kolikor se je dalo. Stvari, ki jih niso mogli odpeljati, so razmetali po vrtu. Nato so hišo in hlev zažgali, mater pa vrgli v ogenj.

Vse to so storili v veliki naglici, ker so se bali, da jih ne bi napadli partizani. Kolovški gozdni delavci so videli, kako so jo cvrli skozi gozd in priganjali konje, da so čimprej dospeli iz hoste do ceste. Naslednji dan so se vrnili, okrepljeni z nemškimi orožniki iz Radomelj. Mislili so poloviti preostalo živino in pobrati stvari, ki so jih prejšnji dan razmetali. Toda dobili niso ničesar več, ker so že prejšnji večer vse pospravili domačini in bolniško osebje.

Kati je medtem preživljala smrtne bolečine. Ko se je zavlekla v grapo, je silno krvavela. Moči so jo polagoma zapuščale. Morilo jo je tudi hudo duševno trpljenje. Bala se je za bitje, ki ga je nosila pod srcem, za mater, brate in zaročenca. Počasi je izgubljala zavest. Sama, brez pomoči, naslonjena na breg, je počasi izkrvavela.

Katkin zaročenec Hribar Luka-Kofinarjev iz Dupelj, ki je že dolgo časa stanoval pri Jernejčevih, je ta dan sekal pri kolovških gozdnih delavcih. Katkina brata in Zofka so se zatekli k njemu. Ko so raztrganci odšli, so vsi nesrečni in žalostni iskali mater in Katico. Katice niso našli, našli pa so ostanke materinega trupla na pogorišču. Nekaj prgišč ožganih kosti in sponke za lase, je bilo vse, kar je ostalo od nje. Na tnalu so našli tudi okrvavljennož...

Zvečer so se Luka, Ivan in Srečko zatekli v bolnišnico in ostali tam kot pomožno bolniško osebje. Zofka pa je odšla domov v Dupeljne. Katico so še vedno iskali, toda brez uspeha. Šele čez teden dni jo je našel Brgantov France iz Dupelj, ki je ušel iz nemške vojske ter iskal zvezo s partizani v kolovškem gozdu. Še vedno je sedela, naslonjena na breg, okrog nje so bili sledovi krvi.

Njen zaročenec, brata, Jazbec Jože, Hribar Franc, Žebovec Jože in Vinko, so se pripravili na tih, a neizmerno žalosten pokop. Tovariš Jazbec Jože je naredil krsto in vanjo so položili nesrečno Katico ter ostanke njene matere. Pokopali so ju v cvetlični vrt poleg požgane domače hiše.

Življenje v bolnišnici pa je nemoteno teklo dalje. Prihajali so novi ranjenci in odhajali zdravi. Luka in njegovi sodelavci so delali z veliko požrtvovalnostjo in ljubeznijo. To se je poznalo tudi na pacientih. Bili so zadovoljni in iz bolnišnice so odhajali telesno in duševno okrepljeni.

Kolovška bolnišnica »Triglav«

Priprave in graditev

Dotok ranjencev je bil vedno večji in ker je bilo dolgo časa nevarno bivati na istem prostoru, so začeli pripravljati gradnjo nove, večje in vsestransko bolj izpopolnjene bolnišnice. Kraj so izbrali v vznožju Velikega vrha, po nasvetu

gozdarja Golmajerja in njegovega pomočnika Jazbeca Jožeta, ki sta dobro poznala vse grape kolovškega gozda. Ta prostor je bil zelo primeren zato, ker ima dohod po vodi, je obrnjen stran od glavne poti, kar je bilo varneje zaradi dima, v okolici, zlasti v Dupeljnah, so bili sami zanesljivi ljudje in do kraja samega ni bilo nobene javne poti.

Cesta vodi od Rov po soteski do kolovške graščine, ki stoji malo v hribu na levi strani. Od tam dalje se cesta spremeni v kolovozno pot. Kakih petnajst minut dalje od graščine so na isti strani razvaline starega kolovškega gradu, ki je pogorel leta 1650. Tu so se vodile borbe s Turki. O tem še danes pričajo na nasprotnem hribu jame, ki so jih skopali Turki za svoje utrdbe, ko so čez ozko dolinico napadali Kolovški grad. Ljudje še zdaj pravijo temu hribu Turške jame. Na Turških jamah je 31. decembra 1942 taboril Kamniški bataljon. Gozdovi, ki se raztezajo od tu dalje, so bili tudi zatočišče rokovnjačev. Kolovoz vodi nato dalje ob potoku Rovščici po kamnitih gozdnih tleh proti vznožju Velikega vrha. Kmalu se na levo odcepi pot, ki pelje proti Palovičam in nato še ena na isto stran proti Bunčku in Jernejevcu. Še malo dalje se na desno odcepi pot proti Dupeljnam, glavni kolovoz pa se spremeni v slabo gozdno pot, ki se naposled porazgubi v gozdne steze. Tu priteče izpod hriba več studencev, ki se spodaj združijo v potok Rovščico. Ob enem takih izvirov, kakih sto metrov od potoka, so se Luka in njegovi tovariši odločili narediti novo bolnišnico. Kraj je strm, skrit in zaraščen z gozdnim drevjem. Studenec jim je nudil pitno vodo. Bili so torej vsi pogoji, boljšega kraja bi ne mogli najti.

Nato so se posvetovali: Pirš Jože-Luka, zdravnik Kac-Mitja, Golmajer, Jazbec in Hribar Luka. S pripravami so začeli januarja 1944. Zima je bila izredno mila, zemlja ni bila zmrznjena, tako da se je dalo kopati. Les, ki so ga potrebovali za gradnjo, jim je preskrbel kolovški logar tovariš Golmajer, nasekali pa so ga zanesljivi aktivisti: Jazbec Jože, Hribar Franc, Brnot Andrej -Metod in Hribar Luka, vsi iz Dupeljn.

Deske je Luka zopet »organiziral« pri Borcu Petru iz Domžal in Švajgerju Ernestu, ki je bil delovodja v lesni tovarni Preserje. Ta je dal tudi dvajset kilogramov žbljev. Do Kolovca sta jih z vozom na pnevmatike vozila Tešar Janez iz Škrjančevega in Šraj Karel iz Radomelj. Tam sta jih z vozovi in konji prevzela bolničar Luka in Lipko ter jih peljala do križpotja »Štengce«. Konje in vozove sta nato vrnila. Od tam naprej pa so jih z drugimi konji in majhnimi vozovi peljali, dokler se je dalo.

Do določenega mesta je bilo še kakih šest sto metrov. Tja jih je bilo treba znositi. Desk je bilo 10 kubičnih metrov. Zaradi konspiracije so morali to delo opraviti še isto noč. Nosilo je osem ljudi po strmi, zaraščeni poti. Za tako kratek čas je bilo to ogromno delo. Na križpotju je ves čas stražil Jazbec Jože, prvič zato, da so bili varni, drugič pa zato, da so vedeli, da jih ni nihče opazil. Če bi pa le kdo prišel mimo, bi vedeli, kdo je in bi se lahko zavarovali. Delali

so vso noč brez počitka. Nekateri so že omahovali od utrujenosti, toda prenehati niso smeli. Bili so na smrt utrujeni. Rame in roke so jim bile ranjene do krvi, noge ožuljene. Kljub tolikšnemu naporu, je bil zjutraj prostor ob križpotju prazen, o deskah ni bilo niti sledu. Nato so zamaskirali vsako sled kakor tudi deske na kraju, kamor so jih znosili.

*Tov. Pirš Jože - Luka
bolničar, organizator
in upravnik
omenjenih bolnic*

Preživeli tovariši se še danes živo spominjajo, kako so bili utrujeni, ko jim je zjutraj po končanem delu tovariš Jazbec prinesel od doma izdaten zajtrk s suhim, prekajenim mesom. Jesti niso mogli, le z žganjem so se malo okrepčali.

Kopati so začeli 12. februarja, do konca meseca pa je bila bolnišnica že narejena. Kopalo je bolniško osebje. Delali so ponoči in podnevi, pod strogo stražo. Razen tega so morali redno oskrbovati še ranjence. To so bili hudi dnevi. Stalno je delalo šest ljudi, od teh tudi trije omenjeni aktivisti. Zemljo so odmetavali spodaj v breg. Jama je bila 12 m dolga in 4 m široka. Na spodnji strani je bila globoka 2 m, na zgornji pa 4 m, tako da je streha ležala položno in se ujemala z ostalo površino. Gradili so po načrtu. Iz debelih smrek so napravili ogrodje, zadaj so ga obložili z okroglimi tanjšimi smrekami, da se je lahko odtekala voda, v notranjosti pa obili z deskami. Tla so bila spodaj tudi iz okroglih brun, zgoraj pa obita z deskami. Po sredi je bila speljana voda. Streha je bila lesena, pokrita s pločevino, ki so jo prinesli iz požgane zlato-poljske cerkve. Na vrhu so nasuli 30 cm zemlje in zasadili smrečice. Vhod je bil na južni strani ob smreki, ki še sedaj stoji. Vrata so bila zbita iz desk in maskirana z rušami. Odpirala so se navzgor. Pod bolnišnico so bili odtočni kanali, speljani pod straniščem, tako da je voda vse blato sproti odnesla.

Bolnišnica je bila zgrajena po dolgem ob hribu. Od vhoda je vodil po sredini hodnik. Takoj na desno ob vходу je bilo stranišče, za njim soba, v kateri so bile enonadstropne postelje. Nato je bila operacijska soba in prostor za sanitetni material. Na levi strani hodnika je bila dolga soba, polna enonadstropnih postelj. Na vzhodni strani bolnišnice je bila v gornjem kotu nameščena kuhinja, tako da je bil prav v vogalu izpeljan dimnik v hrib pod zemljo. V spodnjem vogalu pa je bila kopalnica, ki je prebivalcem omogočala, da so lahko vzdrževali čistočo. Tovariš Luka je s svojim osebjem bolnišnico tako opremil, da je bila za takratne razmere prav udobna.

Kakih petdeset metrov od bolnišnice so zgradili na isti način udoben bunker, v katerem so imeli hrano. V njem so spali tudi tovariši pomožnega osebja. Tudi bunker je bil dobro zamaskiran, da ga ni bilo opaziti.

Selitev in življenje v bolnišnici

Konec februarja 1944, ko je bila bolnišnica popolnoma opremljena in pripravljena, so se pripravili za selitev. Bolnišnici sta bili oddaljeni uro in pol hoda. Ker je bilo več hudih ranjencev, ki bi jih bilo treba nositi, malo osebja, prtljage in hrane pa veliko, tako da bi vsega ne mogli znositi v eni noči, se je Luka odločil, da pripravi prevoz. Kočar Janez iz Rov je dal konje in voz, vozili pa so sami. Voz so uredili, kolikor se je dalo udobno, naložili hude ranjence, jim zavezali oči in jih pokrili z odejami. Tudi lažjim ranjencem so zavezali oči in jim določili spremstvo. Vseh ranjencev je bilo 39.

Opolnoči, ko je bilo vse mirno in ceste prazne, so krenili na pot. Bila je lepa zimska noč. Potok je rahlo šumljal, tu in tam se je belila krpica snega. Prav rahlo je pihal veter, kakor da jim nosi vabilo iz temnih kolovških gozdov, naj pridejo, junaki, v njegovo zavetje, ki jim ga mesta in vasi niso mogle dati. Na tej skrivnostni, težavni, a vendar tudi lepi poti jih ni nihče motil. Brez ovir in zasledovanja so prispeli v novo bolnišnico.

Ko so se ranjenci znašli v novem domu, so bili vsi srečni in veseli, ker je bilo tu mnogo bolj udobno in tudi varno. Hvaležni so bili tovarišem, ki so tako vztrajno in nesebično žrtvovali zanje toliko dni in noči. Tisto noč se je marsikomuro osorilo oko in se porodila misel, da ljudstvo, ki toliko žrtvuje za svojo svobodo, ne more propasti.

Takoj naslednji dan je bolničar Luka poslal poročilo v štab IV. operativne cone. Prišel je zdravnik Kac-Mitja. Bil je zelo zadovoljen z bolnišnico, ker tu so bile higienske razmere mnogo boljše kot v prejšnji bolnišnici in življenje znosnejše. Bolnišnica je dobila ime »TRIGLAV«.

Življenje se je zdaj v marsičem spremenilo. Bilo je mnogo bolj varno. Pri Jazbečevi hiši so postavili obveščevalno službo. Požrtvovalni Jazbec Jože

je vsako jutro prišel v bolnišnico, ki je bila oddaljena od njegove hiše kakih pet sto metrov. Redno jih je obveščal o situaciji na terenu ter jih opozoril na vsako najmanjšo nevarnost. Kadar je bilo v bližini kaj sumljivega, so temeljito zamaskirali vse dohode in molčali, tako da bi lahko šel čez bolnišnico kdorkoli, pa je ne bi opazil. Jazbec je bil že od leta 1941 vnet sodelavec za narodno-osvobodilno gibanje in lahko so se popolnoma zanesli nanj. Ravno tako sta bila ves čas aktivna in zanesljiva Hribar Franc in Brnot Andrej s svojima družinama. Pri tem pa ne smemo pozabiti, da so bili zelo požrtvovalni tudi drugi vaščani, četudi niso vedeli za vsa pota in delo svojih sosedov. V Dupeljnah so že leta 1941 organizirali vaški odbor OF, ki je bil eden najaktivnejših v Kamniškem okrožju vse do osvoboditve. Ti ljudje so tudi mnogo pripomogli, da so imeli ranjenci dobro oskrbo.

Za zbiranje hrane so postavili obširno organizacijsko mrežo. Posebno iznajdljivost je pokazal Luka, ki se je povezal celo z delavci papirnice »Količev«¹, kjer je dobival živilske karte. Tam so delavci mleli odrezke kart pod strogim nadzorstvom nemške policije. Ni pa bilo take nevarnosti, da bi se je naši aktivisti ustrašili. Izpred sovražnikovih oči so odnašali še uporabne odrezke in jih pošiljali Luku. Luka jih je nato oddal trgovcem, oni pa so potrebna živila pošiljali na zbirno mesto v Zagorico k Sinkovcu. Za prehrano iz Črnega grabna pa je bilo zbirno mesto pri Damjanu na Znojiljah (pri Veveričkah). Od tu so Luka in njegovo osebje hrano sami odnašali v bolnišnico.

Da bi imeli ranjenci čimveč in boljšo hrano, so izkoristili vsako priložnost. Nekoč so se zmenili s šoferjem, ki je bil zaposlen pri »Mlekoprometu«² v Kamniku, da bodo zaplenili vse, kar bo peljal. Šoferja so mobilizirali v nemško vojsko. Ker je bil namenjen iti v partizane, so se zmenili, da bodo tudi njega navidezno aretirali. Mleko je vozil v Kranj. Takrat so imeli v mlekarni posebno veliko zalogo. Naložil je na avtomobil sira, masla, smetane in mleka, kolikor se je dalo. Na dogovorjenem mestu, nekje v gozdu pri Lahovičah, so naši znanci avto ustavili, spremljevalce odstranili, z avtom pa krenili nazaj proti Radomljam, do Vrhola in pri kamnolomu nad Vrholami avto izpraznili. Nato so se peljali na Želodnik do opekarne. Ker je bil avto last aktivista Rodeta Mihe iz Kamnika, so ga postavili pod streho, mu vzeli akumulatorje, da bi ga kdo ne odpeljal, Rodetu pa sporočili, kje je avtomobil. Akcija je dobro uspela in ranjenci so bili zopet za nekaj časa preskrbljeni.

Da so ljudje s posebno ljubeznijo in razumevanjem skrbeli za ranjence, dokazuje tudi to, da so vsak teden dobili v bolnišnico zastoj po tri teleta, razen tega pa še jajca, pecivo, sadje in marsikaj drugega. Teleta so ljudje preko terenskih organizacij kar sami pošiljali na javke. Od tam jih je največ prignal kurir Viktor, ki je hodil na zveze. Ko se je vrnil, so ga včasih vprašali, kaj je novega zunaj. Smeje je raportiral: »Nič, tele je bilo na zvezi,« in spet so se

dobro imeli. Morala ranjencev in tudi osebja je rasla in včasih je zavladovalo pravo veselje.

Podnevi so vedno pazili, da je bil mir. Šele ponoči so se lahko sprostiti. Včasih so celo zapeli in zaigrali na harmoniko. Najbolj sta jih kratkočasila kuhar Mežnar, ki je vedno povedal kaj za šalo, in mali desetletni Podbevšek Janko-Poldek. V partizane je šel avgusta 1942 z materjo, ko so jim Nemci požgali dom. Mati mu je padla v borbi z Nemci že oktobra 1942. On pa je ostal v Kamniškem bataljonu in nato v Šlandrovi brigadi. Ko je Luka zgradil bolnišnico, ga je vzel k sebi. Za otroka je bilo tu manj naporno, bolnišnici pa je koristil. Ranjencem je krajšal čas s pesmijo, jih tolažil in hrabil, oni pa so njega učili brati, pisati in računati ter tudi v tem našli uteho. Komisar bolnišnice Grilj Slavko-Brdavs je vodil evidenco in imel politične ure. Nekateri ranjenci so celo pisali politične članke za časopise.

Preživeli ranjenci in drugi tovariši pripovedujejo, da je bila hrana odlična. Imeli so bel kruh. Zjutraj so jedli mlečno kavo, za kosilo pa največkrat suho ali pečeno meso. Večerjali so okrog enajste ure ponoči in takrat so skuhalili tudi zajtrk. Podnevi niso nikoli kurili. Tudi ponoči, kadar so bile noči jasne, so zelo pazili. V takih nočeh so kurili sama brezova drva, ki ne dajejo dima. Stalno so dobivali sveže mleko od Jazbeca in drugih sosedov.

Nekoč so prinesli več ranjenih in sestranih borcev iz XIV. divizije. Lastnim očem niso verjeli, da je tu toliko belega kruha in mesa. Niso jih smeli takoj nasititi. Po malem so jim vsak dan dodajali in v svoje veliko zadovoljstvo so sčasoma začeli dobivati cele obroke.

S tem pa ni rečeno, da bolniki in vsi drugi niso imeli hudih ur. Prihajali so ranjenci, ki so trpeli neznosne bolečine. V takih trenutkih je skrb in malodušje prehajalo tudi na druge. V bolnišnici so opravljali različne težavne operacije. Večkrat so morali amputirati tudi roke ali noge. V nekaj primerih pa ni bilo pomoči. Umrlo je šest ranjencev. Pokopavali so jih v gozdu, kakih dve sto metrov od bolnišnice. Vsakemu so dali v grob stekleničko z listkom, na katerem je bilo napisano njegovo ime in priimek ter vsi znani podatki. Na vsak grob so posadili smrečico.

Največ ranjencev so prinesli iz borbe pri Novi Štifti, Pšajnovice, Motnika pri zavzetju postojanke, Laz pri Tuhinju, Rakitovca in Radomelj.

Marca 1944 so prinesli iz borbe na Rakitovcu 8 ranjencev. Ker so imeli Nemci okrog in okrog dalj časa močne zasede, ranjencev tri dni niso mogli odnesti v bolnišnico. V tem času so se jim rane že zastrupile. Bili so vsi blatni in rane neočiščene. Prevzela sta jih bolničar Luka in zdravnik Kac-Mitja. Tri dni sta nepretrgoma delala, da sta jih očistila in spravila v red. Zastrupitev pa je vplivala tudi na vse druge ranjence, tako da so dobili izpuščaje na ranah. Zdravnik Mitja je bil prepričan, da je to zastrupitev »gasflegmone«, ki je nalezljiva in neozdravljiva. To ga je tako potrla, da je postal čisto obupan.

Luka, ki je še vedno upal, da to ni zastrupitev »gasflegmone«, ga je s prepričevanjem skušal ohrabriti.

Dr. Mitja je bil zobozdravnik. V kirurgiji ni imel pravih izkušenj. Imel pa je pravi čut do ranjencev in čut odgovornosti kot zdravnik. V sebi je bil prepričan, da ranjencem ni pomoči, hkrati pa je vedel, da take tragedije ne bi mogel prenesti. Ta misel ga je do kraja potrla.

Ponoči, ko sta z Lukom zaključila delo, mu je rekel, naj gre spat, on pa bo še napisal poročilo za Glavni štab Slovenije.

Luka ni mogel zaspati. Ko je dr. Mitja napisal pismo, ga je videl, kako je prišel v sobo, vtaknil v njegov žep pismo, obesil haljo na obešalnik in tiho odšel proti stranišču. Dežurnemu je rekel, naj se ne ustrašijo. Zaprl je vrata, se usedel na stopnice in se s pištolo (italijansko bareto) dvakrat ustrelil v srce.

Tovariš Lipko, ki je ležal najbliže, je skočil pokonci in vprašal, kaj je. In umirajoči Mitja je imel še toliko moči, da je z muko izgovoril: »Nič hudega, Mitja se je ustrelil...«

V hipu so bili pri njem še drugi. Kdo bi mogel opisati vse tisto, kar so občutili, ko so videli, da jih je za vedno zapustil tako požrtvovalni zdravnik in najboljši tovariš. Toda partizani se tudi v najhujših trenutkih niso smeli vdajati malodušju, morali so posebno takrat ukrepati odločno in hitro. Ranjencem je bilo treba prikriti zdravnikovo smrt. Tistim, ki so vedeli, kaj se je zgodilo, so obrazložili njegov težavni položaj, pred drugimi so molčali, da bi preprečili negativne vplive na njihovo zdravljenje.

Tovariša Mitjo so pokopali v gozdu poleg drugih grobov. Skrivaj so si brisali solze, žalost je prevzela njihova srca. Vedeli so, da so izgubili človeka, ki jih je ljubil bolj kakor samega sebe.

Namesto poročila Glavnemu štabu Slovenije, je Luka našel v žepu poslovilno Mitjevo pismo. Iz tega pisma so šele razbrali tragedijo nepričakovane Mitjeve smrti. Pisal je, naj mu odpustijo, da pač ne vidi drugega izhoda, ker je še vedno prepričan, da je zastrupitev vseh ranjencev neozdravljiva. Tega pa on ne more prenesti. Ves instrumentarij in nekaj zlata, ki je bil njegova last, zapušča bolnišnici. Ročno uro pa naj spravi Luka in če bo kdaj našel njegove domače, naj jim jo izroči v spomin, jih prisrčno pozdravi in prosi, naj mu oprostite.

Luko je ta dogodek globoko potrl, a ker je bil zaradi tolikih izkušenj in doživetij trden in odločen, ga ni mogel streti. Poizkusil je še zadnjo možnost, da reši ranjence.

Hitro je poslal kurirja na Perovo pri Kamniku do Bešter Mare, naj mu pošlje injekcije proti zastrupitvi. Bešter Mara, aktivna partizanska sodelavka, je injekcije takoj dobila v lekarni pri tovarišu Karbu, ki je bil tudi zanesljiv aktivist. Istočasno je Luka poslal drugega kurirja v Štab cone s poročilom, kaj se je zgodilo, in zahteval drugega zdravnika. Poslali so zdravnika Lojzeta.

Preden je ta prišel, je že Luka sam dal ranjencem injekcije. Ko je dr. Lojze prišel, je pregledal ranjence in potrdil Lukovo mnenje, da to ni zastrupitev, kakršno je predvideval dr. Mitja. Ranjencem so kmalu izginili znaki zastrupitve in nihče izmed njih ni umrl.

Po tem dogodku je življenje v bolnišnici zopet potekalo normalno. Vrstile so se nove borbe in prihajali so vedno novi ranjenci.

Bolnišnica izdana

5. maja 1944 so kot navadno Luka in njegovi tovariši šli po hrano k Šinkovcu v Zagorico. Tam so zvedeli sumljive vesti. Šrajev Janče iz Radomelj je sporočil, naj se v bolnišnici pazijo, ker se je Šubel Peter iz Radomelj prijavil Nemcem. Peter je bil v Šlandrovi brigadi. Ko so napadali Šmartno pri Tuhinju, je nosil ranjence do Preserij. Tedaj pa je partizanom ušel in se prijavil Nemcem. Ko je bil že pri Nemcih, je šel v Kamnik na trg in tam govoril ljudem: »Tudi Mlekarjeva baraba ni na Dolenjskem, ampak ima nekje v kolovških gozdovih bolnišnico. Kmalu ga bomo dobili.« Ko je rekel Mlekarjeva baraba, je mislil na Luko. Med ljudmi, ki so to slišali, so bili tudi aktivisti in ti so hitro sporočili Šubljeve besede zvezi.

Razen teh sporočil pa so ta večer dobili tudi neka pisma, ki jih je pisal Jenko Miha, član bolniškega osebja in jih skrivaj poslal svoji ženi. Ker ta pisma niso prišla z običajno Lukovo pošto, so se terenki, ki je prenašala pošto, zdela sumljiva in namesto njegovi ženi, jih je poslala nazaj v bolnišnico.

Zaradi teh sumljivih vesti, so Luka in njegovi tovariši takoj po prihodu v bolnišnico dobro zamaskirali vse dohode in naročili ranjencem strogo tišino. Jenka Miho so dali takoj pod tajno stražo, kurirja Viktorja pa so poslali v Štab cone s sporočilom, kaj so zvedeli. Viktor se je vrnil še isti večer, toda Štaba ni dobil, ker se je preselil drugam.

Vsi, ki so vedeli za to zadevo, so bili ta večer nekoliko nemirni. Skrbelo jih je, a ranjencem so vse prikrili. Jazbecu Jožetu so takoj naročili, naj jih kmalu zjutraj obvesti o situaciji.

Jazbec je prišel v bolnišnico že ob petih zjutraj. Do takrat še ni opazil nobene nevarnosti, ne dobil kakega obvestila. Zmenili so se, naj jim čez čas zopet pride povedat, če le ni kje kaj sumljivega.

Ob sedmih je Jazbec že drugič prišel v bolnišnico in prinesel oprane rjuhe. Tudi do takrat še ni opazil nič sumljivega. V bolnišnici je bil kake pol ure. Ko se je vračal domov, je nesel nekaj telečjega mesa.

V tem času pa so se okrog kolovških gozdov že zbirale nemške kolone in belogardisti. Kakor prihuljeni psi so se plazili proti Dupeljnam. Preden je Jazbec prišel domov, je prva patrulja že prišla do njegove hiše. Ženo so

vprašali, kje je mož. Rekla je, da na njivi. Nemci so nato odšli proti drugim hišam, ki so malo više, oddaljene kakih dve sto metrov.

Švabska patrolja je ravno korakala po robu hriba, ko je Jazbec stopil iz gozda. Zagledal jih je. Če bi se kdo ozrl nazaj, bi tudi njega lahko videl. Hitro se je ulegel na tla in se po trebuhu splazil proti domu. Ko je prilezel domov, je vrغل meso v gnojno jamo in odšel v hišo. Žena mu je povedala, da so Nemci vprašali po njem. Tedaj je prišla že druga patrolja mimo hiše, a se ni ustavila, odšla je dalje proti vasi. Prva pa se je že vračala nazaj proti Jazbecu.

Začeli so ga pestiti, kje je bil in surovo ravnati z njim. Na srečo sta sinova malo prej peljala na njivo prekle za fižol in on se je izgovarjal, da jih je sadil. To so mu nekako verjeli. Nato so ga začeli spraševati, kje je bolnišnica.

Ko so Nemci spoznali, da od te družine ne bodo nič izvedeli, so vse postavili v družinsko sobo okrog peči, tako da so morali gledati v peč, se nikamor premakniti in nikamor pogledati. K njim so postavili tudi tiste vaščane, ki so zjutraj ob šestih hoteli iti v tovarne na delo pa so jih spodaj v gozdu aretirali in privedli nazaj v vas. Okrog njih so postavili stražo.

Tako so morali stati ves dan do petih popoldne. Nemci so med tem časom pretaknili vse kote. Vzeli so krampe in kopali vsepovsod: v steljniku, pod svinjaki, pod kozolcem in povsod okrog hiše, kjer se jim je zdelo sumljivo, da bi našli bunker. Jazbec je imel dva bunkerja in oba so našli. V bunkerjih ni bilo nobenega partizana, ampak samo živila in posoda. To so vse pobrali. Gospodarju so grozili, da ga bodo ubili in požgali hišo. Posebno surovi so bili raztrganci, ki so bili pomešani med Nemci.

Jazbec je ves dan duševno zelo trpel. Vedel je, da je on edini neposredni obveščevalec bolnišnice, pa ni mogel niti z najmanjšim znakom ničesar sporočiti.

Nemci in raztrganci so imeli že v ranem jutru obkoljen širši kompleks kolovškega gozda. Počasi in tiho so stikali obroč ter iskali bolnišnico.

* * *

V bolnišnici je bila že od jutra popolna tišina in vsaka sled je bila skrbno zamaskirana. Že zjutraj sta komisar Brdavs in še en tovariš slišala brnenje motornih vozil, nista pa mogla ugotoviti, kje bi to bilo. Menila sta, da se ropot sliši z glavne ceste. (Kasneje so ugotovili, da je bilo to na cesti pri Kolovcu, komaj pol ure od bolnišnice.) Zaradi tega ter sumljivih vesti od prejšnjega dne in pisem, so bili posebno previdni. Toda vse dopoldne je bilo mirno, opazili niso nobene nevarnosti in tudi obveščevalec Jazbec se ni več vrnil.

Mrzlo opoldansko kosilo je bilo ob dvanajstih. Po kosilu so bili nekateri ranjenci žejni. Ker jim voda, ki je tekla skozi bolnišnico, ni ugajala, so poslali malega Poldka po vodo na studenec onstran Rovščice, ki je bil oddaljen kakih sedemdeset metrov. Blizu tega izvira je bil majhen bunkerček, v katerem so

hranili margarino, čajno maslo, sir in druge jestvine, ki so morale biti na hladnem.

Poldek je nosil v rokah majoliko in zajemalko. Ko je prišel k potoku in začel zajemati, sta po grapi navzdol prišla dva Nemca. Prvi hip je mislil, da sta partizana. Mirno je obstal, da bi ne pritegnil pozornosti, ker so tudi pred partizani skrivali vsako sled za bolnišnico. Razdalja med njimi je bila komaj deset metrov. Ko je Poldek le pozorneje pogledal, je videl na kapah znak mrtvaške glave. Istočasno sta ga že po nemško poklicala in s prstom povabila k sebi. Prvi hip ni vedel, kaj naj napravi. Nato je posodo vrgel v vodo in stekel po potoku navzdol. Tekla sta za njim, on pa je kakor blisk izginil med drevjem. Začela sta streljati. Poldek je nekaj časa tekkel po potoku navzdol, da jima je zmešal smer, nato pa kar so mu dale moči v bolnišnico. Pritekel je ves upehan in zaklical:

»Luka, Švabi!«

Luka je ravno prevezoval ranjence in prvi hip mislil, da se norčuje. Toda ko ga je pogledal, je videl da je res. Tedaj so se že slišali streli iz bunkerja. kjer je bilo nekaj članov bolniškega osebja. Luka in tovariši, ki so imeli orožje, so planili ven. Mislili so usekati po Nemcih, jih zvabiti za seboj in tako rešiti ranjence. Toda za to ni bilo več časa in Nemcev je bilo tudi preveč. Začeli so se umikati po hribu na zahodno stran. Za njimi je ušlo iz bolnišnice še nekaj ranjencev in Poldek. Poldek je poslednji skočil skozi odprtino. V naglici mu je nekdo vrgel vrata na glavo. Z vso silo jih je potisnil navzgor in ušel za Luko. Luka in drugi so bili že daleč v hribu. Klical je, naj ga počakajo. Luka ga je res počakal in nato sta skupaj bežala dalje. Z ranjenci vred jih je ušlo šestnajst. Ušli bi lahko še nekateri, pa jim je beg preprečila bolničarka Lampe Vera-Milena. Vzela je pištolo, stopila k izhodu in zahtevala tišino. V bolnišnici je nastala grozna panika. Mnogi so še silili ven, nekateri so se hoteli postreliti, drugi so jokali in klicali na pomoč.

Ko sta Nemca izgubila sled za Poldkom, sta se obrnila nazaj. Tedaj so navalili že drugi Nemci in raztrganci ter začeli streljati proti zaščitnemu bunkerju.

V tem bunkerju so bili: Sešek Ciril-Repar, Vrenjak Srečko in Ivan, Hribar Luka, Jenko Miha in Brnot Franc. Vrenjak Srečko je začel streljati, a je bil takoj ranjen. Nato so se morali vdati. Nemci so hoteli vedeti, kdo je streljal. Nihče ni hotel povedati. Obdolžili so Vrenjaka Srečka, ker je bil ranjen. Rekli so mu, naj steče, kamor hoče. Stekel je proti bolnišnici. Toda tekkel je komaj kakih petnajst metrov in nato padel, ranjen v hrbet. Ostale so odgnali s seboj.

Nato so raziskavali v smeri proti bolnišnici, tolkli s puškinimi kopiti ob tla in jo iskali.

Ranjencem pod zemljo je zastajal dih. Votlo so doneli udarci nad njihovimi glavami in nihče se ni premaknil, niti upal dihati. Bila je smrtna tišina. V

srcih pa je tolklo in razbijalo, da so tiščali roke na prsi. Trenutki so bili strahotni in dolgi kot večnost.

Naposled je potrkalo tudi na vrata. Zaslišali in spoznali so Jenkov glas:

»Vdajte se in pridite ven, nič se vam ne bo zgodilo!«

Vsi so molčali. Še močnejše so tolkla srca. Občutkom strahu in napetega pričakovanja se je pridružilo še nekaj, čemur niso vedeli izraza.

Nato so se odprla vrata...

»Ala ven!« so najprej ukazali po slovensko.

Ker se še vedno ni nihče premaknil, so jih začeli poditi po nemško: »Marsch heraus, Banditen!«

Vsi, ki so lahko sami hodili, so morali iti drug za drugim iz bolnišnice. Krog in krog nje je bil v tri vrste obroč do zob oboroženih Nemcev in raztrgancev. Kakor rablji so stali okrog trepetajočih ranjencev. Z vseh strani so imeli proti njim obrnjene mitraljeze in brzostrelke. Vsakemu so na hrbtu zvezali roke z žico. Vsem je bilo to silno mučno. Posebne bolečine je čutil Mali Franc-Makselj, ki je imel razstreljeno in komaj malo zaceljeno levo ramo. Roka je bila negibna. Ko mu je neki raztrganec ukazal dati roke na hrbet, je rekel, da ne more. Raztrganec ga je surovo nahrulil: »Ali ti ne gre, kaj? Malo počakaj, bo kmalu šla!« Mahnil ga je večkrat s puškinim kopitom po ranjeni rami, da so mu zaškripale kosti in mu s silo obrnil roko ter zvezal na hrbtu kakor drugim.

Potem so ležali na trebuhu dve uri, položeni v štiri vrste. Kosmatina Janeza-Mežnarja iz Zlatega polja so raztrganci neusmiljeno pretepali. Vsega so pregazili z okovanimi čevlji, posebno po glavi ter ga zmerjali s kuharsko, banditsko svinjo. Trpinčeni Mežnar je vpil in klical ženo in otroke na pomoč. Umrl je mučeniško.

Tako so jih mučili še več, posebno tiste, ki so jih poznali. Med temi posebno Vrenjaka Srečka, ki so ga že prej ranili, in Hribarja Luko. Luko so vprašali, kaj naj store z njim. Odločno in uporno jim je odgovoril: »Kar hočete!« Nato so oba ustrelili.

Hkrati pa so nekateri šli v bolnišnico k nesrečnežem, ki niso mogli nikamor in so ostali v posteljah. Kdo ve, kaj so počenjali z njimi, nihče več ni videl belega dne.

Skladišče in bolnišnico so izropali. Nato so se Nemci in raztrganci začeli prerekati, kaj naj store z ostalimi. Raztrganci so zahtevali, da je treba vse postreliti, Nemci pa so jih hoteli odpeljati v zapore. Ker se niso sporazumeli, so telefonirali v Kamnik in se posvetovali, kaj naj ukrenejo.

Naposled so začeli odbirati ranjence, ki so jih nameravali ustreliti, oziroma odgnati s seboj. Nikogar niso spraševali, kaj je in koliko časa je bil v partizanih, temveč so jih odbrali samo njim ustrezajoče število, jim razvezali roke in odvedli proti Kolovcu. Tiste, ki so ostali tam, so odgnali k vhodu bolnišnice in

jim ukazali, naj gredo eden za drugim v bolnišnico. Pri vходу so vsakega sproti ustrelili v tilnik, da se je mrtev zgrudil v odprtino. Nato so vse skupaj polili s petrolejem, ki so ga dobili v bolnišnici in zažgali.

Poslednji Nemci so odšli iz gozda ob petih popoldne. Na cesti so jih čakali avtomobili in jih z ujetniki vred odpeljali v Kamnik.

V kamniških zaporih so partizane razdelili po celicah in vse fotografirali. Zaslišanja so trajala tri dni. Pri zaslišanjih so jih surovo pretepali in zasmehovali. Pljuvali so jim v obraz in grozili z ustrelitvijo. Hoteli so zvedeti, kako so oborožene partizanske brigade, kakšen je njihov sestav in imena komandnega kadra.

Vsi so pretepanje in mučenje junaško prenesli. Med njimi ni bilo nobenega omahljivca, ki bi karkoli izdal. Po treh dneh so vse odpeljali v Begunje. Tu so jih ponovno zasliševali in še bolj pretepali. Iz Begunj je ušla Planinc Tilka-Magda in srečno prišla nazaj k partizanom. Druge so poslali naprej v taborišča.

Ranjenci in bolniško osebje, ki so ob napadu na bolnišnico ušli, so se prebijali iz sovražnega obroča v smeri proti zahodu. Umikali so se v skupinah. Ranjenci so bili v bolniških oblekah in večina brez orožja. S težavo so se prebijali, ker so jih Nemci zasledovali do poznega popoldneva. Vseh šestnajst jih je srečno ušlo. Ker so bili brez oblek, so se zvečer zatekli v bližnje vasi in tam pri dobrih ljudeh dobili oblačila.

Mirna in skrita bolnišnica, ki je v kratkem času omogočila ozdravljenje številnim ranjencem, se je spremenila v kraj krvavega zločina in grobišče triindvajsetih žrtev. Črn smrdeč dim se je razširjal daleč po gozdu in napolnjeval vso okolico z vonjem po ožganem človeškem mesu in kosteh.

Dvema ranjencema pa se je v trenutkih groze in trpljenja le nasmehnila sreča. Ko so ju streljali v tilnik, nista bila smrtno zadeta. Enega so zadeli skozi ključnico poleg tilnika, drugega pa skozi vrat in lice. Bila sta pri zavesti, a sta se potuhnila. Nato sta ležala pod mrliča. Nista si upala pokazati nobenega znaka življenja. Polagoma ju je zapuščala zavest in obležala sta kakor mrtva. Hud smrad po petroleju in ožganem mesu ju je osvestil. Dokler sta čutila, da so sovražniki še v bližini, se nista upala dvigniti. Ko se jima je zdelo, da so vsi odšli, smrad in dim pa sta ju hotela že zadušiti, sta se z veliko težavo izvlekla izpod gorečih trupel. Splazila sta se skozi dimnik. Rešila sta se drug za drugim, toda bila sta tako preplašena, da se nista zmenila drug za drugega, ampak sta planila v gozd, vsak v drugo smer, Aleksander, po narodnosti Rus, je tekel proti Zlatemu polju, kjer sem ga obvezal in nato skrbel za njegovo zdravljenje. Drugi, doma iz Bele krajine, je tekel proti Palovičam. Tam so ga obvezali in poslali k meni. Oba sta ozdravela, videl sem ju še po osvoboditvi.

Jazbečevo, Hribarjevo, Brnotovo in vse druge družine iz Dupelj, je vse to globoko potrlo. Veliko so žrtvovali za ranjence in bili so pripravljeni storiti še več, vse kar bi bilo treba. Varovali so jih kakor dragocen zaklad, ki jim je

bil zaupan v najnevarnejšem času. Toda ko so najmanj pričakovali, so jim drage tovariše razgnali in uničili sovražniki ob pomoči domačih izdajalcev. Z bolečino v srcu so se ozirali proti gozdu, kjer je zavladovalo razdejanje in smrt. Najpogumnejši so šli že prvo noč tja in se poslovili od mrtvih tovarišev. Čutili so, da je uničen tudi del njihovega življenja in da jim bo mučeniška smrt nesrečnih varovancev ostala neizbrisno v spominu.

* * *

Leta tečejo in čas celi rane. Na kraju, kjer je bila kolovška bolnišnica »Triglav« je le še malo sledov o vsem, kar se je tu zgodilo. Jama, razmetana pločevina, ožgano tramovje in nekaj desk. To je vse, kar je ostalo od nje. Ostanke žrtev so prekopali. Potoček, ki jim je nudil vodo, ni usahnil. Rahlo šumi in se preliva proti Rovščici. Gozd je tu prav tak, kakor povsod, človek ne vidi nobene razlike. Toda v resnici ni tako. Preživeli borci in ranjenci pa tudi domačini aktivisti, ki se vračajo na ta kraj, čutijo, da jim je svet, da sled krvi, ki je bila tu prelita, še ni izbrisana.

Mladina, naše dobro, nepokvarjeno potomstvo, ko boš brala zgodovino, razmisli in presodi, kje je največji vzrok, da je padlo toliko nedolžnih žrtev. Ali ni največja sramota prodati samega sebe tujcu in prelivati bratsko kri? Zatri pri svojih tovariših že v mladosti vsako kal hlapčevstva in neiskrenosti, da ne bo naše ljudstvo nikoli več nesrečno zaradi izdajalcev. Obiskuj kraje, kjer so prelivali kri najzvestejši sinovi našega naroda in postavljali temelje svobode in boljšega življenja!

BOGO FLANDER - KLUSOV JOŽA

Emil Cesar

»Bil je suhljat, svetlih las in za čepico je rad zataknil poljsko cvetko,« ga je označil vrsto let po njegovi smrti Djuro Šmicberger,¹ eden izmed njegovih najbližjih kulturnih sodelavcev v brigadi. Prav tak je ostal v spominu marsikateremu slovenskemu partizanu, zanesljivo pa vsem borcem Cankarjeve brigade, kjer je bil Bogo Flander — Klusov Joža od marca 1943. leta nekaj časa borec, pozneje komisar ene izmed čet I. bataljona, od srede januarja 1944 dalje pa pomočnik komisarja II. bataljona. — Danes se njegovega imena in dela pravzaprav le poredko spominjamo. Postalo je že skoraj pravilo, da se del umetnikov partizanov spominjamo le ob pomembnejših obletnicah v zvezi z našim narodnoosvobodilnim bojem, kot da ta dela niso resnično prepričljive umetniške vrednote. Kaže, da le revija »Borec« ohranja med drugim tudi izročila naših partizanskih klasikov ter posreduje bralcem njihova dela. Klusovemu Joži bi dalo šele zbrano delo mesto v literarni zgodovini, ki mu pripada in ki mu ga je kritika prisodila že tedaj, ko je Slovenski knjižni zavod kot prvi zvezek novo ustanovljene knjižne zbirke izdal prvi in edini izbor njegove proze.² Kolikor pa doseže Boga Flandra — Klusovega Jožo tudi literarnozgodovinsko ocenjevanje, pa je le-to ustvarjeno zgolj po delu, ki je dostopno in shranjeno v muzejih, pri čemer ni zaobseženo drugo še nezbrano, a vendar ohranjeno gradivo.³

Klusov Joža se je pravzaprav že zgodaj začel ukvarjati z leposlovjem, verjetno nekoliko prej, preden je začel sam brez kakršnega koli vodstva zahajati v gore. Leposlovje in planine pa sta bila v resnici tista vzvoda, ki sta usmerjala njegova življenjska prizadevanja, saj je znano, da je po napornem, včasih prav težaškemu dnevnemu delu, v nepremagljivi sli po znanju in želji po čimpopolnejšem in neposrednejšem izrazu, po čimvečji umetniški dognanosti svoje pesmi, kateri se je tedaj izključno posvečal, vztrajal in se izobraževal. O vzrokih, ki so sprožili v njem to skrito silo ustvarjanja, moremo le ugibati. Morda je bila vzrok prepolna zakladnica doživetij, opazovanj in razmišljanj, morda je dozorela ob kakem globljem zunanjem doživetju v zvezi s planinami, ki so se mu močno

priljubile že za njegovega šolanja v Tržiču, ali pa jo je vzdramilo iskreno nacionalno čustvo, ki je bilo v njem že močno prebujeno? Morda pa ga je nagnilo k pisanju le prebiranje pesmi Radivoja Peterlina-Petruške, ki ga je Bogov stric po materi, Anton Belihar, učitelj v Tržiču, pri katerem je mali Bogo v tržiških letih tudi stanoval, dobro poznal. Tako mu je menda Peterlin poslal pesniško zbirko Popotne pesmi s posvetilom, o njem pa se je vpričo malega dijaka v družini tudi večkrat govorilo. Ob Peterlinovi pesmi je Flander prodiral v umetnost pesnjenja, ob njem je meril lastne sile. Občudoval je njegove popotne doživljaje in osebne vrline, ki so s tem v zvezi ter se zanje navduševal, v veliko manjši meri se je na Peterlina tudi snovno naslonil. To pa je bila tudi edina Peterlinova zasluga.⁴ Kot je neznan vzrok, tako je neznan tudi datum nastanka njegove prve pesmi. Najbrž je začel pisati med drugim poskusom, da bi se izučil kake obrti, in sredino 1937. leta. Tedaj je nastala ob zbližanju z Rudijem Miškotom, pod vtisom Miškotovega pripovedovanja in Flandrovega hrepenenja v namišljeni bolečini pesem Dekle s planin. Iz nadaljnjega Miškotovega pripovedovanja izhaja, da je Flander po njegovem opisovanju doživljal s Koroškega takoj napisal pesem. Takratna pesniška izrazna moč in primerjava pesmi s pozneje nastalimi kaže, da je začel pesniti morda leto ali dve prej, torej 1936. ali 1937. leta.

S pesmijo je tudi močno povezano Flandrovo pohajanje v gore. Ta svoja pota je skraja, zaradi prevelikih izdatkov, s katerimi so bili vezani izleti v Julijce in Karavanke pa tudi v mnogo bližje Kamniške planine, usmerjal predvsem na Šmarno goro in Grmado, zlasti v skaloviti Turnc.⁵ Kljub temu, da so bili to le kratki popoldanski izleti v ljubljansko okolico od prve pomladne odjuge do pozne jeseni, so bili prepolni drobnih doživljaljev. Tako je pripovedoval prijatelju Miškotu (1937. leta), da bi nekoč, ko je plezal na Turnc, pri nekem prijemu skoraj zgrabil za gada, ki se je sončil...

Kakor pesem so bile tudi planine le eden izmed načinov iskanja lastne poti in so prispevale odločen delež v rasti njegovega značaja. S trdoto gorskega sveta se je spoprijela njegova odločna volja po premagovanju zastavljenih ciljev, kar ga je navdajalo z zavestjo, da je uresničljivo vse: v tem trdem gorskem svetu je iskal potrditve predvsem tega, kar je ostajalo v njegovem leposlovnem delu še neuresničenega, kar je bilo bolj želja kot izpolnjeno dejstvo.

Za daljši čas se je ločil od planin le med dveletnim bivanjem v Požarevcu, kjer je služil kadrovski rok, toda objavljena pesem kaže kljub temu veliko povezanost z njimi. Temu občutju so bila močno podobna tudi pisma prijateljem. V njih ni z nič manjšo posrednostjo izražal svoje hrepenenje po gorah. Na vojaško življenje je ostal razen pesmi Tožba iz dalje samo še en nič manj trpek opesnjen spomin, skrit za neizprosno vojaško trdoto in vsakdanjostjo, z značilnim koncem »kot je ukazano vojakom nam« — v pesmi Vojaška jutra. Tudi pri branju te pesmi čutiš, da se za izraženimi mislimi skriva še globlje neizpovedano

čustvo. Tega življenja z vsemi ponižanji in hrepenenjem po planinah se je spomnil še enkrat, sicer pozneje in tudi ne v pesmi, precej trpko v opisu hrepenenja pastirja Tonača v črtici z istim naslovom.⁶ Tu je v dveh, treh stavkih o Tonačevi vojaščini in njegovi želji po zopetnem snidenju z gorami izrazil močno podobna lastna čustva:

TOŽBA IZ DALJE

*Iz daljnih ravnin, koder sonce zahaja,
strmim zdaj utrujeni potnik nazaj,
kjer cvete prekrasne pomladi vam raj
in Rožnik ves v cvetju razkošnega maja.*

*A jaz sem sam tu sredi gluhe puščave,
praznosta v srcu in solze v očeh
mi pričajo zgodbe o krasnih nočeh,
ki sva jih prebila v srcu narave.*

*In v duhu prehodim Grmade strmine,
šepečejo pesem presladko gozdovi,
slovesno pojo v dalje šmarni zvonovi,
srebrni trak Save ovija doline.*

*A zopet sem tu sredi gluhih ravnin,
na straži — sam — in o dolgih nočeh
mi pričajo solze pekoče v očeh
od sanj daljnosladikih srce krvavi.*

Zaradi planin je po dobrem preudarku zavrnil celo službo radiotelegrafista pri Jadranski plovidbi, ki se je zanjo usposobil v Požarevcu. Prošnja je bila sicer ugodno rešena, Flandru je bilo mesto zagotovljeno, vendar se za življenje, podobno onemu v Požarevcu ter ob misli, da se bodo s tem pretrgali po tolikem hrepenenju vzpostavljeni stiki s planinami, ni mogel odločiti, čeprav se je dobro zavedal, da bo morda z odklonitvijo te ponudbe, ob veliki brezposelnosti še mesece dolgo čakal na ustrezajočo zaposlitev.

Čas po prihodu iz Požarevca pa je prinesel v njegovo življenje nove uspehe, ki so bili sad vztrajnih prizadevanj. Da se je priboril pri vojaki do poklica, smo že omenili, ta čas pa pomenja tudi novo obdobje v zahajanju v planine, ki so mu v odsotnosti pomenile isto kot dom, in naposled prinaša tudi prvi večji leposlovni uspeh, saj mu je v tem času uspelo objaviti svojo prvo pesem, kar ga je prepričalo, da mora vztrajati na začrtani poti. Natis pesmi ga je navdajal z zadovoljstvom, hkrati pa je razumel to kot potrdilo, da njegova prizadevanja niso bila zaman.

V vzponih na vršace, ki so se po težavnostni stopnji močno razlikovali od tistih pred 1938. letom, je meril svoje neizčrpne mladeniške sile. Iz tega časa so znani vzponi v Triglavsko steno, izmed katerih bi se eden za Flandra kmalu nesrečno končal,⁷ drug, nič manj težaven vzpon, pa bi bil skoraj usoden za njegovega spremljevalca.⁸

Velika ljubezen do gora ga je zbližala tudi s tovariši, ki so bili planinam enako vdani; zlasti iskreni so bili ti stiki z brati Bučarji, predvsem s poznejšim

pisateljem Koče na Robu in Med previsi, Janezom Bučarjem. Njuni stiki so bili tem iskrenejši, ker ju ni vezala le zvestoba planinam, temveč sta imela tudi podobna leposlovna prizadevanja, ki jih drug drugemu nista prikrivala. Prijatelja sta bila tudi z akademskim kiparjem Marjanom Keršičem, s katerim so bile te v planinah ustvarjene vezi najtrdnjše. Kje in kdaj se je Flander seznanil z naštetimi tovariši, ni mogoče ugotoviti. Še najverjetnejša bi bila trditev Rudija Miškota, podpira pa jo tudi podobna trditev Marjana Keršiča, ki se spominja, da sta se seznanila na Turncu, da se je sprijateljil s temi mladimi enako mislečimi ljudmi na Grmadi, kamor je hodil tudi pozneje, ko je bil že zaposlen in ko je že zahajal v Julijce in Kamniške planine, gotovo dvakrat na teden. V planinah pa se je seznanil tudi z izbrano družbo starejših planincev skalašev; iz njihovih razgovorov in pripovedovanja sta rastla Flandrova ljubezen in občudovanje Klementa Juga. Doslednost, tovarištvo, nepopustljivost, so bile

značilne lastnosti Jugovega značaja — po teh Jugovih vodilih je tudi Flander ravnal svoje življenje.”

V tem času, ko je živel pravzaprav za dan, dva, ki ju je lahko na mesec prebil v planinah, je nastal v enem izmed številkk pedagoškega lista Popotnik (leto 1929) med drugimi miselnimi utrinki v vezani besedi (svoj izvor imajo v branju prispevkov in v poznejšem razmišljanju o njih), tudi naslednji, ki se je porodil morda pod vplivom kake podobne predloge, je pa dovolj prepričljiv odgovor na vprašanje, kaj je videl v gorah, na katere je vezal svojo mlado življenjsko pot:

*Ce vprašal me boš,
kaj le hodiš v gore,
ti bom odgovoril — življenje,
in če rekel mi boš, kje je tvoje srce,
odgovor bom dal — hrepenenje.
Zato ne vprašuj — premišluj.*

Po vsem povedanem ne preseneča, da je prva in edina pred vojno objavljena pesem izšla v glasilu takratnega Slovenskega planinskega društva — Planinskem vestniku. Leto dni po prihodu iz Požarevca je Flanderu uspelo objaviti svoj pesniški prvenec Zima v planinah, idilični zapis v gorski samoti preživelega dne, razdeljen v Jutro, Poldan in Večer, avtor pa se je skril za prozoren psevdonim.¹⁰

In naposled je v zvezi s planinami tudi njegov poznejši psevdonim, ki nam je mnogo bližji kakor pa priimek in ime Bogo Flander — Klusov Joža. To ime je močno povezano z enim najpomembnejših obdobij slovenske zgodovine. Skraja se ga je psevdonim prijel le v družbi planinskih tovarišev, ki so za dogodek vedeli, pozneje pa si ga je nadel kot slovenski partizan. S svojim leposlovnim delom si je to ime pridobilo sloves dobrega pisatelja, ki je v letih brezvestnega zatiranja vseh nacionalnih bitnosti, tako tudi najvažnejše — jezika, ustvarjal ob strani »dvornega pesnika revolucije« Mateja Bora, samo manj opazno. Bil je med prvimi bojevniki, ki je v svobodni slovenski besedi v teh najhujših dneh slovenske zgodovine, pisal o partizanskih zmagah in zapisoval revolucionarno misel našega neuklonljivega človeka ter njegova doživljanja. — Ko so se, verjetno februarja ali marca 1940, planinci po vzponu na Brano s kolesi v nastajajočem mraku vračali iz Kamniške Bistrice mimo prvih hiš v Stahovici, je Flandra na cesti, ki je že začela zmrzovati, nenadoma spodneslo, da je padel. Pri tem so ga dereze, ohlapno privezane na nahrbtnik, ranile po glavi. Tovariši, ki so mu takoj priskočili na pomoč in ga odpeljali v najbližjo hišo, so mu pri luči rano zmili in obvezali. Poškodba ni bila nevarna, zato se je kmalu vrnila dobra volja in šala. Prijatelji so pred odhodom povprašali gospodarja po hišnem imenu, da bi zvedeli pred čigavo

hišo se je nesreča zgodila in kdo je uslužni gospodar. Ko so zvedeli, da pravijo mlademu gospodarju po domače Klusov Joža, se je to ime prijelo Flandra, češ: »Zdaj pa imaš, Klusov Joža!« — Dogodek mi je po pripovedovanju drugih sporočil akademski kipar Marjan Keršič, o domačinu, Klusovem Joži, pa sta mi poslala Janez Spruk in Pavla Mizori tele podatke: Koželj Jože, po domače Klusov Joža, rojen 5. marca 1895, gospodar na posestvu v Stahovici številka 29. — Klusov je priložnostno tudi tesaril.

OPOMBE

¹ Djuro Šmicberger, Srečanja z umetniki-partizani, Klusov Joža ni dočakal pomladi. Ljudska pravica 1955.

² Bataljon, Slovenski knjižni zavod 1947.

³ Prvi tak poskus, zaobseči celotno leposlovno dejavnost v narodnoosvobodilni vojni, je bolj informativna študija Viktorja Smoleja. Naše slovstvo v dobi narodnoosvobodilne vojne, Pogovori o jeziku in slovstvu, Maribor 1955. Ker pa je to prvo delo svoje vrste pri nas, je razumljivo, pomanjkljivo. Nakazal pa je vrsto pomembnih problemov, ki bodo s pridom služili literarnozgodovinskim raziskovalcem pri nadaljnjem proučevanju tega obdobja.

⁴ Primerjaj pesem Mojim vzorom.

⁵ Znana je razglednica Turnca s plezalcem, ki je bila pred vojno močno razširjena. Ta plezalec je bil Klusov Joža.

⁶ Ljudska pravica 1943, 15. januarja štev. 1.

⁷ Marjan Keršič, Nevihta v maju, Gore in ljudje 1947, str. 96.

⁸ Marjan Keršič, Umirajoče luči, Gore in ljudje 1946, str. 136.

⁹ Primerjaj pesem Mojim vzorom.

¹⁰ Kresnik Bogo, Zima v planinah, Planinski vestnik 1941, štev. 2, str. 38.

Sliki sta vzeti iz planinskega albuma Klusovega Jože.

T RI PESMI

Franc Drolc

SREBRNI BISERI

Srebrnih biserov
na jokajoče veje
decembrski so dnevi mi nasuli
v en sam pozdrav za Florentino.

A glej — če bi z rokami,
ki so v jeseni blatni
plašno tipaje
blodile po ulicah neznanih,
objel
le eno od teh rož,
na njej želel
poslati ti gorak poljub,
mar ne zbežali bi srebrni biseri
kot sanje, ki v omami
umazane sladkosti se rodijo?
mar ne ostal
v rokah poslednji bi obup
umrlih rož,
ki zdaj pod biserno odejo spijo ...

KO V OZKE ULICE

Ko v ozke ulice
se zlato sonce več nam ne oglasi,
srce zaklene Florentina,
da bolečina
ne more k njej, ki bi edina
mi dala luč za pot v temno
in blatno cesto...

Da je ne zdrami več
noben moj vzdih,
boječ
in tih
bo moj poljub na blatni prag
pred hišo belo,
kjer mi leden zapah
ukradel je deželo
deveto — in srebrni njen nasmeh.

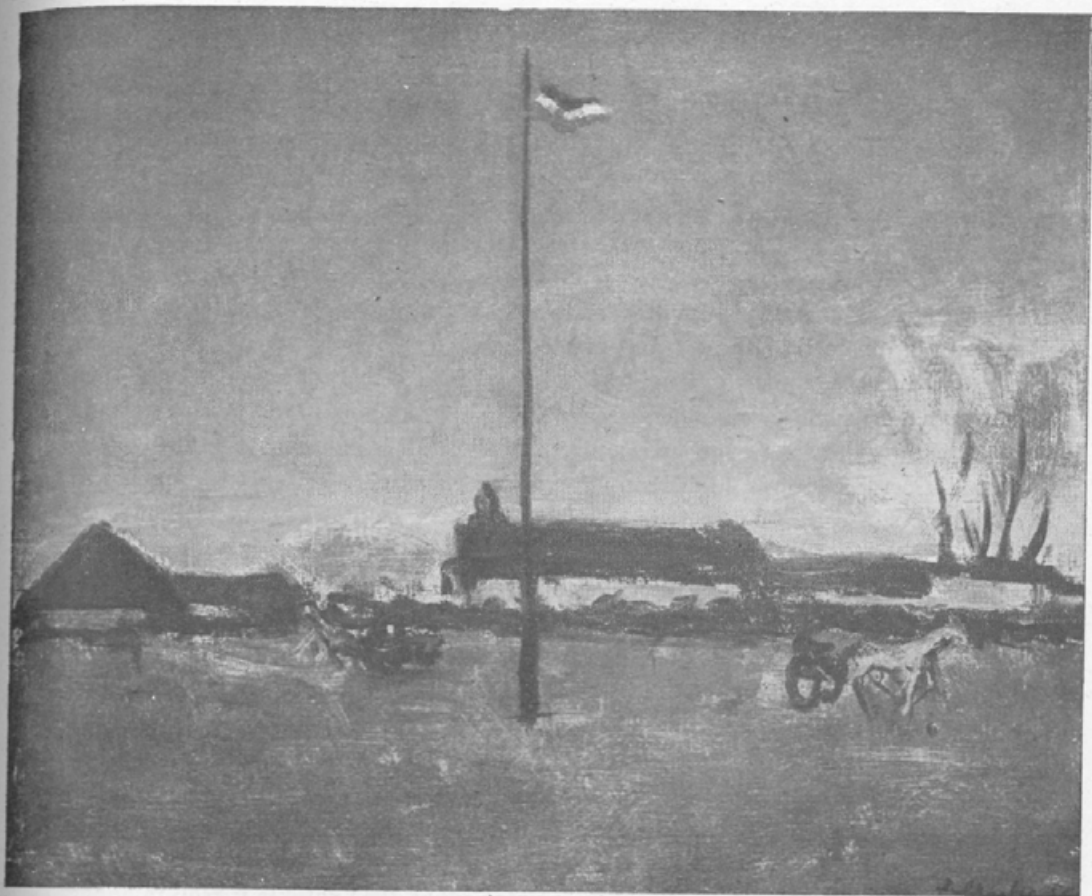

BRŠLJAN

Pod bregom, kjer med skalami
stojijo bori krivi,
se rodilo je življenje hrepeneče.

Lani je bršljan
čez korenine
svojo mlado rast pognal;
letos, ko zasine
spet pomladni dan,
morda,
morda se bo povzpел
do prvih vej,
potem bo hrepenel naprej,
saj vedel bo,
da je nad vejami nebo
in sonce...

Morda pa bo nekoč,
morda še prej,
ko tretjič bo bršljan ozelenel,
prišel nekdo — in tam,
kjer lani je bršljan
čez korenine svojo rast pognal,
končal
življenje hrepeneče.

Karel Zelenko: Konjske dirke v Komendi, 1956

SOCIALNE PESMI DRUGE ALBREHTOVE¹ PESNIŠKE ZBIRKE

Zvone Verstovšek

Druga² zbirka Albrehtovih pesmi je izšla samo dve leti po končani prvi svetovni vojni in tri leta po izdaji prve.³

Če se pesmi, zbrane v drugi knjižici, v marsičem ločijo od onih v prvi, tega ni pripisovati samo pesnikovemu razvoju in poglobljenemu študiju slovenskega socialnega in nacionalnega vprašanja, ampak tudi razmeram, v katerih se je znašla v prvih povojnih letih tista generacija naših izobražencev, ki je na razvoj dogodkov ob razpadu Avstrije gledala v luči narodnopolitičnega koncepta Cankarjevega. Ali točneje: Albrehtove »Pesmi življenja« so rodila spoznanja, da se bo Slovincem za rešitev njihovega socialnega in nacionalnega vprašanja treba šele sedaj boriti z vsemi razpoložljivimi sredstvi. Število tistih, ki so v kratkih dveh letih mogli to spoznati, je bilo seveda večje, kakor število onih, ki so ob tej ugotovitvi smelo nastopili in v svojih verzih izpovedovali vero v neuničljivost obeh velikih idej, za katerih uresničenje smo bili Slovenci prikrajšani — socialne enakosti in nacionalne svobode ter enakopravnosti. Čeprav drobna knjižica, pomenijo Albrehtove pesmi v tistem času veliki tekst, ki je v najzgodnejših povojnih letih prvi oznanil ne samo nezadovoljstvo s tedanjim družbenim stanjem, ampak tudi velike čase, ki naj bi nastopili.

Albreht pripada generaciji, ki jo je vojna vihra 1914 zatekla v zreli mladosti in dovolj pripravljeno za dogodke, ki so prišli po njej. To je bila generacija, ki je zadnja pred vojno odhajala na Dunaj in vstopala na tamkajšnjo univerzo pod dojmom idej, ki jih je v svojih spisih prepričljivo oznanjal Ivan Cankar. Mlademu slovenskemu izobražencu je v tistih časih pač moglo biti jasno, da je razpad Avstrije le še vprašanje kratkega časa in da je treba imeti oči odprte za tisto, kar bo po razpadu oblikovalo nove pogoje življenja. Vendar to še niso bili ljudje, ki bi mogli s svojimi nazori o ureditvi našega nacionalnega in socialnega vprašanja v novi kraljevini odločilno prispevati, čeprav bi odpadle mnoge

Pričujejoče vrstice so del daljše študije o Albrehtu pesniku, pisatelju, kritiku, prevajalcu in uredniku, ki jo pripravlja Kamniški zbornik za sedemdesetletnico uglednega kamniškega rojaka.

neenotnosti, ki so jih delile v več skupin ravno v tem pogledu. Pač pa je bila po letu 1918 lahko to generacija, ki se je najprej zavedla družbenih protislovij nove državne tvorbe in propovedovala, če je bila svetovnonazorsko tako usmerjena, njihovo rešitev v revoluciji. Pesmi življenja so dokaz, da je Albreht s svojimi verzi med prvimi izkazoval takšno usmerjenost.

Kot sin tovarniškega delavca⁴ iz majhnega podeželskega mesteca, ki se je le s težavo prebijal skozi čase svojega gimnazijskega študija v Kranju in kasneje na Dunaju, ko je študiral pravo, Albreht namreč ni mogel biti daleč od družbenopolitičnih nazorov, s katerimi so polnili svoje strani listi Sozialistische Monatshefte, Arbeiterzeitung, Die Fackel, Rdeči prapor in drugi,⁵ ki jih je kot študent prebiral. K literaturi, ki je v letih pred prvo svetovno vojno in med njo oblikovala pesnikovo družbenopolitično prepričanje, moremo pritegniti tudi takšna dela kot so Uptona Sinclairja Močvirje, nekatere Engelsove razprave v nemščini in ne nazadnje upoštevati tudi vpliv socialno revolucionarnih Cankarjevih spisov in predavanj.⁶ Študij takega čtiva ni vplival le na oblikovanje Albrehtovega svetovnega nazora, ampak je seveda v znatni meri pripomogel tudi k temu, da se mu je zanimanje za domače socialne prilike razvijalo dokaj hitreje. Do svojega filozofskoestetskega pogleda na življenje, družbo in umetnost se — umevno — Albreht ni dokopal brez težav in v kratkem času, o čemer se moremo prepričati z analizo nekaterih pesmi prve zbirke, še bolj pa z mnogimi iz Pesmi življenja, vendar je pot razvoja njegovega svetovnega nazora, sodeč po vseh njegovih delih, dovolj ravna brez posebnih ostrih prekretnic. Nedvomno pa so prav leta prve svetovne vojne in prvi dve leti po njej največ prispevala k idejni usmerjenosti, ki jo izkazuje v tistih verzih svoje zbirke iz leta 1920, namenjenih našemu socialnemu vprašanju. Stališče, na katerega se je kot kritik tedanjih družbenih odnosov postavil avtor naših pesmi, sicer ni stališče ortodoksnega marksista, je pa brez dvoma stališče, ki ga je do sodobnega družbenega razvoja lahko zavzel človek z dovoljnim poznavanjem marksistične literature in specifičnih prilik slovenskega povojnega družbenega procesa. Vendar Albrehtove pesmi niso le gola ugotovitev razmer in nezadovoljstva do tedanjega družbenega stanja, ampak v mnogo večji meri poziv na boj proti vsemu onemu, kar dela to stanje nevzdržno, neznosno za večino našega ljudstva. To pa je bilo v tistih časih največ, kar je nekdo v svojih pesmih mogel storiti.

Albreht v Pesmih življenja daleč preseže vse svoje pesnike predhodnike, ki so v svojih delih obravnavali, a le redko tudi reševali, slovensko socialno problematiko. Srečko Kosovel je bil ob tem času šele na začetku svoje pesniške poti. Zato ni preveč trditev, da je Albreht prvi po končani svetovni vojni izdal pesmi, ki jih moremo postaviti na začetek slovenske revolucionarne poezije, prebujajoče se ob dogodkih prvega povojnega desetletja. Upošteva je razmere tistega časa torej, moramo Pesmi življenja vrednotiti predvsem po tem, kaj so

s svojo vsebino izpovedovale in kaj so mogle v tistem času pomeniti. Res je, da so kmalu za Albrehtovimi izšle tudi Seliškarjeve⁷ in Klopčičeve⁸ pesmi, ki so prav tako oznanjale revolucijo in perspektivo novih časov ter bile namenjene predvsem našemu proletariatu, vendar pomena njegovih pesmi nikakor niso zmanjšale, narobe, celo povečale. Večina jih je sicer dotlej že izšla v LZ, a zbrane v zbirki in ponovno izdane pod eklatantnim naslovom *Pesmi življenja* so vsekakor pomenile določen politični manifest naprednega slovenskega izobraženstva in krepko moralno oporo vsem, ki so v teh letih že pričeli pripravljati tla za dogodke v začetku štiridesetih let. Albrehtove pesmi tudi niso samo nekako nadaljevanje slovenske socialne poezije, temveč prva revolucionarna zbirka, ki je odprla pot vsem kasnejšim podobnim tekstom. Koncept, ki ga je pesnik razvil preko svojih pesmi za rešitev ne samo slovenskega, ampak svetovnega socialnega vprašanja, seveda ni bil tak, da bi bil v skladu s konceptom tedanje oficijelne družbe v monarhistični državi, ki je pravkar pripravila zakon Obznane. Ob *Pesmi življenja* odpade tako tudi vprašanje vrednosti avtorjeve morale, saj ni mogel pričakovati, da bo tedanjemu javnemu mnenju naklonjena kritika sprejela njegove verzze s pohvalo ali navdušenjem. Toliko teže je bilo stališče pesnikovo, ko ob razmeroma majhnem številu onih izobražencev, ki so njegovo poezijo pravilno vrednotili, ni mogel pričakovati v javnosti veliko pobud za nadaljevanje svoje začete pesniške poti. Rušiti — pa čeprav samo v verzih — neko obliko kapitalistične družbene ureditve je bilo v tistih časih gotovo mnogo bolj revolucionarno delo, kakor pa v pogojih socialistične ureditve prištevati se socialnim realistom. V Albrehtovem primeru se morala in politično prepričanje tako pokladata z njegovim svetovnonazorskim stališčem, da tu nikakor ne gre odvajati drugo od drugega. Drobná knjižica pesmi je tako spontan izliv pesnika, ki je opravil z vsemi politično-socialnimi dvomi, da jo je mogoče sprejeti le kot dokončno sublimacijo njegovih presenetljivo revolucionarno formuliranih dognanj. Seveda ni odklonilno stališče tedanje družbe do Albrehtovih pesmi edino, kar ustvarja mnenje, da so bili pesnikovi nameni z zbirko politično in moralno čisti, ampak je treba sem pritegniti tudi tisto, kar smo o razvoju pesnikove politične osebnosti zapisali že preje.

Razlike med Albrehtovo prvo in drugo zbirko pesmi so dokaj očitne, čeprav seveda ne moremo reči, da ne izvirajo iz organske rasti pesnikovega političnega in svetovnonazorskega profila. Če je tam zbral svoja prva zrela spoznanja o svetu in namenu življenja,⁹ se potapljal v osebna doživetja¹⁰ in se zgrozil ob strahotah prve svetovne vojne,¹¹ kakor je svojo prvo zbirko sam razdelil, se tu kaže v tako jarki luči pesnika revolucionarja, da ob pesmi s takšno problematiko popolnoma zbledijo verzzi drugega dela zbirke, ki so osebnoizpovednega značaja in posvečeni ljubezni do žene. Ne bilo bi torej prav, tajiti vsako idejno zvezo med prvo in drugo zbirko. Temu bi mimo drugega oporekala

tudi kronološka zapovrstnost nastanka posameznih pesmi. Zdi se, kakor bi hotel avtor v prvi opraviti z vsem, kar ga je doslej mučilo, da bi se v drugi laže in docela posvetil osnovnemu vsebinskemu problemu svoje poezije in svojega političnega in svetovnega nazora. Že v *Mysteria dolorosa* dajo nekateri verzi, ki so nastali že pred 1917. letom, slutiti, kam se bo v bodoče obrnila in usmerila Albrehtova pesniška pot. Takšne so pesmi: *Himna*, *Na križišču ulic*, *Globlje in tišje*, *Molčali smo*, *Polnočni soneti* in še druge. V njih pesnik sicer mnogo manj revolucionarno, a vendarle z optimizmom pričakuje boljših dni za svoje izmučeno in izkoriščano ljudstvo, v bodočnost zre in kliče čas, ki bo po končani vojni prinesel odrešenje:

*»Nocoj pogled gre moj skoz vse domove.
Kakor, polnoč, soj tvoj sveta doline,
prepleta moj src milijon globine,
čas, ki ga ni še, v mojo dušo plove.*

*Čas, ki ga ni še, nosi zarje nove
za speče narode; glej jutro sine
in se vzbude iz neme bolečine
sanj blodnih svojih, ko jih on pozove! ...*

*Nocoj pogled moj v vaše duše vidi
in jih vprašuje, sestre, po imenu,
po boli, hrepenenju in bremenu.*

*In v vseh je isto, glej: molk in tišina,
v polnoč molčeča sveta bolečina:
»Čas, ki te ni še! Vstani, vzidi, priđi!«*

Razumljivo je, da je bil pesnikov pogled v času vojne z velikim zaupanjem uprt v bodočnost, ki naj prinese nesvobodnemu ljudstvu nacionalno in socialno odrešenje in da je bil za to svoje upanje, kakor toliko drugih, ki so s Cankarjem in Župančičem v to verovali, ob razmerah prvih let stare monarhije globoko razočaran. Tem silneje je ta razočaranost bruhnila na dan tedaj, ko je že mogel spoznati, za kaj je bil ogoljufan in kaj prihaja namesto pričakovane socialne in nacionalne sprostitev. Zato pravi v uvodni pesmi z naslovom *Mož* takole:

*»Zdaj stopi na breg in pretehtaj svoj čas!
Razkrij svoje čelo, da bo zasijalo
iz njega, kar v tvoje duše zrcalo
ujelo se, mož, je najtrših dognanj ...«*

Pesmi življenja vsebujejo 36 pesmi, uvodno pesem in zaključno pesnitev *Pesem življenja*. Avtor jih je razdelil, upošteva je njihovo različno tematiko, v dve skupini. Prvi, večji del zbirke nam predstavlja Albrehta socialnega pesnika, drugi, manjši del pa v lastnem ljubezenskem svetu potopljenega raz-

mišljajočega moža. Prvih pesmi je 23, drugih le 13. Odveč bi bilo ugotavljati, da ni prvi del močnejši le zaradi večjega števila verzov. Vtis, ki ga zapuste pesmi iz te skupine na bralca, je tako močan, da ga drugi del zbirke ne more niti za hip narušiti, kaj šele zastreti ali zabrisati. Izrazito socialnorevolucionarni značaj moremo med pesmimi v prvem delu prisoditi vsaj sedemnajstim pesmim, medtem ko sta med drugimi šestimi vsaj še dve — Srečanja, Poslednja skrivnost — z močnim socialnim prizvokom. Med prvimi sedemnajstimi so tudi tri Vigilije, prevodi iz O. Březine knjige »Stavitelé chramu«, ki jih je pesnik prav zaradi njihove vsebinske sorodnosti sprejel k svojim.

Osnovni ton vsem sedemnajsterim pesmim daje brezmejno upanje pesnikovo v nove čase, ki bodo gotovo prišli in zamenjali sedanje krivične, nepoštene:

*»Bratje, en smisel je duši: leteti!
En ukaz našim srcem je dan:
Kot bakla, v noči prižgana, goreti
v novo svobodo in v novi dan!«*

S čvrstim prepričanjem, da drugače ne more biti, kliče v imenu vseh zatiranih in izkoriščanih k uporabi in revoluciji. Klic po revoluciji, krvavi in strašni, ki bo preobrazila svet in ljudi, je v Albrehtovih pesmih tako močan, da daje vsej zbirki kar nekam grozotno pretresljiv ton:

*»A naš je svet! Čez vse strani
smo zasejali ta svoj sužnji rod:
da — kadar mi zamahnemo s pestmi —
se stresa zemlja, odgovarja svod;*

*da — kadar mi zapojemo svoj spev —
se v bajonetih mesta razblešče,
v nebo grmi njegov srdit odmev,
v foteljih starci plešasti medle ...«*

V svojem pozivu h krvavemu obračunu, ki edini more prinesiti odrešenje svetovnemu proletariatu, se pesnik dvigne preko naših narodnostnih meja in zbira pod sveto zastavo revolucije mnoge milijone goljufanih vseh kontinentov in plemen, ki jim je kapitalizem izsesal kri v tovarnah in rudnikih, ali jih v drugi svetovni vojni gnal v smrt ». . . kot v klavnice vole mesarji . . .«. Strašno osveto prinaša ta zveza živih in mrtvih:

*» . . . vsi mi iz Francije, Anglije, Nemčije, svete Rusije,
vsi mučeniki ameriški, srbski, bolgarski,
vsi iz Turčije in rdečih in črnih plemen . . .
Sveto sklenili smo zvezo, da vaše porušimo zveze,
da razlastimo vas, ki ste si s silo lastili,
žido in žamet mi strgamo z vaših teles!«*

Prav ta vera v svetovno revolucijo, v svetovno preobrazbo človeške družbe, ki je prerasla ozko zaverovanost v domače žalostne razmere, a jih pri tem seveda ni prezrla, daje Albrehtovim pesmim posebno vrednost:

»Jaz sanjam veliki potres,
ki zruši nad nami obzorja,
da bruhnejo narodov morja
podzemeljska v svet kakor kres...«

Do prepričanja, da je moč proletariata v realizaciji parole »Proletarci vseh dežel, združite se!«, pesnika gotovo ni privedel samo študij domačih razmer in

Spev proletarcev.

Nas je ročil granitni, trdi tlak
velikih mest, sončnih cest,
nas je plodil dušiči, vlažni mrak
noči tak črnih in brezgverd.

Mi vsi v prokletstvo smo zaprtženi,
mi vsi rojeni smo v prokleti dan,
mi – sužnji gladni – smo obsojeni,
Da sipljemo bogastvo v skop dan...

Štebroj je nas! Čez vse strani
svetla smo rasejali roč,
da, kadar mi odmahujemo s pestmi,
bojazen, groza in trepet povsod;

da, kadar mi zapojemo svoj spev,
se v bajonetih mesta razblešče
v nebo grmi njegov prdit odmev,
v foteljih stari plešasti medbē...

(Pesem Spev proletarcev je v zbirki Pesmi življenja izšla nekoliko spremenjena.)

domače ustrezne literature, ki je je bilo le bore malo, ampak moramo v takšnih verzih nujno najti odmev študija marksistične literature, o čemer smo govorili uvodoma, predvsem pa Albrehtovo osebno verovanje v moč delavskega razreda, ki mu tudi sam pripada. V vseh svojih pesmih se namreč prišteva avtor k tistim, ki neizbežno revolucijo pripravljajo, še več, k tistim, ki k njej pozivajo še druge istih nazorov in istih hotenj. Ve in čuti, da mu v tedanjih prilikah ne bo lahko stopati po načrtani poti, med »zavrženimi« in »izobčenimi«, a rad se odpove vsemu, kar bi ga oviralo pri izpovedovanju njegovih naprednih idej. O tem iskreno pripoveduje v prvi pesmi Bojnih ritmov:

*»Jaz nisem odtod. Vse višje gori
mi sanje v neznane svetove,
objemajo nespočete rodove
s svojo ljubeznijo.
Vse globlje polzijo
v temo neodkritih zemljá,
iz katerih poganja
mogočna reka
Bodočnosti...
Zdravstvujte mi, bratje, zavrženi, meni,
ve, sestre izobčene, pozdravljene v bratskem objemu,
vi vsi, ki niste od danes, ki ste pili trpljenje,
kri lili, ihteli in kleli svoj čas,
a znali in zvesto verovali
v svetost Trpljenja pogaženih...
Vi vsi, neodkriti, najmanjši in najbolj skriti
vseh ljudstev in narodov: — jaz verujem v vas:
Vi ste
mogočna reka
Bodočnosti.«*

V veliki misiji, ki jo zavestno izpolnjuje, čuti tudi vzvišenost nad ozkimi obzorji svojih kritikov, vklenjenih v utesnjenost »kavarniških dimov«, ve, da izpolnjuje s svojo pesmijo nalogo, ki je neprimerno trajnejša in vrednejša, kakor če bi pel »plehko« in »parfumirano« liriko. Zato izpoveduje:

*»Jaz zaničujem te, gladko obriti, s parfumom obliti
lirični pesnik, jaz zasmehujem te,
ko brenkaš na struno izpeto
ljubljeni ženi — vase zaljubljeno pesem!«*

Če ni lahka njegova pot, pa je vzvišena, odmaknjena vsem, »ki otroci ste svojega časa, pesniki, vedeži in politiki, historiki in histeriki, literature in umetnosti!«, njegova pesem je »pesem vseh pesmi: bojni spev množic.«

Rajko Gregorc: Lokvanj

Med vsemi Albrehtovimi pesmimi bi le težko našli pesem, ki bi jo sredi drugih mogli staviti v zenit, a gotovo so prav Bojni ritmi najmočnejša izpoved njegove pripadnosti idejam svetovnega proletariata. Prvi del le-teh izraža namreč pesnikovo odpoved vsem prejšnjim lastnim iskanjem in priključitev tistim, ki verujejo

*»... v svetost Trpljenja pogaženih,
v zmago borilcev poraženih...«*

in ko v drugem delu opravi tudi s svojo okolico, ga v tretjem najdemo med tistimi, ki so že »na mestu«, »močni in smeli«, »črni in jaki in žejni in goli«, objete ga z njimi, izvoljenci tistih časov, ko

*»zemlja bo v svojih tečajih ječala
in gora bo v svojem osrčju bučala,
prepevale himne nam vihre morja.«*

Gorje tedaj vam, »otroci cerkva in palač...«, ki ste nas prikrajšali v našem življenju za vse lepo in dobro, poje pesnik, ki ga v takšno izpoved pač ni moglo siliti nič drugega kot globoko prepričanje v uresničljivost njegovega idejnega sveta. Zdi se, da so Bojni ritmi res najmočnejši verzi ne samo tega, prvega dela, temveč vse zbirke in morda celo vse Albrehtove socialne poezije.

Značaj himne ima Proletarski maj, simbolična pesnitev, v kateri je najti odmev Oktobrske revolucije. To je ponoven apel »vsem bratom in sestram« združenim »v eni zaroti«, da končno le potrka jo na »duri sveta«, ki se naj »odpro na stežaj« in bomo mogli skozi nje »v naš veliki Maj!« Pesem je nastala ob delavskem prazniku Prvega maja in jo smemo prav zaradi silne upornosti in še silnejšega sovraštva, ki veje iz nje do »buržujev« in »Carja Kapitala«, šteti prav tako k najelementarnejšim spevom Albrehtove socialne muze. Videti v Oktobrski revoluciji »signal«, ki bo odslej služil kot vzgled delavskemu razredu širom po svetu, je bilo v onih časih pač nekaj, do česar so se povzpeli pri nas le redki izobraženci.

Elegično izzveni Molitev, v kateri pesnik sicer ne dvomi o neizbežnosti skorajšnjega družbenega prevrata, a želi, da bi vse naše ljudstvo to veliko preizkušnjo dobro prestalo, da bi se prerodilo in otreslo za vedno »mraku svojih črnih usod«. Trudno je slovensko ljudstvo, trudno »prošlosti svoje — teh tisoč žalostnih let!«, zato ne more več dolgo čakati »na pragu smrti« na svoje veliko »jutro življenja«.

Prvi del zbirke zaključujeta mimo prevedenih Vigilij še pesmi In memoriam ter Prorok. Prva je posvečena spominu vseh onih, ki so »trudni živeli in umrli brez ljubezni«, ker so vse svoje delo posvetili ljudstvu, pa pri tem omahnili v prezgodnji grob; v drugi — z mottom dveh Župančičevih verzov — pa se

obrača k onim, ki so se redili iz žuljev in truda delavskih rok ter jih — prerok bodočnosti — preklinja v temo in pekel. Domača zemlja, ki so jo brezvestno izkoriščali, se jim bo maščevala za vse njihove zločine! Pesem je v zbirki poslednji veliki izliv pesnikov, ki »boril se dolgo je z vampirji sanj«, pa je iz tega osebnega boja vstal in napovedal preroško:

*»Kot roj kobilic sredi letnih suš
prihaja, bratje, veliki nam glad...«*

Dve pesmi iz tega dela sta posvečeni spominu dveh pesnikovih prijateljev: prva — Ivanu Cankarju, velikemu Albrehtovemu vzorniku, učitelju in mentorju, druga — zvestemu tovarišu dr. A. Dermoti. Čeprav bi kot spominski pesmi pravzaprav ne sodili sem, ju je pesnik uvrstil med prejšnje s posebnim namenom. Vse, o čemer je namreč pel v svojih revolucionarnih verzih, je tako tesno povezano z življenjskim prizadevanjem obeh umrlih, da Srečanja in Poslednja skrivnost ne trgata vtisa celote.

Pesmi Domovina in Naša meja gori je pesnik odbral za zbirko gotovo predvsem iz razloga, ker sta po svoji vsebini z našo tedanjo družbeno problematiko tako zrasli, da po svoje dopolnjujeta razpoloženje, ki je Albrehtu narekovalo vse njegove socialne pesmi. Prva je nastala že 1914. leta in pripoveduje o pesnikovi skrbi za usodo slovenskega ljudstva v vojni vihri doma in na tujem, druga pa je ogorčen protest proti krivični razmejitvi naše zemlje in napoved osvete, »ko planejo v svet iz dna bednih rodov Osvetniki naši...«

Kakor vinjeti sta sem uvrščeni tudi Misel o vrednosti človekovega dela in življenja ter Tuji glas pesnikove mladosti.

Zbirko uvaja pesem s simboličnim naslovom Mož, zaključuje pa jo po drugem — ljubezenskem — delu pesnitev Pesem življenja, po kateri je zbirka dobila svoje ime. Če je v uvodnih verzih pesnik pozval sebe samega k jasni in odkriti izpovedi svojih čustev in nazorov, potem v Pesmi življenja iz pogovora med Jaz-om, Demonom, Ženo, Glasom iz množice ter Onim ugotavlja, da je njegovo spoznanje vzraslo iz hudih notranjih bojov med lastnim habitusom, demonom nevere in nemoči, hrepenenjem za srečo v ljubezni in prizadevanjem, dati ljudstvu sebe samega in vsega. Plačilo, ki ga je dobil za svoje delo, je bogato, je največje plačilo, ki si ga more človek želeti:

»Za eno smrt življenj stoterol!«

Oblikovno in izrazno ne prinašajo za tisti čas Albrehtove socialne pesmi ničesar novega. Večinoma so to kitične pesmi, najbolj pogosta pa je štirivrstičnica, edini sonet Moj črni brat ima namesto običajnih hiperkatalektičnih enajstercev akatalektične deseterce z moško rimo. Posebno številni so daktilski in trohejski verzi, čeprav je ritem večine Albrehtovih pesmi zelo svoboden, rime

pa najdemo zlasti pri kitičnih pesmih in so v mnogo večjem številu moške kakor ženske. Dikcija verzov nas more v marsičem spominjati na pravkar minulo dobo naše moderne, a ima vendarle tudi mnogo vsega tistega, kar označuje povojni ekspresionistični način izražanja. Kakor obliko tako je tudi stil in v veliki meri celo izrazoslovje narekovala pesniku vsebina njegovih ritmov. Vse preveča namreč velika bojevitost, ki je poudarjena posebno z izrazi kakor: upor, veliki potres, zmaga poraženih, rušitelji, bojni spev, bajoneti, veliki Maj, Car Kapital, barikade, rdeča ljubav, rdeči prapori, puntarji, grmenje zvonov, iskreči kaos, fontane krvi, zbesnele, poblaznele ljudske trume, veliki glad in drugimi. Vendar je Albrehtov jezik včasih nekoliko težak in okoren, tu in tam pa preveč izobražen, da bi pesmi zaradi tega ne povzročale nobenih težav tistim, ki so jim bile za branje v prvi vrsti namenjene.

Vtis, ki ga zapuste Albrehtove socialne pesmi na bralca dandanes po skoraj štiridesetih letih njihove izdaje, je vsekakor še vedno svež in močan, čeprav je seveda čez vse revolucionarno prizadevanje predhodnikov današnje literature že legla lahka patina pozabljenja in neaktualnosti. A to za takšno poezijo kot je Albrehtova gotovo ni najbolj važno. Mnogo važnejše je dejstvo, da so ti verzi nastajali takrat, ko je bilo izpovedovanje takšnih idej ne samo pogumno in smelo dejanje, ampak nadvse aktualno. S temi svojimi »bojnimi ritmi« se je povzpел Albreht med one naše ljudi, ki so pred skoraj štirimi desetletji s pisano besedo opozarjali na krivičnost tedanjih družbenih odnosov, klicali k upor in pripravljali vzdusje za dogodke, katerih zgodnji glasniki so bili.

OPOMBE

¹ Vse do 1941. leta je književnik pisal »-ch-« v svojem imenu, tedaj pa je »-ch-« namenoma opustil, kakor mi je sam izjavil, in se danes podpisuje Albreht in ne Albrecht. V tem mu je sledilo tudi njegovo ožje sorodstvo.

² F. Albrecht — Pesmi življenja; izdala Umetniška propaganda 1920, tiskala Zadrúžna tiskarna v Ljubljani.

³ F. Albrecht — *Mysteria dolorosa*; izdala in založila Omladina, tiskala Zvezna tiskarna 1917.

⁴ Albrehtov oče je bil ključavničarski mojster v kamniški smodnišnici, a ne obrtnik, kakor to pomotoma navajajo nekateri viri.

⁵ Književnikova izjava 9. marca 1957.

⁶ Književnikova izjava 9. marca 1957 in njegovo sporočilo 3. maja 1957.

⁷ Tone Seliškar — Trbovlje 1923.

⁸ Mile Klopčič — Plamteči okovi 1924.

⁹ *Mysteria dolorosa* — Iskanja in spoznanja str. 7—33.

¹⁰ *Mysteria dolorosa* — Iz labirinta ljubezni str. 35—50.

¹¹ *Mysteria dolorosa* — Inferno naših dni str. 51—78.

ŽUPANČIČEVI VERZI V KAMNIKU

Z. V.

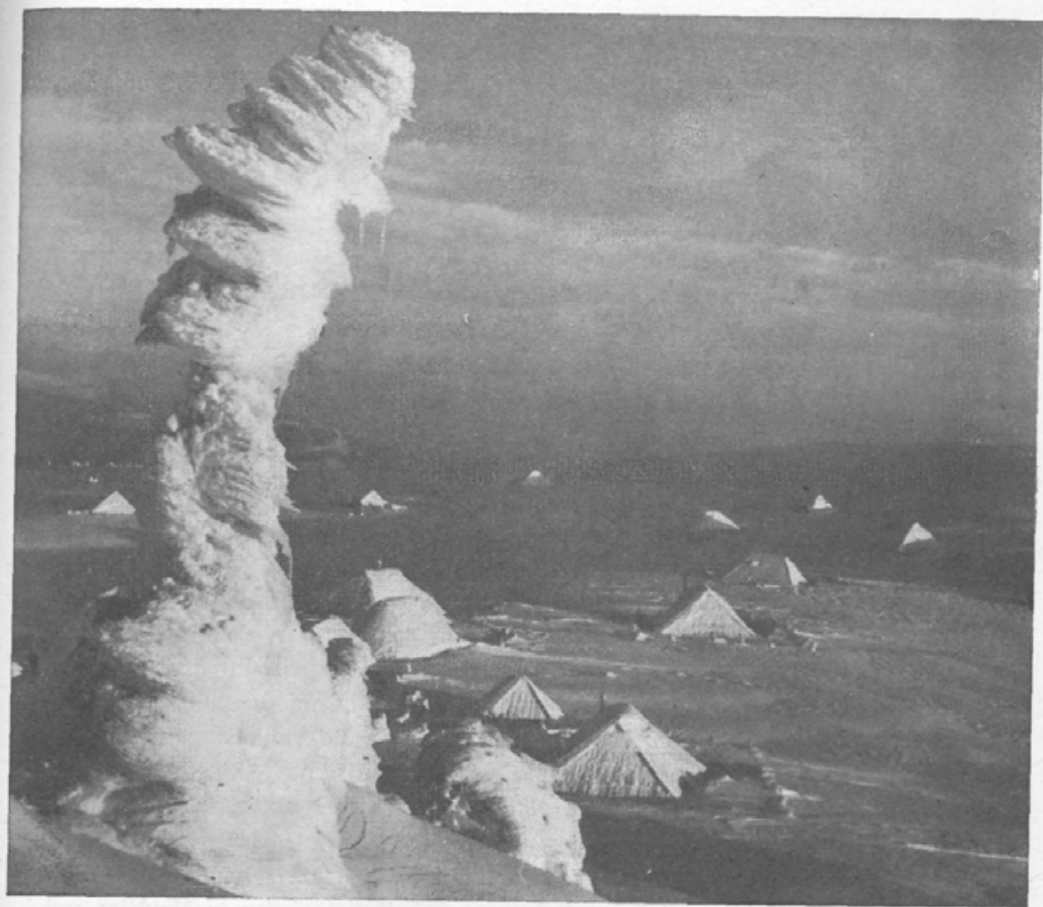
Iz časa, ko je Župančič zahajal v Kamnik na počitnice in je obiskoval tudi Albrehtove, izvirajo naslednji verzi, ki jih je zapisal v spominsko knjigo Ivanki Albrehtovi:

*A kdo je rekel, da so sanje blazne?
Kdor ni spoznal, da je ta svet prepád,
in treba preko njega po zaklād,
ki so brez njega naše duše prazne.*

Kakor kaže datum, je verze zapisal pesnik zadnji dan avgusta pred skoraj 35 leti, ko je v Kamniku preživiljal zadnje dneve svojih počitnic pred odhodom v Ljubljano.

Verzi doslej še niso bili objavljeni, pa se tov. Ivanki Albrehtovi, ki mi jih je za objavo v Kamniškem zborniku dala prijazno na razpolago, lepo zahvaljujem.

*A Kdo je rekel, da so sanje blazne?
Kdor ni spoznal, da je ta svet prepád,
in treba preko njega po zaklād,
ki so brez njega naše duše prazne.*
Oton Župančič
Zaprice 31/8 4913

Vlado Koman: Na Veliki planini

METIJSKO GOSPODARSTVO TUHINJSKE DOLINE

Uroš Janko

I. POGOJI KMETIJSKE PROIZVODNJE

Splošne osnove

a) Geografski položaj.

Tuhinjska dolina se razprostira od Kamnika do Motnika, ob obeh straneh ceste, ki veže Kamnik s Celjem. Je sinklinalna asimetrična dolina ter leži južno od Menine in njenih podaljškov.

K Tuhinjski dolini prištevamo danes celotno področje od Kamnika do Motnika, vendar označuje prebivalstvo z izrazom Tuhinjska dolina le predel od Kavrana do Motnika.

V podolžni smeri je dolina razdeljena na tri manjše prirodne enote: predel od Kavrana do Šmartna se imenuje Spodnji Tuhinj, od Šmartna do vrh Kozjaka Zgornji Tuhinj, od tu pa do Motnika pa Motniško. Po velikosti zemljišča je največji Zgornji Tuhinj, sledi mu Motniško, najmanjši pa je Spodnji Tuhinj.

Tuhinjska dolina se razprostira v porečju dveh vodotokov, in to Nevljice in Motnišnice, ki odvajata vodo s tega področja. Motnišnica izvira pod Kozjakom in teče na vzhod v Bolsko — porečje Savinje. Na zahod odvajata vodo Nevljica, z močnejšim pritokom Češnjico. Češnjica se izliva v Nevljico pri Šmartnem; od tu dalje je Nevljica pomembnejša po svoji vodnatosti. V Kamniku se izliva v Kamniško Bistrico — porečje Save.

Oba poglavitna vodotoka imata precej pritokov, ki izvirajo na meji med propustnimi in nepropustnimi kameninami ter tečejo po globoko vrezanih grapah, ki v prečni smeri še bolj razčlenjujejo obravnavano področje. Po količini vode je pomemben pritok Češnjice Tuhinjščica. Drugi so v tem pogledu manj pomembni. Vsi ti potočki in potoki so v zgornjem toku izrazito hudourniškega značaja ter delajo ob nalivih, močnejših deževjih in spomladi, ko se topi sneg, večjo ali manjšo škodo, ker poplavljaajo ob svojem koritu rodno zemljo. S seboj pa prinašajo tudi velike količine kamenja.

Preprosto ljudstvo deli prebivalstvo doline glede na nadmorsko višino naselij v: dolince — to so prebivalci nižinskega predela v bližini glavne ceste; hribovce — to so tisti, ki žive v območju terciarnega hribovja, in gorjance, ki so prebivalci najvišje ležečih naselij. Že ta ljudska razdelitev prebivalstva nas opozarja na zelo pestro geografsko rajonizacijo obravnavanega predela.

Na severu omejuje Tuhinjsko dolino Menina (1508 m), ki je osamljen gorski čok, ločen od Kamniških Alp. Po dolžini se vleče od zahoda proti vzhodu precej na daleč, široka pa ni posebno. Proti zahodu se Menina zožuje, preide v ozko pogorje, ki se znižuje preko Javorščka (1344 m) in Tomanove planine (1190 m) na Črnilec (902), od tu pa proti jugu za Sovino pečjo na Koto 794 m in dalje za zaselkom Markovo na Kavran. Proti vzhodu pa se njeni podaljški spuste z Motnikom skoraj v dolino.

Na jugu jo omejuje razvodni greben med Črnim grabnom in Tuhinjsko dolino. Meja poteka nekako takole: preko Zajasovnika in južno od Lipovca na Šipek, nato proti zahodu na Polhovec, nadalje južno od Rakitovca in Lipe, od koder preide na Goli vrh in Kremen, severno od Palovič na Tolsko goro, tu pa proti severu preko strmega gozdnega pobočja na začetek Soteske in na Kavran.

Upravno pripada cela dolina h kamniški občini, kamor je bila priključena leta 1955, ter predstavlja njen vzhodni del.

b) Nadmorska višina.

Težavno je na tako razgibanem terenu, kakršen prevladuje v Tuhinjski dolini, postaviti neko povprečno številko, ki naj bi predstavljala srednjo nadmorsko višino. Ta številka nam tudi ne bo povedala nič določenega, temveč bi bila le izraz računske operacije.

Najvišjo nadmorsko višino doseže dolina v kopastih vrhovih Menine (1508 metrov), najnižjo pa takoj za Kavranom v zaselku Vir (414 m).

Da bi dobili bolj pregledno sliko, kako so razporejena naselja, bomo dolino razdelili na štiri višinske pasove.

1. nižinski pas do 500 m,
2. osrednji pas od 500 do 750 m,
3. zgornji pas kmetijskih zemljišč nad 750 m,
4. pas gozda in planinskih pašnikov od 1000 do 1500 m.

Ad 1. Nižinski pas ni sklenjen po vsej dolini, temveč se zajeda vanjo z obeh strani. V zahodnem predelu sega do Laz. V spodnjem delu je precej širok, medtem ko je v zgornjem zelo ozek. V vzhodnem predelu pa nastopa le v okolici Motnika.

Ad 2. Osrednji pas obdaja dolino na obeh straneh ter zavzema tudi predel od Laz do Motnika. Leva stran je veliko bolj poseljena kot desna. V tem pasu leži večina naselij.

Ad 3. Tudi zgornji pas kmetijskih zemljišč nad 750 m zasledimo na obeh straneh doline. Na jugu leže na razvodnem grebenu vasi: Mali in Veliki Rakitovec (830 do 845 m), Laseno (760 m). Severna stran je bolj naseljena. Tu so vasi na južnem pobočju zahodnega podaljška Menine, in to: Savinja peč (885 m), Bela peč (860 m), Trobelno (750 m), Ravne pri Šmartnem (770—840 m) ter najvišja vas v obravnavanem predelu Poljane (925 m). V tej vasi segajo njive celo do 1000 m nadmorske višine.

Ad 4. Pas gozda in planinskih pašnikov od 1000 do 1500 m se razprostira na južnem pobočju Menine in njenih planot in ni naseljen. Porastel je z mešanim gozdom, ki proti vrhu prehaja v iglastega. Med gozdom so ograjeni pašniki in senožeti (rovte), ki so last kmetovalcev. Na planoti Menine pa so večji kompleksi pašnega sveta.

c) Prometna povezanost.

Kljub pomembni vlogi, ki jo ima prometna povezanost posameznih predelov med seboj, tako v gospodarskem kot kulturnem in drugih področjih človekovega udejstvovanja, je današnje stanje cest in gozdnih poti zelo slabo, čeprav je povezava vasi s potmi in glavno cesto dobra. Edina prometna žila, katera veže Tuhinjsko dolino z drugimi predeli, je makadamska cesta III. reda, ki je speljana iz Kamnika preko doline do Vranskega.

S to cesto je neposredno povezanih samo 13 vasi, ki leže tik ob njej. Za te vasi lahko trdimo, da imajo dobro prometno povezanost med seboj in tudi z bližnjim središčem.

Zelo velik problem pa predstavlja povezava drugih vasi, ki so oddaljene od glavne ceste.

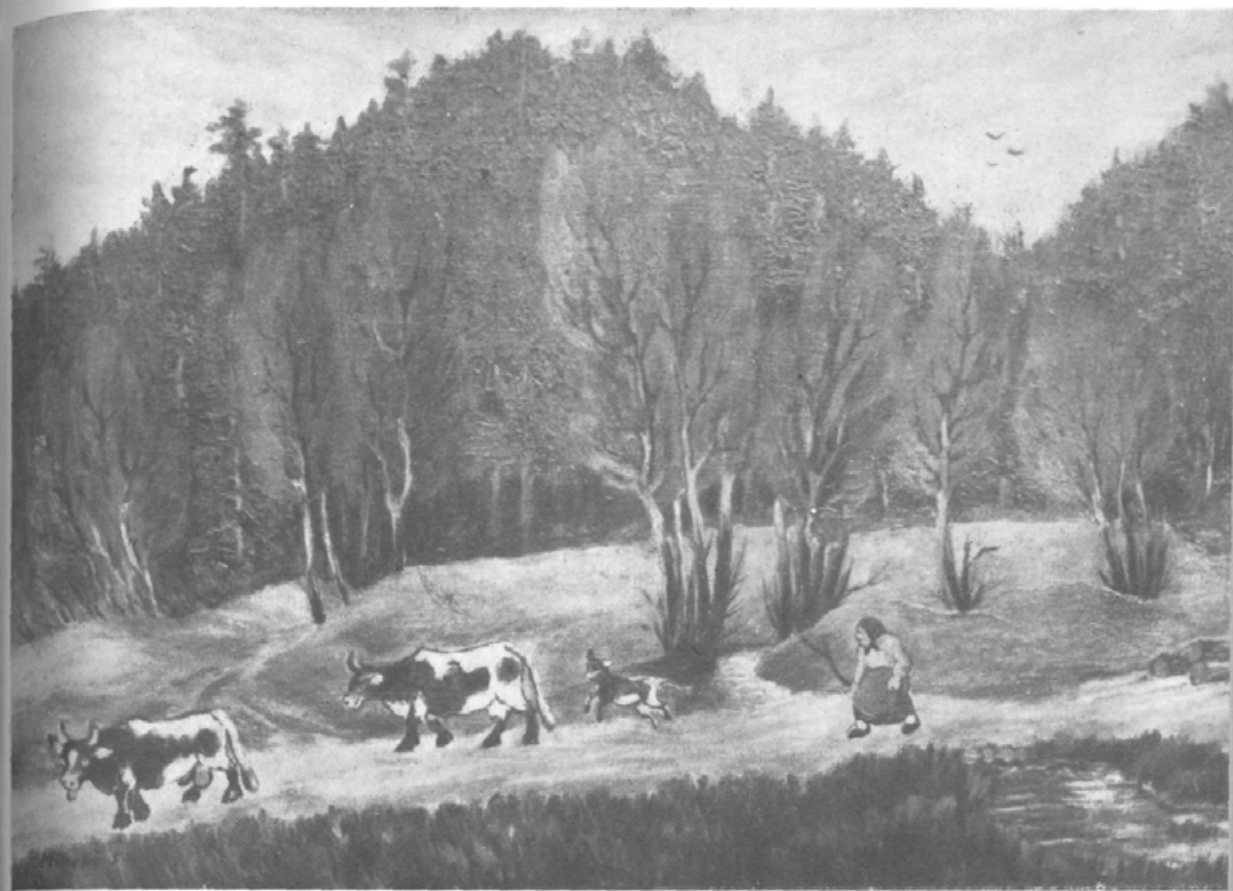
Pota, vodeča do teh vasi, se odcepijo od glavne ceste in povezujejo eno ali več vasi med seboj. Najviše ležeče vasi so oddaljene od glavne ceste 2 in celo 2 in pol ure. Ta pota so speljana ob kakem potočku oziroma tam, kjer je bilo potrebno najmanj dela in so zelo slaba. Nimajo urejene kanalizacije, zato dež in nevihte nemoteno opravljajo svoje razdiralno delo, posebno močni nalivi pa povsem onespособljajo že tako slaba pota. Razen vseh naštetih slabosti pa imajo ta pota še dolge in močne strmce, zelo ostre in nepravilno speljane ovinke, kar še bolj otežuje prevoz.

Največ jih uporabljajo kmetovalci pozimi, ko so bolj vozna, sicer pa opravijo v letnem času le najbolj nujne vožnje. V zimskem času spravijo v dolino velike količine lesa, kar bi v letnem času opravili le z največjimi težavami.

Delno so na boljšem vasi na skrajnem zahodnem delu, kjer so oddaljene od ceste le dobre pol do eno uro.

Še slabše pa so poti na planine, vendar bom to obravnaval na drugem mestu.

Od najbližje železniške postaje so prebivalci skrajnega vzhodnega predela oddaljeni 25 kilometrov. Zadovoljivo pa je urejen osebni promet, saj vozi dnevno po dolini avtobus.

Polde Mihelič: Na pašo

d) Površina in način izkoriščanja zemljišč.

Skupna površina obravnavanega področja, ki je razdeljeno na dvanajst katastrskih občin, je 10.250 ha. To zemljišče (za primerjavo so dodani še podatki za celotno občino Kamnik, v kateri zavzema obravnavani predel 35.4^o/_o skupne površine) je po kulturah razdeljeno takole:

	Tuhinj		Občina Kamnik	
	ha	%	ha	%
Njive in vrtovi	1385	13.5	3658	12.6
Sadovnjaki	88	0.9	281	0.9
Travniki	464	4.5	1502	5.2
Senožeti	726	7.1	1413	4.9
Pašniki in planine	988	9.6	4134	14.3
Gozd	6335	61.8	15367	53.2
Nerodovitno zemljišče	264	2.6	2568	8.9
	10250	100.0	28927	100.0

Iz razpredelnice je razvidno, da zavzema največjo površino gozd, ki z 61.8^o/_o presega površino gozda tudi v kamniški občini. Iz tega izhaja, da imamo opraviti s predelom, ki je zelo porastel z gozdom. Za njim zavzema največjo površino travnati svet s 23.1^o/_o; že te številke nas opozarjajo na to, da sta gospodarstvo in živinoreja najvažnejši panogi in da ima poljedelstvo s 13.5^o/_o povsem podrejeno vlogo, saj tržnih viškov, razen nekaj izjem, v poljedelstvu ni.

Zanimivo sliko dobimo, če prikažemo površine še takole:

	Obdelovalna površina		Kmetijska površina	
Tuhinjska dolina	1937	18.9 ^o / _o	3651	35.6 ^o / _o
Celotna občina Kamnik	5441	18.8 ^o / _o	10992	37.9 ^o / _o

V razpredelnici opazimo, da je odstotek obdelovalne površine zelo majhen, skoraj za polovico manjši kot v celotnem okraju Ljubljana. Ravno tako se pokaže tudi to, da je za kmetijsko izkoriščanje primerna le dobra tretjina vsega zemljišča.

e) Podatki o prebivalstvu in razporeditev po poklicih. (Glej str. 202.)

Za proučitev gospodarskih razmer, ki so odraz določene družbene ureditve, je nujno potrebno proučiti poklicno strukturo prebivalstva.

POKLICNA STRUKTURA PREBIVALSTVA TUHINJSKE DOLINE (PO POPISU IZ 1. 1953)

Katastrska občina	Zaposleni v raznih panogah							% od aktivnega prebivalstva	Zaposl. v kmet.	% od aktivnega preb.	Zaposleni v obrti	% od aktivnega prebivalstva	Skupno aktivno preb.	% vsega preb.	Preb. izven proizvodnje	% od celotnega števila	Skupno prebivalcev
	industrialija	gozdarstvo	gradbeništvo	trg. in gost.	Kom. sl.	promet	Skupaj										
Motnik	11	3	—	5	10	6	35	23,3	100	66,7	15	10,0	150	56,4	116	43,6	266
Špitalič	—	3	2	3	3	6	17	5,7	263	87,7	20	6,6	300	65,9	155	34,1	455
Zg. Motnik	—	2	—	—	—	1	3	3,6	80	96,4	—	—	83	59,3	57	40,7	140
Češnjice	—	—	—	—	—	—	—	—	65	100,0	—	—	65	69,1	29	30,9	94
Hribi	5	—	—	—	—	—	5	2,1	236	96,7	3	1,2	244	75,1	81	24,9	325
Hruševka	6	—	—	—	—	—	6	3,0	193	96,5	1	0,5	200	70,7	83	29,3	283
Loke	24	—	8	5	8	—	45	18,2	195	78,9	7	2,9	247	57,6	182	42,4	429
Podhruška	44	—	8	1	2	—	55	25,0	165	75,0	—	—	220	54,2	186	45,8	406
Pšajnovica	3	—	—	—	1	—	4	4,3	88	95,7	—	—	92	68,7	42	31,3	134
Šmartno	33	—	—	5	3	1	42	12,4	286	84,9	9	2,7	337	74,6	115	25,4	452
Zg. Tuhinj	27	8	—	6	—	1	42	12,0	296	84,3	13	3,7	351	72,5	133	27,5	484
Znojile	26	—	3	—	4	—	33	17,5	154	81,5	2	1,0	189	60,6	123	39,4	312
Skupno:	179	16	21	25	31	15	287	11,6	2.121	85,6	70	2,8	2.478	65,6	1.302	34,4	3.780

V socialističnem družbenem redu je poklicna struktura doživela velik pretes. Graditev in razširitev industrije je imela zelo velik vpliv na populacijsko gibanje, ki se je odražalo bolj ali manj v vsaki vasi. Povečalo se je število v industriji zaposlenih ljudi, del pa se jih je za stalno preselil v bližino industrijskega centra Kamnika. Tisti, ki so še ostali na tem področju, se na delo vozijo s kolesi oziroma s tovarniškimi avtomobili. Kaže, da se je sedaj to stanje kolikor toliko ustalilo. Število v industriji zaposlenega delavstva se ne bo več nenehno dvigalo kot v prvih povojnih letih. Del mladine pa si bo moral še vedno iskati zaslužek v industriji ali obrti in se odseljevati.

Iz razpredelnice vidimo, da je od vsega aktivnega prebivalstva zaposleno v kmetijstvu 85.6%; ta številka pa se povzpne tudi na 100% (Češnjice), kar je brez dvoma zelo visok odstotek, ki močno presega slovensko povprečje. To je delno razumljivo, kajti obdelovalna zemlja se razprostira po pobočjih, kjer je mehanizacija del težavna, marsikje pa sploh izključena, tako da morajo večinoma delati ročno, kar poveča odstotek prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu. Na ta odstotek pa vpliva tudi še oddaljenost od tovarn, kar nam dokazujejo tile podatki v industriji zaposlenega prebivalstva: Podhruška 25%, Loke 18.2%, Znojile 17.5%, Šmartno 12.4% in Zgornji Tuhinj 12% od skupnega prebivalstva. Odstotek v industriji zaposlenega prebivalstva se močno dvigne v Motniku 23,3% — delno hodijo na delo v Zgornjo Savinjsko dolino, nekaj pa jih je zaposlenih celo v Zagorju. Enako pada in narašča število prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu. Delež v obrti zaposlenega prebivalstva je samo 2.8% in ga tvorijo predvsem obrtniki, ki so kmetovalcem nujno potrebni (mizarji, kolarji, kovači itd.). Preseneča pa tudi visok odstotek neproizvodnega prebivalstva — 34.4%.

Povprečna gostota prebivalstva na kvadratni kilometer je 36.

f) Število gospodarstev.

Na obravnavanem področju je 1 obrat državnega posestva Črnelo, to je planina Riba, ter združeno posestvo v Zgornjem Tuhinju.

Gozdove splošnega ljudskega premoženja upravlja Uprava za gozdarstvo — revir Kamnik. Iz povedanega lahko zaključimo, da imamo opraviti zgolj s privatno lastnino oziroma gospodarstvi. Po popisu iz leta 1955 je na navedenem območju skupno 683 gospodarstev, od tega 181 gospodarstev nekmetovalcev.

g) Preskrbljenost področja z energijo in vodo.

Pred vojno sta bili na tem področju samo dve majhni elektrarni: privatna v Šmartnem in elektrarna, last trga Motnik. Obe sta dajali tok samo za razsvetljavo v teh dveh krajih.

Sedaj je vsa dolina elektrificirana, edino samotna kmetija Slapnik pod Menino še nima električnega toka. Elektrifikacija je bila končana leta 1955.

Brez dvoma je to zelo velik uspeh in se imajo prebivalci zanj zahvaliti le ljudski oblasti.

Medtem ko je vprašanje elektrifikacije odlično rešeno, pa tu nastopa mesto-ma pomanjkanje vode, ki je osnova za preživetje človeka in živali. Pomanjkanje vode je hud problem, ki tare tele vasi: Velika Lašna, Golica, Črni vrh, Liplje, Sela pri Kamniku, Znojile, Žubejevo, delno Okrog, Kostanj, Sela v Tuhinju in Gradišče. Vse te vasi imajo sicer kapnice ali pa studence v bližini, vendar jim v suhem poletju vode vedno zmanjka in jo morajo dovažati.

Druge vasi imajo v glavnem vodovode ali pa so v bližini močni studenci, ki nikdar ne usahnejo.

Težave glede vode so tudi na planinah.

Posestne in pravne razmere

a) Oblika naselij.

Predel, ki ga tukaj obravnavamo, je redko naseljen, ponekod sploh ne-naseljen, tako na primer predel južno od Kozjaka, to je greben, ki se vleče vzhodno od vasi Veliki Rakitovec, preko Špika do Zajasovnika in južno pobočje Menine.

Glede na to, da smo dolino razdelili na več višinskih pasov, bomo tudi naselja razvrstili v tri skupine:

1. naselja dolinskega predela,
2. naselja do 750 m in,
3. naselja nad 750 m.

Vsa naselja so po izvoru izrazito kmečka, z izjemo trga Motnik, ki je v preteklosti igral važnejšo vlogo.

Dno Tuhinjske doline je razmeroma dovolj široko ter naseljeno do Šmartna po dolini Nevljice, od tu dalje pa so nastala naselja v ugodnejši dolini Češnjice. Dolina Motnišnice pa je zaradi ozkosti manj poseljena.

Južna stran doline je strma, porasla z gozdom in ni naseljena, medtem ko segajo na njenem grebenu, ki je obrnjen proti jugu, naselja precej visoko.

Pri poselitvi nad 750 m sta bistveno soodločala prisojnost in položaj v zavetju zahodnega grebena Menine. Glede na višino lahko imamo ta predel za precej kultiviran.

Za nastanek dolinskih naselij je bila odločilnega pomena cesta, ki je predstavljala v srednjem veku edino prometno vez med ljubljansko in celjsko kotlino. To je povzročilo nastanek posebnega tipa vasi z daleč vsaksebi ob cesti stoječimi domovi.

V Tuhinjski dolini pravih sklenjenih vasi ni, čeprav imajo danes tak videz. Zemljiška razdelitev na povsem nepravilne parcele ter po principu deležev v bližnjih kompleksih pa kaže, da jih ne moremo postaviti v isto vrsto s pravimi sklenjenimi vasmí v ravnini. Tudi imena (Loke, Laze) kažejo na relativno mlada naselja (G. V. 1933 stran 55). Prav tako nas imena vasi, kot so Mali, Veliki Rakitovec, Mali in Veliki hrib itd., opozarjajo na postopno naselitev, ker po Ilesiču označba »Mali« označuje mlajše naselje. Naselja v dolini pripadajo večinoma oblikam z zemljiško razdelitvijo na grude.

Najbolj je razširjen tip prvotnih zaselkov, kjer pripadajo posameznim kmetijam zemljišča nepravilnih parcel. Tudi ta tip dobimo v dnu doline (Srednja vas, Loke), značilen pa je tudi za vasi do 750 m (Kostanj, Zgornji Tuhinj, Češnjice, Okrog). (G. V. 1933 str. 60).

Na severni strani doline vse do Zg. Tuhinja so zaselki z zaključenimi zemljišči in je le redko nastopilo kosanje posestev. Naselja imajo obliko rahlo sklenjenih, večinoma po dolgem po slemenih in terasah ležečih zaselkov. Kulturno zemljišče posameznih kmetij je z majhnimi izjemami arondirano in obsega velike sklenjene komplekse od doma do gozda (Markovo, Znojile, Studenec, Rožično, Sela, Žubejevo, Snovik, Trobelno itd.); pojavljajo pa se tudi južno od doline (Pšajnovica, Steblevk) (G. V. 1933 str. 65).

V vzhodnem predelu nastopajo v večjem obsegu še samotne kmetije, ki so povsem individualne in leže s svojim kulturnim zemljiščem sredi gozdov. Najvišja je kmetija na Slapeh pod Menino.

b) Lastnina poljske in gozdne zemlje.

Po cenitvi iz leta 1955 je lastništvo zemlje naslednje:

1. privatna zemljišča	9043 ha
2. zadružna zemljišča	48 ha
3. državna zemljišča	1159 ha

Od celotne površine je v rokah privatnikov 88,3% vseh zemljišč. To nam dokazuje, da je splošno družbene lastnine zelo malo; od tega je gozdov 851 ha, nerodovitnih zemljišč 209 ha in 99 ha pašnikov. Tudi zgradbe so pretežno last privatnikov, to pa zaradi tega, ker je skoraj vse prebivalstvo sodelovalo v NOB in po vojni ni bilo veliko podržavljenega. Pod splošno ljudsko premoženje so prišli gozdovi bivše špitališke graščine in nekaj cerkvene zemlje.

c) Nasledstveno običajno pravo.

Ker imajo tu kmetovalci malo obdelovalnega zemljišča, ki v mnogo primerih ne zadošča niti za prehrano družine, se je nekako uzakonilo, da se posestva ne delijo. Deduje samo eden, in to tisti, ki se najbolj zanima za kmetijstvo in je tudi najbolj priden. Ta izplača potem vse druge, bodisi v denarju ali v natura-

lijah. Izplačilo pa je odvisno od gospodarske zmožnosti posestva. Kmetje pravijo, da lahko dobi izplačani dedič par volov, v nasprotnem primeru pa tudi samo par ovac. Če dedič ne more izplačati ostalih, jim odstopi del gozda, nikakor pa ne obdelovalnega zemljišča. Zelo redki so primeri, da se posestvo razdeli na vse dediče. V zvezi z delitvijo dediščine je tudi odseljevanje mladih ljudi v bližnje industrijske centre, da si tu poiščejo zaslužek in ustvarijo svoj dom.

Naravne osnove kmetijske proizvodnje

A. Tla

Na obravnavanem predelu je več enot, ki se razlikujejo po geološki podlagi kakor tudi po načinu izkoriščanja in obdelavi zemljišč.

KZ so dale v preiskavo precej vzorcev zemlje posameznih zadružnikov. Vzeli so jih na njivah in travnikih.

Rezultat analize — po Morganu — je bil naslednji:

	pHvH ₂ O	Kmg/100 g zemlje	Pmg/100 g zemlje	Humus
KZ Motnik	7.1	7.7	1.1	2.83 travnik
KZ Motnik	7.65—7.67	8.8—25	1.1—2.3—4.6	3.68—3.71 njiva
KZ Špitalič	6.63	14.1—20	0.55	4.25 travnik
KZ Sr. vas	6.1	7.7	0.55	3.49 njiva

Iz teh števil je razvidno, da humusa sicer ne primanjkuje tako zelo, vendar pa ga je na njivah premalo. Zemlja je siromašna s P, medtem ko je K ponekod dovolj, drugod pa premalo. Da je zemlja siromašna s P nam potrjuje tudi to, da kmetovalci od vseh umetnih gnojil pokupijo največ fosfornih. pH je slabo kisel do slabo alkalen, torej je v zemlji dovolj Ca. Rezultate teh analiz sem navedel le zaradi orientacije.

Prevladujoča geološka podlaga

Obravnavano področje predstavlja tako imenovano Motniško-tuhinjsko sinklinalo ter sodi v območje Posavskega hribovja.

Poglavitna geološka podlaga Tuhinjske doline je apnenec in dolomit, ki nastopata v raznih skladih. Na južnih robovih Menine zasledimo dachsteinski apnenec. Pod njim se vleče ozek pas rabeljskih skladov, ki so pomembni zato, ker se ob njih pojavljajo studenci. Podlaga večine Tuhinjskih planin je kasijski apnenec in dolomit. Njiju podlaga so wengenski sljudasti skrilavci. Ti skladi prehajajo v valovito predhribovje wengenske stopnje, presekano tu in tam z vložki školjkastega apnenca. Še niže nastopajo miocenski skladi, ki se

vlečejo skozi vso dolino in se končajo med Špitaličem in Motnikom. Na južnem pobočju najdemo v okolici vasi Trobelno in Zubejevo še lapornate kamenine. V dnu doline nahajamo aluvij, ki sega na zapadni strani do Laz, v vzhodnem delu pa ga je manj. V aluvij se zajedajo ozki skladi glinastih skrilavcev (Potok) in nekateri silikati (Šmartno), ki pa jih dobimo tudi v vzhodnem delu in so po vsej verjetnosti narinjeni na apnenec. Južni greben tvorijo v pretežni večini skladi zilskega apnenca.

Poglavitni tipi tal

V obravnavanem predelu nastopajo v glavnem tile tipi tal:

rjava gozdna,

rendzine — verjetno z raznimi prehodi med rjavimi gozdnimi,

aluvijalna tla.

Za kmetijsko izkoriščanje so primerna rjava gozdna in aluvijalna tla, toda tudi na rendzinah zasledimo pašnike; v pretežni večini pa so porasla z gozdom.

Konfiguracija in ekspozicija terena

Za kmetijsko izkoriščanje tal je zelo važno, v katero stran so pobočja obrnjena, kakšen je naklon in kako je teren razčlenjen.

Ravnega zemljišča je zelo malo. Največji predel je v Spodnjem Tuhinju od Vira do Potoka, manjši predeli so še v zgornjem toku Nevljice, okolici Zgornjega Tuhinja, ob Češnjici in v okolici Motnika. Ekspozicija ostalega dela pa je zelo različna. Južna, proti severu obrnjena stran doline, je večinoma prisojna. Ta del je tudi razčlenjen s podolgovatimi slemenji; predeli, ki so obrnjeni proti jugu in jugovzhodu, so prisojni, proti jugozapadu pa osojni. V višjih legah, na manj razčlenjenem delu, prevladuje prisojni svet. Južna — desna stran je osojna ter porasla z gozdom. Kmetijska zemljišča na južnem razvodnem grebenu imajo majhen nagib. Obrnjena so proti jugu in jugozapadu ter so prisojna.

B. Klima

Težavno je obdelati klimo tega področja zaradi tega, ker so nam na voljo le zelo skopi podatki. Na celem področju je delovala samo ena meteorološka postaja nižjega tipa (Zgornji Tuhinj), enako pa so ustanovili v Motniku leta 1950. Obe opazujeta le količine padavin. Podatkov o temperaturi pa sploh ni, zato bomo uporabili podatke iz Kamnika.

Seveda slika, ki jo bomo podali, ne bo popolna, saj imamo opraviti z zelo razgibanim reliefom, ki vpliva na klimo.

Temperatura

Podajamo srednje mesečne temperature v povprečju od leta 1925 do 1940; za primerjavo pa še štiriletno povojno povprečje (vse Kamnik).

	Od leta 1925 do 1940	1951 do 1955
I.	— 2.1	— 2.2
II.	— 0.8	— 0.9
III.	3.6	3.7
IV.	8.4	9.8
V.	13.0	12.9
VI.	16.8	17.4
VII.	18.6	19.1
VIII.	17.6	18.0
IX.	14.1	14.7
X.	9.0	9.9
XI.	4.9	3.4
XII.	1.2	1.1
Letno	8.5	8.9

Iz razpredelnice je razvidno, da je najnižja temperatura januarja (—2.1); najbolj vroč mesec je julij (18.6° C). Temperatura do julija postopoma raste, v avgustu pada počasi, nato pa vedno hitreje do decembra—januarja.

Vegetacijska doba

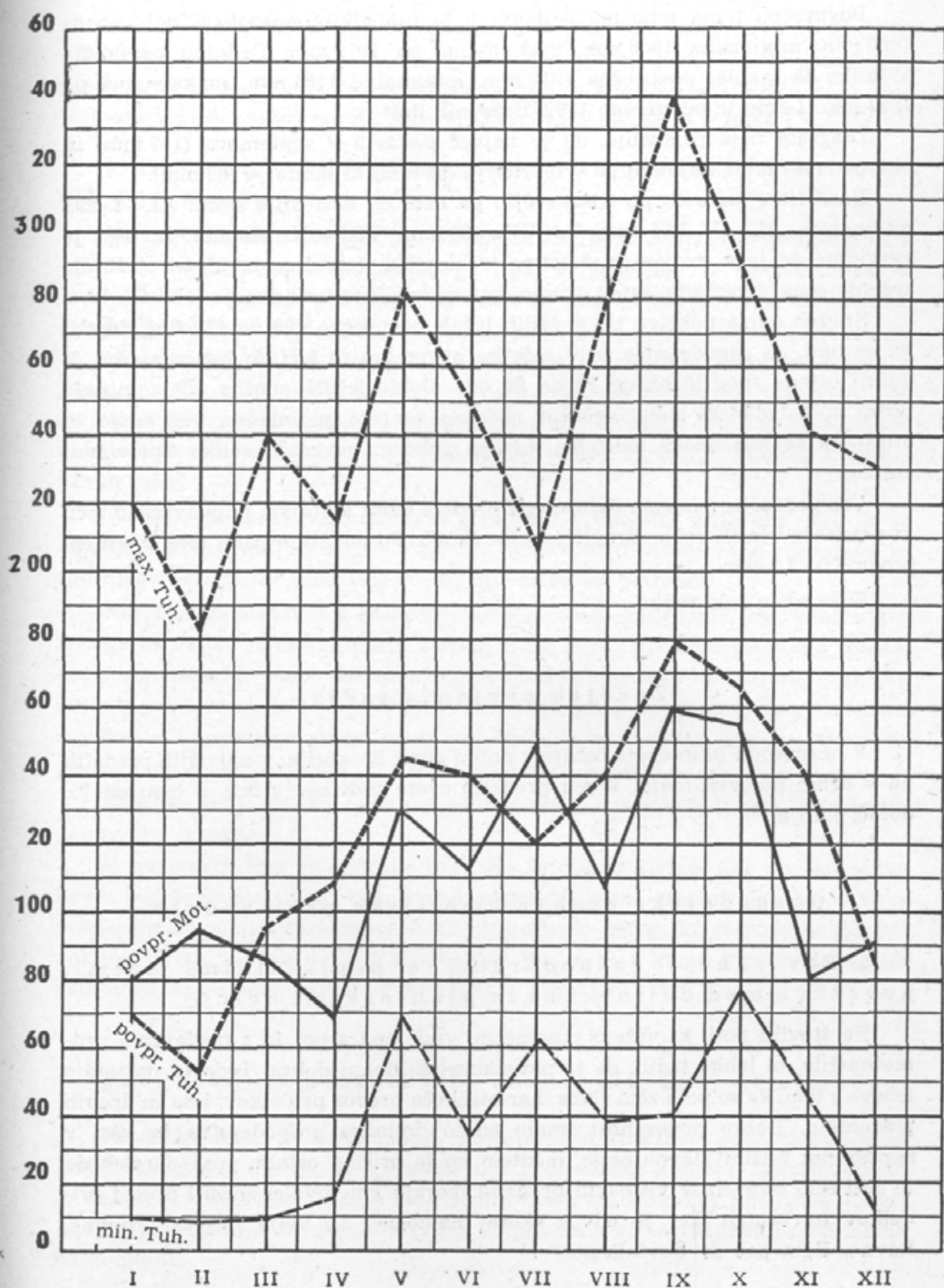
Čas spomladanskih in jesenskih slan je odločilen za uspevanje posameznih poljščin. Ker obstajajo med posameznimi predeli precejšnje višinske razlike, tudi slane ne nastopajo istočasno.

V zapadnem delu doline je zadnja spomladanska slana okoli 15. do 20. aprila, jesenska pa konec septembra, v vzhodnem delu doline spomladanska okoli 15. do 20. aprila, jesenska pa 10. do 15. oktobra. V srednjem pasu nastopi poslednja spomladanska slana 20. do 25. aprila, prva jesenska pa v času med 25. septembrom in 5. oktobrom. V najvišjem predelu pade zadnja slana v času od 10. do 20. maja, prva jesenska pa od 15. do 20. oktobra.

Primeri pa se tudi, da nastopi poslednja slana v dolini še okoli 15. do 20. maja, najvišje predele pa pobeli sneg, katerega zapade do 10 cm — vendar hitro izgine.

Padavine

Srednje, maksimalne in minimalne količine padavin v šestnajstletni opazovani dobi nam dajo (dodano je še petletno povprečje za Motnik) tole sliko:

Povprečna letna množina padavin v šestnajstletni opazovani dobi znaša 1450 mm, minimalna 1026 mm, maksimalna pa 1979 mm. Petletno povprečje Motnika je takole: povprečna 1316 mm, minimalna 1104 mm, maksimalna pa 1533 mm. Letno je povprečno 139.5 deževnih dni.

Diagram nam prikazuje, da je največ padavin v septembru (179 mm) in oktobru (167 mm), najmanj pa v februarju (52 mm) in januarju (69 mm).

Razdelitev padavin po tromesečjih pa nam da naslednjo sliko: XI.—I. 298 milimetrov; II.—IV. 255 mm; V.—VII. 408 mm; VIII.—X. 489 mm. Iz tega je razvidno, da je v tretjem in četrtem tromesečju največ padavin, ki otežujejo sušenje sena, žetev žita, setev ozimin, kar se resnično tudi dogaja.

Snežna odeja pokriva tla v višjih legah povprečno 100 do 110 dni, dogodi pa se tudi, da zapade sneg že v začetku novembra in leži do konca marca. V dolini ostane sneg le okrog 70 do 80 dni. Dolgo ležeča snežna odeja in zelo pozni spomladanski sneg, večkrat občutno zavreta spomladno vegetacijo in otežujeta spomladanska dela. Na južnem pobočju povzroča veliko škodo tudi zmrzal.

Vse področje, z izjemo dolinskega predela okoli Motnika, je podvrženo toči, ki povzroča včasih večjo, drugič manjšo škodo. Po podatkih pada toča v letnem povprečju 3.1 dan.

Suše so tu zelo redke.

Začetek cvetenja sadja

V normalnih letih cveto češnje v dolini okoli 20. aprila, v najvišjih predelih pa v drugi polovici maja. V teh predelih cvete tudi bezeg šele v času od 15. do 30. junija.

Gospodarske osnove kmetijske proizvodnje

a) Povezanost gospodarstev s pglavitnimi potmi, povezava med dolinskimi in planinskimi deli.

Po številu poti, ki vežejo posamezne vasi med seboj in s pglavitno prometno žilo, bi lahko trdili, da je povezanost še dokaj dobra. Toda tu nastajajo težave s tem, da so pota zelo slaba, kar otežkoča prevoz pridelkov, lesa in drugih potrebščin. Dobro povezanost imajo edino dolinska gospodarstva in vasi v neposredni bližini glavne ceste, medtem ko je pristop ostalih gospodarstev do te poti zelo težaven. V višinskih predelih morajo kmetovalci znositi precej pridelkov na ramah, ker je odvoz skoraj nemogoč. To velja za vasi Poljane, Ravne, Bela peč in Sovinja peč.

Ker so v planinah gozdovi, nahajamo v tem delu sedem voznih poti, ki povezujejo dolino s planino in rabijo tudi kot gonske poti. Vsa ta pota imajo zelo močan vzpon, neurejeno kanalizacijo ter so z vozom zelo težko prevozna. Uporabljajo jih največ pozimi, ko vlačijo po njih les, če ni v bližini kake drče.

b) Povezanost s trgov — nakup in prodaja najvažnejših proizvodov.

V obravnavanem predelu povezujejo drobnega kmetijskega proizvajalca s tržiščem kmetijske zadruga splošnega tipa, ki poslujejo že od leta 1948. V Tuhinjski dolini deluje pet kmetijskih zadrug, in to: v Srednji vasi, Šmartnem, Lazih, Špitaliču in v Motniku. Seveda zadruga še ne zajemajo vseh viškov, ki so na razpolago, del jih kmetovalci sami prodajo, bodisi v Kamnik ali celo v Ljubljano. Za odkup preko kmečke zadruga pridejo v poštev tile proizvodi: les, živina in vsi njeni proizvodi; od poljedelstva pa: krompir, tudi semenski, fižol, nekaj zelja, zelo malo oljne repice in velika količina gozdnih sadežev in zdravilnih zelišč.

Viške iz poljedelstva prodajajo predvsem prebivalci nižinskih vasi, ki se začenjajo počasi vključevati v blagovno proizvodnjo. Kmetovalci srednjega in zgornjega pasu pa ne pridelajo dovolj niti za lastne potrebe.

Najvažnejši postavki v gospodarstvu sta nakup in prodaja lesa, vendar gre le-tega še veliko mimo kmečkih zadrug. Zelo pereč problem je odkup mleka, ki ga opravljajo privatni odkupovalci, ne pa KZ, katere bi bile za odkup mleka najbolj zainteresirane in upravičene. Sedaj pa lahko opazimo kante z mlekom v vežah odkupovalcev ali pa pred hišo ob cesti in gnojišču, kjer je mleko postavljeno soncu in prahu, kar vse deluje nanj kvarno.

Zadruga imajo z odkupom kmetijskih pridelkov težave tudi zato, ker nimajo primernih skladišč.

V letošnjem letu so zadruga prevzele še odkup živine, kar bo zanesljivo imelo pozitivne posledice. Tako bomo odstranili razne »mešetarje«, ki so stremeli samo za svojim zaslužkom. Zadruga pa bodo denar, ki ga bodo dobile pri odkupu živine, vračale nazaj v kmetijstvo. Vse to bo v korist kmetovalcu in pa skupnosti, ki bo tako dobila več kmetijskih pridelkov.

Razkosanost posestev in razdrobljenost zemljišč

Razdrobljenost in razkosanost posestev, ta značilna slika slovenskega kmečkega gospodarjenja, je problem tudi v opisanem predelu. Izjemo tvorijo le nekateri kmetovalci v prej omenjenih vaseh in samotnih kmetijah, kateri imajo svojo zemljo združeno v enem kompleksu, ki se razprostira od doma pa do gozda.

Anketirana posestva v posameznih skupinah dajo tole sliko:

Posestvo ha	Število parcel	Povprečna velikost parcele ha
1.89	7	0.22
4.07	11	0.37
6.40	14	0.46
10.00	24	0.50
50.05	49	1.12

Iz navedenih primerov je razvidno, da obstajajo zelo majhne razlike v povprečni površini posamezne parcele. Vendar lahko zaključimo, da jih je največ med 0.4 do 0.5 ha. Edino večja posestva imajo večje parcele. Po pravilu so travniki v večjih parcelah kot njive. Velikost gozda pa pri večini kmetov presega velikost obdelovalne zemlje oziroma površine.

Obratovalne razmere

a) Izkoriščanje tal po katastrskih občinah.

Izkoriščanje tal po posameznih k. o. je razvidno iz razpredelnice. (Glej str. 213.)

Iz navedene razpredelnice je razvidno, da prevladuje gozd. Tudi kategorija sadovnjaki ne prikazuje dejanskega stanja in je odvisna od ocenjevalca oziroma kmetovalca, ki v večini primerov sadovnjak raje vpiše v kategorijo travnik, ker mu je živalska proizvodnja bolj pri srcu kot pa sadna. Tako nam dokazujejo podatki iz razpredelnice, da je v krajih, kjer je sadjarstvo najbolj razširjeno, označenih pod sadovnjakom najmanj površin.

Preseneča tudi kategorija senožeti, ki se iz leta v leto povečujejo. V katastru te kategorije ni in je vse spadalo k travnikom. Vsi ti travniki so se pa zaradi malomarnosti kmetovalcev poslabšali in dajejo namesto dveh samo eno košnjo.

Če primerjamo podatke o površinah v posameznih kategorijah s katastrom, vidimo, da se je površina njiv zmanjšala za 14.2%, zmanjšala se je tudi površina travnikov, narasli pa sta kategorija senožeti in pašniki. Za 3.6% se je zmanjšalo tudi kmetijsko zemljišče, malenkostno pa se je povečala površina pod gozdom in nerodovitno zemljišče.

b) Število kmetijskih gospodarstev, njih velikost in poglavitna poljščina.

Na obravnavanem predelu je po podatkih statistične službe 683 gospodarstev, od tega 181 gospodarstev nekmetovalcev.

IZKORIŠČANJE TAL PO K. O.

Katastrska občina	Njive in vrtovi	Sadovnjaki	Travniki	Obdelovalna zemlja	% kmet. zemlje	Senožeti	Pašniki		Kmet. zemlje	%	Gozd	%	Nerodovita zemlja	Skupno v ha
							nížinski	planinski						
Češnjice (del)	32	2	6	40	50,6	21	18	—	79	31,2	169	66,8	5	253
Hribi	165	18	82	265	58,5	58	85	45	453	44,8	526	52,0	53	1.012
Hruševka	142	14	7	163	57,6	38	64	18	283	30,8	617	67,1	20	920
Loke	132	4	47	183	65,6	28	68	—	279	33,8	524	63,5	22	825
Motnik	64	4	18	86	64,2	24	14	10	134	35,8	227	60,7	13	374
Podhruška	89	1	39	129	78,2	20	12	4	165	32,7	325	64,5	14	504
Pšajnovica	52	4	33	89	65,0	18	30	—	137	42,0	183	56,1	6	326
Šmartno	126	13	33	172	68,3	34	46	—	252	35,6	429	60,7	26	707
Špitalič	280	14	95	389	36,3	285	98	300	1.072	35,6	1.850	62,0	62	2.984
Zg. Motnik	55	2	32	89	57,4	25	41	—	155	34,1	291	64,1	8	454
Zg. Tuhinj	130	11	34	175	43,1	133	33	65	406	35,0	716	61,8	37	1.159
Znojile	118	1	38	157	66,5	42	25	12	236	32,2	478	65,3	18	732
Skupno :	1.385	88	464	1.937	53,1	726	534	454	3.651	35,6	6.335	61,8	264	10.250

ŠTEVILO KMETIJSKIH GOSPODARSTEV V TUHINJSKI DOLINI IN NJIH VELIKOST (POPIS IZ L. 1955)

Katastrska občina	0,00—2 ha	Površina zemljišča	2—3 ha	Površina zemljišča	3—5 ha	Površina zemljišča	5—8 ha	Površina zemljišča	8—10 ha	Površina zemljišča	Nad 10 ha	Površina zemljišča	Skupno število gospodarstev
Češnjice	—	—	—	—	—	—	2	14,13	3	27,01	8	183,97	13
Hribi	3	5,01	3	7,70	4	16,14	6	37,47	4	33,13	33	813,43	53
Hruševka	—	—	2	4,98	3	12,98	7	43,85	3	27,90	28	610,38	43
Loka	1	0,67	—	—	5	19,42	8	53,47	10	93,54	30	562,31	54
Motnik	2	2,44	2	4,84	1	4,95	7	51,10	5	45,28	13	187,59	30
Podhruška	1	2,00	—	—	3	14,03	8	52,14	2	18,72	16	274,67	30
Pšajnovica	2	3,16	3	8,58	1	3,88	3	17,19	1	8,80	11	196,68	21
Šmartno	—	—	1	2,34	5	23,15	6	39,42	6	53,09	28	458,26	46
Špitalič	6	6,79	1	2,70	5	19,40	4	29,49	6	53,47	66	1.952,32	88
Zg. Motnik	1	1,54	—	—	2	8,92	—	—	—	—	15	386,20	18
Zg. Tuhinj	7	9,11	5	11,69	7	27,65	6	39,44	5	44,49	35	865,47	65
Znojile	1	1,58	3	7,18	1	4,00	1	6,40	5	47,15	30	630,30	41
Skupaj	24	32,30	20	50,01	37	154,52	58	384,10	50	532,58	313	7.121,18	502

Število in njihovo velikost prikazuje tabela po velikostnih kategorijah (po popisu iz leta 1955). (Glej str. 214.)

Najmanjše posestvo ima samo 0.67 ha, medtem ko ima največje 55.05 ha površine. Vsa druga posestva pa so med tema dvema skrajnostma.

Največ gospodarstev je s površino čez 10 ha in tvorijo 62.3% vseh kmetijskih posestev, v posameznih k. o. pa se povzpnejo tudi do 83.3% gospodarstev; zavzemajo pa 86.1% zemljišč, ki so last teh gospodarstev. Ravno tako je iz razpredelnice razvidno, da je večje število posestev z nad 10 ha v višjih legah, medtem ko so posestva v dolinskem predelu bolj razdrobljena. To je razumljivo, saj so kmetje v višjih legah veliko bolj odvisni od zemlje, katera je tudi slabša, kot pa dolinci, ki imajo še možnost zaposlitve v industriji. Povprečna velikost kmetijskega obrata v tej skupini je bila 22.8 ha. Vse druge skupine so znatno manjše, n. pr. od 8 do 10 ha, samo 9.9%, od 2 do 3 ha pa le 4% vseh kmetijskih gospodarstev.

Čeprav imajo gospodarstva precej zemlje, so zelo redka tista, ki bi imela čez 4 ha njiv. V večini primerov ima največja skupina povprečno 3 do 4 ha njiv, vse druge skupine imajo še manj. Tako imajo v skupini od 0.06 do 2 ha samo še okoli 20 a njivske površine.

Na enega prebivalca, zaposlenega v kmetijstvu, odpade 0.91 ha obdelovalnega zemljišča ali 0.65 ha njivskega. Na enega aktivnega prebivalca pa odpade 4.1 ha skupnega zemljišča. Te številke dokazujejo, da imamo opraviti s področjem, kjer je naseljenost na km² majhna.

Od poljščin je po statističnih podatkih v skupini žitaric najmočnejše zastopana pšenica z 52.6%, v skupini krmnih rastlin črna detelja z 91.2%, pri okopavinah pa krompir s 75.3%.

c) Prevladujoč način proizvodnje.

Ugodni naravni pogoji so ustvarili možnosti za planinsko gospodarstvo, ki prevladuje. Za tak obrat so osnova planinski pašniki in travniki v dolini. Prvi pogoj za uspešno gospodarjenje je, da kmetovalec najde pravilno razmerje med proizvodnjo krme na dolinskih travnikih in določeno količino paše na planini. Seveda je to zelo težavna naloga, ki zahteva od kmetovalca, da redi samo toliko živine, kolikor je lahko prehrani v zimski dobi. Da ta nesoglasja obstajajo, se lahko prepriča vsak, kdor stopi spomladi v hleve teh gospodarjev. Videl bo lačno živino, ki je izgubila že precej lastne teže. Delno je temu vzrok tudi bahavost, ker ocenjujejo kmeta po številu, ne pa po kvaliteti živine. Za odpravo tega nesorazmerja bi morali kmetovalci stalno izboljševati planine, dolinske travnike in pašnike, da jim bodo dajali dovolj kakovostne krme za zimsko dobo. Ta način proizvodnje prevladuje na Motniškem in v Zgornjem Tuhinju, medtem ko kmetovalci Spodnjega Tuhinja nimajo planin ter je njihovo gospodarstvo

usmerjeno v travništvo in nižinske pašnike. Z boljšo oskrbo skušajo pridelati več krme, veliko bolj pa tudi obremenjujejo njivske površine s krmnimi rastlinami.

Od specialnih poljščin imajo v Motniškem predelu le 5 ha nasada hmelja, kar pa ne vpliva na strukturo kmetijske proizvodnje. Tudi kvaliteta tega hmelja je slabša od savinjskega.

d) Način obdelave njiv in kolobar.

Obdelava zemlje ni lahka stvar in če z njo ne ravnamo pravilno, ima to lahko hude posledice. Z obdelavo skušamo ustvariti vse pogoje, da se zemlja utegne ugoditi, kajti le godna zemlja je zmožna dati obilen pridelek.

Ker kmetje ne poznajo procesov, ki se dogajajo v zemlji, ravnaajo z njo previdno, obdelujejo jo po podedovanih in preizkušenih načinih. Zemljo obdelujejo tako, kot njihovi očetje; samo orodje se je izpremenilo, bistvo pa je ostalo isto.

V dolinskih predelih je obdelava lažja, tu je zemlja globlja, ter zahteva manj pozornosti in npora kot v višinskih predelih. Za oranje na bolj strmih pobočjih so potrebni trije ljudje: eden pri živini, drugi pri kolcih in tretji pri plugu. Če štrlijo iz zemlje skale pa jih je potrebno še več, da zemljo tu ročno prekopljejo.

Zaradi majhnih in nepravilnih oblik parcel strojna obdelava skoraj ne pride v poštev. Zato uporabljajo kmetje za obdelavo konje, vole in celo krave — to predvsem nekmetje. Na vseh pobočjih obdelujejo zemljo v smeri plastnic, da s tem zmanjšujejo delovanje erozije.

Strnišča kmetovalci ne obdelujejo; edino če sejejo strniščne posevke, ga obdelajo največ 10 cm globoko. Od strniščnih posevkov sejejo v dolini in srednjem pasu ajdo, pitnik, repo in peso. V višjih predelih pa ajde in pitnika ne sejejo več, ker jim tega ne dopušča vreme.

Posebno poglavje v obdelavi predstavlja setvena brazda, ker zaradi pomanjkanja časa zemlje ne pustijo, da se uleži, temveč jo takoj po obdelavi posejejo. Ker pa zemlja ni uležana, se spomladi to pri oziminah precej pozna, čeprav sejejo velike količine. Sem in tja še opazimo, da obdelujejo nekateri kmetje njive na grebene, čeprav taka obdelava ni potrebna.

Temeljno preorjejo vse proste njive do 20 cm globoko, vendar je tudi tu globina oranja odvisna od debeline zemlje. Spomladi orjejo še enkrat, vendar to pot samo do 15 cm. Za temeljno oranje je najprimernejši čas pred oziroma po jesenskem maksimumu, ki nastopa tu že sredi septembra. V višjih legah, kjer imajo lažjo zemljo, bi jo lahko obdelovali tudi kasneje, vendar to ni mogoče, ker pokriva te predele vsako leto zgodaj debela snežna odeja.

Kolobar:

Majhna površina njivskih zemljišč, razdrobljenost in oddaljenost od doma skoraj onemogočajo uvedbo pravilnega kolobarja. Znano je, da je potrebno za dobro kolobarjenje najmanj 4 ha njivskih površin.

Kmetje se zavedajo pomena pravilnega vrstenja poljščin, zato skušajo kar najbolj urediti kolobarjenje po znanih principih: da se vrste širokolistne rastline za ozkolistnimi, globinke za plitvinkami, rastline, ki izčrpavajo zemljo za tistimi, ki jo izboljšujejo oziroma ohranjajo. Vendar se jim to ne posreči vselej, kajti ponekod je zemlja preplitva za okopavine — tu sade samo žitarice in deteljo, na globlji zemlji pa sade prvenstveno okopavine in zelo malo žit ter krmnih rastlin.

Po podatkih statistične službe je odstotni sestav kolobarjenja takle: 48.2% žit, 27.1% okopavin, 24.2% krmnih rastlin in 0.5% ostalo. V višjih legah pa njive zatravijo z neselekcioniranim semenom. Ta kolobar je bolj enoten, zato ga tu navajam: oves, pšenica ali rž, ječmen, nato pa 3 do 4 leta kosijo in pasejo. Ta kolobar ima določene elemente koroškega kolobarja.

Kjer je mogoče, dobe kmetovalci še strniščni pridelek ter ne dopuste, da bi zemlja ostala neizkoriščena.

e) Gospodarjenje na dolinskih travnikih in pašnikih.

Travnati svet je odločilnega pomena za živinorejo tega področja, kar nam dokazuje površina, ki je pod travno rušo. Travniki, senožeti in dolinski pašniki zavzemajo površino 1812 ha oz. 49.8%; če pa prištejemo zraven še planine, dobimo 2266 ha ali 62.1% kmetijskega zemljišča. Te številke nam povedo, da ima živinoreja veliko krmsko bazo, ki pa danes ne daje tistega, kar bi z intenzivnim oskrbovanjem lahko dajala. S takim oskrbovanjem bomo dosegli, da bo postal travnati svet najbolj razširjena kultura Tuhinjske doline, kajti le v tem primeru bodo kmetovalci lahko izboljšali kakovost in število živine.

V Spodnjem Tuhinju je del travnikov zamočvirjen, tu rastejo samo kisle trave, zato je to seno za govedo tako rekoč brez vrednosti. V ravnini je le malo travnikov, večina jih je na pobočjih z večjim ali manjšim naklonom.

Vse travnike in senožeti spomladi ročno pograbiijo. Večina kmetov travnike tudi gnoji s hlevskim gnojem, če ga imajo. Na 1 ha raztrosijo vsaka tri leta cca 60 q hlevskega gnoja in 200 do 300 kg tomaskega fosfata. Naprednejši kmetje gnoje travnike takole: jeseni 60 do 80 q gnoja, drugo leto marca ali aprila 4 q gnojnice in superfosfata, tretje leto pa zopet gnojnico in superfosfat (tomaski fosfat). Vsi drugi, ki imajo gnojnične jame, uporabijo pretežno vso gnojnico za gnojenje travnikov. Nerazumljivo pa je, da ne posvečajo dolinskim pašnikom

nikake pozornosti in je sestav ruše na njih zelo slab. Na gnojenih travnikih je v senu precej detelj in drugih sladkih trav.

Povprečni pridelki na travniku so 25 q, na senožetih — vključno pašo 15 q — in na dolinskih pašnikih 7 q.

Na travnikih so na pobudo OZZ Ljubljana-okolica izvedli različne gnojilne poskuse, ki jih bom obravnaval v drugem delu.

f) Gospodarjenje na planinah.

V Tuhinjski dolini imamo opraviti s tremi lastninskimi tipi planin; večina je privatnih, Limovska je skupna last vaščanov iz Nove Rebri, Biba pa je last državnega posestva Črnelo.

Vse planine so bile prej skupna last vaščanov, vendar so jih z eno izjemo na njihovo zahtevo v času od 1898 do 1909 razdelili. Kmetje se po delitvi niso pobrigali, da bi bile planine v zasebnih rokah bolj produktivne. Vsak je namreč želel, da bi prišel do gozda, iz katerega bi si potem skozi vso dobo zagotovil nenehen vir dohodkov, ne da bi v to vlagal veliko svojega dela. Planine so delili po principu: kdor ima več, naj več dobi; kdor pa nima nič pa tudi ne dobi nič. Velikost dodeljenih parcel je bila med 8 in 33 ha. Seveda ni bila vsa površina pašni svet. V planinah, za katere je prej skrbela srenja, so novi lastniki zanemarili oskrbo in dopustili, da so se začele zaraščati in da so propadla vsa gospodarska poslopja.

Pojavlja se vprašanje, ali jih sploh še lahko imenujemo planine ali ne. Tu ni strnjenih kompleksov pašnega sveta, temveč le pašne jase sredi gozdov, ki so večje ali manjše in se razprostirajo od doline do vrha Menine.

Osnova za dobro planšarstvo so razne zgradbe v planinah. Teh zdaj ni, čeprav so bile v preteklosti precej številne. Največja krivda, da so propadle, je v individualnem načinu gospodarjenja v planinah.

Menina sodi med tiste planine, ki imajo zelo slabo vodno preskrbo. Studenci sicer so, vendar nekoliko nižje. Kmetje so na vsakem pasovniku naredili mlakuže, ki pa ne drže vode vse leto. Zato se primeri, da morajo z marsikatero planino živino prignati v dolino prav zaradi pomanjkanja vode. Vsak posestnik ima svoj pašnik ograjen z leseno ograjo (posekana drevesa in grmovje). Te ograje so tudi edina stvar, ki jo vsako leto obnavljajo, iz bojazni da se živina ne bi izgubila. Ker na planini ni gospodarskih poslopij, tudi ni govora o kakem gnojenju pašnikov, saj še živalskih odpadkov po končani paši ne razmečejo in ne pokose nepopasene trave. Plevela, ki ga je vedno več, tudi nihče ne zatira. Tudi razno grmovje počasi prerašča pašnike. Posekajo ga le toliko, kolikor ga potrebujejo za popravilo ograje, ki jo polomi pozimi sneg. Zato so površine, sposobne za prehrano živine, vedno manjše.

Pavel Kunaver: Kraški svet na Veliki planini. Govedo pije iz Kala

Na pašnikih je tudi vse preveč kamenja. Če bi ga kmetovalci pobirali, bi imeli od tega dvojno korist: s pobranim kamenjem bi si lahko naredili ograje, ki bi bile stalne, rodna prst, ki je pod kamenjem izgubljena, pa bi povečala pašno zemljišče.

Način paše:

Od njega je odvisno število živine, ki jo lahko preпасemo na določenem zemljišču. Vsak kmetovalec pase živino na svojem pašniku; če jih ima več in v raznih višinah, začne pasti najnižje in tu jeseni tudi konča. So pa primeri, da ima kmet samo en pašnik, kjer pase vso pašno dobo. Le na Limovski planini imajo pastirja, ki s pašo kolobari. Seveda paša na pašnikih ne zadošča, zato pasejo živino tudi po gozdu, čemur pa se gozdarji zelo upirajo. Čas bi že bil, da enkrat izvedemo razmejitev med gozdom in pašnikom; pri tem pa je treba upoštevati, da mora gozd ostati na tistih predelih, kjer je nevarnost erozije. Na vsakem pašniku naj bo tudi nekaj dreves, ki nudijo živini vsaj delno zavetje v vročini in neurju.

Ko pokose senožeti (v drugi polovici avgusta), odpro lese in živina se do konca pašne dobe lahko pase, kjer hoče, ne glede na lastništvo.

Pašna doba traja povprečno od 25. maja do srede septembra, v primeru, da je vreme lepo in da je dovolj paše, pa najdalje do konca septembra. Število pašnih dni je povprečno 110, maksimalno 124 dni.

Med vso pašno dobo prepasejo na obravnavanih planinah okoli 590 glav svoje in najete goveje živine, 72 konj, ovac pa okoli 350. V dolino pa speljejo še okoli 1200 q sena, ki ga nakose na senožetih.

V poslednjem času je občina s prizadetimi KZ začela sistematično obnavljati planine — zlasti Limovsko planino.

g) Načini pridobivanja krme in konserviranja.

Največ krme dobe kmetovalci s travnikov, ker pa jim ta količina ne zadošča, so primorani obremenjevati njivske površine s krmnimi rastlinami. Na njivah pridelujejo črno deteljo, oves, korenovke in gomoljnice, prav tako uporabijo za krmo vso slamo žita. Velikokrat pa jim krme vseeno zmanjka in jo hodijo kupovat na Štajersko.

Kot povsod, kose tudi tu prepozno, se pravi šele takrat, ko je trava že olesenela. Po količini je dobe sicer nekaj več, vendar pa je kakovost sena iz nje slaba. Seno suše na tleh. Ker pa leži dolina v humidnem področju, ga le poredkoma spravijo ob lepem vremenu. Otavo suše pretežno v kozolcih, enako tudi deteljo. V vaseh Sovinja peč, Poljane, Bela peč in Ravne so včasih sušili vse na ostrveh. Zanimivo je, da so se prvi kozolci v teh vaseh pojavili šele pred 30 leti. Po izjavi kmetov so ostrvi opustili zaradi tega, ker je zemlja plitva in jih je težko postavljati, vendar to ne more biti zadosten vzrok za opustitev le-teh. Le nekaj kmetovalcev še danes suši na ostrveh del detelje ali pa žito, toda le v primeru, če imajo že polne kozolce. Pred leti pa so začeli krmo tudi kisati.

h) Stanje, gojitev živine in njenega naraščaja.

1. Pasma in število.

Rede skoraj izključno pincgavsko pasmo — veliki tip. To pasmo imajo kmetovalci tudi najraje, čeprav se dobi še primere kake druge pasme. Pri prašičih sta dve pasmi, ki sta zastopani skoraj enako, in to: belo oplemenjena in krško-poljska. Pri konjih in ovcah pa ne moremo govoriti o pasmi, ker je vse pomešano.

Številčno stanje živine nam prikazuje tabela. (Glej str. 221.)

Od govedi je 46.7% krav, ta odstotek pa se v nekaterih katastrskih občinah dvigne tudi čez 50%, tako da imamo opraviti že z izrazito mlečno smerjo. Zaradi

ŠTEVILČNO STANJE ŽIVINE V CELOTNI TUHINJSKI DOLINI

Katastrska občina	Konji	Mlada ži- vina do 1. leta	Mlada ži- vina od 1.—2. let	Mlada ži- vina nad 2 leti	Pripušče- ne telice	Krave	Število krav, ki se upo- rab. za delo	Biki	Volj	Skupno govedi	Ovce	Plemen- ske svinje	Merjasci	Skupno prasičev	Kokoši	Preraču- nano v GVZ
Češnjice	12	13	6	9	—	29	4	—	2	59	37	5	1	40	67	74
Hribi	55	57	54	15	8	132	53	1	4	271	117	38	1	182	339	318
Hruševka	34	51	37	14	13	94	17	1	20	230	126	32	—	152	323	270
Loke	44	49	24	10	17	127	43	1	13	241	32	26	1	191	198	293
Motnik	17	21	17	1	5	58	24	—	6	109	20	13	1	92	323	129
Podhruška	22	25	20	4	8	80	31	2	9	148	14	23	—	109	265	175
Pšajnovica	11	8	19	12	1	42	10	1	16	99	32	14	—	68	119	117
Smartno	41	42	22	11	9	119	17	—	11	214	44	36	1	191	445	268
Spitalič	68	126	101	38	17	202	90	2	39	525	324	65	2	303	631	588
Zg. Motnik	14	29	20	10	4	41	7	1	22	127	38	14	—	78	169	141
Zg. Tuhinj	66	67	58	14	5	139	32	1	—	284	159	32	1	181	403	353
Znojile	48	39	13	8	11	92	10	1	5	169	71	22	—	129	254	231
Skupaj:	432	527	391	146	98	1.156	338	11	147	2.477	1.014	320	8	1.736	3.536	2.957

pomanjkanja delovne živine v posameznih gospodarstvih uporabljajo za delo 29.2% skupnega števila krav.

Na vsakem posestvu rede še kure, ponekod tudi zajce. Nekaj kmetovalcev pa se ukvarja s čebelarstvom, vendar imajo samo 216 panjev, kar je za tako velik predel malo.

2. Povprečno stanje živine na enem gospodarstvu.

Povprečno število živine na eno kmetijsko gospodarstvo nam prikazuje razpredelnica, ki pa je netočna toliko, da smo med kmetska gospodarstva šteli tudi 181 gospodarstev nekmetovalcev, ki imajo tudi nekaj živine. (Glej str. 223.)

Tudi število prašičev je majhno. To pa zaradi tega, ker je popis iz meseca januarja. Do tega časa kmetje že večino pitancev zakoljejo.

Iz razpredelnice je nadalje razvidno, da pride najmanj GVŽ na eno gospodarstvo v dolinskih katastrskih občinah, kar izvira iz tega, da imamo tu največ nekmetovalcev. Realen pa je ta prikaz za katastrske občine. Zgornji Motnik, Pšajnovica in Češnjice, kjer imamo opraviti izključno z gospodarstvi kmetovalcev.

Gostota živine po posameznih katastrskih občinah:

	Na 1 ha obdelovalne površine v GVŽ	Na 1 ha kmetijskega zemljišča v GVŽ
Češnjice	1.85	0.93
Hribi	1.20	0.76
Hruševka	1.65	1.00
Loke	1.60	1.05
Motnik	1.50	1.02
Podhruška	1.35	1.08
Pšajnovica	1.31	0.85
Šmartno	1.55	1.06
Špitalič	1.51	0.70
Zgornji Motnik	1.58	0.91
Zgornji Tuhinj	2.01	1.00
Znojile	1.47	1.01

Razpredelnica prikazuje, da rede kmetovalci na 1 ha obdelovalne površine zelo mnogo živine, kar je vzrok nizke produktivnosti le-te. Delno omilijo to še s pašo v planinah ter s tem, da imajo veliko ornega zemljišča s krmnimi rastlinami.

3. Organizacija živalske proizvodnje.

Na obravnavanem predelu najdemo največ hlevsko-pašni sistem, v nekaterih dolinskih predelih pa hlevski sistem. Pri hlevskem sistemu pride živina

POVPREČNO STANJE ŽIVINE NA ENO KMETIJSKO GOSPODARSTVO

Katastr- ska občina	Konji	Mlada ži- vina do 1 l.	Mlada ži- vina od 1—2 let	Mlada ži- vina nad 2 leti	Prapuše- ne telice	Krave	Voli	Ovce	Plem. svinje	Skupno praš.	Kokoši	GVŽ na 1 gosp.
Češnjice	0,85	1,98	0,4	0,64	—	2,07	0,14	2,64	0,35	2,8	5,3	5,3
Hribi	0,9	0,93	0,88	0,24	0,13	2,1	0,06	1,9	0,6	3,6	5,5	5,2
Hruševka	0,74	1,1	0,8	0,3	0,28	2,04	0,43	2,74	0,7	3,3	7,0	5,8
Loke	0,58	0,73	0,31	0,1	0,2	1,67	0,17	0,4	0,24	2,5	2,7	4,0
Motnik	0,26	0,32	0,26	—	0,07	0,9	0,09	0,3	0,2	1,4	5,0	2,0
Podhruška	0,32	0,38	0,3	0,06	0,12	1,2	0,13	0,2	0,34	1,6	3,9	2,6
Pšajnovica	0,52	0,38	0,9	0,57	—	2,0	0,76	1,5	0,66	3,2	5,6	5,5
Šmartno	0,54	0,55	0,3	0,14	0,1	1,56	0,14	0,58	0,47	2,5	5,8	3,5
Špitalič	0,6	1,2	0,9	0,35	0,16	1,9	0,37	3,1	0,6	2,9	5,0	5,6
Zg. Motnik	0,7	1,5	1,05	0,5	0,2	2,1	1,1	2,0	0,7	4,0	8,8	7,4
Zg. Tuhinj	0,8	0,8	0,7	0,17	0,06	1,7	—	1,9	0,38	2,2	4,8	4,2
Znojile	0,9	0,7	0,25	0,15	0,2	1,8	0,1	1,4	0,4	2,5	5,0	4,5

na pašo le kak mesec v jeseni, ostali čas pa ji pokladajo zeleno krmo v hlevu. Pri hlevsko-pašnem sistemu pa se živina pase dvakrat dnevno od srede maja dalje, v hlevu pa ji pokladajo suho krmo. Ko pokose otavo, se živina pase ves dan, le zvečer jo priženejo v hlev.

Če analiziramo številčno stanje govedi, lahko zaključimo, da gojijo kmetovalci predvsem mlado živino, krave, manj pa delovno živino.

Zaradi vpliva kamniškega tržišča in velikih potreb prebivalstva po mleku, imamo v posameznih katastrskih občinah opraviti že z izrazito mlečno smerjo. Tudi na splošno je odstotek krav visok, čeravno ne morejo vsi prodajati mleka. Uporabijo ga za potrebe gospodinjstva, precej izdelajo surovega masla, preostalo količino pokrmijo živini, predvsem pujskom. Vzrok za tako stanje je najbrž v tem, da skušajo s proizvodnjo mleka nadomestiti pomanjkanje hranilnih snovi in pospešiti plemensko rejo prašičev. Pri gojitvi delajo to napako, da telice pripuščajo že z 18 meseci.

V kategoriji mlade živine prevladujejo po številu telice; uporabljajo jih za lastno reprodukcijo, delno pa za tržišče. Edino v kategoriji nad 2 leti prevladujejo junci. Junce rede prvenstveno za delovno živino. Največ jih prodajo, saj so pincgavski voli dobra delovna živina. Sesna teleta prodajajo že v starosti štirih tednov, drugo mlado živino pa največ v starosti dveh let v teži od 400 do 450 kg.

Čeravno imajo v obravnavanem predelu idealne pogoje za rejo plemenske živine, se z njo ne ukvarjajo. Vzrok je v tem, da imajo le slab plemenski material; delno se to popravlja šele sedaj, ko kmečke zadruge pospešujejo mlečno kontrolo.

Pri prašičih se je proizvodnja usmerila v produkcijo sesnih pujskov. Plemenske svinje in merjasce vzgajajo v pretežni večini doma, le del jih dokupijo. Seveda je tudi tu pomanjkljiva kontrola parjenja. Za lastne potrebe rede najraje krško-poljsko svinjo. Svinje pripuščajo že s 6 meseci.

Večino delovnih konj kupijo na drugih področjih, ker se sami ne ukvarjajo z vzgojo.

Ovce rede predvsem zaradi volne, ki jo uporabljajo v domačem gospodarstvu. Vendar jih je iz leta v leto manj.

4. Vzgoja bikov in umetno osemenjevanje.

Kmetovalci se z vzgojo bikov ne ukvarjajo. Večino jih nakupijo drugod — predvsem kmetijske zadruge. Po popisu živine je v tem predelu 11 bikov, ki po številu ne zadoščajo, pri tem pa so še nepravilno razporejeni, tako da morajo rejci voditi krave precej daleč, preden pridejo bo bika.

Zaradi pomanjkanja bikov in pojava trihomonijaze je bilo v letošnjem letu uvedeno umetno osemenjevanje, in to samo v zapadnem delu doline. Daje že lepe rezultate.

Ferdo Majer: Materinstvo

5. Krmljenje.

Vsi kmetovalci krmijo živino nenačrtno; ne računajo obrokov, temveč dajejo toliko krme (če jo imajo), da se žival nažre do sitega. Vprašanje je, če je živina pri tem dobila v zadostni količini vse hranilne snovi za proizvodnjo in za vzdrževanje, ali pa samo za vzdrževanje. Navajamo primer krmljenja krav v našem predelu: poglavitna krma je rezanica, ki jo delajo v približnem razmerju 3 kg sena : 1 kg slame. V 1 kg rezanice je torej 3.02 PB in 26 ŠE. Dnevno dajo kravi približno 15 kg rezanice — torej 45.3 PB in 390 ŠE. Za vzdrževanje je potrebno 30 PB in 300 ŠE.

Za proizvodnjo mleka ostane torej 15.3 PB in 90 ŠE, kar ustreza 3.06 l mleka. Tako je tudi dejansko stanje, saj molzejo v zimskem času krave 3 do 4 l mleka. Ko je krava breja, ji tudi ta obrok nekoliko spremenijo, dajo ji nekaj otave in detelje, v zadnjem času pa so začeli pokladati živini sol (živinsko) in klajno apno. Večina kmetov krav zadnja dva meseca pred telitvijo ne molze, če pa ne prenehajo dajati mleka, jih presuše. Poleti pasejo krave nekaj ur dopoldne in nekaj ur popoldne, v hlevu pa dobe še nekoliko suhe krme, posebno na prehodu iz zimskega v letno krmljenje. Kasneje pa jim pokladajo izključno zeleno krmo, in to cca 50 do 60 kg.

Krmljenje telet:

Večina kmetovalcev dopušča, da teleta sesajo. Na celotnem področju je le nekaj kmetov, ki teleta napajajo in so s tem načinom zelo zadovoljni. Teleta pustijo sesati 6 do 8 tednov, če ga nameravajo vzrediti, drugače pa ga s štirimi tedni prodajo v teži 60 do 65 kg. Suho krmo pokladajo teličkom že od 14 dni dalje. Telički, ki jih posamezniki napajajo, so v starosti 4 tednov težki že 75 do 80 kg.

Mlada živina dobiva pozimi rezanico, v letnem času pa zeleno krmo ali pa jo naženejo na pašo v planino.

Bikom pokladajo pozimi rezanico in malo detelje, poleti pa zeleno krmo in tudi nekaj suhega. Večina rejcev jim da dnevno še 1 kg otrobov, dodajajo pa tudi rudninska krmila. Vse leto so v hlevu; na zrak pridejo le tedaj, kadar plemenijo.

Enako kot mlado živino krmijo tudi delovno. Izjema so samo konji, ki jim pokladajo v večini primerov deteljo, pri težkem delu pa jim dodajajo še oves in koruzo.

Praščem polagajo odpadke od gospodinjstva, pesno perje, korenje, krmno peso, buče, ječmenov zdrob, pšenične otrobe, za pitanje pa uporabljajo krompir. Poleti jim dajo tudi zeleno krmo, veliko pa pokrmijo praščem, predvsem sesnim pujskom, polnega ali posnetega mleka.

Ovce so v pogledu krme prave pastorka, saj dobe največkrat samo tisto, kar ostane goveji živini. Za krmo pa uporabljajo tudi okleščene veje, ki jih pripravljajo poleti in jih posuše.

6. Proizvodnja in izkoriščanje mleka.

Računa se, da je povprečna letna molznost krav 1300 litrov. Pri 1156 kravah dá to letno okoli 1,500.000 litrov mleka. Da lahko računamo s povprečno proizvodnjo 1300 litrov mleka na kravo, nam dokazujejo molzne kontrole, ki jih opravljajo KZ pri svojih članih. Vse te krave so negovali enako kot drugi kmetovalci, pokladali so jim le več boljše krme kot ostali. Rezultati mlečne kontrole so takile:

	Leto	Število krav	Molznost	% maščobe
KZ Srednja vas	1954	14	1625	3.14
	1955	16	1953	3.60
KZ Šmartno	1954	25	1736	3.59
	1955	24	1880	3.50
KZ Laze	1954	40	1905	
	1955	32	2199	
KZ Špitalič	1954	18	1820	3.52
	1955	25	2106	3.80
KZ Motnik	1954	17	2388	3.58
	1955	23	2186	3.60

Iz razpredelnice je razvidno, da je bilo pod mlečno kontrolo čez 10% vseh krav. Tudi odstotek maščobe je zadovoljiv.

Od zgoraj navedene količine mleka prodajo kmetovalci letno okoli 123.000 do 130.000 l mleka kamniški mlekarni, ki ima po vsej dolini organizirano zbiralno progo. Vse druge količine porabijo na gospodarstvih za prehrano ljudi in živali. Kmetovalci izdelujejo le maslo, ki ga prodajajo na kamniškem trgu. Zanimivo je tudi to, da noben kmetovalec ne izdeluje sira.

7. Zdravstveno stanje živine.

Čeprav so naravni pogoji za rejo vseh vrst živine v Tuhinjski dolini zelo dobri, nastopa pri njej precej bolezní. Velik del krivde je na zelo neurejenih hlevih, del pa pri živinorejcih.

Govejo tuberkulozo so zanesli v te kraje med vojno in deloma po vojni z nakupom živine. Pri živini, ki so jo vzredili doma, so bili primeri tuberkuloze zelo redki. Tuberkulinizacija, izvršena v letih 1954-55, je zajela vso živino. Pozitivnih živali je bilo samo 1.5%, kar je malenkost. Najbolj je bila tuberkuloza razširjena v senčnatih krajih, medtem ko v planinskih predelih ni bilo niti enega primera.

Bolj nevarna je spolna bolezen — trihomoniaza, ki se je začela širiti leta 1954 od okuženega bika v Velikih Hribih. Tega so seveda takoj izločili.

kmetje so navalili na druge bike, ki so se tudi okužili in tako je bolezen zavzemala vedno večji razmah. Posebno močno je bila razširjena v Zgornjem Tuhinju. Tu je bilo okuženih cca 30 do 40% vseh krav. V Spodnjem Tuhinju pa je okuženih samo 10%. Trihomoniaza pa ni razširjena v motniškem predelu. Z namenom, da se ta bolezen zatre, je bilo tudi uvedeno umetno osemenjevanje. Uspeh zatiralne akcije pa je odvisen največ od živinorejcev samih.

Med mlado živino v planinah se pojavlja sajevka ali krvomoč, ki je izrazito pašna bolezen. Od domače živine zbolijo samo mlada, starejša ne. Vse nakupljene starejše živali zbole, in to v večini primerov smrtno. V letošnjem letu je bilo ugotovljenih okoli 50 primerov sajevke, od tega več smrtnih.

Pri kravah se pojavlja v manjši meri tudi jalovost, in to okoli 10 do 15%. Telitve na celotnem področju niso težavne, opaža pa se precej primerov zaostajanja posteljic.

Tipična hlevska bolezen prašičev je rdečica, vendar jo je mogoče uspešno zatirati z zaščitnim cepljenjem. Po izjavi sektorskega veterinarja zbolijo na tem področju do 25% necepljenih prašičev, od cepljenih pa le 0.08%. Pojavljata se obe obliki, hitra in počasna, vendar slednja v zelo majhni meri.

Zaradi hlevske reje se pojavlja pri prašičih, posebno pri mladih pujskih, tudi rahitis, katerega bi s pravilno rejo lahko odpravili. Pri posameznih kmetovalcih pa nastopajo zaradi enoličnega krmljenja živine pri le-tej še razne avitaminoze.

Praznična bolezen konj je razširjena v predelu pod planinami. Največ primerov je spomladi in jeseni. Sama praznična bolezen ni posebno nevarna, vendar nastopa poleg le-te še enzootična mioglobimurija. Med seboj se ločita boleznima po tem, da pri pravi nedeljski bolezni zbolijo konji, kadar dela, pri enzootični pa tudi v hlevu. Lansko leto je za njo obbolelo okoli 40, letos pa okoli 18 konj. Praznično bolezen bi bilo mogoče odpraviti; konjske hleve bi morali ločiti od govejih. Kmetovalci bi morali tudi ob nedeljah in drugih prostih dnevih konje slabše krmiti in jih spuščati na prosto.

i) Preskrba z nastiljem.

Spričo tega, da porabijo kmetje vso žitno slamo za krmo, nastajajo velike težave, kako naj si vsak posameznik priskrbi dovolj nastilja. Za nastilj uporabljajo listje, praproto, žaganje in smrečje. Težave pa se povečajo še s tem, ker bi morali zaradi neurejenih hlevov veliko več nastiljati. V dolinskih gospodarstvih uporabljajo za nastilj prvenstveno listje, nekoliko tudi žaganje. V vseh drugih predelih uporabljajo listje in smrečje.

Večina kmetovalcev zelo skopo odmerja nastilj živini, zato je le-ta vsa zamazana in razen tega leži še v mokroti. Le malo jih ima steljnike, večina shranjuje listje kar v hlevu, smrečje pa na prostem.

Sadjarstvo

Tuhinjska dolina predstavlja v kamniškem okolišu drugi pomembnejši proizvodni del v gojitvi sadja. Sadjarstvo tega predela predstavlja veliko močnejšo proizvodnjo, kot jo dokazujejo uradne statistike. Ugotovitev povprečnega pridelka na eno drevo, ki predstavlja najbolj važen, a tudi problematičen podatek, je najmanj zanesljiva. Ravno to ocenjevanje je krivo, da predstavlja sadjarstvo tako malo pomembno panogo.

Fond sadnega drevja na našem področju je prikazan v razpredelnici, kjer navajamo podatke, ugotovljene po statistični službi, ki se nekoliko razlikujejo od dejanskega stanja, vendar ne spremenijo bistveno stvarne slike sadne proizvodnje.

Katastrska občina	Jablane vseh rodov		Hruške vseh rodov		Češnje vseh rodov		Češplje vseh rodov		Orehi vseh rodov	
Češnjice	320	274	86	63	8	6	26	17	68	49
Hribi	1.315	1.100	730	620	25	20	70	56	250	210
Hruševka	1.722	1.217	623	465	15	12	46	37	84	63
Loke	1.220	720	430	300	50	45	150	120	120	90
Motnik	386	290	112	92	8	6	20	15	25	22
Podhruška	828	640	360	280	40	30	200	180	90	75
Pšajnovica	700	523	560	430	15	13	180	150	60	40
Šmartno	1.450	1.020	425	340	5	4	62	47	62	47
Špitalič	1.250	970	480	275	50	40	270	260	435	370
Zgornji Tuhinj	1.625	1.237	850	675	30	22	270	211	420	325
Zgornji Motnik	320	260	180	120	30	28	80	70	120	90
Znojile	735	218	460	420	35	30	60	50	96	82
Skupaj	11.871	8.469	5.296	4.080	311	256	1.434	1.213	1.830	1.463

Največ je sadno drevje raztreseno po kmetijski površini. Na celotnem področju je dejansko ugotovljenih le 88 ha strnjenih nasadov, a še ti niso načrtno urejeni. Vse drugo sadno drevje je pretežno v travniškem nasadu, in to največ v bližini hiš in gospodarskih poslopij. Njivski nasadi pa tu ne obstajajo.

Težišče proizvodnje sadja je, kot v splošni kmetijski dejavnosti, v privatnem sektorju lastništva, ki ima skoraj vse prej navedeno sadno drevje.

Vrsta sadja	Število dreves	%
pečkato	17.167	82.8
koščičasto	1.745	8.4
lupinasto	1.830	8.8
Skupaj	20.742	100

Vlado Koman: Velika planina

Razpredelnica kaže, da prevladuje pečkato sadje, ki z 82.8% sestavlja poglavitno vrsto. Vsekakor je ta prednost zasnovana na idealnih naravnih pogojih, ki omogočajo pečkatemu sadju večji razmah. Koščičasto sadje pa ima podrejeno vlogo, kar je posledica naravnih činiteljev, ki so neugodni predvsem za češplje. Zaradi tega tudi v bodoči sadni proizvodnji ne bodo imele posebno važne vloge. Zanimivo je, da orehi številčno prekašajo koščičarje, čeprav jih ne moremo vzporejati z drugimi sadnimi vrstami.

Sadno drevje je z redkimi izjemami zanemarjeno in v letih, ko rodi, preobloženo s plodovi. Kljub temu, da ga kmetovalci zelo malo oskrbujejo, jim vendar prinaša določene koristi: presno sadje za dom, sadje za predelavo in če ga je veliko, še za prodajo.

Za pravilno ocenitev stanja sadjarstva moramo presoditi razvoj in življenje sadnega drevja in kako povprečni kmetovalec skrbi zanj.

Važno vprašanje je nakup sadik, kajti z nabavo kakovostnih sadik je že podana osnova za nadaljnji uspeh. S kvalitetno sadiko ima pridelovalec manj dela kot pa s slabo vzgojeno. Na našem področju obstajata dve zasebni drevesnici in ena združna (v skupni izmeri 0.6 ha). Vse tri vzgajajo predvsem jabolane in hruške. Nerazumljivo pa je, zakaj je KZ Tuhinj osnovala svojo drevesnico,

ko imamo v Kamniku veliko večjo. Tu je mogoče dobiti že vse vrste sadik in ima strokovni kader, ki ga druge drevesnice nimajo. Ekološke razmere Kamnika so pa zelo podobne ekološkim razmeram Tuhinjske doline. Številni kmetovalci vzgajajo sadike sami, pri tem pa cepijo sorte, ki jim osebno ugajajo, ne pa sorte, ki so v sadnem izboru in ki bi opravičevale svoj obstoj na tem področju.

Drevesna krona, posebno pri jablanah, ni plod zavestnega dela sadjarja, temveč delo narave. Pri jablani naravna oblika krone najbolj odstopa od vzgojene oblike. Pri drugih sadnih vrstah se vzgojeni obliki bolj ali manj približuje tudi naravna oblika. Pri našem drevju opazimo krone, ki so več ali manj zaraščene, nosilne veje so dolge in slabo obraščene z rodnim lesom. V tako krono ima tudi sonce slab dostop.

Kot druge kulture, potrebuje tudi sadno drevje za rast in rodnost določene hranilne snovi, ki jih mora dobiti iz zemlje.

Kolikor se sploh gnoji s hlevskim gnojem, je ta namenjen travni ruši, da se zveča pridelek sena, ne pa sadnemu drevju. Zato lahko trdimo, da se sadnemu drevju vobče ne gnoji.

Alternativna rodnost, ki je zelo izrazita, je tudi posledica tega, da se sadnemu drevju ne gnoji, čeprav bi jo lahko s smotrnim gnojenjem vsaj zmanjšali, če ne odpravili.

Tudi z zatiranjem sadnih škodljivcev si sadjarji ne belijo preveč glave. Temu bodo v bodoče morali posvečati več pozornosti, da ne bo prepozno, kajti kapar je že tu. Naloga sadjarjev pa je, da ga čimbolj zadrže v njegovem nadaljnjem pohodu.

Razveseljivo je, da so se začeli kmetovalci zanimati za proizvodnjo jagodičevja. Nekaj so ga že posadili, seveda pa bo uspeh odvisen od dela in truda, ki ga bo kmetovalec vložil v nasad.

Zgradbe in njihova tehnična oprema

a) Gospodarske zgradbe. — Hlevi v dolini in planini.

Vsak kmetovalec in tudi večina nekmetovalcev ima hleve, ki so združeni s skednjem in podom. Konjskih hlevov ni.

Po ocenitvi krajevnih uradov je v obravnavanem predelu približno 600 hlevov s 25.704 m² površine, oziroma 53.978 m³ prostornine. Povprečna velikost hleva je 42.8 m², seveda pa so velika odstopanja navzgor in navzdol.

Na 1 GVŽ odpade 18.2 m³ zazidanega prostora, oziroma 8.6 m². Te številke nam prikazujejo in dokazujejo, da so hlevi za sedanje stanje živine preveliki, ter da ob gradnji niso upoštevali, kako velik naj bo hlev, da bo popolnoma izkoriščen. To napako delajo kmetje še danes in zidajo prevelike hleve. Vsi ti hlevi so v dolini.

V planinah so še v tem stoletju obstajali hlevi, sedaj jih ni več, z izjemo Bibe, ki ima dva hleva, enega odprtega, drugega zaprtega, na Lipovcu in

provizorij na Limovski planini. Tu bodo v doglednem času zgradili nov hlev. Na vseh drugih planinah pa ni nobene perspektive, da bi kdaj zgradili hleve. Kmetje se za to prav nič ne zanimajo, ker bi v primeru, če bi obstajali hlevi, morali imeti tudi pastirje. Prav tako pa bi bila ta investicija pri sedanjem načinu gospodarjenja tudi negospodarska, ker bi moral vsak lastnik zgraditi lasten hlev.

b) Hlevska oprema.

Od hlevske opreme in notranje ureditve hleva je odvisno počutje in stanje živine. Pravilna notranja ureditev sestoji iz: stojišč, odtočnih jarkov za gnojnico, jasli, oken za svetlobo in naprav za ventilacijo. Hlevi, razen nekaj izjem, higiensko ne ustrezajo. Tudi tisti, ki so zidani v poslednjem času, imajo isto napako. Kratko povedano, hlevske opreme skoraj ni, kolikor pa obstaja, je pa zelo pomanjkljiva in primitivna.

Največ hlevov sploh nima urejenega odtoka za gnojnico in so brez stojišč. Za tla uporabljajo kmetovalci stolčeno ilovico. Hlevi so na splošno temni, namesto oken imajo razne line, a še teh je bolj malo, tako da pride svetloba v hlev v glavnem skozi vrata, če so odprta.

Hlevi, ki so zidani na pobočjih in so po eni strani zakopani, pa imajo razen pomanjkljive svetlobe še to napako, da so vlažni, predvsem zaradi slabe izolacije.

V nobenem hlevu ni ventilacijskih naprav, zrak cirkulira samo skozi okna in vrata. Zato so hlevi zatohli, zrak v njih je nasičen z amoniakom, namesto da bi bil čist. Posebno poleti so taki hlevi izredno vroči, v zimski dobi pa so pretopli. Zadrževanje živali v pretoplih hlevih pa povzroča pogostne prehlade.

Jasli so v večini hlevov lesene, nad njimi so še »gare«, kamor dajejo seno. Višina jasli se suče okoli 60 do 80 cm, ponekod pa tudi več. Visoke jasli in pa »gare« kvarno vplivajo predvsem na mlado živino, ki se mora stegovati za krmo in dobi tako počasi značilno uleknjeno obliko hrbta. To nam dokazuje, da so jasli previsoke in da bi jih morali znižati.

Potrebno je, da spregovorimo še nekaj besed o higieni, ki je kolikor toliko zadovoljiva v redkih hlevih s stojišči in z odtokom gnojnice; v vseh drugih pa je slaba. Tu nastiljajo po vsem prostoru, gnoj nato nekaj časa odmetavajo v bližino vrat in šele ko se ga nabere večji kup, ga zmečejo na gnojišče. Ko stopi človek v tak hlev, se ugrezne v gnoj in gnojnico, ki je v hlevu. V takih primerih tudi ne pomaga dosti čiščenje živine, ker je takoj spet umazana. Zato je nekaj vsakdanjega, če vidimo živino, ki je zelo umazana, na koži pa ima prisušene ostanke blata. Tudi higiena molže je zelo primitivna. Vimena sicer umivajo z mrzlo vodo, ki teče na tla oziroma nazaj v golido, v katero molžejo. Brez dvoma bi nam mikrobiološka preiskava mleka pokazala porazno sliko. Pripominjamo pa, da konje veliko bolj čistijo in pri nobenem ni opaziti umazanije. Verjetno je tu tudi malo kmečke oholosti. Čeprav imajo vse vasi elektriko, je

ta napeljana le v nekaj hlevov. Tudi vode nimajo napeljane v hleve, vendar ima to tudi svojo dobro stran, ker se živina v času hlevske reje vsaj malo sprehodi in naužije čistega zraka, ko jo gonijo napajat.

c) Gnojišča in gnojnične jame.

Znano nam je, da porabijo živali približno 60% vseh rastlinskih proizvodov kmetije, vendar ne izkoristijo vsega, temveč del izločajo in nam tako dajejo hlevski gnoj. Hlevski gnoj, kot najbolj cenen proizvod, je razen tega, da tvori humus, bogat še s hranilnimi snovmi. Zato bi moralo biti pravilno gospodarjenje s hlevskim gnojem ena prvih nalog kmetovalcev.

Na obravnavanem ozemlju je doslej zgrajenih samo 17 betonskih gnojišč s 327 m² površine in 24 betonskih gnojničnih jam s 324 m³ prostornine. Te številke so porazne in nam dokazujejo, da kmetje nepremišljeno dopuščajo, da jim gredo velike količine hranilnih snovi v izgubo; te pa morajo potem za drag denar kupiti v umetnih gnojilih. Vsa druga gospodarstva imajo neurejena gnojišča in so brez gnojničnih jam. Gnojnico, ki se tako izgublja, bi z dodatkom fosfora lahko koristno uporabljali na travnikih in njivah. Tudi samo shranjevanje gnoja ni pravilno. Opisano stanje se je začelo izboljševati, saj živinorejski odseki pri KZ zelo propagirajo in svetujejo kmetovalcem, da si čimprej zgrade betonska gnojišča in gnojnične jame.

d) Silosi in kisanje krme.

Čeprav je kisanje krme že stara stvar, so se pri nas pojavili prvi silosi šele po letu 1950, večino pa so jih zgradili v preteklih dveh letih.

Poglavitni vzrok, da se kisanje krme ni razširilo, je predvsem ekstenziven način gospodarjenja in nezanimanje kmetovalcev za blagovno proizvodnjo, saj je bil v preteklosti in je še danes gozd tisti, ki jim prinaša največje dohodke.

Do sedaj je zgrajenih šest betonskih in dva lesena silosa, od teh eden na planini Biba, s skupno prostornino 118 m³. Na Bibi kisajo mlado travo, medtem ko kmetovalci kisajo pretežno koruznico, pitnik, listje krmne pese in repe, nekateri pa tudi tretji odkos detelje. Prvenstveno uporabljajo za kisanje koruznico, ki pa je že preveč zrela in olesenela. Za izboljšanje krmne baze bodo morali kmetovalci sejati več pitnika ali pa sončnic, ki dajo veliko količino zelene snovi. Vsi kmetovalci, ki že imajo silose, so z njimi izredno zadovoljni in pripoznajo, da so s tem rešeni pomanjkanja krme v zimski periodi. Ti so tudi najboljši propagandisti za gradnjo silosov na obravnavanem področju.

- Stroji v kmetijstvu

Čeprav živimo v dobi strojev in nenehnega tehničnega napredka, je vendar strojni park Tuhinjske doline precej reven, posebno v strojih za obdelavo, kar izvira iz dejstva, da je relief izredno razgiban in onemogoča smotrno izkoriščanje strojev. Njive so ponekod na takih mestih, da je možna le ročna obdelava. Po

namenu, za katerega stroje uporabljamo, jih lahko razdelimo na več vrst: delovne stroje (vsako gospodarstvo ima enega ali več železnih plugov), lesene brane (železne so bolj redke), okopalniki pa so zelo redki. Po vojni so v dolini dobili prvi traktor, ki ga je nabavila zadruga v Tuhinju. Za kmetijska dela ga uporabljajo bolj malo, dosti več pa za prevoz. Zemljo obdelujejo z njim le v okolici Zgornjega Tuhinja.

Od orodij za spravljanje pridelkov imajo samo nekaj vprežnih kosilnic. Zadruga pa so si pred leti nabavile motorne kosilnice znamke Austro Rapid, ki so se dobro obnesle, ter jih uporabljajo tudi za žetev žita v ravninskem predelu. Po izjavah lastnikov pa ti stroji niso rentabilni, predvsem zaradi visokih cen rezervnih delov.

Veliko imajo pridomnih strojev, predvsem mlatilnic. Skupno imajo 166 mlatilnic na ročni pogon z vitlom, ter 32 na pogon s pogonskimi stroji. Le kajžarji in zelo majhni posestniki še mlatijo s cepci. Za čiščenje žitnega zrna uporabljajo velnice, rete in pa vejalnike, katerih pa je veliko manj kot mlatilnic. Razen pluga so močno razširjeni razni rezniki za krmo, ki jih uporabljajo za napravo rezanice. Skoraj vsako gospodarstvo ima lasten slamoreznik.

Po popisu voz in strojev iz leta 1955 imajo kmetovalci 416 lahkih in 117 težkih voz. Te številke pa se zde pre nizke, kajti v tem primeru pride na eno gospodarstvo samo en voz, kar pa nikakor ne drži.

Za borbo proti rastlinskim škodljivcem imajo na razpolago nekaj motornih in nekaj nahrbtnih škropilnic, vendar le-te ne zadoščajo za tako obširen predel. Posebno v hribovskih naseljih bi morali uporabljati razne samodelujoče nahrbtne škropilnice. Seveda je uporaba motornih škropilnic v obstoječih sadnih nasadih skoraj nemogoča, ker je drevje posajeno brez načrta. Kmetovalci imajo že veliko elektromotorjev. Pozabiti pa ne smemo na razne sadne mline in stiskalnice, ki jih uporabljajo za izdelovanje »tolkovca«. Sem bi lahko prišteli še 166 kotlov za kuhanje žganja. V obravnavanem predelu je tudi 71 mlinov na različen pogon, vsi pa so v lasti kmetov, ki jih uporabljajo predvsem za lastne potrebe. Vsi brez izjeme so zelo preprosti.

Mehanizacija si v ta predel utira pot le bolj počasi. Vzrokov za to je več, predvsem pa visoke cene in dragi rezervni deli. Vse to je povprečnemu kmetu skoraj nedostopno. Zato pa bi morale KZ bolj propagirati in uvajati mehanizacijo iz lastnih sredstev, ki bi bila na razpolago združnikom.

Nevarnosti, ki ogrožajo kmetijsko proizvodnjo

a) Snežni plazovi.

Čeprav ima to področje strma pobočja, vendar vasi in kmetijska zemljišča niso v nevarnosti. Tudi najstarejši prebivalci ne pomnijo, da bi snežni plazovi povzročali uničenje. Vsa, celo najbolj strma pobočja so poraščena z gozdnim drevjem oziroma vsaj z grmičevjem, tako da lahko zadrže sneg. Tudi na pobočjih

Menine ne nastopajo plazovi, kajti pobočja so porasla z gozdnim drevjem. Kakšno vlogo ima gozd v obrambi proti snežnim plazovom domačini vedo in zato opravljajo na takih mestih le prebiralno sečnjo.

b) Hudourniki.

Hudourniki predstavljajo veliko nevarnost za kmetijska zemljišča, ker v glavnem niso regulirani. Ob močnih neurjih, trajnejših padavinah in ob hitrem spomladanskem topljenju snega, povzročajo veliko škodo.

Vsi potoki in potočki so hudourniškega značaja. Zaradi velike višinske razlike imajo izredno razdiralno in rušilno moč.

V višjih legah trgajo rodno zemljo in kamenje, kar nosijo s seboj v dolino, kjer vse to odlagajo. Češnjica, ki teče normalno mirno po svoji strugi, povzroča ob neurjih veliko škodo. Zgodilo se je, kar je samo en primer izmed mnogih, da je prinesla in odložila na travnikih dveh lastnikov približno 100 m³ peska in kamenja, ki je zemljo dobesedno prekrilo.

Tudi Motnišnica, ki izvira izpod Kozjaka, trga zemljo, ogroža pa tudi glavno cesto, ki jo že izpodkopava. Nevljica je v spodnjem toku regulirana, škoda pa, ki jo povzroča v zgornjem toku, ni toliko opazna, ker teče po dolini, ki je porasla z gozdom. V spodnjem toku povzroča škodo le bolj redko, takrat pa poplavi kmetijska zemljišča vse od Šmartnega do vhoda v Sotesko. Ta predel je še sedaj mestoma zamočvirjen.

Tuhinjščica kot pritok Češnjice povzroča škodo le v gornjem toku, medtem ko je od Zgornjega Tuhinja do izliva regulirana.

Da bi se enkrat za vselej preprečilo divjanje teh potočkov, ki povzročajo veliko škodo, bi bilo nujno potrebno izvesti regulacijo vsaj tehle: Motnišnice, Češnjice, Nevljice od Šmartnega do Potoka. S tem bi bili ti potoki sposobni odvajati večje količine vode brez škode za kmetijska gospodarstva.

c) Erozijski posebnim poudarkom na planinah.

Zemlja je najvažnejše osnovno sredstvo vsakega kmetijskega obrata, ker se kot tvarina ne da uničiti, lahko pa jo uničimo kot nositeljico vegetacije. Že tako majhno površino, ki je namenjena proizvodnji rastlin za prehrano ljudi in živali, lahko zmanjšamo zaradi neznanja, malomarnosti in nepravilnega kolobarjenja.

Kmetovalci povečujejo erozijo na dva načina: s sečnjo na golo in z nepravilnim kolobarjenjem. Sečnja na golo tu ne pride v poštev, medtem ko igra nepravilno kolobarjenje veliko vlogo pri preprečevanju erozije na pobočjih.

Erozija je dobro opazna pri posameznih gospodarstvih, ki imajo njive na že tako prevelikem nagibu. Proti eroziji se kmetovalci bore tako, da naredijo na spodnjem delu njiv ograje, ki so iz vej ali pa iz kamenja in različno visoke. Zemljo, ki se je nabrala za to ograjo, spravijo vsaki dve leti nazaj, če je mogoče

Avguštin Lah: Mlin v Šmartnem v Tuhinjski dolini

z vozmi, drugače pa jo znosijo s koši. Znosijo ali speljejo zemlje za 2 do 3 brazde na vrhnji del njive. S tem hočejo vsaj delno preprečiti erozijo, vendar se jim to ne posreči popolnoma. Zaradi nenehnega obdelovanja je plast rodne zemlje na vrhnjem delu njive zelo plitva, 5 do 10 cm, medtem ko doseže na spodnjem delu globino čez 40 cm. Erozijo kmetje še posebno pospešujejo s tem, da sadijo krompir samo tam, kjer je zemlja globlja ter tako izpostavljajo še te njive vplivu erozije.

Erozija povzroča škodo tudi na planinskih pašnikih. Nepravilna paša — predvsem paša konj polagoma uničuje travno rušo. Pogoji za erozijo pa so v planinah še bolj povoljni, saj se računa, da pade v teh predelih letno približno 2000 mm padavin. V pomoč pa je tudi veter, ki pospešuje erozijo. Pogoje za erozijo so kmetje ustvarili s tem, da so v preteklosti posekali gozd tam, kjer je bil nujno potreben za zaščito zemlje. Zemlja je ostala nezavarovana, zunanji činitelji so povzročili, da se je pričelo odnašanje plodne zemlje. Na dan so prišle skale in rezultat tega je, da imamo na Menini že dele, ki so podobni Krasu, zakraševanje pa gre seveda še naprej.

II. EKONOMSKA ANALIZA SEDANJEGA STANJA KMETIJSKE PROIZVODNJE IN KRITIČNA OCENA

V prvem delu smo prikazali prirodne pogoje in gospodarske razmere v Tuhinjski dolini. Vsi spredaj navedeni pogoji in razmere nam dokazujejo, da je poljedelstvo manj važno, glede na to, da izkorišča samo 1385 ha, drugih 2266 ha kmetijskega zemljišča pa je namenjeno živalski proizvodnji, k temu pa se priključi še 411 ha njiv, ki so obsejane s krmnimi rastlinami. Za živinorejo so odločilnega pomena še planinski pašniki, ki se razprostirajo na južnem pobočju Menine. Sadjarstvo, pa čeprav ima odlične naravne pogoje — zlasti pečkarji, zaostaja, predvsem po krivdi kmetovalcev samih.

Poljedelstvo

Pridelek živeža in kritje potreb:

Ker je bilo leto 1955 precej povprečno, menimo, da ne bomo napravili velike napake, če stopnjo kritja potreb po živežu z določenim pridržkom posplošimo. Kritje lastnih potreb bi se lahko popravilo z boljšo obdelavo, gnojenjem itd.

Poljščina	Povpr. v ha	Pridelek v q	Za reprodukcijo na ha skupno v q		Prodaja za hrano v q*	Ostane v q	Odpade na 1 prebivalca v kg
pšenica	366	4209	2.50	815	—	3391	89.6
rž	10	103	2.20	22	—	81	2.1
soržica	25	297	2.50	62.5	—	234.5	6.2
ajda	133	532	0.80	106.4	—	425.6	11.2
koruza	37	481	0.40	14.8	—	466.2	12.3
fižol	87	223.6	0.30	27.3	50	146.3	3.8
krompir**	250	30000	20.00	5000	1500	17500	463.0
Skupno	908	35845.6		6048	1550	22244.6	588.2

Upoštevali smo samo tiste poljščine, ki so važne za prehrano prebivalstva; od teh skupnih pridelkov smo odšteli količino semena za reprodukcijo.

Pridelek krušnih žit je seveda premajhen, krije le 68.2% (109.1 kg) potreb, ki jih kot povprečje za Slovenijo (160 kg) navaja indeks Zveznega zavoda za statistiko in evidenco leta 1955 št. 4. Iz obravnavanega je razvidno, da moramo za kritje potreb uvoziti letno 2000—2400 q krušnih žit. Da to število, ki smo ga dobili z računom, ustreza resničnemu stanju, nam potrjuje tudi to, da samo ena izmed petih KZ proda letno 600 q mlevskih izdelkov. Seveda je to le

* Po podatkih občinskega odbora Kamnik.

** Odbito 20% kot odpadni krompir.

približna slika, ker ni evidentirana dejanska potreba žit. Vendar že na tej podlagi lahko trdimo, da je opisovani predel glede prehrane iz lastnih virov — pasiven.

Žit seje vsak kmetovalec toliko (če ima dovolj njiv), da krije, če je mogoče, svoje lastne potrebe. Tako gospodarstvo za lastne potrebe v današnjih razmerah ni več opravičljivo; delno je tudi posledica neurejenih medvojnih in povojnih prehranskih razmer, ki so kmeta prisilile, da proizvaja vse na lastni kmetiji.

Količina krompirja, ki odpade na enega prebivalca, je visoka, čeprav kmetovalci del tega uporabljajo tudi za pitanje prašičev. Natančnih številk ni mogoče podati.

V bodoče bo treba poljedelstvo usmeriti k povečanju krmnih rastlin in okopavin, s čimer se bo kmetijstvo dvignilo na višji nivo po shemi: več krme — več živine z višjo proizvodnostjo, — več dobrega gnoja — večji pridelki na enoto površine.

Gospodarjenje s humusom in gnojenje

Spričo tega, da imamo opraviti na obravnavanem ozemlju s hlevsko-pašnim sistemom, je težko ugotoviti skupno proizvodnjo hlevskega gnoja. K temu pa še lahko prištejemo pomanjkanje stelje. Vendar se ne bomo mnogo zmotili, če vzamemo, da proizvede ena GVŽ pri hlevsko-pašnem sistemu in ob pomanjkanju stelje povprečno do 60 q hlevskega gnoja letno.

Tako bi znašala skupna proizvodnja: $2957 \times 60 \text{ kg} = 177.420 \text{ q}$.

Gospodarjenje s humusom pa ne terja le tega, da nadomestimo uporabljeno količino humusa v zemlji s hlevskim gnojem, ki je najvažnejši tvorec trajnega humusa, temveč si moramo prizadevati, da količino humusa v tleh še povečamo, za kar se moramo vedno truditi.

Georg Blohm je sestavil postopek, s katerim lahko določimo najmanjšo količino hlevskega gnoja, ki je potrebna za obnovo humusa na njivskih površinah. Potreba hlevskega gnoja po Georgu Blohmu:

	ha	q/ha	Skupna poraba v q
okopavine	368	120	44.160
žita	657	60	39.420
metuljnice	331	30	9.930
travniki	464	30	13.920
senožeti	726	30	21.780
pašniki	988	30	29.640
sadovnjaki	88	60	5.280
			164.130
pribitek			13.290 q

Računsko bi bil ta postopek pravilen, vendar je potrebno za gnojenje njiv veliko več gnoja, kakor prikazuje tabela, in to iz naslednjih vzrokov: kmetovalci pašnikov in senožeti sploh ne gnoje s hlevskim gnojem, travnike pa gnoje z manjšimi količinami gnoja le vsaka tri leta. V resnici pride na 1 ha njivskega zemljišča letno 129 q gnoja. Pribitek, ki je ostal pri našem računu, je v to že vštet.

S hlevskim gnojem gnoje ne samo okopavinam, temveč tudi žitu in vsem strniščnim posevkom, razen ajdi. Krompirju gnoje po navadi spomladi, in to obilno. Kmetovalci gnoje njive močnejše s hlevskim gnojem zato, da bi dosegli čimvečje pridelke, pri tem pa ne pozabljajo, da je tudi kakovost njihovega gnoja slabša — zaradi stelje.

Uporaba umetnih gnojil je v preteklem letu dosegla 65 kg na ha obdelovalnega zemljišča. Bila je to največja poraba doslej. Gnojila dodajajo v manjših obrokih. Tako uporabljajo thomaski fosfat za travnike. Žitu dodajajo spomladi nitromonkal in superfosfat, seveda v manjši količini, približno 100 kg vsakega. Superfosfat uporabljajo tudi za gnojenje detelje in ajde. Zelo radi pa uporabljajo čilski soliter, predvsem za peso, nekateri pa tudi za žita.

Vrste poljščin, sorte in pridelki

Z žitom je posejanih 658 ha oziroma 48.2% vseh njivskih površin. Po velikosti zasejanih površin si slede v temle vrstnem redu: pšenica, oves, ajda, ječmen, proso, soržica in rž.

Pšenica — 366 ha.

Zastopana je s sortami: Tasilo (se opušča), Beltinska 277, domača rdeča resnica in bela golica. V zadnjih letih pa so začele KZ razširjati U₁, ki izpodriva druge sorte predvsem v dolini in srednjem predelu. V najvišjih predelih pa se najbolj obnesejo domače sorte. Povprečni pridelek je 11.5 q, posamezni kmetovalci pa dosežajo tudi 20 q in več. Obilna vlaga pospešuje napad rje in tudi zavlačuje zorenje. Sejejo ročno 250 kg na ha.

Rž — 10 ha.

Izmed sort je poznana le domača zelena rž, ki pa jo kmetovalci vedno manj sejejo. Pridelek je 10.3 q. Čeprav je rž bolj skromna kot pšenica, je vendar na umiku. Obilne padavine v času cvetenja povzročajo prestreljenost klasov in zaradi tega manjši pridelek. Rž tudi zelo rada poleže. Zaradi vseh teh faktorjev in zaradi manjše uporabnosti jo izpodriva pšenica. Sejejo 220 kg na hektar.

Soržica — 25 ha.

Tudi ta žitna zmes je na umiku, čeravno jo imajo kmetovalci rajši kot čisto rž, daje pa tudi večje pridelke. Uporabljajo jo za kruh. Tudi soržico izpodriva pšenica. Povprečni pridelek je 10.9 q. Sejejo 250 kg na hektar.

Ječmen — 73 ha.

Sejejo ozimni (38 ha) in jari ječmen (35 ha). Pridelek 9.6 q. V glavnem ga uporabljajo za krmo, del pa za prehrano, bodisi kot ječmenov kruh ali pa ječmenček. Ozimni ječmen daje bolj stalne pridelke kot jari. Sejejo ga 200 kg na hektar.

Oves — 145 ha.

Sejejo samo jari oves, največ smrekarja, nekateri pa tudi metlarja. Povprečni pridelek 8.9 q. Ker ga sejejo bolj pozno, se razvija pri visoki toploti, kar mu ne prija, saj je rastlina hladnih in vlažnih področij. Oves tudi cvete v času največje vročine; oboje znižuje pridelek, pri čemer ne pomaga niti dejstvo, da mu talne razmere zelo ugaajo. Posamezni kmetje v višjih predelih uporabljajo oves za kruh v mešanici z drugim žitom. Največ pa ga uporabljajo za krmo živalim.

Proso — 39 ha.

Sejejo samo prašno proso. Rabi jim za krmo in deloma za hrano — saj je kaša dokaj priljubljena jed tamkajšnjih prebivalcev. Pridelek — 8 q. Zaradi počasnega razvoja in padavin se razbohoti plevel; potrebna je draga in zamudna pletev, ki jo kmetovalci redno in vestno izvrše. Vzrok, da sejejo še toliko prosa, je v tem, da imajo na razpolago dovolj delovne sile, ki jo lahko uporabijo za to težavno delo.

Ajda — 133 ha.

Sejejo črno in sivo ajdo, posebno siva ajda se vedno bolj uveljavlja, predvsem zaradi tega, ker daje večje pridelke. Pridelki so zelo nezanesljivi. Zgodi se tudi, da kmetovalec ne dobi povrnjenega niti semena, ki ga je posejal. Povprečni pridelek 4 q. Po izjavi kmetov so je nekdaaj sejali še več kot sedaj. Največ jo sejejo v dolini, manj v srednjem pasu, v najvišjem pasu pa je ne sejejo več, ker jo prehitro uniči slana.

Okopavine

zavzemajo 369 hektarov oziroma 27.1% njivske površine. Med okopavinami prednjači krompir, ki predstavlja eno najvažnejših postavk v poljedelski proizvodnji; slede mu: pesa, koruza, korenje, fižol — čisti nasad; od stranskih je največ strniščne repe, fižola, korenja itd. Edino v skupini okopavin ima dolina nekaj tržnih viškov.

Krompir — 250 ha.

Na njivah najdemo različne sorte, ki jih sade kmetovalci že vrsto let, in pa sorte, ki so jih uvedli šele pred kratkim. Znani in cenjeni beli krompir Oneida je tudi že v Tuhinjski dolini redek, ker ga izpodrivajo druge bolj produktivne sorte. Sade ga samo še posamezniki, predvsem za lastno uporabo. Od ostalih sort sade še tele: Böhmov rani in polrani, rodovitnik (Ackersegen),

Woltman, v poslednjem času pa se je zelo razširila sorta Merkur, ki jo imajo kmetovalci zelo radi, največ zaradi velike rodovitnosti. Povprečni pridelek je 120 q. Menim, da je ravno pri krompirju dana možnost, da se pridelki povečajo (to lahko dokažejo posamezni kmetovalci, ki dosegajo pridelke 200 q na ha). Večina kmetov krompir podorava. Vsi pa sade pregosto, saj je razdalja 40×25 centimetrov. Pridelujejo pa tudi semenski krompir, za kar so v nekaterih delih obravnavanega predela vprav idealni pogoji.

K r m n a p e s a — 55 ha glavnega in 20 ha strniščnega nasada.

Sade jo kot poglavitno in strniščno rastlino. Prevladujejo izdatne sorte — predvsem sadeče vrste pese. Uporabljajo jo samo za prehrano prašičev. Povprečni pridelek 160 q na hektar.

K o r e n j e — 25 ha prašnega in 34 ha strniščnega nasada.

Sade prašno in strniščno korenje — slednjega več. Korenje je tudi zelo cenjeno za krmo živine. Sade domače kranjsko in tudi rumeno korenje. Veliko sade strniščnega korenja — to je razumljivo, saj je na razpolago dovolj delovne sile, da lahko izvrši zamudno pletev. Pridelek prašnega 150 q, strniščnega pa 90 q na hektar.

F i ž o l — 86 ha vmesnega nasada in 1 ha čistega.

Sade ga predvsem med krompir, na robove njiv, med koruzo itd. Pridelek je 2.5 q, vendar je zelo nezanesljiv.

S t r n i š č n a r e p a — 94 ha.

Znana je edino kranjska repa, okrogla oziroma podolgovata, z zelenkasto ali škrlatno glavo. Sejejo navadno v pšenišče. Daje zelo lepe pridelke, povprečje je 110 q.

B u č e — 38 ha vmesnega nasada.

Potaknejo jih v koruzo, robove njiv itd. Čistih nasadov ni. Pridelek se giblje med 50—80 q na hektar.

K o r u z a — 37 ha.

Sejejo hitrice in nekateri tudi činkvantin. Vendar koruza tu le redko popolnoma dozori. Pridelek zrnja 13 q. Tudi koruza je na umiku. Premokra poletja in premalo toplote ji onemogoča razširitev.

P i t n i k — 18 ha.

Sejejo ga malo, uporabljajo ga za kisanje ali za zeleno krmo. Pridelek zavisi od gnojenja in vegetacijske dobe in se giblje med 100—150 q.

K r m n e r a s t l i n e

zavzemajo 24.2% njivskih zemljišč. Med njimi je najvažnejša črna detelja.

Č r n a d e t e l j a — 301 ha stare in 197 ha nove setve.

Včasih so sejali samo doma pridelano seme, zdaj ga večinoma kupujejo. Ker je reakcija zemlje skoraj nevtralna, ima detelja na razpolago dovolj kalcija.

V višjih legah dá le dva odkosa letno. Pridelek se giblje med 30—40 q. Lani je bil ocenjen na 35 q, pridelek nove setve pa na 11 q.

Lucerna — 29 ha stare in 4 ha nove setve.

Sejejo jo samo v dolinskem predelu, kjer je zemlja bolj globoka. Z njo ne kolobarijo, temveč jo puste da premine. Pridelek 40 q, nova setev 9 q.

Industrijske rastline

Hmelj — 5 ha.

Goje ga le posamezni kmetovalci v okolici Motnika. Pridelek je ocenjen na 9 q. Kvaliteta pa je po izjavah kmetovalcev slabša od savinjskega.

Oljne repice sejejo le 5 ha, in to v začetku septembra; dá 8 q pridelka.

Včasih so kmetovalci sejali še lan, vendar so ga sedaj popolnoma opustili.

Travništvo

Na pobudo OZZ Ljubljana so opravili na travnikih v Tuhinjski dolini več gnojilnih poskusov. Rezultate enega izmed njih, preračunano na količino suhe krme na 1 ha, nam prikazuje sledeča razpredelnica:

	Pridelek v kg	Povišek v ‰	Povišek v kg
Negnojeno	3125	100	—
N — 200 kg	4410	141.12	1285
P — 500 kg	4133	132.25	1008
K — 200 kg	3500	112.00	375
N — 200 kg	4700	150.43	1575
K — 200 kg			
N — 200 kg	4810	153.91	1685
P — 500 kg			
P — 500 kg	4960	158.72	1835
K — 200 kg			
N — 200 kg			
K — 200 kg	5275	168.80	2147
P — 500 kg			

N = nitromonkal, K = kalijeve sol, P = superfosfat. Velikost poskusne parcele 50 m².

Poskusimo ugotoviti koristno vrednost posameznih gnojil in njihovih kombinacij.

K_v = povišek pridelka $\times$ cena za enoto — cena gnojila z izdatki za trošenje in spravljanje povečanega pridelka.

Cena gnojila v letu 1955:

1 q nitromonkala 750 din,

1 q 40% kalijeve soli 450 din,

1 q superfosfata 450 din.

Izdatki s trošenjem in spravljanjem pridelka približno 400 din pri N, K, P, PK, in približno 600 din pri NKP, NK, NP.

Cena 1 kg sena 10 din.

$$K_v \text{ 1 q N} = 1285 \times 10 - (1500 + 400) = 10950 = 5475 \text{ din}$$

$$K_v \text{ 1 q P} = 1008 \times 10 - (2250 + 400) = 7430 = 1486 \text{ din}$$

$$K_v \text{ 1 q K} = 375 \times 10 - (900 + 400) = 2450 = 1225 \text{ din}$$

$$K_v \text{ 1 q NK} = 1575 \times 10 - (1500 + 900 + 600) = 12750 = 3187.50 \text{ din}$$

$$K_v \text{ 1 q NP} = 1685 \times 10 - (1500 + 2250 + 600) = 12500 = 1785.70 \text{ din}$$

$$K_v \text{ 1 q PK} = 1835 \times 10 - (2250 + 900 + 400) = 15000 = 2142.80 \text{ din}$$

$$K_v \text{ 1 q NPK} = 2147 \times 10 - (2250 + 1500 + 900 + 600) = 16220 = 1802 \text{ din}$$

Rezultati nam dokazujejo, da je koristna vrednost največja, če gnojimo samo z dušikom, vendar je bil v tem primeru sestav ruše slab, detelj skoraj ni bilo, prevladovali so pleveli in nitrofilne rastline. Ker pa kmetovalci kose travnike prepozno, vsebuje tako seno tudi manj beljakovin in rudnin. Torej lahko rečemo, da je KVN le navidezna, poveča se sicer količina krme, vendar je kvaliteta slabša. Posebno očitna je koristna vrednost kombinacije PK; pridelek se je povečal za 58.72%. Vzrok za to povečanje moramo iskati predvsem v pomanjkanju fosfora, ki ga po podatkih analiz v zemlji primanjkuje; zato pa je tudi koristna vrednost te kombinacije tako velika. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bila v navedenem primeru kakovost sena neprimerno boljša, saj je vsebovalo več detelj in sladkih trav. Ti rezultati pa nam povedo še nekaj več, namreč to, da je mogoče s smotrno uporabo umetnih gnojil doseči velik povišek pridelka in da je dana možnost producirati dovolj kvalitetne osnovne krme.

Živinoreja

Skladno s človekovimi potrebami je narasla tudi potreba po živilih živalskega izvora. Povečanje živalskih produktov dosežemo lahko na dva načina: da spremenimo strukturo črede — povečamo število molznic. Kmetovalci pa so ubrali drugo smer, povečali so stalež živine. To ne pomeni kakovostno nič novega, ker je ostala stopnja proizvodnosti neizpremenjena. Proizvodnja je v tem primeru sicer večja, vendar je nerentabilna. Hkrati s povečanjem staleža živine niso povečali proizvodnje krme, tako da so ostale skrite proizvodne sposobnosti živine.

Govedoreja

Poglejmo, kako je z najvažnejšim živalskim proizvodom — mlekom. Skupno so proizvedli na tem arealu 1,502.800 l mleka. To količino da 1156 krav pri povprečni molznosti 1300 l na leto. Poskusimo sedaj ugotoviti, koliko in za kaj vse uporabljajo mleko. Če računamo potrošnjo prebivalcev in vzamemo, da ga porabi vsak prebivalec pol litra dnevno — znese to skupno 689.850 l na leto.

Za reprodukcijo živine potrebno mleko — vzamemo 320 l na enega teleta. Računajmo, da ima letno 80% krav teleta — teoretično bi morali vzeti 100%, vendar glede na jalovost in trihomonijazo lahko računamo 80%. Za reprodukcijo bi v vsem tem primeru porabili $925 \times 320 = 296.000$ l mleka.

Po podatkih občinskega odbora Kamnik izdelajo prebivalci tudi približno 3500 kg surovega masla, za kar porabijo 122.500 l mleka.

Za tržišče bi torej ostalo 394.500 l mleka. Kamniška mlekarna pa odkupi letno le okoli 125.000—130.000 l mleka ali manj kot eno tretjino. Vsa druga količina pa se porabi na kmetijah samih. Da ostanejo take količine mleka neprodane je delno razumljivo, če pomislimo, da so v odkupu zajete le vasi, ki so oddaljene od ceste na obe strani do pol ure. V vseh drugih vaseh pa izdelujejo maslo oziroma porabijo neposneto mleko. V teh oddaljenih vaseh naj bi zadruga namestila posnemalnike za mleko in bi kmetovalci oddajali vsaj smetano. Posneto mleko pa bi ostalo na kmetijah.

Kako se gibljejo odkupljene količine mleka po mesecih v letu 1955 nam prikazuje naslednja razpredelnica:

Meseci	Leto 1955	Odkupna postaja Golica
januar	7653	1679
februar	8522.5	2038
marec	9754	1417
april	9071.5	878
maj	8118	824
junij	7718	755.5
julij	8044.5	999
avgust	11687.5	751
september	13240.5	1626
oktober	13762	2345
november	7970.5	1355
december	7906	1640

Skupno	113448	16307.5
------------------	--------	---------

Iz razpredelnice je razvidno, da je najmanjši odkup v mesecih od marca do junija, največji pa od avgusta do oktobra, nato pa količina odkupljenega mleka zopet pade.

Na eno kravo odpade leta 1955 le 98.2 l odkupljenega mleka oziroma 0.27 l dnevno, kar je precej pod slovenskim povprečjem, čeprav imajo tržišče v bližini. Skrajni čas bi že bil, da prevzamejo odkup mleka izključno zadruga, njihovi živinorejski odseki pa bi morali rešiti to organizacijsko in tehnično, kajti šele pravilno organiziran in izveden odkup bo prisilil kmeta, da bo redil le produktivne živali.

Prašičereja

Ob popisu živine so našeli 1736 rilcev. Vendar to število ne smemo imeti za veljavno, ker so popis opravili januarja, do tega časa pa kmetje že večino pitancev zakoljejo. Od skupnega števila je 320 plemenskih svinj in 8 merjascev. Že po številu svinj lahko zaključimo, da je domačega naraščaja preveč. Tuhinjska dolina je najmočnejši tržni producent mladih pujskov v kamniški občini, razen tega pa spita vsako gospodarstvo vsaj enega pitanca. Pitati začno prašiče 6—7 tednov pred zakolom, in to predvsem s krompirjem. Svinje pripuščajo dvakrat letno, večino pujskov iz spomladanskih gnezd prodajo, saj grede zelo dobro v denar. Po izjavi kmetov in sektorskega veterinarja lahko računamo, da pride na eno gnezdo 6—7 vzrejenih pujskov; na tej podlagi pa lahko zaključimo, da imajo letno 3840—4480 mladih pujskov.

Perutninarstvo

Perutninarstvo je bolj postranskega pomena. Na vsakem kmetijskem dvorcu gojijo oziroma rede nekaj kokoši — v dolinskih več, v višinskih manj, zaradi divjačine. Pri pravilni reji oziroma negi bi lahko perutninarstvo prispevalo dokaj velik delež k dohodku vsake kmetije. O nesnosti kokoši na kmečkih dvorcih nimamo natančnih podatkov. Po razgovoru z rejci lahko ocenimo nesnost na 80 do 90 jajc na leto. Če vzamemo za podlago letne nesnosti 80 jajc, dobimo po preprostem računu letno proizvodnjo 282.880 jajc. Prodaja je ocenjena na 120.000 kosov. Z malo boljšo oskrbo in nego bi se nesnost lahko povečala na 120 jajc letno, kar bi pri sedanjem številu kokoši zneslo 424.320 jajc. To bi bil pa že lep napredek, ki bi bil dosežen brez posebnega truda kmetovalcev.

Krmna bilanca

Gostota živine je zelo visoka, saj bremenijo 1937-hektarsko obdelovalno površino kar 2957 glav velike živine ali na en ha 1.52 GVŽ oz. 6.01 q. Gostota in opazovanja na terenu so me napotila, da izdelam krmno bilanco.

Pri proračunu gostote živine nisem upošteval koz (jih je zelo malo) in perutnine, ki bi gostoto le malo povečali. Prav zaradi tega obeh skupin tudi nisem upošteval pri proračunu letne porabe PB in ŠE.

Avguštin Lah: Buč v Tuhinjski dolini

Letna poraba PB in ŠE glede na stalež od l. 1955.

Vrste živali	Število	Teža	Dnevna norma v kg		Letna poraba v q	
			PB	ŠE	PB	ŠE
krave 4 l. ml.	1156	425	0.45	3.5	1862.23	14767.90
breje telice	98	380	0.45	3.5	160.96	1251.95
m. ž. do 1 leta	527	170	0.40	1.9	769.42	3654.74
m. ž. od 1—2 let	391	250	0.40	2.3	570.86	3282.74
m. ž. nad 2 leti	146	400	0.35	3.0	186.51	1598.70
biki	11	550	0.55	4.1	21.90	164.61
voli	147	500	0.75	6.0	402.41	3219.30
konji	432	450	0.45	4.2	709.56	6622.56
plem. svinje	320	120	0.25	1.8	292.00	2002.40
merjasci	8	150	0.30	3.0	8.76	87.60
drugi prašiči	1408	40	0.14	0.8	719.48	4111.36
ovce	1014	20	0.09	0.6	333.09	2220.66
					6037.18	43084.22

Razpredelnica nam prikazuje, da je za prehrano živine potrebno letno 6037.18 q PB in 43084.22 q ŠE.

Na podlagi statističnih podatkov pa bomo sedaj skušali oceniti proizvodnjo krme.

Proizvodnja krme

Krmilo	Proizvodnja v q	V 1 q krme je PB	ŠE v kg	Skupna proizvodnja PB	ŠE v q
seno	32046	4	32	1281.84	10254.72
črna detelja	12702	7	34	889.14	4318.68
lucerna	1126	10	25	119.60	299.00
ječmen, zrnje	691	8	75	55.28	518.25
oves, zrnje	1290	8	63	103.20	812.70
proso, zrnje	312	7	70	21.84	218.40
pesa, sadež	11260	0.4	8	45.04	900.80
pesa, listje	5540	1.2	7	76.48	387.80
korenje, sadež	9510	0.8	9	76.08	855.90
korenje, listje	1780	1.5	8	26.70	142.40
strniščna repa	10300	0.2	4.5	20.60	463.50
repnik	3760	0.9	6.6	33.84	248.16
buče	2052	0.5	7.5	10.26	153.90
krompir	6000	1	20	60.00	1200.00
pitnik	2070	0.8	12.5	16.56	258.75
slama ozir. ž.	9410	0.3	10	28.23	941.00
slama j. ž.	4360	1	18	43.60	784.80
prosena slama	429	1.2	15	3.14	64.35
ajdova slama	1995	1.7	16	33.91	319.20
koruznica	925	1.1	19	10.17	175.75
Skupno				2947.51	23318.06

Paša je preračunana v seno, prav tako tudi vsa druga zelena krma. Količina krompirja, navedenega v razpredelnici, predstavlja le 20% od skupne proizvodnje — šteta kot odpadni krompir.

Primanjkuje torej 3089.61 q PB in 19766.16 q ŠE.

Seveda ni to končna številka, ker uporabljajo kmetje za krmo še odpadke žit in otrobe od mletja na tem odseku proizvedenega žita.

Odpadki žit in otrobi od mletja

Žitni odpadki:	q	1 q vsebuje v kg		V odpadkih in otrobih je v q	
		PB	ŠE	PB	ŠE
pšenica	126.3	10	70	12.36	88.41
rž	3.1	9	70	0.27	2.17
soržica	8.9	9	70	0.80	6.23
ajda	16.0	8	50	1.28	8.00
Otrobi:					
pšenični	631.35	11	48	69.44	303.04
rženi	15.65	11	50	1.72	7.82
soržični	44.56	11	48	4.90	21.38
koruzni	96.20	7	70	6.73	67.34
ajdovi	106.40	9	46	9.57	48.94
Posneto mleko	1261.75	3.5	10	44.16	126.17
Polno mleko	3048.80	3.2	17	97.56	518.29
Skupno				248.79	1197.79

Za zadostitev potreb primanjkuje še vedno 2840.88 q PB in 18568.37 q ŠE. Če izrazimo to v odstotkih, primanjkuje 47.05% PB in 43.09% ŠE.

Po ugotovljenem primanjkljaju bi sklepali, da je živina izredno slabo krmljena, kar tudi dejansko je. Posebno v zimskem času nastopa občuten primanjkljaj PB in seveda tudi ŠE. Zato pa lahko vidimo spomladi v večini hlevov podhranjeno živino, ki pridobi izgubljeno težo v zimski dobi šele poleti s pašo in zelenim krmljenjem. Da je tak način nerentabilen, ni potrebno še posebej poudarjati. S tem pa ni rečeno, da je krmski proračun postavljen na napačno bazo. Ne. Krme v obravnavanem predelu resnično primanjkuje, kmetje pa izkoriščajo vse možnosti, da bi zadostili potrebam živine. Sem spada košnja omejkov, vzvrsti, sušenje pleva, pleve, slama stročnic, pašarstva pogozdovih (2000 ha) itd. Vse to ni všteto v krmni bilanci, toda tudi če bi imeli v njej še ta krmila, bi bil zaključek še vedno isti. — Krme primanjkuje, in to predvsem osnovne krme.

Od močnih krmil kupujejo kmetovalci le otrobe, tako da lahko trdimo, da je prehrana živine vezana skoraj izključno na domačo proizvodnjo.

Če bi vsa ta razpravljanja in možnosti za izboljšavo skušali strniti v nekaj stavkov, bi se le-ti glasili takole: kmetovalci rede preveč živine, za katero nimajo vse leto zagotovljene dovolj krme, zato je njihova proizvodnja nerentabilna in zelo negospodarska. Bolje bi bilo, da bi kmetovalci redili manj živine, tista pa bi imela dovolj krme, proizvodne kapacitete bi v tem primeru maksimalno izkoristili. Če hočejo stalež živine obdržati oziroma še povečati, pa morajo nujno

zagotoviti dovolj krme za celo leto. Travniki morajo postati najintenzivnejša kultura, senožeti morajo oskrbovati tako, da bodo zopet dajale dve košnji namesto ene, ter posvečati vso pozornost dolinskim pašnikom kakor tudi planinam. Tudi razmerje poljščin v kolobarju zahteva v tem primeru spremembo. Šele s takimi posegi bo postala živinoreja res rentabilna in zmožna dajati velike dohodke vsaki posamezni kmetiji. Z nenehnim odbiranjem živine naj bi si vzgojili lasten plemenski material, iz katerega bi se kasneje razvila reja plemenske živine, za kar so dani vsi pogoji. Treba je le volje, organiziranega dela in uspehi ne bodo izostali.

Sadjarstvo

V prvem delu smo obravnavali sadjarstvo le okvirno, zdaj pa se bomo skušali malo bolj poglobiti v ta problem.

Poglavitno področje sadja je osredotočeno v Spodnjem in Zgornjem Tuhinju, Motniški predel pa ima v sadni proizvodnji podrejeno vlogo. Proizvodnja sadja v tem predelu še nima blagovnega značaja, obstajajo pa vse možnosti, da ga dobi.

Ta trditev bi ostala neutemeljena, če je ne bi potrdili z računom. Kriterij intenzivnosti sadne proizvodnje po k. o. je zasnovan na številu dreves na enoto obdelovalne površine.

Za primerjavo dodajamo še celoto in odstotek obdelovalne površine. Dodajamo tudi podatke o intenzivnosti za občino Kamnik.

Katastrska občina	Število dreves	obdelovalna ha	P O V R Š I N A		na 1 ha	% obdel. zemljišča
			na 1 ha	celotna ha		
Češnjice	508	40	12.7	253	2.0	15.8
Hribi	2390	265	9.0	1012	2.4	26.2
Hruševka	2490	163	15.3	920	2.5	17.7
Loke	1970	183	10.7	825	2.4	22.2
Motnik	551	86	6.4	374	1.5	23.0
Podhruška	1518	129	11.8	504	3.0	25.6
Pšajnovica	1515	89	17.0	326	4.6	27.3
Šmartno	2004	172	11.7	707	2.8	24.3
Špitalič	2485	389	6.4	2984	0.8	13.0
Zgornji Tuhinj	3195	175	18.3	1159	2.8	15.1
Zgornji Motnik	730	89	8.2	454	1.6	19.6
Znojile	1386	157	8.8	732	1.9	21.4
Obč. Kamnik	56203	5441	10.3	28927	1.9	18.8

Če primerjamo razpredelnico s prejšnjimi trditvami, opazimo, da ima Motniški predel podrejeno vlogo, saj ima manj dreves na ha obdelovalnega

zemljišča kot obč. Kamnik (10.3); Motnik 6.4, Špitalič 6.4 in Zgornji Motnik 8.2 na 1 ha obdelovalnega zemljišča.

Za ostali predel pa lahko trdimo, da je sadjarstvo osredotočeno v dolini, kar nam dokazuje število dreves na en ha: Zgornji Tuhinj 18.3, Šmartno 11.7, Podhruška 11.8, Loke 10.7 in Hruševka 15.3 dreves. Sadjarstvo pa je razvito tudi na južnem grebenu doline: Pšajnovica 17.0 itd. Vse te številke nam nesporno dokazujejo, da imamo opraviti s posameznimi sadjarskimi predeli, ki pa na žalost pridelujejo sadje v glavnem le za kritje domačih potreb.

Da bi dobili še popolnejši prikaz, je potrebno prikazati, katere sadne vrste in s kakšno močjo so udeležene v proizvodnji.

Skupno		Jablane		Hruške		Češplje		Češnje		Orehi	
št.	‰	št.	‰	št.	‰	št.	‰	št.	‰	št.	‰
20742	100	11871	57.2	2596	25.5	1434	6.9	311	1.6	1830	8.8

Iz razpredelnice je razvidno, da sta najmočnejše zastopani jablana in hruška, ki imata v primeri z drugimi sadnimi vrstami očitno premoč.

Vse nas zanima, kako je z rodnostjo sadnega drevja, saj se v tem zrcali vestno ali slabo oskrbovanje sadnega drevja. Navedli bomo primere rodni in nerodni dreves.

Kat.	Jablane		Hruške		Češplje		Češnje		Orehi		Skupno	
	št.	‰	št.	‰	št.	‰	št.	‰	št.	‰	št.	‰
rod.	8469	71.3	4080	77.0	1213	84.6	256	82.3	1463	79.9	15481	74.6
nerod.	3402	28.7	1216	23.0	221	15.4	55	17.7	367	20.1	5261	25.4
Skup.	11871	100	5296	100	1434	100	311	100	1930	100	20742	100

Dobili smo ne preveč razveseljivo sliko — 25.4‰ vsega drevja je nerodnega, del tega se nanaša na stara, delno pa na mlajša sadna drevesa. Z načrtnim delom bi se dalo to stanje popraviti.

Proizvodnja presnega sadja

Vrsta sadja	Število rodni dreves	Pridelek v kg na drevo	Skupni pridelek v q
jablane	8469	15	1270
hruške	4080	10	408
češplje	1213	8	97
češnje	256	10	26
orehi	1463	5	73
Skupno			1874

Na enega prebivalca odpade letno 49 kg presnega sadja. Letno prodajo pa ocenjujemo največ do 300 q v rodnih letih.

Kakor je uradna statistika nezanesljiva glede pridelkov na eno rodno drevo, tako je tudi glede predelave. Saj govori, da so proizvedli le 13 hl sadjevca in 4.1 hl žganja, o suhem sadju molči, čeprav je skoraj pri vsakem gospodarstvu majhna sadna sušilnica.

Sadna proizvodnja, čeprav majhna in neurejena, prinaša kmetovalcu le neki določen dohodek. Glede na to, da so ekološke razmere Tuhinjske doline zelo povoljne za uspevanje pečkarjev, se bo morala usmeriti bodoča proizvodnja v to smer. Še nadalje bodo obstajali travniški nasadi — vendar bodo morali kmetovalci gnojiti, če bodo hoteli doseči kak uspeh. Nujno bi morali na tem področju urediti program za napredek sadjarstva in si prizadevati, da postane sadna proizvodnja blagovna; tržišče pa je tako v bližini.

Planine in planšarstvo

Planšarstvo je nerazdružno povezano z gospodarjenjem v dolini. Vsa gospodarska dejavnost kmetov oziroma vasi, ki imajo planine, je prilagojena specifičnim in klimatskim razmeram. Prav zaradi te povezave moram v svojem delu opisati posamezne planine. Skupno karakteristiko in način oskrbovanja pa podaja že prvi del.

Pod planino si predstavljamo zemljišče, ki leži v gorovju nad krajevno mejo stalnih bivališč in ki omogoča za določeno dobo v poletju samostojno planšarsko obratovanje, katero je ob času paše ločeno od dolinskega gospodarstva.

Tuhinjske planine imajo prav svojevrstno obliko; ker si vasi slede v pobočju, so skupno zemljišče razdelili tako, da se začne odmerjeni svet tik nad vasjo in se vleče v ožjem ali širšem pasu do vrhov Menine. Planina ene vasi meji na planino druge vasi.

Zaradi boljšega pregleda bom obravnaval posamezne planine v smeri od zahoda proti vzhodu.

Planina Ravne

Planina je last vaščanov iz Raven. Leži pod Tomanovo planino in danes na njej prepasejo le 10 glav mlade živine ter 2 vola. Del planine pa kose. Tu pasejo šele po košnji. Planina je precej zaraščena z grmovjem, pašno zemljišče je zaradi tega iz leta v leto manjše. Ima tudi slabo preskrbo z vodo.

Kostavska planina

je last vaščanov iz vasi Gradišče (5), Kostanj (6) in Sela v Tuhinju (1). Preden so jo razdelili, se je paslo na njej 70 govedi in do 150 ovac. Prej so bili na planini hlevi — poslednji se je porušil leta 1920 in ga niso več obnovili. Danes

je na tej planini še okoli 30 ha pašnika, kjer prepasejo 3 presušene ali breje krave, 21 glav mlade živine, 5 volov in 1 konja — skupno 30 glav in 15 ovac. Problem je voda — ob suši morajo živino prignati v dolino, enako tudi ob zelo slabem vremenu. Pašna doba traja 100 do 110 dni.

Tuhinjska planina

Razdeljena je med 52 kmetov iz Zgornjega Tuhinja. Pašni svet se začne tik nad vasjo na pobočjih — sedaj popasejo ta svet krave. Prava planina se začne šele na vrhu in sega od planine Raven mimo Javorščka in Travnika do Kurjega vrha. Včasih so tukaj pasli čez 300 ovac in veliko goveje živine. Sedaj se prepase v planini skupno okoli 200 glav, od tega 10 krav molznic, 35 volov, 25 konj, drugo pa je mlada živina in okoli 100 ovac. Na pašo jemljejo tudi tujo živino. V dolino spravijo tudi cca 400 q sena. Voda — nekaj studencev in mlakuže na vsakem pasovniku. Na planini so še trije zelo slabi hlevi. Pašna doba traja 110 do 115 dni.

Planina Golica

Razdeljena je med 13 kmetov. Ko je bila še skupna last, so pasli 3 črede: najnižje 20 krav, po strminah cca 200 ovac. — to so gonili zvečer v hlev; na planini pa so pasli 105 do 120 glav mlade živine. Danes prepasejo tik nad vasjo 21 krav, kjer ima 6 kmetov ograjene pašnike. Na planini prepasejo 60 glav mlade živine, 16 konj, (ki pa niso vso pašno dobo na planini) in 70 ovac. V dolino speljejo tudi nekaj sena. Voda — studenci in mlakuže. Pašna doba je 110 do 120 dni.

Cirkuška planina

V prejšnjem stoletju te planine še ni bilo. Nastala je z delitvijo Goliške planine. Leži pod Kurjim vrhom, na vzhod pa sega do Vivodnika. Je last 8 kmetov; včasih so pasli na njej 40 glav mlade živine, tedaj so imeli tudi hlev. Danes prepasejo dve presušeni kravi, 4 vole, 20 glav mlade živine in 3 konje — skupno 29 glav. Voda — studenec in mlakuže. Pašna doba je 110 do 115 dni. Gonjska pot je skupna z Goliško planino.

Cešnjiška planina

Razdeljena je bila na 10 gruntarjev polovičarjev in 5 bajtarjev. Pred delitvijo so pasli na njej 120 glav mlade živine, od tega je bilo 30 volov, drugo pa so bili junci in telice. Nad vasjo pa so prepasli še 40 krav in okoli 400 ovac, ki so jih zvečer gonili v hleve. Sedaj prepasejo 100 glav goveje živine, od tega je cca 30 napašnih (pašnina znaša 2000 din), 12 konj in 30 do 40 ovac. V dolino speljejo tudi nekaj sena. Voda — studenec in mlakuže, v primeru suše ženejo živino v dolino. Pašna doba 110 do 115 dni.

Planina Okrog

je last devetih kmetov in meji na zapadu na Češnjiško planino, na vzhodu pa sega do jezera Biba. Prej so pasli na njej 70 do 80 glav goveje živine — od tega 50 volov. Nad vasjo pa so prepasli 20 krav, 200 ovac in okoli 100 koz. Sedaj prepasejo na planini le 25 glav mlade živine, 15 volov in 10 konj — skupno 50 glav in okoli 100 ovac. Na pašo jemljejo tudi tujo živino. Na planini ima danes hlev samo še en kmet. Zemljišče obsega z gozdom vred okoli 200 ha. Voda — studenci in mlakuže, v primeru suše ženejo živino v dolino. Nakosijo tudi nekaj sena. Pašna doba traja 110 do 120 dni.

Planina Lanišče (Kozji hrbet)

Razdeljena je bila med tri kmete, vendar sta danes lastnika samo še dva. Pašnika je 12 ha. Z gozdom vred pa meri 31 ha. Leži pod Bibo planino. Prepasejo 6 telic, 4 vole, 5 juncev in 1 kravo, skupno 16 glav in 11 ovac. Če je suša, gonijo živino napajat na Bibo. Pašna doba traja 115 do 120 dni.

Limovska planina

je »bela vrana« med Tuhinjskimi planinami. Še danes je skupna last vaščanov iz Nove Rebri (7). Prej sta bila na njej dva hleva za 70 glav živine, danes obstaja le provizorij za 30 glav. Planino upravlja sedaj KZ Špitalič, uspehi so že opazni. Meri 206 ha, od tega je 105 ha pašnika. Lani se je tu prepaslo 14 krav, 10 telic do enega leta, 19 telic do dveh let, 1 bik, 41 glav mlade živine, 2 kobil, 2 žrebička, skupno 89 glav in 42 ovac. Živino pase pastir, ki s pašo kolobari. Na pobudo kmečke zadruge so v poslednjem času začeli izvrševati na njej razne melioracije in gnojiti s hlevskim gnojem.

Na Limovski planini so težave z vodo, ker imajo samo mlakuže. Pašna doba traja 115 do 120 dni.

Slapnikova planina

je last samotne kmetije Slapnik. Danes je že vsa zaraščena z gozdom in na njej ne pasejo več.

Planina Biba

meri 99 hektarov in je najbolj oskrbovana planina v Menini. Leži na južnem pobočju Velikega vrha, v višini 1100 do 1437 m. Prvotno je bil lastnik planine Šuštar iz Sp. Okroga; vse ozemlje je bilo tedaj poraslo z gozdom, vmes so bile le redke pašne jase. Kasneje so gozd izsekali, planina pa je prešla v last Banske uprave. Banska uprava je želela na njej urediti vzoren planšarski obrat, **ki naj bi rabil tistim, kateri niso imeli možnosti, da bi pasli živino.** Škoda je, da je bila planšarska šola, ki se je že začela, ukinjena. Iz nje bi lahko dobilo slovensko planšarstvo prepotrebne šolane planšarje.

Ozemlje ima, z izjemo slabe vodne preskrbe, vse prirodne pogoje dobre planine. Zemljišče se dviga v terasah. Tla so peščeno-ilovnata s precej humusa, v višjih predelih pa že zakrasena. Veliko škodo delajo na njej, kakor tudi na drugih planinah, divji prašiči. Biba nima nobenega studenca, obstajajo pa mlakuže, največja med njimi je jezerce Biba. Zaradi pomanjkanja vode so še pred vojno zgradili veliko cisterno. Planšarski obrat pa je vodil tudi semenogojko postajo in drevesnico.

Na planini so opravljali melioracije — čistili gozd, sekali grmovje, pobrali raztreseno kamenje in z njim zgradili kamnito ograjo.

Planina Travnik v Menini

Zdaj upravlja planino državno posestvo Črnelo. Planina je razdeljena na 6 pašnikov, na katerih izjemoma pasejo, v letošnjem letu pa bodo nakosili tudi 450 q sena. Na planini sta dva hleva, zaprti za 65 glav, in odprti za 60 glav živine. Letos so zgradili še eno cisterno za vodo, tako da je skupna kapaciteta obeh 110 m³. Lansko leto so prepasli na tej planini 25 plemenskih telic do 1 leta, 44 telic do 2 let, 2 bicka, 12 krav in 32 glav druge živine, skupno 115 živali. Velika večina jih je bilo napašnih. V letošnjem letu pasejo živino samo posestva, in to 23 telic, 3 bikce, 2 kravi in 1 konja, skupno 29 glav. Čez zimo nameravajo obdržati v planini 30 glav mlade živine, zato bodo nakosili prej omenjeno količino sena, zgradili pa so tudi silos za 36 m³ in ga napolnili.

Pasejo zjutraj in zvečer po 2 uri, ostali čas pa je živina v hlevu, zaradi proizvodnje gnoja. V hlevu dobe telice tudi še otrobe. Posestvo planino zelo dobro oskrbuje, pašnike gnoje s hlevskim gnojem in z dodatnimi gnojili. Pašna doba traja povprečno 115 do 120 dni, najdalje 124 dni.

Ne zdi se mi pravilno, da si je posestvo z visoko prepašnino kar nekako prilastilo planino, in da bodo na njej pasli le svojo živino. Planina bi morala koristiti vsem kmetovalcem te doline. Tu bi bil brez dvoma potreben neki ukrep oblastvenih organov.

Planina Lipovec

leži na južnem grebenu Tuhinjske doline, nad Špitaličem. Lani je bila dodeljena KZ Motnik. Meri 10 ha. Namenili so jo za pašo mlade rodovniške živine. Predvidevajo, da bodo prepasli na njej po črednem sistemu ob uporabi električne ograje, 25 glav mlade živine. Jeseni so že pognojili 7.5 ha zemlje, zaključujejo po tudi popravilo hleva.

Gozdarstvo

Gozd pokriva 6335 ha ali 61.8% vsega zemljišča. Južna stran doline je popolnoma pokrita z gozdom, ki je sklenjen po vsej dolini. Na grebenu so izkrčili

manjše komplekse. Po severni strani pa pokriva gozd le tista zemljišča, ki niso primerna za kmetijstvo.

Gozd sestavljajo iglavci in listavci, in to mestoma v čistih, v večini primerov pa v mešanih sestojih. V višjih predelih prevladujejo skoraj izključno čisti sestoji smreke, v njih se pojavljajo ponekod otoki mecesna. V nižjih predelih pa imamo opraviti z mešanim gozdom. Natančnih podatkov o množini lesa ni, ker taksacije niso opravili. Z ocenitvijo po površini in sestoji gozda so ugotovili, da prevladujejo iglavci nad listavci v približnem razmerju 60:40.

Stanje gozdov je zelo dobro, edino okoliš Srednja vas je slabši. V Zgornjem Tuhinju in Motniškem prevladuje 4-debelinski razred. Posebno na Menini so gozdovi zelo lepi, to pa zaradi tega, ker ima slabe komunikacijske naprave, ki otežkočajo spravilo lesa. Po podatkih Uprave za gozdarstvo, revir Kamnik, je prirast večji kot je pa sečnja. Da bodo lahko izkoriščali gozdove v Menini, so začeli letos graditi gozdno cesto preko Menine na Črnilec.

Letno posekajo in prodajo v dolini cca 8000 m³ mehkega lesa, 4000 m³ trdega lesa in 10.000 m³ drv. K temu pa lahko prištejemo še okoli 6000 hmeljevk. V celi dolini ni niti enega večjega žagarskega obrata.

Dohodki gospodarstev od lesa so zelo veliki, saj ceni Uprava za gozdarstvo, revir Kamnik, da imajo prebivalci cele doline letno okoli 200 milijonov dinarjev, oziroma okoli 290.000 dinarjev dohodka na eno gospodarstvo. Z izgradnjo dobrih gozdnih poti pa se bo dohodek še povečal.

Prav zaradi velikih dohodkov od gozdov kmetovalci ne posvečajo velike pozornosti drugim kmetijskim panogam, čeprav bi jim tudi te lahko prinašale velike dohodke.

Kmetijsko združništvo

Razvoj industrije in njen zmagoviti pohod ob koncu prejšnjega in v začetku tega stoletja, je vplival tudi na kmetovalce tega področja. Industrializacija je zahtevala tudi v kmetijstvu nove oblike proizvodnje; izhod so našli kmetovalci v združevanju v različnih združnih organizacijah.

V začetku tega stoletja so ustanovili prve podružnice Kmetijske družbe v Motniku, Tuhinju in Šmartnem. Poglavitni namen teh podružnic je bil skupna nabava in uporaba strojev. Z razvojem združništva pa so osnovali še druge vrste — specialne zadruge. Ustanovili so živinorejske, sadjarske, strojne zadruge itd. Obstajala je tudi planšarska zadruga (na ozemlju sedanje KZ Špitalič).

Združno gibanje pa pred vojno ni moglo doseči vseh svojih namenov. Vzrok je bil v tem, da zadruge niso imele možnosti ekonomskega razvoja, ki tvori pri vsaki organizaciji najmočnejšo oporo, ob kateri se organizacija krepi in razvija. Tedanje zadruge so imele le majhne dohodke, razen tega pa tudi razne slabe strani, n. pr. organizacijsko obliko, saj je moral biti napreden

kmetovalec član več zadrug in povsod plačevati članarino ter dajati razne prispevke.

Te oblike zadružništva so se obdržale vse do leta 1948. To leto pa je bilo osnovanih 5 kmečkih zadrug splošnega tipa, ki obstajajo še danes. Šele z ustanovitvijo zadrug splošnega tipa je bil rešen problem dohodkov, dani so bili vsi materialni pogoji za pospeševanje kmetijske proizvodnje. Pri vsaki zadrugi so osnovali že razne odseke, ki skrbijo za pospeševanje različnih panog kmetijstva. Področje dela je zelo obširno in delni uspehi so že vidni.

Zaključek

Tuhinjska dolina, ki smo jo obravnavali, je po svoji problematiki in načinu proizvodnje značilna za vse druge predalpske predele Slovenije. Drobna lastniška posest in avtarkičen način gospodarjenja kmetijstvu niso dovolili večjega razmaha, čeprav obstajajo za uspešen razvoj posameznih panog ugodni naravni pogoji. V tej dolini se bo moralo kmetijstvo preusmeriti v živinorejo — rejo plemenske živine in sadjarstvo. Ti dve panogi naj bi postali najmočnejši. Vzporedno s tem pa bo treba izboljšati plodnost njiv in travnega sveta do take stopnje, da bodo krite potrebe po osnovni krmi in drugih pridelkih. K temu se pridružuje še ureditev in oskrbovanje ter skupni način gospodarjenja v planinah. Proizvodnja bo s tem dobivala popolnoma blagovni značaj. Na to pot se kmetijstvo že usmerja.

Zadružna miselnost, ki je tu med kmetovalci dokaj zasidrana, bo zanesljivo prispevala svoj delež za hitrejšo socializacijo naše vasi. Kmetovalci se bodo morali prej ali slej odločiti za skupno pot, kajti le tako se bo to kmetijstvo dvignilo na višjo stopnjo, kar bo koristilo tako proizvajalcem kot celotni družbi.

LITERATURA

- Podatki Hidrometeorološkega zavoda v Ljubljani;
Rakovec: H. geologiji in morfologiji Tuhinjske doline, Hrvatski geografski vestnik, 1939, Zagreb;
Melik: Alpski svet;
Čerček: Planine v južnih Kamniških Alpah. — VG, Ljubljana 1948/49;
Spiller-Muys: Planšarstvo in kmetijstvo na naših planinah;
Ilešič: Kmetijska naselja na vzhodnem Gorenjskem, GV, Ljubljana 1953;
Ing. Pirc: Planina, GV, Ljubljana;
Ing. Sadar: Obdelava zemlje, KK 1953;
Klemenčič: Agrarna geografija Tuhinjske doline, GV, Ljubljana 1952;
Pavčič-Muck-Eiselt-Ferčej: Pomenki o krmljenju živine, KK 1955;
Zavod za statistiko in evidenco OLO Ljubljana;
Izjava sektorskega veterinarja dr. Kordeža;
Občinski ljudski odbor Kamnik;
Elaborati OZZ Ljubljana.

PLEISTOCENSKI¹ RAZVOJ KAMNIŠKE BISTRICE IN PRITOKOV

Milan Šifrer

Že dolgo vemo, da je dolina Kamniške Bistrice, podobno kot njeni pritoki, navezana na močne počí, ki so nastale ob večkratnemu dviganju osrednjega dela Kamniških Alp. Domnevajo, da je prav ta prepokanost olajšala Bistrici, Črni in Bistričici pa tudi Nevljici in Radomlji pospešeno poglabljanje dolin.

Nekoliko bližji ogled teh dolin pa nas opozarja še na druge momente, ki so bistveno vplivali na njih današnji videz. Med njimi je zanesljivo najvažnejša kameninska sestava pobočij, ki se vzdolž Bistrice in tudi ob pritokih pogosto menja, in to navadno že na kratke razdalje. Ugotavljamo lahko, kako se skladno z menjanjem odpornejših in manj odpornih kamenin menjajo tudi ožji in širši deli dolin.

Do neke mere se pokaže vpliv kameninske sestave že v zgornjem nekoliko razširjenem delu Bistrice nad Kraljevim hribom, kjer se pojavijo predvsem v dnu doline manj odporne temne, skoraj črne skrilave in laporaste kamenine. Najbrž so nudile te kamenine eroziji Bistrice in tudi ledenikom, ki so pogosto segli z visokih planot med Grintovcem, Skuto in Rinko ter Kalške planote v dolino manjši odpor kot trdni triadni apnenci, ki sestavljajo višja pobočja. K razlagi prispeva še ugotovitev, da se dolina pod Kraljevim hribom, kjer teh kamenin ni več, takoj zoži, čeprav so segli ledeniki večkrat tudi v ta ožji del doline.

Zelo lepe golice, ki nam razkrivajo te temne, terciarne, morske sedimente so ob novi razširjeni poti proti lovski koči na Kraljevem hribu, dobro pa so pregledne tudi nasproti drevesnice pod Kopišči in prav tako na desni strani doline ob kolovozni poti, ki zavije čez Korošico proti Brusnikom. Slediti jim

¹ Pod pleistocenom razumemo okrog milijon let trajajoče obdobje, ki ga označujejo poledenitvene (glacialne), zelo hladne dobe in vmesne toplejše stopnje (interglaciali), ter se je zaključilo s poledenitvijo pred okrog 10.000 leti.

Pleistocenski razvoj Kamniške Bistrice raziskujem v okviru Inštituta za geografijo SAZU v Ljubljani. Tu so objavljeni samo nekateri informativni zaključki obsežnejše študije, ki jo pripravljam za strokovno geografsko revijo.

moremo še naprej vse do Predoslja, kjer se lepo vidi njih položenost na apnenec. Podrobno sem opisal te golice, v katerih lahko vidimo opisane kamenine zato, ker so precej pokrite z morenskimi gradivom in jih je zato težje opaziti.

Pod Kraljevim hribom pa se dolina zoži in preide v pravo sotesko, vrezano v močno odporen porfir in apnenec. Cesta, ki pelje skozi ta del doline, je skoraj v celoti vsekana v živo skalo oziroma brečo, ki na številnih krajih pokriva pobočja; v mnogih zasekih ceste opazimo tudi močno sprijet prod. Tako obliko obdrži dolina vse do Stahovice; posebno močno se razširi šele pri Zgornjih Stranjah, kjer se pojavijo na obeh straneh reke hitreje razpadljive laporaste in peščene kamenine, ki so nudile eroziji in denudaciji manjši odpor. Še zadnjič se dolina zoži pri Kamniku, kjer prečka apnenec med Starim in Malim gradom.

Pod to zožitvijo pa se dolina za trajno razširi ter tako široka preide v dno Ljubljanske kotline. Tudi v tem razširjenem delu doline je opaziti, kako sežejo vzpetine iz apnenca najdlje v ravnino: n. pr. Mengeški hrib in tudi pomol pri Trzinu, na levi strani doline pa vzpetina med Bistrico in Radomljo pri Domžalah in še vzpetina nad Volčjim potokom.

Podobna odvisnost širših in ožjih delov dolin od kamenine se pokaže tudi ob pritokih Bistrice.

Bistričica n. pr. ima najožjo dolino nad vasjo Bistričica pri prečkanju trdnega triadnega apnenca. Ožina je taka, da je v njej prostora komaj za kolovozno pot (glej fot. št. 1). Dosti širša pa je dolina v zgornjem delu, kjer nastopa manj odporen dolomit, in tudi pod sotesko proti Stahovici, kjer so podobno na desni strani manj trdne terciarne ilovnate in peščene, slabo sprijete kamenine. V razširjenih delih ležita naselji, v zgornjem Klemenčevo v spodnjem pa Bistričica.

Znano je tudi, kako ozka je dolina Črne od sotočja pa do tovarne kaolina, kjer je izključno v apnencu. Navzgor po dolini se pojavijo razen apnenca tudi manj trdne, hitreje razpadljive kristalaste kamenine, ki povzročajo razširitev doline.

Še nazornejši primeri, kako vplivajo različno odporne kamenine na širino doline pa so ob Nevljici. V najožjem delu Med gorami, kjer prečka pas apnenca, je tako ozka, da cesta ni speljana po dolini, ampak jo obide. Pod sotesko proti Nevljam in tudi nad njo pri Viru pa se dolina razširi. Apnenec prevladuje samo še na južni levi strani Nevljice, medtem ko so severna desna pobočja v prhkih terciarnih kameninah, ki se vlečejo v precej sklenjenem pasu skoraj vzporedno z Nevljico, sekajo med Kamnikom in Stranjami Bistrico ter se onstran nje nadaljujejo v Tunjiške griče. Med Kamnikom in Stranjami si je Kamniška Bistrica v njih lahko izoblikovala široko dolino v obliki črke V.

Podobne razmere pa opazujemo tudi ob Radomlji in nekaterih njenih pritokih.

Povsod torej vidimo, kako so doline na trših apnencih ožje, medtem ko so na manj odpornem dolomitu in tudi drugih mehkejših laporastih, peščenih in ilovnatih kameninah doline širše.

K tvorjenju teh ožjih in širših delov so nedvomno največ pripomogli potoki sami, ki so v mehkejših kameninah z izpodjedanjem na strani mnogo hitreje širili doline kot na trših kameninah.

Proučevanje razvoja navedenih dolin v teku zadnjih milijon let pa je odkrilo še nove faktorje, ki so pospeševali širjenje predvsem tistih delov dolin, kateri so v manj odpornih kameninah ter s tem povečevali razlike v širini dolin v različno trdni živi skali. Razen opisa teh pojavov se bom v sledečih vrsticah ustavljal tudi pri učinkih, ki so jih zapustili, saj so v pokrajini dobro vidni ter jih zato pri opisu mlajšega razvoja doline Bistrice in pritokov ne morem prezreti. Pisal bom pa tudi o drugih vzporednih pojavih in značilnostih razvoja Kamniške Bistrice v ledeni dobi.

Zadnjo okrog milijon let trajajočo dobo, ki je po našem mnenju še posebno poudarila te ožje in širše dele dolin, karakterizira precej pogosto spreminjanje podnebja.

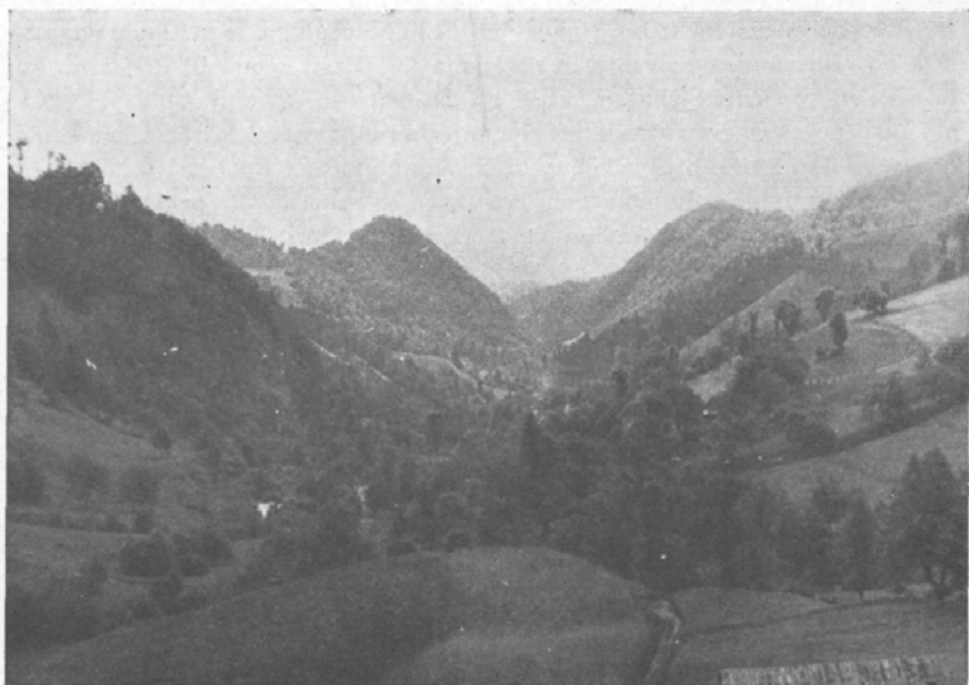
Večkrat se je podnebje tako ohladilo, da je v naših hribih snežilo pogosto tudi poleti. Na obsežnih planotah pod Grintovcem, Skuto in Rinko, pa tudi na Kalški planoti (glej fot. 2) se je začel sneg najprej nabirati. Velike količine snega so se na teh planotah spreminjale v led, ki je ob nadaljnjem silnem mrazu začel polzeti z gora v doline.

Tako so se ledeniki z visokih planot okrog Kamniške Bistrice večkrat spustili v dolino in se ob najmočnejših poledenitvenih sunkih približali Kraljevemu hribu, nekajkrat pa so segli celo še naprej po dolini.

Tem silnim ohladitvam pa so sledila zopet obdobja s toplejšo klimo. Ledeniki so se umaknili, tako da dolge dobe v naših Alpah sploh ni bilo stalnih snežišč, ki se danes na pr. trajno zadržujejo pod Dolgo grintovčevo steno, na obeh straneh Skute in še posebno na severni strani Kamniških Alp v Grlu, nad Okrešljem, Na ledini in Zgornjih Ravnah ter tudi med Rinko in Skuto, kjer je pravi ledenik.

Prve dokaze za kolebanje podnebja v preteklih tisočletjih je dalo sistematično proučevanje zveze med ledeniškimi odkladninami ter gradivom, ki je nastajalo v toplejših presledkih. Dokazno gradivo za toplejše plasti so dali rastlinski in živalski ostanki iz toplejših dob.

Pozneje so izpopolnili dokaze s proučevanjem prodnih plasti, ki se vežejo z moreno. Hkrati so upoštevali tudi druge kriterije kot razrezanost površine fluvioglacialnega proda, dalje preperelost in debelino prepereline, ki loči prodne plasti med seboj itd. Po A. Pencku ustreza vsaki poledenitvi akumulacija proda v nezaledenem področju. V svojih zaključkih je šel tako daleč, da je na podlagi proučevanja sprijetosti, preperelosti in petrografske sestave prodnikov,

Slika 1.

ki se vežejo z moreno, določal starost prodnim nasipom s podobnimi lastnostmi v drugih dolinah, kjer take zveze z moreno ne najde.

V novejšem času se je slika teh klimatskih kolebanj še izpopolnila. K temu je precej prispevalo proučevanje učinkov hladnih dob v nepoledenem svetu. Ti sledovi so tako značilni, da jih je mogoče ločiti od sledov, ki so jih v naravi zapustile tople dobe. Za vse te sledove hladnih dob zunaj območja ledenikov se je udomačil naziv periglacialen.

Največ periglacialnih sledov je produkt močnega mehaničnega razpadanja kamenin, ki ga je posebno pospeševalo pogosto kolebanje temperature okrog 0° Celzija, s katero moremo računati predvsem v dobi s hladnim podnebjem. Pogosto zmrzovanje vode v razpokah, do katerega pride pri takih kolebanjih temperature, ima za posledico prav hitro razpadanje žive skale. Če se ta material še naprej drobi, nastane kaša s številnimi glinastimi delci, ki začne pri odtajanju tal, posebno če so močno prepojena z vodo, polzeti po pobočjih. Premikanje gradiva navzdol pa povzročijo lahko tudi napetosti, ki nastanejo v zmrznjeni gmoti. Prenos gradiva po pobočjih pospešuje tudi srež, ki nastopa v celih šopih ledenih igel, na katerih so sipki delci. Pri odtajanju iglice se skotale ti kameninski delci na niže, hkrati pa se sprosti precej vode, ki povzroči tudi polzenje gradiva.

Posebno intenzivni so bili ti pojavi v hladnih dobah, ko je prišlo do pogostnega površinskega zmrzovanja in odtajanja tal; zlasti spomladi in jeseni, ko tla niso bila prekrita s snegom, ki bi jih varoval.

Tako pogostno zmrzovanje in odtajanje je rahljalo prst oziroma kamenino in povzročilo nadalje prav živahno prekladanje gradiva s pobočij v doline, in to že na prav rahlo nagnjenih tleh. Raziskave so pokazale, da pride do takega polzenja gradiva že pri nagnjenosti pobočij od 3—27°.

Pri raziskovanju spreminjanja podnebja v preteklosti je bilo mogoče ugotoviti v Kamniški Bistrici nekako dve dobi močnega razpadanja žive skale. Sledove še starejših ohladitev so Bistrica in njeni pritoki zaradi močnega vrezovanja pred starejšo, morda riško, poledenitvijo, odnesli.

Splošno vrezovanje rek, ki ga ugotavljamo pred predzadnjo izredno močno ohladitvijo je povzročilo izpodjedanje ledeniških odkladnin pa tudi rečnega nanosa. Na pobočjih so pri tem nastali novi žlebovi, ki so pospešeno odstranjevali ostanke proda, najbrž že zlepljenega s sigo. Globinsko vrezovanje rek in hudournikov s številnimi novimi žlebovi, ki so odstranjevali gradivo starejših ledenih dob, je imelo za posledico razkrivanje živoskalne osnove. To vrezovanje je trajalo tako dolgo, da so izginili iz dolin skoraj vsi sledovi starejših poledenitev. Nekoliko so se le-ti ohranili samo v zatišju pred rečno erozijo.

Vrezovanje pa ni samo odstranilo velike množine starejših sledov, ampak je najbrž doline tudi znatno poglobilo. Domnevati smemo, da so bile ob zaključku te dobe dolina Bistrice in pritokov precej ožje in podobno globoke kot današnje. Širjenje teh ozkih delov moramo pripisati v precejšnji meri poznejšemu razvoju.

Klimatska sprememba je prekinila splošen proces vrezovanja. Podnebje se je s približevanjem starejši, morda riški, predzadnji ledeni dobi, poslabšalo. Množina padavin se je močno povečala. Snega se je nabralo v hribih toliko, da ni skopnel vse leto. To je povzročilo spreminjanje snega v led, ki se je začel pomikati s planot pod Grintovcem, Skuto ter Rinko v dolino. Kako daleč je segal pa doslej še ni bilo mogoče ugotoviti.

Najbrž je segal ledenik v tej dobi še v ožji del doline pod Kraljevim hribom, toda močno poznejše vrezovanje Bistrice je odneslo skoraj vse sledove, ki bi nam omogočili rekonstrukcijo obsega te poledenitve.

Ledeniško gradivo te dobe smo zasledili doslej samo v manjših količinah v zgornjem delu doline nad sotočjem Kamniške Bele z Bistrico. Sestavljajo ga debeli apniški bolvani s številnimi manjšimi skalami in celo s prav drobnim gradivom, ki tvori pravo ledeniško kašo.

To gradivo nam posebno lepo razkriva golica ob novi avtomobilski poti med Kamniško Belo in Predosljem pod Mašenikom (1099 m). Dobro pa je pregledna močno sprijeta morena tudi v stenah nad Uršičem, ki jo lahko opazimo že z Doma v Kamniški Bistrici. V tem profilu se mešajo tudi plasti proda,

ki se je nabiral med ledenikom v dolini Sedliščka in tistim, ki se je pomikal po Bistrici. Podobne stene iz istega gradiva pa opazimo tudi v kotu med Črnevkom in Bistrico, kjer se prav tako vpletajo med moreno plasti proda.

Pogosto kolebanje temperature okrog zmrzlišča je ob precejšnji vlagi povzročilo hitro širjenje tudi neznatnih razpok v kameninah in s tem razpadanje živoskalne osnove. Ves ta material je sprejemala Bistrica, ga prenašala in ponovno odlagala ter tako zasula ravnino med Stahovico in Kamnikom, kot tudi široko Kamniško polje. Nasipali so tudi pritoki, n. pr. Črna, medtem ko v tej dobi drugi potoki, kot Nevljica, Radomlja in Pšata domnevno še niso tako močno nasipali, saj je bil svet južno od Črne in Bistričice v prvem delu starejše poledenitve najbrž pokrit z iglastim gozdom, ter tako procesi mehaničnega razpadanja še niso prišli tako do veljave. Domnevati smemo celo, da sta Nevljica in Radomlja v tej dobi v zgornjih delih še ves čas vrezovali in nasipali samo v spodnjem delu dolin.

Sestavo takratnega gozda nam je pokazala analiza cvetnega prahu, ki se je dolga tisočletja ohranil v močno organogeni plasti v kopu opekarne v Radomljah. Pri analizi ilovice iz te plasti sem našel veliko cvetnega prahu bora, smreke in jelke, od listavcev pa samo nekaj zrn breze in jelše.

Takšno izključno prevladovanje cvetnega prahu iglavcev nam kaže na hladno, jelka in jelša pa dajeta slutiti tudi močno vlažno podnebje.

Podobne plasti z veliko množino ostankov lesa in cvetnega prahu pa sem našel tudi v opekarni v Prevojah. Tudi v teh plasteh je bil cvetni prah istih drevesnih vrst, kot v pravkar opisanem kopu v Radomljah. V zgornjih plasteh pa tu jelka izgine, boru pa se priključijo številne vrste trav, ki kažejo na znatno povečanje podrastja.

V tej plasti se je ohranilo tudi veliko borovega lesa. Pri mikroskopski analizi tega lesa smo ugotovili, da imamo opravka z vrsto, ki uspeva danes predvsem v hladnih delih Alp, pri nas pa je zelo redka.

Ugotovitev prevlade bora in smreke v takratnem gozdu kaže na močno hladno podnebje. Jelka se je naraščajočemu mrazu najbrž umaknila. Morda se je pričel redčiti tudi še preostali gozd, na kar kažejo številne vrste trav, ki sem jih našel v zgornjem delu plasti. Vsi ti znaki nas navajajo k domnevi, da moramo računati tudi z naraščajočo sušnostjo.

Veliko lesa in organskih ostankov je posebno v zgornjem delu vlažnodobnih plasti. Ker je lesa toliko, dobimo vtis, da je bil nastop mraza in sušnosti razmeroma hiter ter da je gozd hitro propadal. Domnevati smemo, da so bile doline, kot Črna pa tudi Bistričica, najbrž prav kmalu brez gozda, saj je ogromno razpadanje žive skale v višjih legah povzročilo nastanek orjaških melišč, ki so v teh dolinah zaradi orografske pogojenosti močno znižala gozdno mejo. Vsi žlebovi in pobočja so bila s tem gruščem naravnost zasuta.

Sledovi te dobe so se ohranili v debelih plasteh breče z značilno strukturo. Med debelejšim drobirjem je najti v teh brečah zelo veliko glinenih delcev, katerih množina se proti dnu dolin veča. Blizu dna dolin je teh glinenih delcev toliko, da nezapolnjenih prostorov med večjimi skalnimi bloki skoraj ni. V teh plasteh, s tolikšno množino sipkega gradiva, opazimo tudi značilno zaokrenjenost podolgovatih skal z daljšo osjo v smeri nagnjenosti pobočij. Taka zaokrenjenost je značilna za gradivo, ki je zaradi pogostnega odtajanja in zmrzovanja površine z znatno primesjo vode polzelo po pobočjih.

Povsod, kjerkoli sem naletel na golice, sem se lahko prepričal, da leži to gradivo neposredno na živi skali in to čisto do dna dolin. V vseh debelih kompleksih sprijetih breč nisem zasledil prepereline, kar nam kaže na dolgo trajajoče neprekinjeno nasipanje. Okrog 15—20 m nad dolino so se ohranili ostanki teras, ki predstavljajo takratno zasutost dolin.

Veliko breč se je ohranilo v dolini Črne, kjer so dobri prerezi v zasekih ceste po dolini ter še posebno med tovarno kaolina in vasjo Podstudenec. Tudi zgornji del Bistričice se je v tej dobi zasipal z ogromnimi melišči, ki so bila posebno obsežna pod vzpetino Kržiše. Te breče je mogoče opaziti že iz Kamnika, kjer se kažejo v golici kot temnejša mesta nad belimi, dolomitnimi stenami.

Dosti apnene breče pa lahko zasledimo tudi pod apniškimi stenami, ki se vlečejo nekako v območju vasi Hrib, Studenec, Trobelno kot tudi pod Tomanovo planino (1190 m), ter Ostrim vrhom (1200 m) in pa Javorščkom (1344 m) v Tuhinjski dolini. Na podobno gradivo sem naletel v dolini Radomlje, predvsem pod vasjo Kompolje.

Še močnejše kot odpornejši apnenci pa so razpadale v tej hladni dobi druge, manj odporne kamenine, ki jih je posebno v dolinah Nevljice, Radomlje in Pšate zelo veliko.

Gozd, ki je postajal z naraščajočim mrazom in morda tudi sušnostjo čedalje redkejši, tudi v nižjih legah ni več zadostno varoval tal. Zaradi prepogostnega zmrzovanja in odtajanja površine je začela ruša propadati in tla so postajala čedalje bolj gola. Posebno močno je rahljal in odstranjeval rušo srež, ki jo je s celimi šopi ledenih iglic privzdigoval, trgal koreninice in tako slabil travni pokrov.

V zimskem času opazujemo srež, če ni snega, še danes, čeprav v znatno manjšem obsegu. Nanj naletimo predvsem ob kolovoznih poteh, kjer je navadno ruša odstranjena, in v kopih opekarn. Če na taka tla stopimo, zrušimo kar cel gozd ledenih iglic.

Odstranitev gozda in pozneje še ruše, ki je vsaj nekoliko varovala tla, je povzročila močno razpadanje teh slabše odpornih kamenin. Sipek material, ki je pri tem nastal, je začel zaradi vsakodnevnega zmrzovanja in odtajanja polzeti po pobočjih. Pri nadaljnjem premikanju po neporaščenih tleh je ponovno razpadal, zaradi česar se je v nižjih, delih pobočij močno povečalo število

Slika 2.

glinenih delcev. Bolj malo je razpadal samo trdi kremen, ki ga zato opazimo v debelejših kosih med ilovnati gradivom.

Manjši žlebovi in zareze v pobočjih so se s tem gradivom vprav zapolnili. Prav tako pa tudi večji pritoki niso mogli odnesti iz dolin gradiva, ki se je napolzelo s pobočij. Celo potoki kot Uševk, Hruševka, Snovica in Tuhinjščica so bili preslabi, da bi odplavili iz dolin vse gradivo. Ista slika pa se pokaže tudi ob Radomlji, kjer je to gradivo s pobočij posebno Rovščico, Vrševnik in tudi potočke pri Krašnji več metrov na debelo zasulo. Enormno so nasipali tudi pritoki Pšate kot Dobleč, Knežji potok ter Tunjščica. Vse to zasipanje stranskih dolin pa je povzročilo močno akumulacijo v glavnih dolinah, v katere so nanесли stranski pritoki posebno spomladi, ko se je talil sneg in so imeli nekaj več vode, veliko materiala.

Gradivo s pobočij je na številnih mestih prekrilo plasti prejšnje, močno vlažne dobe, v katerih je veliko sledov iglastega gozda in ki sem jih zasledil v opekarni v Radomljah in Prevojah. V preko njih odloženih plasteh teh ostankov ne najdemo več.

Prav v tem hladnem razdobju je nastalo največ ilovic, ki jih med Perovim, Radomljami in Lukovico koristno izrabljajo opekarne v Radomljah, Prevojah, pri Želodniku in še nekatere manjše na Volčjem potoku in nad vasjo Hudo.

Isti material pa uporabljajo še številne opekarne tudi* drugod v Ljubljanski kotlini.

Po vsem tem se je ta zelo dolga ledena doba, ki se je pričela z močnimi padavinami ter postajala pozneje čedalje bolj sušna in tudi hladna, bližati h koncu. Iz še nezadostno pojasnjenih vzrokov je začelo postajati podnebje zopet toplejše, povečala pa se je najbrž tudi množina padavin.

Seveda ta prehod v toplejše obdobje nikakor ni bil preprost. Toplejšim dobam so sledile hladnejše; posebno ena takšna doba je pustila še precej sledov. Šele po vsem tem je nastopila najbrž dolga topla doba.

Ledeniki, ki so bili v Bistrici najbrž v vsem tem hladnem obdobju, so se začeli umikati. Ogromne množine grušča in proda, ki se je nabiral ob njih, so začele grmeti s pobočij v dolino. Voda, ki se je sproščala pri taljenju ledenikov, je pričela nagrmdeni material prenašati in je z njim zasula vso dolino ob Bistrici navzdol.

V širšem delu doline pod Kamnikom lahko še danes opazujemo, kako je prod, ki ga štejemo v to dobo in je danes že sprijet v konglomerat, prekril na robih doline blizu pobočij material, ki se je v prejšnji sušni dobi, ko Bistrica ni tako močno nasipala, napolzel precej daleč na ravnino Kamniškega polja.

Pri Zgornjih Stranjah je bila dolina Bistrice v tej dobi zasuta okrog 30 m nad prodno teraso, na kateri stoji zdaj vas. To nam dokazujejo v omenjeni višini ohranjeni kosi konglomerata. Proti Kamniku pa se je višina prodnega nasipa hitro zniževala, saj so se nam ohranili ostanki takratnega dolinskega dna, ki so prav tako iz konglomerata v višini Žal, okrog 15—20 m nad nižjo prodno teraso. Posebno lepo se vidi konglomerat, ki sestavlja opisano teraso nad kamniškim kolodvorom in pa v izkopih temeljev za nove hiše na tej terasi.

Po umiku ledenikov in ponovnem zaraščanju prej golih površin z gozdom, so prenehali vsi tisti vzroki, ki so povzročili nasipanje, in to ne samo glacialne Bistrice, ampak tudi rek v nepoledenem svetu, saj so se tla prekrila z gozdom, ki je preprečil večje polzenje gradiva po pobočjih v dolino. Vse to je imelo za posledico močno erozijo Bistrice in tudi njenih pritokov, kateri so pri vrezovanju odnesli veliko materiala, ki bi nam, če bi se ohranil, olajšal rekonstrukcijo te dobe.

Kljub tako močnemu vrezovanju pa so se ohranili na ugodnih krajih v zatišju ostanki ravnine iz dobe tega velikega nasipanja, ki pa so zaradi intenzivne poglobitve dolin v topli dobi, ki je sledila, obviseli precej visoko nad današnjo strugo. Tako n. pr. najdemo konglomerat iz te dobe, kot sem že omenil, okrog 30 m nad Stranjami. Prav tako pa sem že opisal konglomerat nad smodnišnico proti Žalam, ki ga lahko še vedno opazujemo okrog 20 m nad prodno ravnino. Ustrezajoča ilovnata terasa, ki sodi v isto dobo in se vleče od Perovega proti Volčjemu potoku, je pri tem kraju že samo okrog 5 m nad prodno ravnino Bistrice. V podobnih višinah nad ravnino so se ohranili ostanki te terase tudi

Slika 3.

vzhodno od Radomelj. Pot, ki pelje iz Radomelj proti Rovam, se prav pred cerkvijo v Radomljah močno vzpne, da pride s prodne ravnine na to starejšo teraso.

V podobnih višinah nad današnjimi strugami so se ohranili ostanki ravnice iz te dobe tudi ob pritokih. V dolini Korošice je posebno lepa terasa na desni strani doline, tik pred izlivom Korošice v Bistrico. Ustrezajoče terase pa zasledimo tudi ob Črni, posebno med tovarno kaolina in vasjo Potok. Manjši ostanki so še ob Nevljici in Bistričici, posebno široke pa so terase ob Radomlji, predvsem v spodnjem, razširjenem delu doline na desni strani med Radomljami in Lukovico, kjer prevladujejo v pobočjih predvsem manj odporne kamenine. Navzdol ob Bistrici so take terase še ob Ihanskem potoku in tudi na številnih drugih krajih.

Opisano dobo močnega vrezovanja rek, ki je odstranila toliko sledov preteklega hladnega obdobja in povzročila tako poglobitev dolin, da so ostali kosi starejših ravnin visoko nad strugami, bo treba najbrž uvrstiti v toplo dobo po starejši poledenitvi, kar bi ustrezalo riško-würmskemu interglacialu.

Ponovno poslabšanje podnebja, ki je nekak uvod v zadnjo ledeno dobo, je prekinilo vrezovanje rek in pritokov. Tudi zadnja, tako imenovana würmska ledena doba, se je začela najbrž z izdatnimi padavinami, čeprav za to v Bistrici

za sedaj še nimamo zadostnih dokazov. Hkrati pa je najbrž nastopila tudi velika ohladitev; zaradi močnih padavin, ki so se pojavile v hribih predvsem v obliki snega, se ga je na planotah (glej fot. 3) nabralo toliko, da ni skopnel skozi vse leto ter se je začel izpreminjati v led. Po daljšem kopičenju snega in ledu so postale planote prepolne in ledené mase so se pričele pomikati z njih v dolino. V dobi največje zaledenosti je napolnjeval led ves zgornji del Kamniške Bistrice in je segal tudi v ožji del doline pod Kraljevim hribom. Tak obseg ledenika nam dokazuje ledeniški nasip na Črnem hribu, ki leži okrog 40—50 m nad zelo obsežnim nasipom pri sotočju Korošice z Bistrico.

Obsežne površine, pokrite z ledom, so povzročile še stopnjevanje silnega mraza. Celo v dobi, ko se je ledenik že znatno zmanjšal in se je umaknil z nasipa na sotočju Korošice z Bistrico, je bilo tako hladno, da je začel material v tem morenskem nasipu razpadati in polzeti z njega. To nam dokazuje predvsem na vznožju tega nasipa popolna ostrorobotost gradiva in zaokrenjenost podolgovatih skal z daljšo osjo v smeri pobočja. Številne skale so tako prepokane, da je mogoče odstraniti posamezne dele kar z roko. Golica, ki nam to gradivo razkriva, je ob poti čez potok Korošico proti Brusnikom dobro vidna.

Ugotovitev močnega razpadanja würmske morene nas je pripeljala k domnevi, da moramo tudi drugod v nepoledenem svetu računati v tej dobi z intenzivnim razpadanjem žive skale. To domnevo so raziskovanja tudi potrdila. Ogled doline Korošice pa tudi Črne je pokazal, da so bila pobočja pod 1450 m, torej pod ločnico večnega snega, naravnost prekrita z melišči, ki so segla čisto do dna dolin. Razpadanje apnenca je bilo tako močno, da vode niso bile sposobne sproti odnašati grušča, ter je prišlo do zasipanja dolin ob celotnem toku.

Vsa pobočja so bila najbrž neporaščena, kot nam kažejo do 2 m debele plasti močno robatega grušča brez prepereline (glej fot. 4).

Danes so ta melišča fosilna (glej fot. 4), pokrita so z okrog 2—3 m prepereline ter pogosto tudi z gozdom, kar nam dokazuje, da niso več živa.

Sestavo tega gradiva nam posebno lepo razkrijejo zaseki avtomobilske ceste, ki pelje skozi dolino Črne, kot tudi nova gozdna pot, ki se vije po dolini Korošice. Dobre golice pa so še ob številnih drugih manjših poteh, posebno ob tisti, ki veže Podsmrečje z Gozdom.

Močne sledove razpadanja apnenca opazimo tudi v Tuhinjski dolini, čeprav se tu pokaže, da pod 600—700 m v zadnji ledeni dobi skoraj ni več razpadal. Kljub temu pa sežejo melišča na številnih mestih še pod to višino, ker se razpadel grušč na strmejših pobočjih ni zaustavljal, ampak se je valil še globlje v dolino. Grušč iz te dobe opazujemo ob vsej poti skozi vas Hrib in dalje proti Studencu, Trobelnem, Ravnam in Tuhinju. Posebno obsežne površine pokriva ta apniški drobir okrog vasi Studenec ter na pobočju proti Beli peči in Ravnam, kjer seže čisto do dna dolin.

Slika 4.

Ob Radomlji pa je apnenec komaj kaj razpadal. Prav tako ni opaziti sledov apniškega razpadanja pri Mengšu in tudi ne drugod proti Trzinu, kjer vzpetine ne sežejo v navedene višine.

Še pod 600—700 m pa je v zadnji ledeni dobi razpadal dolomit. Najobsežnejši sledovi so se ohranili v dolini Bistričice nad Sotesko, okrog vasi Klemenčevo in ob Radomlji pod dobro znano Limbarsko goro; veliko ga je tudi v drugih dolinah.

Pod višinami 600—700 m pa so razpadale druge manj odporne kamenine: različni peščenjaki, skrilavci, ki jih je veliko v vsem spodnjem razširjenem delu ravnine ob Bistrici pod Kamnikom, še več pa ob Nevljici in Radomlji. Skrilave kamenine so tako močno razpadale, da so se zgornji deli manjših dolinic naravnost zasipali v skrilav drobir, med katerega se meša posebno veliko majhnih ilovnatih in glinenih delcev, ki nam zelo zgovorno dokazujejo, kako intenzivno so kamenine razpadale. Na številnih krajih se je pokazalo, kako se proti dnu doline debelina gradiva veča, hkrati pa raste število glinenih delcev, ki nam jasno kažejo ponovno razpadanje skrilavega in podobnega gradiva pri drsenju po pobočjih.

S številnih pobočij je polzelo to gradivo kar preko starejših teras, pri čemer se je debelina ilovic, ki so se ohranile še iz starejše ledene dobe, povečala.

Vse to razpadanje je povzročilo močno nasipanje predvsem periglacialnih rek, kot Korošice, Črne, Bistričice posebno pa še Nevljice, ki je dobivala z Menine predvsem v toplejšem delu leta, ko se je talil sneg in led, dovolj vode za odnašanje. Veliko pa je zasipala tudi Radomlja.

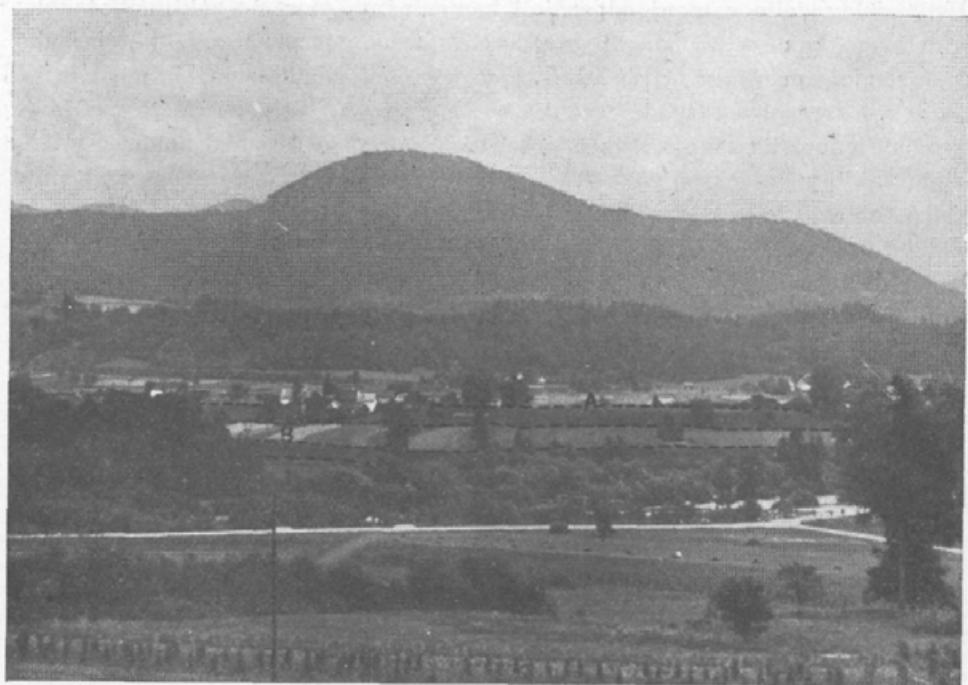
Kljub tako obsežnemu nasipanju pa akumulacija ni dosegla višine starejše dobe, ampak se je z nastopom toplejšega obdobja zaustavila približno 5—15 m pod starejšo.

Procesi na pobočjih so prenehali in ledeniki so se pričeli umikati. Umikanje ledenikov iz Kamniške Bistrice je povzročilo veliko spremembo v dolini. Vanjo so zgrmele ogromne množine grušča in moren, ki so se nalagale ob ledeniku, ter se je led z njimi na straneh naravnost prepojil. Hkrati pa so se zrušile v dolino tudi velike množine fluvio-glacialnega proda, ki se je nasipal na posebno ugodnih krajih ob ledeniku ter led na številnih mestih celo prekrival. Vse to je ob ugodnih vodnih množinah, ki so se sproščale ob taljenju ledu, povzročilo veliko nasipanje Bistrice v vsej dolini proti Kamniku, posebno široko pa je reka nasipala na Kamniškem polju. Njen vršaj seže med Mostami in vasjo Suhadole še čez Pšato; daleč seže tudi proti vzhodu, v razširjeni del doline Radomlje, kjer poteka v vasi Dob meja med apniškim nanosom Bistrice ter prodnim in glinenim nanosom Radomlje. Hitreje pa je jenjala moč Bistrice proti jugu, saj jugozahodno od črte Trzin—Dragomelj ni mogla prekriti glinenih sedimentov, ki so bili pred močnim nasipanjem Bistrice naneseni iz obrobja.

Danes je ta nekoč enotna akumulacijska ravnina že razrezana, kljub temu pa še v znatnih množinah ohranjena okrog 5 do 10 metrov nad današnjo strugo Bistrice, v zgornjem delu doline nad Kraljevim hribom pa je celo 25—30 m nad njo. Posebno obsežen kos te würmske ravnine je pod Zagorico proti Kamniku, zlasti na levi strani Bistrice (glej fot. 5). Na njej stoje vasi Zduša ter deloma Godič in Mekinje. Na desnem bregu pa leže na isti ravnini Stranje.

Pod Kamnikom opazujemo to ravnino zahodno od ježe, ki se začenja pod Zapricami, prečka železnico in cesto vzhodno od podgorske cerkve, poteka nato do cerkve v Šmarci in se južno od tod spoji z nižjo teraso. Nižja terasa je še posebej lepo ohranjena pod Godičem, od koder se nadaljuje mimo Jeranovega (glej fot. 5), ter se pod Mekinjami konča. Pod Kamnikom se pojavi na desnem bregu Bistrice pod starim kamniškim kolodvorom, a se pri Duplici, kot že rečeno, združi z zgornjo. Nižja terasa poteka nekako 3 m nad Bistrico ter okrog 5—6 m pod višjo prodno ravnino.

Zgornja je povezana z začetki umikanja ledenika v Bistrici, medtem ko kažejo za drugo mnogi znaki, da je nastajala v dobi ustalitve ledenika v bližini Doma v Kamniški Bistrici, kjer se je ohranilo veliko ledeniških sledov.

Slika 5.

Isto sliko vrezovanja v nasipino zadnje ledene dobe pa opazujemo tudi ob pritokih. Tudi ti so po zaraščenju tal z gozdom začeli vrezovati, saj je bilo s tem polzenje gradiva s pobočij, ki je nasipanje povzročilo, zavrto. Ob njih so se ohranili samo kosi würmskega dolinskega dna.

Povsod torej opazujemo po zadnji ledeni dobi močno vrezovanje. Posebno močno je bilo to poglobljanje v zgornjih delih dolin, ki so bili najbolj na debelo zasuti s soliflukcijskim in ledeniškim gradivom. Z vrezovanjem glavne reke se razvijajo na straneh številni novi žlebovi, ki pospešeno odnašajo material. Posebno širokopotezni so ti pojavi vrezovanja in prenašanja gradiva v zgornjem delu Bistrice, ki je bila po zadnji ledeni dobi še zlasti debelo nasuta z ledeniškim gradivom (glej fot. 6). Ledeniški material z različno debelimi skalami in veliko množino sipkega gradiva nudi vodam neznaten odpor, saj že majhna voda odnaša sipek material, izpodkopane večje skale pa se vale zaradi težnosti potem kar same v dolino. Zaradi tako ugodne kameninske osnove nosi Bistrica iz zgornjega dela doline zlasti ob hudi uri še posebno veliko gradiva.

Če se po vsem tem vrnemo spet k vprašanju, ki smo ga začeli na začetku, in sicer o novih faktorjih, ki so razen erozije pospeševali širjenje predvsem

tistih delov dolin z manj odpornimi kameninami, moremo zaključiti takole: videli smo, kako se je podnebje v teku pleistocena pogosto spreminjalo in kako je razpadal apnenec v nižjih legah samo v najbolj hladnih dobah, medtem ko so druge kamenine razpadale veliko bolj pogosto in trajneje. Na to nas je še posebno opozorila zadnja ledena doba, med katero je razpadal apnenec intenzivno le do višine okrog 600—700 m, medtem ko so razpadale druge kamenine še znatno niže, in to zelo močno. Najbrž bo treba dati tem momentom še poseben poudarek pri razlagi širših in ožjih delov dolin.

Razen pomena te dobe za razvoj oblike pobočij in širine dolin v različno trdnih kameninah pa se kaže njen pomen tudi v drobnem. Prav iz te dobe so že navedene prodne, ilovnate in konglomeratne terase, ki dajejo dolinam tako značilno lice (glej fot. 5).

Hkrati pa smo z razvojem Bistrice in pritokov v pleistocenu spoznali tudi izvor proda in ilovic v teh dolinah, ki jih rastoča gradbena aktivnost v dolini tako koristno izrablja.

S L I K E

Slika 1. Pogled izpod Kržiša proti vzhodu po dolini Bistričice. Dobro sta vidna dva dela doline, zgornji močno razširjen v dolomitu, z vasico Klemenčevo, in srednji, ožji, v apnencu.

Slika 2. Na obsežnih planotah, v višini okrog 2200 m med Grintovcem in Skuto (z vrhovoma v oblakih), je bilo v vseh ledenih dobah poglavitno zbirališče snega in ledu na južni strani Kamniških Alp. Od tu se je začel led pri trajnem mrazu in kopičenju snega najprej pomikati po prepadnih pobočjih v dolino.

Slika 3. Kalška planota v višini okrog 1600—1850 m je bila prav tako kot Veliki podi v ledenih dobah pomembno zbirališče ledu. Še danes je v zgornjem delu te planote podnebje tako surovo, da gozd ne more več uspevati. S fotografije lahko razvidimo, da je gozd samo v nižjih legah, navzgor pa postaja čedalje redkejši ter preide mimo viharov v ruševje. V številnih kotličih pa se zadržuje sneg skozi vse leto.

Slika 4. Golico je razkrila nova gozdna pot po dolini Korošice. V okrog 2 m visokem profilu vidimo samo bel apniški grušč z veliko množino sipkih delcev, ki zapolnjujejo vse prostore tudi med večjimi skalnimi bloki. Ta struktura je značilna za periglacialno gradivo. Za to gradivo pa je značilna tudi zaokrenjenost daljših skal v smeri pobočja; ker sem slikal neposredno na smer gibanja, vidimo samo njih konice.

Slika 5. Nad cesto opazimo za grmovjem ob Bistrici dve gladki terasi (A in B), na katerih je gozd povečini izkrčen in so površine v njivah. Zgornja

Slika 6.

(A) predstavlja višino največje zasutosti doline v zadnji ledeni dobi. Fotografiral sem ju z desne strani Bistrice nad jezom, ki odvaja vodo v smodnišnico.

Slika 6. V dolini Kamniške Bistrice nad Kraljevim hribom je pustil würmski ledenik številne bolvane. Ta, ki ga vidimo na sliki, leži v gozdu blizu poti nasproti izliva Kamniške Bele v Bistrico, na desni strani doline.

RAS V KAMNIŠKIH PLANINAH

Pavel Kunaver

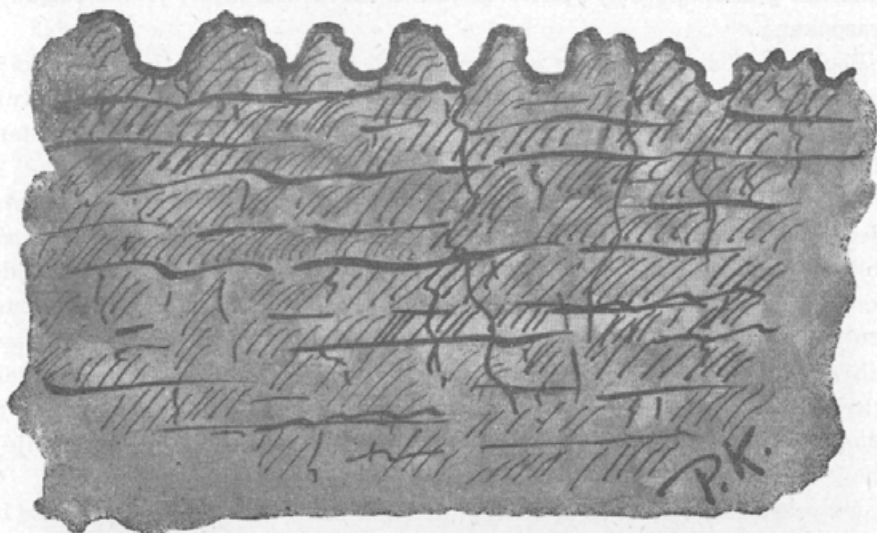
Kako neverjetno se sliši: po rekah Kamniški Bistrici, Kokri in Savinji »odteka jo« naše prelepe Kamniške planine, ki so zgrajene iz trdega, na videz neuničljivega apnenca. Kadar so te reke po deževju kalne, bi človek še privolil v to trditev, če zajame vodo teh rek in pusti, da se v njej strto skalovje trijadnega apnenca in dolomita usede na dno posode. Še laže nam je doumeti odtekanje strtih gora, če se približamo imenovanim rekam v njihovem gornjem teku med hudim nalivom, ko v plitvem dnu dobesedno teče drobnejši in debelejši grušč, ki ga nosi strmo padajoča voda s seboj, iz globljih delov struge pa se pokaže včasih celo večja skala, ki se vanjo upira neutrudna voda in jo vali s seboj, da votlo bobni. Toda taki prizori trajajo le malo časa in jih lahko opazujemo samo ob najvišji vodi. Ali pa morejo planine »odtekati« tudi v tistih jasnih dneh, ko je voda rek Kamniških planin čista kakor kristal, da vidiš v globinah njihovih tolmunov, kako se blešči beli prod?

Prav tedaj odteka večji del naših gora nepretrgoma in že vekove; milijone let traja to odtekanje in nič ga ne more zaustaviti, dokler te krasne gore, ki nas navdušujejo s svojimi oblikami in veličastnimi prizori, ne bodo izenačene z ravninami...

Zahtevali boste dokaz za to trditev. Na prvi pogled je morda laže zanikati, da bi v vsaki kristalno čisti kapljici vode bil delček naših planin, a vendar je tako. Če voda, ki smo jo zajeli iz teh rek, vre toliko časa, da popolnoma izpari, nam bo ostala na dnu posode tanka plast apnenca, ki je bil v njej raztopljen in neviden. V vseh naših kotličkih v štedilnikih, v parnih kotlih in v vodovodnih ceveh se nabira ta apnenec naših gora, ki ga voda prinaša z gora.

Kemične preiskave so dognale zanimive lastnosti vode. Popolnoma čista voda more vsebovati le 1 kg apnenca na 10.000 litrov vode. Take vode pa v naravi navadno ni. Že v zraku, še bolj pa v prsti, kjer trohne rastline in živali, pridobi voda, ki pronica skozi vrhnje plasti, ogljikovo kislino. Oborožena s to kislino se njena moč tako poveča, da more pri 8° C raztopiti sedemkrat toliko apnenca, pri 15° C pa kar desetkrat toliko te kamenine, kakor če je brez ogljikove kisline.

Seveda je topilna moč vode vedno različna in je le težko imenovati zanesljivo povprečno število v vodi raztopljenega apnenca. Drugačna je po nalivih in dolgotrajnem deževju, ko voda hitro odteka, drugačna ob suši, ko le počasi pronica skozi stotine metrov debele plasti v gorah, in drugačna, če pronica najprej skozi debelo plast prsti, in spet drugačna, če se zateka takoj skozi golo razpokano površino v visokih podih in ravnikih naravnost med skalovje.

Prerez skozi žlebičje z ostrimi in okroglimi grebeni.

Pa vendarle lahko vsaj približno preračunamo, koliko raztopljenega apnenca odteče vsako leto po Kamniški Bistrici, Kokri in Savinji s Kamniških planin v Savo, po njej pa v Donavo in v Črno morje.

Le redkokdaj je voda nasičena z ogljikovo kislino in prav tako redko z apnencem, ki ga je s kislino raztopila. Če pa vzamemo le približno polovico količine, ki jo more voda ob pomoči navedene kisline raztopiti, torej 4 kilograme apnenca na 10.000 litrov ali na 10 ton vode, dobimo tale zanimiv račun:

Če deževnica in snežnica z naših Kamniških planin ne bi odtekla, tedaj bi se je vsako leto nabralo okoli 3 m na debelo. Na kvadratni kilometer, ki meri en milijon kvadratnih metrov, pade torej v Kamniških planinah približno 3 milijone kubičnih metrov ali 3 milijone ton vode. Po prejšnjem računu bi bilo v treh milijonih ton vode, ki kot deževnica ali snežnica odteče z vsakega kvadratnega kilometra Kamniških planin po razpokah v njihovo notranjost in po studencih in večjih virih pride spet na dan, 1200 ton raztopljenega apnenca. Ker pa ima iz raznih vrst apnenca zgrajeni del Kamniških planin okoli 50 kvadratnih kilometrov površine, odteče z njega po navedenih rekah na

leto okoli 168 milijonov kubičnih metrov ali ton vode, v katerih je raztopljenega okoli 67.200 ton apnenca! Mislimo si namesto rek raje kamnolom. Če bi na leto iz njega izvozili toliko navedene kamenine v trdnem stanju, potem bi potrebovali zanjo okoli 130 vlakov, od katerih bi vsak bil naložen s 500 tonami apnenca. Vsa ta kamenina se nikdar več ne bo vrnila nazaj na naše sinje vrhove in njihove bregove. Zato postaja površje naših Kamniških planin vse bolj razrito in tudi njihova notranjost je vsa razjedena in razpokana.

Poglejmo sedaj lice naših gora, ne da bi upoštevali vse tiste rane, ki jih vsako leto že vekove dolgo zadaja zmrzal, ki kruši z najtrših sten in z »večnih« gora silne množine kršja ter ga prej ali slej izroča v bolj ali manj strtem stanju vodi, da ga prenese čim nižje in čim dalje od gorovja.

Dviganje mogočnih skladov apnenca iz globin morja, v katerem so nastali, se je pričelo morda že pred okoli 60 milijoni let. To število je sicer le zelo približno, vsekakor pa sega desetine milijonov let nazaj. Nikjer ne najdete v gorah plasti, ki bi ležale vodoravno, kakor so nastajale na dnu morja. Povsod so bolj ali manj nagnjene, mestoma pa celo zelo nagubane. Dviganje in gubanje takih silnih plasti trdega apnenca je vzrok, da so od vsega začetka, ko so pogledale iz vode na dan, razpokale. Nastale so številne velikanske razpoke prelomnice pa tudi neštete bolj ali manj drobne razpoke, ki so segale globlje ali plitveje v notranjost debelih skladov.

Od vsega začetka, ko so apnenčevi skladi zapustili morske globine in se bolj ali manj dvignili na površje, so bili razen raztezanju in krčenju po toploti, uničevanju po zmrzali v kršje, izpostavljeni tudi deževnici in snežnici, ki je polzela po površju in po razpokah v globine, dokler je niso ustavili manj razpokani nepropustni in manj topljivi skladi kamenin.

Tako se je pričelo na naših gorah tudi **z a k r a s o v a n j e** ali **u k r a s o v a n j e**, ki je na svojski način vtisnilo pečat našim goram v območju Kokre, Kamniške Bistrice in Savinje, žil odvodnic Kamniških planin.

Kdor je kdaj potoval po Pohorju ali drugod po Jugoslaviji in po svetu, kjer težko topljivi granit in druge slabo propustne kamenine tvorijo gore, pa je nato prišel v Kamniške planine, je opazil zlasti veliko razliko v bogastvu studencev in potokov. V tujih gorah žejni človek vedno najde kak studenec. Visoko v gorah še izvirajo vodice in tečejo kakor srebrne niti preko bregov.

Kako drugače je v naših Kamniških planinah. Če nimaš poleti čutare s seboj, boš potoval včasih ure dolgo, da boš prišel do kakega bornega izvira v višjih legah. In naj še tako dežuje, na podih in visokih planotah teh gora voda večinoma takoj izgine v notranjost zemlje ter se šele v dnu dolin prikaže večkrat v močnih, kraškim izvirom podobnih vrelih kot rečica na dan. Kako težko je ujeti deževnico, vedo posebno pastirji na naših planinah, kjer po večini manjka izdatnih studencev, čeprav pade na leto toliko dežja in snega! Saj se

je že večkrat pripetilo, da so morali v suhem poletju zaradi pomanjkanja vode predčasno odgnati živino v dolino, ker se je voda v kalih posušila ali usmradila, ter je snega v globokih jamah zmanjkalo, studenci pa so bili globoko v dolinah ure in ure hoda oddaljeni. Da, pomanjkanje vode, tekoče vode na planotah in na bregovih Kamniških planin je prvi znak njihovega verjetno že milijone let trajajočega zakrasovanja. Začelo se je že davno pred ledeno dobo in nadaljevalo,

Pavel Kunaver: Uglajena ledeniška grbina zakrasela v postglacialni dobi: žlebiči in škraplje.

ko so se stajali globoko v doline in v predhribje segajoči ledeniki ter je nastopila sedanja toplejša doba. Ledena doba je s svojim dolgotrajnim delom tako zelo preoblikovala površje, da sledovi zakrasovanja pred njo niso pogostni in so mnogokrat zabrisani. Tem jasneje pa se kaže zakrasovanje v naših Kamniških planinah, kolikor je sedanja doba, trajajoča morda nekoliko deset-tisočletij, zarezala v obliče gorskega površja posebne oblike.

Kraške oblike v Kamniških planinah so izredno pester in mnogokrat zelo slikovite. Vredno je, da se popotnik ozira ne samo po vrhovih in dolinah, ampak tudi po neštevilnih manjših objektih, ki se mu kažejo pri vsakem koraku, ko se vzpenja po apnenčastih bregovih gora. Seveda so mnoge oblike v nižjih legah prekrite z rušo in gozdom, a tem bolj jasno se nam prikazujejo, kjer začenja rastlinstvo zaostajati.

Na od Kočne tja do Velikega vrha na vzhodu in pod njim razprostirajoči se Dleskovški planoti pa po vsem predgorju boš našel nad gozdno mejo kraje, kjer

tvorijo bregove gladke apnenčeve plošče. Po njih odteka voda, bodisi deževnica ali snežnica bolj ali manj hitro in sproti raztaplja apnenec. V poglavitni smeri odtekajoče se vode se kmalu pokažejo žlebiči, ki se vzporedno razprostirajo preko plošče. Posebno kadar obseva sonce te oblike od strani in so sence med obsijanimi robovi in temnejšo notranjostjo žlebičev ostre, občutiš lepoto tega kraškega pojava. Največje take plošče najdeš na Malih podih pod Skuto in Tursko goro. Našel pa jih boš tudi na drugih skalah in celo na ledeniških bolvanih, ki so bili dalj časa izpostavljeni dežju. Prav ti bolvani pa te presenetijo tu in tam s pojavom, da se preko njih razprostirajo žlebiči tudi v bolj ali manj horizontalni smeri in sekajo vertikalne žlebiče v blagih in ostrejših kotih! Kaj takega se je moglo zgoditi le tako, da se je bolvan zaradi drsenja ali drugače premaknil. Danes horizontalni žlebiči so bili prvotno tudi vertikalni, po premiku pa jih je voda zapustila in je začela delati nove žlebiče.

Žlebiči so silno različni. Čim strmejša je plošča ali skalno čelo, preko katerega odteka voda, tem bolj so ravni. Ako pa je položna, odteka voda počasneje in si lagodno išče pot v smeri najmanjšega odpora. Zato so taki žlebiči lahko tudi po malem zaviti in tvorijo meandre. Prav tako pa so različni tudi robovi žlebičev. Imamo robove, ki so ostri kakor noži, drugi pa so topi in zaokroženi. Med obema vrstama pa je nešteto prehodov, tako da redkokje najdeš popolnoma podobne oblike. Na stenah prav starih in globokih žlebičev opaziš celo sekundarne žlebičke.

Žlebiči pa so le začetek nadaljnjega razkrajanja in topljenja apnenčevih plošč. O tem se najlaže prepričaš, če počasi korakaš preko naših Podov in golih planot. Ljubitelj gora, ki se mu mudi na vrhove, te razdrapane in puste pokrajine nima rad. Paziti mora na vsako stopinjo, da mu ne zaide noga v tisočere razpoke, ki zijajo v skalovju. Če pa žrtvuješ nekoliko več časa za opazovanje oblik, preko katerih stopaš, pa postanejo le-te nekoliko več kakor pasti za tvojo nogo. V njih najdeš nešteto stopenj in prehodov od žlebičev do ostrega krša.

V žlebičih se voda zajeda globlje in globlje v apnenčeve sloje. Posebno pospešujejo tako zajedanje številne razpoke, ki so v apnencu že od nekdaj ali pa so nastale po delovanju zmrzali. Tako nastajajo v slojih žlebovi, ki so po meter in več globoki. Ker pa voda tudi na stenah žlebičev ni počivala, ampak je hkrati z dnom, kjer je najintenzivneje delovala, razjedala in topila tudi stene, postajajo te vedno bolj tanke, robovi pa mnogokrat dobesečno ostri kakor noži. Vmesne stene se začno podirati in razpadati. Drugod ostanejo okrogle glave poleg ostrih grebenov, prevladujejo pa ostanki globokih bolj ali manj ravnih žlebov. Nekateri so med seboj povezani, drugi so popolnoma samostojni. Vsi gornji sloji postanejo votlikavi. Tako iz prvotnih žlebičev nastajajo škraplje, največja ovira na našem potovanju preko visokih ravnikov Kamniških planin. V vseh neštetih oblikah in prehodih jih najdeš na Velikih in Malih podih, med Ojstrico in Planjavo, na Molički planini in Velikem vrhu,

na Dleskovški planoti, na Vršičih in Dedcu ter v vsej njegovi obširni okolici, prav tako pa tudi v obsežnem Kamniškem predgorju med vrhovi Kalškega grebena, Mokrice in Krvavcem.

Če v naštetih predelih Kamniških planin opazuješ te razdrapane vrhnje sloje apnenca, boš v njih našel več vrst škrapelj: Pri žlebastih škrapljah so oblike žlebov še dobro ohranjene. Nekateri nemški znanstveniki, ki so posebno natančno raziskali visokogorski kras v Severnih apneniških Alpah,

Jurij Kunaver: Škrapljasta površina na Malih podih.

prištevajo že vse globoko zarezano žlebiče k škrapljam in jih zaradi posebnosti, da so žlebovi še vedno izraziti, imenujejo žlebičaste škraplje.

Druga vrsta škrapelj so globoke ali prave škraplje. V njih je šel razpad gornjih slojev že globlje. Prvotni žlebovi so zaradi razjedanja povečini razpadli in so vmesni grebeni prekinjeni po globokih vrzelih. Drugo pa so nastale podolgaste, deloma paralelne luknje v slojih, tako da je tudi tam ime škraplje utemeljeno. Vendar moramo ločiti tudi te prave škraplje v dva pododdelka. Nad gozdno mejo je apnenec odkrit in izpostavljen močnejšemu razjedanju ali koroziji po deževnici in snežnici. Posebno slednja intenzivno deluje, kajti nad gozdno mejo leži sneg dalj časa, taja se počasi. Snežnica le polagoma polzi pod snežno odejo med skale in ima več časa razjedati apnenec. Zato imajo te škraplje pretežno ostre robove in jih imenujemo *ostrorobe*, *globoke škraplje*.

Drugače pa je z apnencem v gozdu. Tam je zaradi prsti bolj zaščiten. Na njem leži ruša in mokra prst. Ne razjeda ga samo tekoča, polzeča voda, ampak tudi voda, ki se le polagoma menjava v prsti. Zato so škraplje v tem pasu manj ostre, včasih okroglaste in so dobile ime zaobljene škraplje. Včasih jih vidiš tam, kjer so neuki pastirji zažgali obsežnejše ploskve ruševja in gozda, da bi pridobili večje pašnike, a ko je varovalno rastlinstvo v ognju poginilo, je deževnica prst izprala po razpokah spodaj se nahajajočih škrapelj v notranjost zemeljske skorje in namesto novega pašnika je nastala nova kamnita škrapljasta puščava, zanimiva za študij in oko, a škodljiva za pašništvo! Prehodov med ostrorobimi in zaobljenimi škrapljami pa najdeš nešteto, če se izven steze povzpneš preko planinskih pašnikov do golih površij naših gora.

Ker teče voda po položno ležečih vrhnjih golih apnenčevih skladih bolj počasi, si išče posebno pod snegom, ki leži večino leta na kamenini, odtok v smeri najmanjšega odpora. To pa pomeni, da odteka v ovinkih. V dolgih vekovih tako odtekajoča voda in razpoke v apnencu so povzročile, da so nastale tudi tako imenovane meandrske škraplje. Čeprav so mnogokrat prekinjene z ostrimi in zaobljenimi grebeni, vendar so ovinki v teh škrapljah posebno očitni.

Med tem dolgotrajnim razjedanjem apnenca pa nastajajo v škrapljah mnogokrat neverjetno pestre oblike. Tako najdeš kraje, kjer je voda razjedla vmesno steno med žleboma škrapelj, da so nastali predori in cevi najrazličnejših premerov in oblik. Včasih je pod površnimi še obstoječimi grebeni škrapelj vse prevrtano.

Drugod je voda razjedla spodnjo nekoliko bolj topljivo plast in če je bila zgornja le malo nagubana ali upognjena, ugledaš pred seboj čudovit miniaturni mostič. Naravni mostiči pa nastajajo radi tudi v že posebno globoko in na široko razjedenih škrapljah. Tam se polagoma podro vmesni grebeni. Nekateri zgrme v dno škrapelj, drugi deli razdejanih sten pa se bolj ali manj slikovito povezujejo preko škrapelj in tvorijo različno trdne mostiče. Včasih so zelo, zelo labilni in kdor se sprehaja preko njih, mora dobro paziti na ravnotežje ko se vse ziblje pod njim in vabi v votlikavo notranjost razdejanih slojev.

Posebno mikavno je opazovati borbo rastlinstva na tem visokogorskem puščavskem svetu. Pri razpadanju in razkrajanju apnenca ostane vendarle še nekoliko neraztopljivih snovi, ki nudijo hrano skromnim, a zato tem bolj lepim planinskim cveticam in drugim nezahtevnim rastlinam, posebno trdoživemu pritlikavemu boru. Sredi najbolj razdejanega škrapljastega sveta najdeš najbolj bujne oazice, in kontrast med golim skalovjem in nežnim, peštrim cvetjem je toliko večji in prijetnejši.

Razkrajanje in raztapljanje apnenca pa ne ostane pri žlebičju in škrapljah, ampak gre nezadržno naprej. Čim bolj se voda zajeda v notranjost, tem bolj ji prihaja na pomoč druga velesila v uničevanju naših planin, z m r z a l.

Iz vedno globljih razpok voda ne odteče vedno pravočasno, t. j. preden na noč ali na zimo ne nastopi mraz. Led pa ne pozna šale in se ne da stisniti, ampak se v razpokah brezobzirno razširi in z lahkoto razžene najedene stene in grebene med žlebovi in globokimi škrapljami. Vse poka in se lomi. Združena korozija in zmrzal izpreminjata navadne škraplje v črepinjaste škraplje, kjer ti že ime pove, s čim imaš opraviti. Kamenina je dobesedno razpadla

Jurij Kunaver: Kraški mostič v škrapljah na Malih podih.

v oster grušč in črepinjam podobne odkruške. Kar sezi v to razdejanje in dovolj boš našel ostrih odkruškov apnenca, na katerih se lahko pošteno urežeš ali pa raniš, če si zašel z nogo mednje.

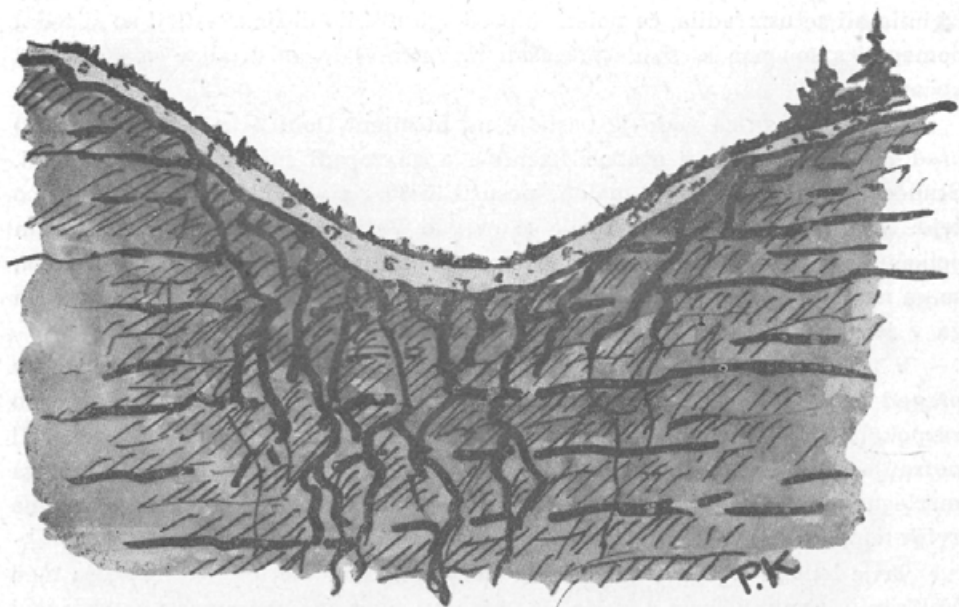
Spričo tega, da je ves gornji del apnenčevih slojev globoko razjeden in razdejan v škraplje, ni čudno, da na njem ne najdemo tekoče vode. V deževju in ko se taja sneg, curlja voda samo po plitvih žlebičih, ki jih še ne prekinjajo globoke razpoke. Ko pa se končajo ob kaki globlji razpoki ali prelomnici, ki vodi v globino zemeljske skorje, voda izgine. Na škrapljah pa je še slabše. Naj lije še tako, mirijade žlebov, razpok in drugih odprtin sproti požirajo vso vodo in jo odvajajo v globine, kjer se zbira šele nad nepropustnimi plastmi in tvori globoko doli v dolini močne izvirke, ki so podobni onim v drugih predelih jugoslovanskega krasa.

Ob sistemih razpok, ki so obstajali, odkar se je apnenčeva gmota dvignila iz morja, pa nastajajo v Kamniških planinah še druge, večje oblike. In prav

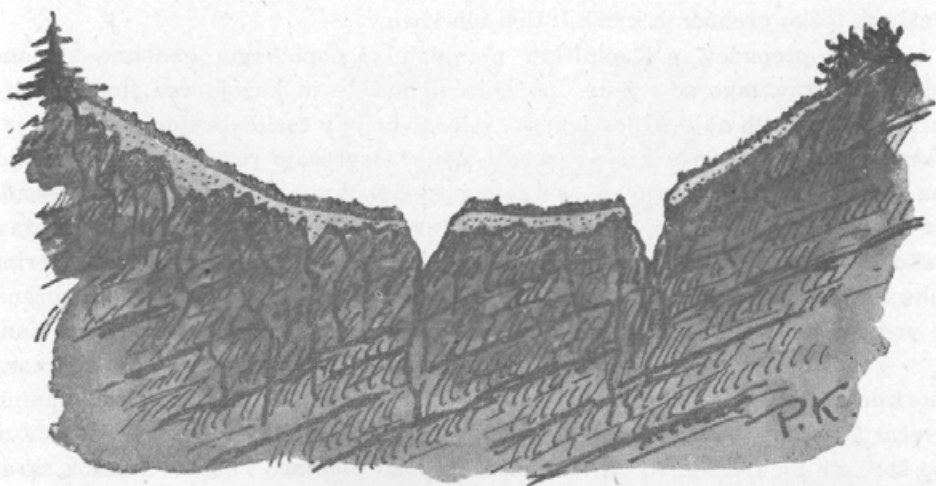
te večje razpoke prelomnice so odprle in omogočile vodi pot, da ustvarja, vertikalno ponikujoč, številne vrste oblik. Nad gozdno mejo so zlasti značilni kotlički, ki jih najdeš na prej naštetih visokih planotah Kamniških planin izredno mnogo. Posebno lepo jih vidiš, ko se proti poletju taja sneg in ostaja le v vdolbinah. Mnogo jih je na Velikih in Malih podih, najdeš pa jih celo blizu vrha Skute, pa na Dleskovski planoti in drugod. Od daleč se nam zdi, da je pokrajina pokrita z manjšimi snežišči. Ko pa se ta snežišča v poznem poletju stajajo in zmanjšajo, opaziš, da so pogreznjena med navpične ali vsaj zelo strme stene kotliča, katerega premer je zelo različen. Ob eni ali celem sistemu razpok sta se snežnica in deževnica lotili razjedanja apnenčevih slojev. V nastale vdolbine nanaša veter sneg, ki ga pometa z bolj izpostavljenih mest. Zato se nabere v njih mnogo metrov snega, ki se le počasi taja. Snežnica opravlja svoje delo počasi in ploskovno, tako da se zajeda sneženi zamašek globlje in globlje v apnenec in nastajajo ob njem navpične ali strme stene in bregovi. Mnogokrat so ti bregovi tudi žlebičasti, ker delujeta tako snežnica kakor tudi deževnica bočno na stene kotliča. Iz njih mole zato na mnogih krajih kakor noži ostri rivi in pomoli, tako da najdeš pri podrobnem ogledovanju malone pri vsakem kotliču kako posebnost. Ko pa se v nekaterih letih sneg popolnoma staja, vidimo da je dno kotliča večinoma pokrito z ostrorobim kršjem, najedenim od snežnice, v nekaterih pa silno razjedene škraplje.

Globina kotličev je zelo različna, nekateri merijo komaj nekoliko metrov, drugi so deset in več metrov globoki. Vse je odvisno od topljivosti apnenca, množine padavin in števila v dnu se nahajajočih in v globino gore segajočih razpok, po katerih odtekata snežnica in deževnica do nepropustnih skladov, med katerimi se zbirata v podzemske vodotoke, ki pa v naših planinah zaradi nepristopnosti niso raziskani.

V posebno ugodnih okoliščinah se ob razpoki v apnenčevem sloju razvije prepada ali brezna. Kje je meja med kotličem in breznom, je težko reči. Brezna bi lahko imenovali globoke kotličke, nekatere kotličke pa plitva brezna. Na Kamniških planinah so brezna prave shrambe snega, saj je v njihovih žrelih zatišje in se vsipa vanje ogromno snega, ki ga goni veter po planoti sem in tja. Včasih se vsuje vanje tudi manjši plaz in zato najdemo v teh breznihi večje in manjše količine snega in ledu še v poznem poletju, v ugodnih poletjih pa pričaka nove zime. Več velikih prepadov so do sedaj preiskali mladi jamarji na Malih podih, a raziskavanje niti tam ni zaključeno, premnogo dela pa čaka mlajši rod na drugih visokih planotah in ravnikihi teh planin. Od nekdaj pa sta znana prepada Velika in Mala Vetrnica na Veliki planini, katerih prerez vidiš na priloženih slikah. Kraški svet te velike planine nudi odlično pašo velikim čredam goveda, pa tudi konje in prašiče pasejo poleti tu in tam na Veliki in Mali planini. A stoletja dolgo so le umazani kali, v katerih se je spomladi nabrala snežnica in nato deževnica, nudili žejni živini slabo vodo. Še ta pa je

Prerez skozi planinsko porastlo vrtačo, katere dno je pokrito s prstjo.

Vrtača, pokrita s prstjo in rušo, v nji dve mali ponikvi.

izginila ali se usmradila, če poleti le predolgo ni bilo dežja. Pastirji so si tedaj pomagali s snegom, ki so ga prinašali iz Vetrnice in ga tajali v koritih pred kočami.

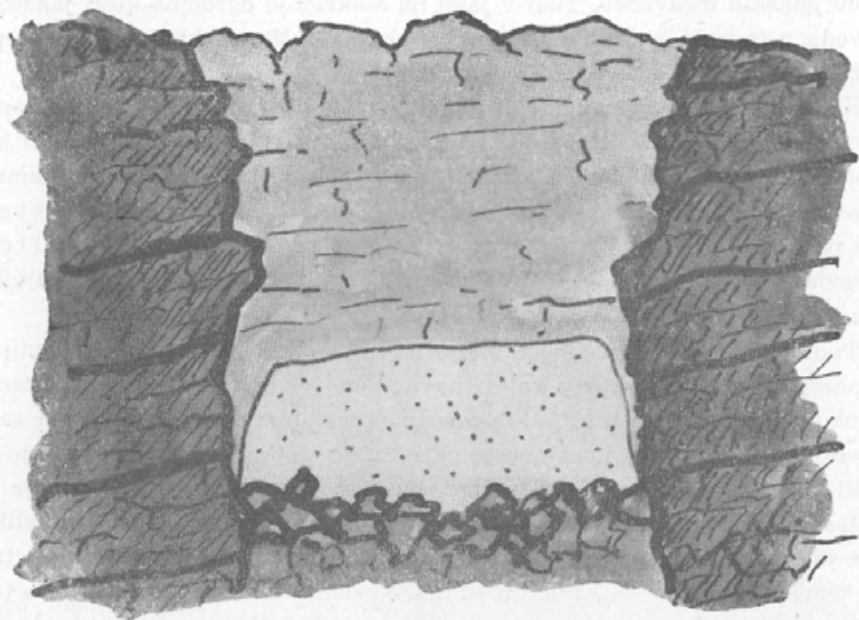
Taka zadrega za vodo je pastirje na bližnjem Dolu prisilila, da so iskali pred nekaj leti sneg v grapah Rzenika, a ga zaradi suše seveda niso našli. Studenček na planini se je malone posušil in 80 glav živine je trpelo neznosno žejo. Sila kola lomi — in odkrili so prepad Veliko Vetrnico na Rzenikovem pobočju, kjer je kljub suhemu poletju ostala še 7 m debela plast snega. Deloma so ga nametli z bregov zimski viharji, deloma so ga nakopičili manjši plaziči in ga v jamskem hladu ohranili skozi vroče poletje.

V teku mrzle zime nastaja v teh prepadih močno zračenje. Vedno teče v prepad mrzlejši zunanji zrak, ki obleži na dnu jame in ohladi njene stene po razpokah tudi v večje globine. Kratka poletja ne zadostujejo, da bi ogreli notranjost teh prepadov, ker je toplejši zrak lažji in ne more izpodriniti težjega mrzlega v jami. Le topla deževnica, ki poleti doteka s površja, zopet polagoma zviša temperaturo v takih jamah.

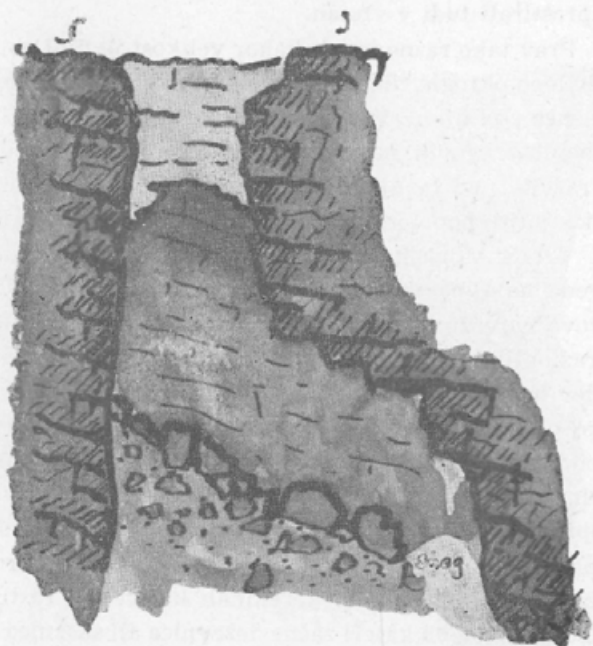
Trije lepi prepadi, v katerih leži sneg večinoma vse leto, so na sedlu med Velikim in Črnim vrhom nad Moličko planino. Svet na Črnem vrhu in v njegovi okolici pa je neizčrpen v kraških oblikah in hrani v svoji notranjosti še mnogo skrivnosti. Žal stari pastirji odmirajo, preden so mlademu rodu, ki prihaja v gore tudi raziskovat in ne samo na izlete, izdali in pokazali, kar so zanimivega našli na težko prehodnih kraških tleh teh krajev.

Stene prepadov v Kamniških planinah so popolnoma podobne stenam kotličev. Prav tako so namreč po koroziji načete in kažejo vse stopnje razkrajanja. Na njih najdeš, posebno pri vrhu žlebičje v različnih stopnjah razvoja; škraplje vseh vrst in v kršje razpadli sloji, ki ogrožajo raziskovalce, se rušijo na sneženi zamašek v prepadu ter se naposled ustavijo na dnu prepada. Jeseni, če se je sneg tudi na dnu stajal, kar pa se zgodi le redko, vidiš v prepadih prav tako dno kakor v kotličih — v oster krš ali grušč razpadli apnenec, med katerim uhaja voda, pa naj je bo še toliko, v notranjost gorske gmote, da privre združena z vodami tisočerih drugih prepadov, kotličev in jam v dolinah zopet na dan.

V strmih stenastih bregovih naših gora najdemo tudi več bolj ali manj horizontalnih jam. Taka jama je Zijalka nad Kamniško Bistrico nad planino Ovčarijo na bregovih Mokrice. Še večja je Potočka zijalka v Olševi. Bolj plitve so številne lope v stenah Ojstrice nad Moličko planino. Vhod v Gamsov skret pod Tratami pod Skuto je viden daleč po Bistriški dolini. Tudi drugod je več vhodov v podzemlje. Vsa strma ostenja Velike planine in drugih strmih skalnatih bregov nad globokimi dolinami rek Kamniških planin bi bilo treba še preiskati glede na vhode v nepreiskano podzemlje naših gora. Od navedenih jam sta bili dobro preiskani le Potočka zijalka in Zijalka na Mokrici. V prvi je profesor Brodar odkril postojanko človeka iz kamene dobe. V njej leže okostja

Kotlič v visokogorskem krasu s snegom. Pozno poleti.

Prepad Mala vetrnica na Veliki planini. V dnu sneg in ledene sveče poleti.

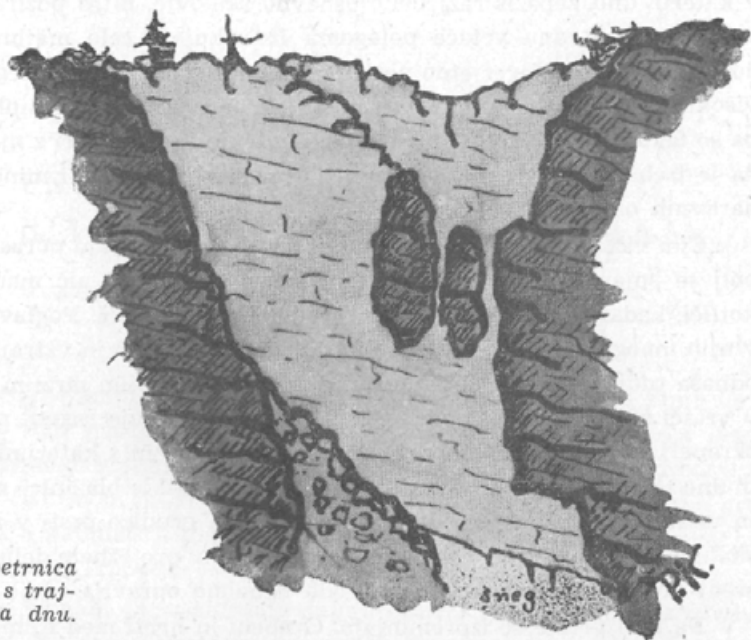
tisočev jamskih medvedov. Tudi v jami na Mokrici je ogromno kosti jamskega medveda, a ta jama še čaka podrobne preiskave. — Neraziskani sta Cerkev pod Rzenikom in druga Cerkev nad Žagano pečjo.

Kjerkoli se svet v Kamniških planinah nekoliko izravna, torej na raznih naštetih planinah in podih, pa naj bo to še v območju gozda in travnatih trat, ali pa že gori, kjer dobimo rastlinstvo le še v oazicah sredi divje kamnite puščave, najdemo najvidnejše znake kraškega sveta v naših gorah — vrtače ali kraške doline. Te oblike so pravzaprav najožje sorodnice kotličev in prevladujejo predvsem v rastlinskem pasu, medtem ko jih kotliči v najvišjih golih predelih po številu večkrat presegajo.

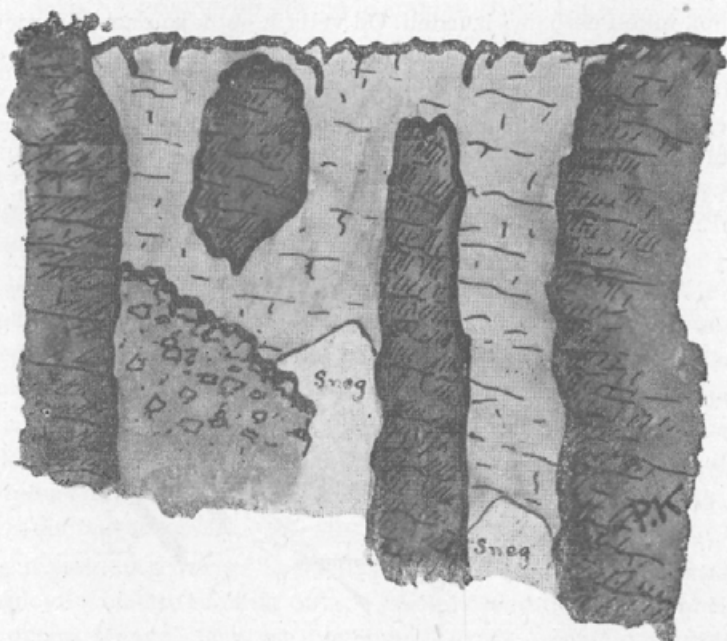
Tudi vrtače nastajajo ob ali bolje nad neštetimi razpokami, ki vodijo v notranjost apneniških slojev, kateri niso močno nagnjeni. Okoli teh sistemov razpok ponikujoča voda snežnica in deževnica raztaplja apnenec in svet se začne poglobljati. Tako nastajajo skledaste in lijakaste oblike vrtač, s katerimi je naš gorski svet, kjer prevladujejo topljivi apnenci, posebno bogat. Včasih je tak vrtačast predel podoben pokrajini, ki so jo razorale velike granate. Velikost vrtač je prav različna. Najdemo take, katerih premer je komaj nekaj metrov. Med temi in vrtačami velikankami, ki imajo premer tudi mnogo nad sto metrov, pa najdeš vse prehodne vrste. Če so nastajale nad slučajno v slojih se nahajajočimi sistemi razpok, so prav neenakomerno raztresene po pokrajini; če pa so k njihovem nastanku pripomogle dolge razpoke prelomnice, potem se morejo razprostirati tudi v vrstah.

Prav tako raznovrstna kakor velikost je tudi oblika roba vrtač. Nekatere so prav lepo okrogle, druge pa zelo neenakomerno oblikovane, kakor se je pač topil apnenec pod njimi. Vrtače velikanke se večkrat odlikujejo tudi s tem, da so na njihovih bregovih, na dnu ali celo na njihovem robu sekundarne vrtačice, ki so se razvile nad manjšimi sistemi razpok. Vse je tako raznovrstno, da je prav težko najti popolne inačice med temi zanimivimi oblikami gorskega krasa.

Vrtače v naših Kamniških planinah — pa tudi drugod v naših Alpah in seveda na Dinarskem krasu — moremo ločiti še drugače. Za gospodarstvo so gotovo najvažnejše tiste, v katerih se je nabralo v teku vekov toliko ostankov neraztopljivega apnenca, jerovice, da se je naredila bolj ali manj debela plast rodovitne prsti, ki daje živini odlično planinsko pašo. V nekaterih vrtačah je tako obilje mastne glinaste prsti, da je zamašila vodi odtok v razpoke, ki so spodaj v apnencu. Tam nastajajo v kraškem svetu tako potrebni kali, ki nudijo živini v normalnih poletjih še kar zadosti vode, čeprav jo žival sama s tem, da stopica po njej, zelo skali. Opisane vrtače nahajamo samo v pasu rastlinstva, v pasu planin. Zgodi pa se, da si poišče voda ob robu takih vrtač kako večjo vrzel, bodisi ob debelih koreninah katerekoli rastline ali pa da moli iz prsti ostrejša skala, ob kateri začne deževnica ali snežnica hitreje pronicati skozi plast prsti. V takem primeru nastanejo v dnu ali ob njegovem robu sekundarne

Prepad Velika vetrnica
na Veliki planini s traj-
nim snežiščem na dnu.

Skupina treh pre-
padov na sedlu
med Velikim
vrhom in Crnim
vrhom nad
Moličko planino.

vrtačice, ki se polagoma razširijo v majhne ponikve. Ako take ponikve, v katerih dnu zapaziš razjedeno osnovno skalovje, hitro požirajo deževnico in snežnico, se v dnu vrtače polagoma izoblikujejo celo majhne plitve struge dotekajoče vode. Neverjetno pester je ta mali svet razpadajočega apnenca sredi visokih gora, o katerih bi človek mislil, da so »večne« in neminljive — v resnici pa so tako silno topljive. Le človeško življenje je v primeri z njimi tako kratko, da je treba že kar vestno opazovati, če želimo videti tudi minevanje kamnitih naravnih objektov.

Čim više pa nas vodi pot v gore, tem bolj zaostajajo porasle vrtače in tem bolj se pojavljajo gole vrtače, ki v svojem dnu niso nič manj razrite kakor kotlički, kadar iz njih izgine sneg. Vzrokov za to je več. Poglavitni pa je ta, da v njih mnogo dalj časa leži sneg in snežnica polagoma in vztrajno topi apnenec, odnaša tudi netopljivi del apnenca v globine; s svojim mrzlim plaščem, ki leži v vrtači še tja v pozno pomlad in poletje pa zadržuje razvoj rastlinstva. Sredi škrapelj in grušča, v katere je apnenec razpadel, in s katerimi sta pokrit breg in dno teh visokogorskih vrtač, pa morejo uspevati le blazinice najbolj skromnih in vztrajnih cvetic, ki najdejo svoj domek in grudico prsti v zavetju razpadle skale in se zadovoljijo le z nekaj meseci sonca, v pretežnem delu leta pa počivajo sredi divjih razvalin, v katerih voda nenehno opravlja svoje razdiralno delo.

Pa tudi vrtače se izpreminjajo. Grebeni in hrbti med njimi se tope. Vrtača prehaja v vrtačo. Nastajajo še večje oblike — uvale, ki so nastale, ko se je več vrtač spojilo v večjo obliko. Kaj vse je zakrasovanje ustvarilo v predledeniški dobi, nikoli ne bomo izvedeli. Od velikih oblik so nam ohranjene samo nekatere, a še te so orjaške ledene gmote, ki so se deset tisoče let polagoma valile preko starih kraških oblik in vse preoblikovale. Tako vidimo danes v velikih kotanjah včasih pestro delovanje starih ledeniških sil, vtisnjeno v najstarejše kraške oblike, ki jih sedanja, postglacialna doba iznova zakrasuje in ustvarja čudovite in neštevilne oblike kraškega sveta naših Kamniških planin.

*L*ESNA INDUSTRIJA V OBMOČJU BIVŠEGA KAMNIŠKEGA OKRAJA

Vladimir Rebolj

Področje občin Kamnik, Domžale, Moravče in Mengeš tvori ne samo teritorialno ampak tudi gozdno gospodarsko zaokroženo enoto, s stališča lesne industrije pa zaokrožen lesno-industrijski bazen. Ta bazen je od sosednjega ljubljanskega ločen po široki ravnini polja in travnikov, od drugih pa po grebenih in obronkih kamniških planin, kjer tudi že pričenjajo področja okrajev Kranj, Celje odnosno Trbovlje.

Lesne mase, ki nam jih vsako leto dajejo obširni gozdovi tega lesnoindustrijskega bazena Kamnik—Domžale, gravitirajo naravno na osrednjo dolinsko žilo tega območja, to je na glavno cesto Stahovica—Kamnik—Domžale, odnosno na železnico, ki poteka vzporedno ob tej od Kamnika proti Ljubljani. Gosta mreža stranskih dovoznih cest in poti omogoča, da pride les tudi iz najodročnejših krajev tega bazena do te osrednje žile in dalje do svojih potrošnikov. Hlodovina, ki je glavni in obenem najvrednejši sortima gozdne proizvodnje, najde prav ob tej osrednji žili svojega potrošnika: lesnoindustrijske obrate. Ti izdelajo na žagarskih obratih iz hlodovine deske in drug žagan les, na predelovalnih obratih pa ta žagan les še dalje oplemenitijo v vrednejše finalne proizvode, s tem pa dajo okoliškemu prebivalstvu delo in zaslužek.

Obravnavati lesno industrijo na področju ene same občine, pa čeprav je ta še tako bogata na lesu, ni mogoče; za razvoj lesno-industrijskega obrata je namreč važno predvsem njegovo surovinsko zaledje in to je toliko širše kolikor boljše izkorišča obrat surovino. Sosedni si žagarski obrati imajo tako skupno surovinsko zaledje, iz katerega črpa hlodovino kot svojo surovino predvsem oni obrat, ki jo zaradi boljšega in ekonomičnejšega obratovanja zmore bolje plačevati. Devet industrijskih žagarskih obratov bazena Kamnik—Domžale se naslanja v glavnem na isto surovinsko zaledje.

Področje tega lesnoindustrijskega bazena je z gozdovi zelo močno obraslo, saj zavzemajo gozdovi v občini Kamnik 52%, v občini Domžale 45%, v občini Moravče 54%, v občini Mengeš 43% vse površine. Kar 49% celotne površine

tega bazena Kamnik—Domžale je obraščene z gozdovi. Skupno površino gozdov v posameznih občinah tega bazena in lastninski značaj nam kažejo naslednji podatki:

Občina:	od tega SLP:	
Kamnik	14.872 ha	5.380 ha
Domžale	6.317 ha	1.290 ha
Moravče	3.154 ha	161 ha
Mengeš	1.272 ha	239 ha
Skupno 25.615 ha		7.070 ha

Zaloge lesne mase v teh gozdovih pa žal niso niti približno normalne: gozdovi so močno izsekani — mala glavnica daje tudi le male obresti, majhen letni prirastek lesa.

Skupna lesna masa na panju v m³:

občina	na skupni gozdni površini			na 1 ha skupno
	iglavcev	listavcev	skupno	
Kamnik	814.000	1.028.000	1.842.000	124
Domžale	417.000	149.000	566.000	89
Moravče	60.800	183.200	244.000	78
Mengeš	84.600	32.300	116.900	92
bazen				
Kamnik—Domžale	1.375.400	1.392.500	2.767.900	108

Letni prirastek v m³ skupne lesne mase:

občina	na vsej gozdni površini			na 1 ha skupno
	iglavcev	listavcev	skupno	
Kamnik	35.067	16.462	51.529	3.47
Domžale	12.913	3.276	16.189	2.55
Moravče	3.742	2.915	6.657	2.11
Mengeš	2.460	779	3.239	2.54
bazen	54.182	23.432	77.614	3.03

Upoštevač opustošenost gozdov, predvidevajo, naj bi se za bližnjo bodočnost sekalo letno le okoli 75% letnega prirastka, z ostalim prirastkom pa bi

poboljšali gozdove, povečali njihovo glavnico, da bodo čimpreje lahko dajali večji prirastek.

Letni etat (posek) lesne mase v brutto m³:

občina	na vsej gozdni površini			na 1 ha skupno
	iglavcev	listavcev	skupno	
Kamnik	18.703	19.706	38.409	2.91
Domžale	9.023	2.892	11.915	1.89
Moravče	1.782	3.381	5.163	1.64
Mengeš	1.891	635	2.526	1.99
bazen	31.399	26.614	58.013	2.27

Ker ostane od posekane mase povprечно 15⁰/₀ neizkoriščene v gozdu, od ostale mase pa se iz slabšega lesa izdelajo drva, od tehničnega lesa pa iz tanjše deblovine celulozni in jamski les, je računati, da bo od tega poseka hlodovine odpadlo na žagarsko industrijo letno:

v občini	iglavcev	listavcev	skupno
Kamnik	7.950 m ³	3.350 m ³	11.300 m ³
Domžale	3.850 m ³	500 m ³	4.350 m ³
Moravče	750 m ³	580 m ³	1.330 m ³
Mengeš	800 m ³	100 m ³	900 m ³
v bazenu pa	13.350 m ³	4.550 m ³	17.880 m ³

To količino žagarske hlodovine bo torej dobivala lesna industrija iz gozdov tega bazena v naslednjih letih. Tudi če bi vsa ta količina ostala za potrebe v tem bazenu ležečih žagarskih obratov, ne zadošča, da bi vsi sedanji žagarski obrati obratovali vsaj po 8 ur dnevno skozi vse leto.

Oglejmo si najprej lesnoindustrijske obrate tega bazena, kdaj so nastali, obseg njihove proizvodnje, njihovo kapaciteto in druge značilnosti.

Stahovica je lesnoindustrijski obrat Gozdnega in lesnega gospodarstva agronomske, gozdarske in veterinarske fakultete Ljubljana. Leta 1927 je Meščanska korporacija v Kamniku, ki je imela v Kamniški Bistrici 3000 ha lastnih gozdov, opustila venecijansko žago in zgradila moderno polnojar meniško žago na vodni pogon. Turbina jakosti 164 KS žene s transmisijo glavne žagarske stroje, ves višek pa izkorišča generator za proizvodnjo električne energije. Vse elektromotorje na obratu oskrbuje podjetje tako z lastnim tokom, višek pa oddaja javnemu omrežju. Popreje je morala Meščanska korporacija oddajati skoro vso hlodovino drugim žagam, ki so kovale iz tega lepe dobičke.

Letna kapaciteta tega obrata je okoli 3.700 m³ hlodovine, kar pomeni, da zmore obrat letno razžagati toliko hlodovine iglavcev pri dnevnem delu v eni izmeni, računajoč pri tem danes običajno tehniko razžagovanja (70% s prizmiranjem in 30% z ostrim žaganjem). Obratu je bila že vse od početka priključena tudi zabojarina z lastno kapaciteto okoli 1.000 m³ zabojev pri delu v dveh izmenah. Med vojno je obrat pogorel, vendar je bil celotni obrat kmalu obnovljen z isto kapaciteto.

Gozdovi v Kamniški Bistrici so bili izredno bogati, med okupacijo in po osvoboditvi pa so bili močno izsekani. Vodstvo fakultetnega podjetja »Silva« je takoj ob prevzemu skrbilo posek za približno tretjino in temu primerno je tudi žagarski obrat prešel iz 24-urnega na samo 8-urno obratovanje. Da bi mogel zaposliti žagarski kader, je obrat začel v večji meri razžagovati tudi hlodovino, z nakupom pa je zajel tudi hlodovino iglavcev okoliškega področja. Tako je vodstvu uspelo obdržati obratovanje v dveh izmenah.

Hlodovine je vedno bolj primanjkovalo, zato je obrat začel v letu 1953 izdelovate tudi lesene čepe, pozneje pa še druge galanterijske izdelke kot ročaje, palice in drugo. Sedaj razžaga obrat letno okoli 3.300 m³ hlodovine iglavcev in okoli 1.100 hlodovine listavcev, izdelava približno 1.000 m³ zabojev za lokalno industrijo in izvoz, razen tega pa še za okoli 20 milijonov dinarjev raznih finalnih galanterijskih izdelkov za izvoz. S tem zaposluje obrat sedaj 80 delavcev.

Pripomniti je še, da je bila na tem obratu slušateljem gozdarske fakultete in Srednje tehnične šole omogočena praksa, obratovodje in žagovodje raznih žagarskih obratov združenega sektorja pa so si v treh 14-dnevnih tečajih poglobili teoretično in praktično znanje svojih strok.

2. Kamnik. Ob robu mesta so leta 1920 zgradili polnojarmeniški obrat za potrebe tedanje smodnišnice; v letu 1924 priključena zabojarina pa naj bi krila lastne potrebe po zabojih. V letu 1926 povečana letna kapaciteta sedanje žage znaša okoli 5.750 m³ hlodovine. Pogonsko silo dobiva iz lastne elektrarne. Skupno zaposluje lesni obrat 30 delavcev in obratuje le za potrebe »Podjetja Kamnik«.

3. Duplica. Žagarski obrat z 2 polnojarmenikoma in 1 belgijsko brento je moderno urejen in delno mehaniziran, ima letno kapaciteto okoli 10.300 m³ hlodovine in je postal že bolj pomožni obrat tovarne upognjenega pohištva »Stol« na Duplici. Na sedanjem mestu je bila leta 1880 postavljena venecijanka na vodno kolo poleg mlina. Leta 1902 sta vodno kolo zamenjali dve vodni turbini, da bi omogočili izdelovanje lepenke in za proizvodnjo električne energije Kamnika. Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev je novi lastnik prešel leta 1907 na žagarsko industrijo, na izdelavo parketov in stolov. Stoli, izdelani

po sistemu Thonet, so zaradi solidne in kvalitetne izdelave zasloveli tudi v inozemstvu, leta 1912 pa so bili na razstavi v Italiji celo odlikovani z zlato medaljo; na domačem trgu so izpodrinili tuje, uvožene izdelke. Leta 1918 je prešlo podjetje v roke inž. Remca, ki je za časa dolgoletnega bivanja v Ameriki dodobra spoznal stroje in prednosti mehanizacije. Kot strojni inženir je uspel opremiti obrat s primernimi stroji, z mehanizacijo in izboljšanjem tehnološkega procesa pa je mečno dvignil kapaciteto proizvodnje upognjenih stolov. Leta 1926 je podjetje vpeljalo še proizvodnjo luščenega furnirja za kritje lastnih potreb v pohištveni industriji. Izdelki so bili res kvalitetni. Za izvoz je dala proizvodnja predvsem stole, za domače potrebe pa šolsko in pisarniško pohištvo, pohištvo za opremo kino- in drugih dvoran. Med okupacijo je bil obrat skoro povsem požgan, kmalu pa obnovljen. Leta 1945 je bilo podjetje nacionalizirano, leta 1952 pa preimenovano v »Stol« — tovarna upognjenega pohištva, Kamnik.

Šele tedaj se je podjetje rešilo finančnih težav; v naslednjih letih se je ob obilnem razpoložljivem kreditu mogel obrat opremiti z modernimi stroji, sušilnicami in novimi objekti. Z mehanizacijo in specializacijo v svoji proizvodnji je podjetje zavidljivo dvignilo svojo proizvodnjo, proizvodi pa so kot najkvalitetnejši dobili renome na vseh inozemskih tržiščih. Podjetje izvaža okoli 80% vse svoje proizvodnje; vrednost celotne bruto proizvodnje presega že 1,2 milijarde dinarjev.

Danes zaposluje obrat približno 850 delavcev in 20 uslužbencev. Žagarski obrat razžaga letno več kot 9.000 m³ bukove hlodovine, okoli 400 m³ hlodovine ostalih listavcev ter 800 m³ hlodovine iglavcev, vse le za lastne potrebe. Za proizvodnjo furnirja porabi letno okoli 1.300 m³ hlodovine za luščenje. Iz dobljenega žaganega lesa in furnirja izdelata obrat letno nad 420.000 kosov upognjenega pohištva ter več kot 21.000 kosov pisarniškega in šolskega pohištva, iz ostankov lesa pa še razne finalne galanterijske izdelke v vrednosti okoli 20 milijonov dinarjev.

Podjetje pa se bori za hlodovino, ker obrat nima zadostnega niti pravega surovinskega zaledja; dovažati jo mora iz področja Litije, Novega mesta, Kočevja in Brežic, v zadnjem času pa celo iz Bosne. Lokalna bukova hlodovina tudi ne ustreza posebno za proizvodnjo upognjenega pohištva. Če v bodočnosti ne bi mogli dobivati hlodovine, bodo pač morali kupovati žagan les, katerega pa ne bo manjkalo.

4. Radomlje ima žagarski in lesnopredelovalni obrat, ki spada v sestav lesno-industrijskega podjetja Ljubljana, nastanek obrata pa sega še v leto 1895, ko je tedanja »Grajska kolovška lesna industrija Feliks Stare, Kolovec« zgradila v Radomljah polnojarmeniški obrat z letno kapaciteto 800 m³ hlodovine. Priključili so še proizvodnjo zabojev, lesne volne, mehkih sodov in celo ustnikov za cigare. Leta 1902 je postavilo podjetje še drugi polnojarmenik in obrat je

predelal letno že okoli 2000 m³ hlodovine. V času od 1920. do 1923. leta so bili stari stroji zamenjani z novimi, modernejšimi. Zlasti zabojska je dobila specialne stroje, kar je močno povečalo njeno proizvodnjo. Opustili pa so zato proizvodnjo lesne volne in sodov ter ustnikov, vpeljali pa proizvodnjo lesenih jermenic, valjarjev za tekstilne tovarne, oken in vrat ter čebelnih panjev. Obrat je tako predelal letno že 8.000 m³ hlodovine v končne izdelke. Že leta 1932 se je pričela proizvodnja ležalnih stolov za Anglijo, leta 1933 pa je podjetje nabavilo še mlin za lesno moko; ta proizvodnja je dala letno le okoli 3 vagone lesne moke, kajti naravno sušenje žagovine ni moglo polno zaposlovati mlina. V letu 1937 je požar uničil skoro vse obrate, toda prav kmalu so zopet vse obnovili in podjetje je zopet obratovalo. Leta 1940 pa so Staretovi obrat prodali. Po letu 1941 je v manjšem obsegu potekala le še proizvodnja zabojev, jermenic in lesne moke. Že leta 1943 pa je požar ponovno uničil vse objekte, le 10 do 12 delavcev je moglo še izdelovati zaboje in jermenice.

Po osvoboditvi so obnovili žago z dvema polnojarmenikoma, zabojsko, mlin za lesno moko in delavnico za lesene jermenice. Z nacionalizacijo v letu 1948 je bil obrat vključen v Lesno industrijsko podjetje LIP Ljubljana. Podjetje je vpeljalo serijsko proizvodnjo vrat, kmalu pa prešlo na razno drobno pohištvo. Mizarska delavnica je leta 1953 ponovno pogorela, obnovljena pa je dobila nove, moderne stroje, da je svojo kapaciteto mogla povečati. Postavili so tudi moderno sušilnico in nov mlin za lesno moko.

Obrat je torej doživel premnoge spremembe, mnogi požari so vedno spreminjali lice in dejavnost obrata, lahko pa bi skoro trdili, da so ravno požari pripomogli do hitrejši modernizacije in opreme z najnovejšimi stroji. Število zaposlenih je iz leta 1949 od tedanjih 50 delavcev naraslo sedaj na 200 delavcev, od katerih jih spada k žagarskemu obratu 33, ostali pa so vsi v predelovalnih obratih. Proizvodnja žaganega lesa krije le še lastne potrebe predelovalnih obratov, ki proizvajajo danes v glavnem razne stole, vrtno mizice, televizijske stolčke in druge galanterijske izdelke iz lesa. Kapaciteta žagarskega obrata je danes 4.250 m³ hlodovine.

Omeniti je še proizvodnjo lignolitne mase za talne obložne ploščice odnosno za tlak v raznih prostorih stanovanjskih in drugih objektov.

5. Rodica. Žagarski obrat z 1 polnojarmenikom in kapaciteto cca 1550 m³ hlodovine žene še vedno vodno kolo in pripada Lesni industriji Domžale (LI Domžale). Žago je zgradil leta 1912 Šmon Franc iz Rodice, že leta 1926 pa je postala plen požara. Novi lastnik Hojek Rafael je leta 1937 žago obnovil; obratovala je pod imenom »Žaga in lesna trgovina Rodica«. Leta 1938 so vgradili še venecijanko, da so mogli izdelovati iz črnega gabra — našega najtršega lesa — »kantle« za izdelavo tekstilnih čolničkov. Z nacionalizacijo leta 1948

je postal obrat samostojno podjetje pod nazivom »Okrajna žaga Rodica«, že naslednjega leta pa so ga vključili v LI Domžale.

Obrat zaposluje sedaj le kakih 5 delavcev in obratuje v glavnem kot uslužnostna žaga za potrebe podeželskega prebivalstva.

6. Domžale - trg. Žagarski obrat ob južnem robu Domžal, del podjetja LI Domžale, obratuje največ za uslužnostno žaganje in za kritje potreb lastnega

Viktor Rebolj: Lesnoindustrijski obrat podjetja »Silva« v Stahovici

mizarskega podjetja v žaganem lesu. Zgradil ga je leta 1911 Skok Anton. Polnojarmenik ima lastno kapaciteto kakih 1.800 m³ hlodovine, žene ga vodna turbina z močjo 40 KS. Lastnik je leta 1924 povečal kapaciteto žage z montažo venecijanke, za kritje potrebne pogonske sile pa je namestil še elektromotor in parni kotel. V letu 1936 je zgradil še umetno sušilnico za les, katera pa je kmalu pogorela. Obrat je bil leta 1948 nacionaliziran.

7. Podjetje LI Domžale, ki združuje žagarske obrate Rodica, Domžale-trg in Mengeš, izdeluje okoli 650 garnitur stanovanjskega pohištva, okoli 130 komadov pisarniškega in šolskega pohištva, kakih 600 komadov raznega ostalega pohištva, dalje približno 430 m² parketa in za okoli 650.000 dinarjev raznih drugih končnih izdelkov iz lesa. Skupna vrednost letne proizvodnje podjetja znaša približno

82 milijonov dinarjev, zaposluje pa okoli 80 delavcev. Letno predela 950 m³ žaganega lesa, od tega tretjino iglavcev.

Podjetje izdeluje svoje proizvode še na obrtniški način, res pa je, da mu ob sedanjih neprimernih in krajevno razmetanih delavnicah ni mogoče misliti na zboljšanje tehnološkega procesa.

8. Domžale - kolodvor. Žagarski obrat ob nakladališču žel. postaje Domžale ima izredno ugodno lego. Enojarmeniški obrat pripada »Podjetju za vzdrževanje železniških prog Jesenice« in ga oskrbuje z žaganim lesom v posebnih dolžinah. Obrat je zgradil leta 1923 Rus Jože. Prvotna kapaciteta je bila le okoli 1.300 m³, sedaj pa znaša približno 2.450 m³. Ima parni pogon v jakosti 35 KS. Zaposlenih je okoli 22 delavcev.

9. Mengeš. Žagarski obrat z 1 polnojarmenikom poganja parna lokomobila z jakostjo 70 KS, ima letno kapaciteto okoli 1900 m³ hlodovine in pripada podjetju Lesne industrije Domžale. Podjetju je ta obrat potreben zlasti zato, ker ima tu umetno sušilnico za les; brez nje bi podjetje LI Domžale verjetno sploh več ne obstajalo. Žagarski obrat se bavi predvsem z razžagovanjem hlodovine listavcev za potrebe priključene izdelovalnice parketov, dela pa tudi za okoliške kmečke in komunalne potrebe.

Polnojarmeniški žagarski obrat je zgradil leta 1932 Kanc Alojz iz Mengša. Popreje je bila tu le venecijanska žaga.

10. »Melodija«, tovarna glasbenih inštrumentov v Mengšu, je edino podjetje te vrste v Sloveniji. Nastalo je po osvoboditvi leta 1946. Podjetje se je zelo težko razvilo. Primanjkovalo je strokovnega kadra v vodstvu in proizvodnji. In le z železno voljo vodstva in celotnega delovnega kolektiva je uspelo vodstvu rešiti podjetje poloma. Danes podjetje zaposluje že okoli 270 delavcev in uslužbencev, ima pa tudi 14 učencev. S temeljitimi strokovnimi tečaji in glasbeno vzgojo je vodstvo uspelo dobiti dober strokovni kader, s katerim izdeluje sedaj res kvalitetne izdelke; tako oskrbuje sedaj skoro vso našo državo z najnujnejšimi glasbili, kvaliteta izdelkov pa je odprla podjetju pot tudi na inozemska tržišča. Proizvodnja raste iz leta v leto; leta 1954 je vrednost proizvodnje dosegla 80 milijonov, leta 1955 že 110 milijonov in leta 1956 že okoli 130 milijonov dinarjev. Poraba lesa je majhna, saj znaša letno le okoli 150 m³ bukovega, 55 m³ smrekovega - resonančnega in 90 m³ drugega žaganega lesa.

11. Bukovica. Mala enogatrška žaga tesarskega mojstra Kranjca Leopolda v Bukovici služi le njegovemu obrtnemu tesarskemu delu. Letna kapaciteta je le 850 m³ hlodovine, žene jo elektrika, zgradili pa so jo okoli 1928. leta.

Dosedanji in bodoči razvoj teh obratov

Povedali smo že, da so vse žagarske obrate zgradili še pred letom 1930, da se je torej žagarska industrija, ki je osnova vsej lesnopredelovalni industriji, razvila v tem bazenu precej zgodaj. Obširni gozdovi tega bazena so to vsekakor omogočili, prav tako pa tudi zadostna finančna sredstva lastnikov, v glavnem gozdnih posestnikov. Le žage v Domžalah in Mengšu so iz časov, ko je trgovina z nakupom hlodovine in s prodajo iz nje dobljenega žaganega lesa omogočila hitre in ogromne zaslužke. Kot drugje v Sloveniji so tudi v tem bazenu nastajali novi žagarski obrati brez upoštevanja zmogljivosti gozdov zaledja. Investicije za žagarske obrate niso velike, veliki dobički so jih vračali investitorju že v dveh letih in še prej. Preštevilni obrati so zlasti v času konjunktore pomagali, da so se naši gozdovi vse preveč sekali.

Pa tudi lesnopredelovalna industrija ima v tem bazenu izredno zgodnje začetke. Obrat v Radomljah je že ob koncu prejšnjega stoletja začel izdelovati lesene zaboje, mehke sode in lesno volno in celo lesene ustnike za cigare. In obrat, kjer je danes podjetje »Stol« na Duplici, je že leta 1907 začel izdelovati parkete in stole. Proizvodnja se je razvila i količinsko i kakovostno ter so podjetja uspela z izdelki tudi na svetovnem trgu.

In kakšna je bodočnost teh obratov?

Obstoj in razvoj žagarskih obratov je vsekakor odvisen od razpoložljive žagarske hlodovine. Glede na dejstvo, da v vsej državi za zaposlitev sedanjih žagarskih obratov primanjkuje hlodovine iglavcev in da je to stanje najtežavnejše ravno v Sloveniji, tu se je namreč žagarska dejavnost prav po prvi svetovni vojni izredno razvila, saj so žage rasle kot gobe, je treba računati, da bodo tudi premnogi polnojarmeniški obrati zaradi pomanjkanja hlodovine prenehali obratovati. Dejstvo je, da je v vsakem okraju za tamošnjo hlodovino več kot dovolj primernih polnojarmeniških žagarskih obratov in da si vsak okraj upravičeno prizadeva, da se hlodovina iglavcev v bodoče predela na teh obratih v okraju. Pri hlodovini listavcev bo to precej težje, ker sta za razžagovanje bukove hlodovine potrebni posebna usposobljenost kadra in žagarska oprema, zlasti pa, ker potrebujejo predelovalni obrati žagan les specialnih dimenzij trenutnih naročil. Zato je potrebno, da ti obrati bukovo hlodovino sami razžagajo, jo tako bolje izkoristijo, zraven pa porabljajo tudi odpadke.

Bodočnost žagarskih obratov je torej odvisna od razmerja med letno količino žagarske hlodovine in med kapacitetami žagarskih obratov. Vsepovsod v Sloveniji imamo višek žagarskih kapacitet. Kakšno je razmerje v bazenu Kamnik—Domžale, vidimo iz sledečega:

Žagarski obrat, ki je v sestavu podjetja, ima letno kapac. v kubičnih metrih:

		hlod. igl.
1. Stahovica	»Silva« Ljubljana	3.700 m ³
2. Kamnik	»Podjetje Kamnik«	5.750 m ³
3. Duplica	»Stol« Kamnik	10.300 m ³
4. Radomlje	LIP Ljubljana	4.250 m ³
5. Rodica	LI Domžale	1.550 m ³
6. Domžale - trg	LI Domžale	1.800 m ³
7. Domžale - kolodvor	Podj. JŽ Jesenice	2.450 m ³
8. Mengeš	LI Domžale	1.900 m ³
9. Bukovica	Kranjc Leopold, Bukov.	850 m ³

Skupna žagarska kapaciteta bazena

32.550 m³

Da bi bili vsi navedeni žagarski obrati zaposleni vsaj osem ur dnevno v vsem letu, bi potrebovali torej okoli 33.000 m³ hlodovine iglavcev odnosno ustrezajočo količino listavcev. Letna zmogljivost gozdov tega bazena pa je — kot smo prej videli — le okoli 13.500 m³ hlodovine iglavcev in okoli 4.500 m³ hlodovine listavcev. Ta skupna količina zahteva letno približno 19.000 m³ ali samo 58% vseh sedanjih žagarskih kapacitet tega bazena. To se pravi, da bi ob takšni razdelitvi hlodovine vsi obrati delali le po sedem mesecev na leto in še to samo po osem ur dnevno.

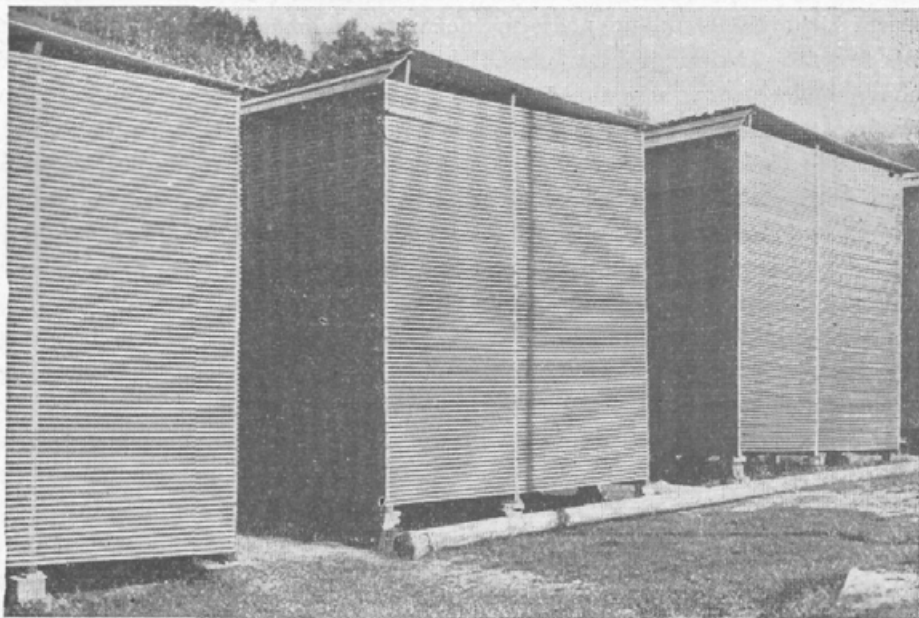
Podjetja, ki se bavijo v tem bazenu tudi s predelavo žaganega lesa listavcev v pohištvo, parkete in končne proizvode, pa potrebujejo razen hlodovine listavcev iz bazena še okoli 10.000 m³ iz uvoza iz drugih bazenov, okrajev ali republik. Zato se potreba po žagarskih kapacitetah poveča na približno 25.000 m³, kar pa je še vedno le 76% današnjih. Naravno je, da bodo obrati, ki potrebujejo les za svojo nadaljnjo predelavo, in obrati, ki imajo hlodovino v neposrednem zaledju, obratovali polno, mnogokrat tudi v dveh izmenah po osem ur, zato pa bodo neprestano ostali drugi obrati brez hlodovine in morali bodo prenehati obratovati, ali pa se omejiti le na uslužnostno žaganje hlodovine, ki je določena za obnovo in novogradnjo objektov kmečkih in zasebnih gospodarjev. Obrate Rodica, Domžale - trg, Domžale - kolodvor, Mengeš in Bukovica bo verjetno v bodoče nadomeščal le en sam skupni obrat.

In kakšni so pogoji za obstoj in nadaljnji razvoj predelovalnih obratov tega bazena? Le ocenjevanje posamezne vrste proizvodnje z republiškega vidika nam more dati pravilen zaključek. V tem bazenu je mogoče nadaljevati s proizvodnjo zabojev, pohištva, parketa, lesne moke in lesne galanterije.

Proizvodnja zabojev je svojo konjunkturo vsekakor že presegla in bo močno padla. Vzrok temu so naslednja dejstva:

1. leseno embalažo že močno izpodriva embalaža iz kartona in luščenega lesa, ki bo mnogo cenejša za mnoge izdelke naše industrije, a lesene vendar ne bo mogla povsod nadomestiti;

2. novozgrajene, velike in moderne zabojarne v drugih republikah bodo lahko krile potrebe tamkajšnje industrije po lesenih zabojih, ki so jih doslej dobavljala podjetja iz naše republike. Te količine so znašale okoli 40% vse slovenske proizvodnje. Zabojarne pri obratih v bazenu Kamnik—Domžale

Viktor Rebolj: Urejeno lesno skladišče

morajo torej računati z zmanjšanjem svoje proizvodnje, saj bo v bodoče odjemalec skoro izključno le lokalna industrija.

Proizvodnja pohištva bo v republiškem merilu prav gotovo močno porasla tako zaradi domačih potreb, še bolj pa zaradi izvoza v inozemstvo. Ker pa je slovenska proizvodnja pohištva zadoščala doslej potrebam tudi drugih naših republik, a so se te v zadnjih letih že skoro povsem osamosvojile, je računati z zmanjšanjem naše proizvodnje za te kraje. Cenejša proizvodnja bo kmalu zahtevala uvedbo dveh delovnih izmen povsod tam, kjer so doslej imeli le eno samo. Tako bodo izkoristili že obstoječe investicije in prihranili na novih. Ker zahteva izvoz večje količine enakih izdelkov, domači trg pa prav tako zahteva cenejše pohištvo, bo moralo priti do serijske izdelave pohištva. Samo to bo omogočilo pocenitev pohištva, večjo konkurenčno sposobnost naše proizvodnje na zunanjem trgu, zahtevalo pa bo tudi novih specialnih in kvalitetnih strojev

za najpopolnejšo izdelavo. Tako strojno opremo pa bo mogoče dati le nekaterim večjim našim obratom. Sedanji manjši obrati morajo zato s tem računati in si prizadevati, da v sedanjih prostorih dosežejo čim bolj solidno in ekonomično proizvodnjo, da se opredele na proizvod in tržišče, ki bosta njihovim proizvodnim možnostim najbolj ustrezala, saj bodo le tako lahko vzdržali v vse večji konkurenci.

Upognjeno pohištvo proizvaja v Sloveniji le podjetje »Stol« na Duplici. Dobro vpeljana proizvodnja, kvalitetni izdelki, ki so renomirani in iskani na inozemskih tržiščih, dajejo podjetju možnosti velikega razmaha. Podjetje pa stoji še pred težkimi problemi zaradi premajhnih obratnih prostorov, zaradi nabave nove strojne opreme. Tudi način oskrbovanja z bukovim lesom bo potrebno spremeniti. Pomanjkanje domače hlodovine bo zahtevalo vse večji dovoz iz drugih republik, kmalu pa bo treba vsaj deloma nabavljati že gotov bukov žagan les pri drugih žagarskih podjetjih, ki leže v območju bukovine. Dejstvo, da je za to proizvodnjo strokovni kader le v tem okolišu, pa bo podjetju vsekakor odločno pomagalo pri rešitvi teh problemov.

Proizvodnja parketa stoji na prelomnici. Dosedanji masivni parket je še vedno iskan, toda novi lamelni parket bo kot mnogo cenejša talna obloga verjetno izpodrinil onega. Lamelni parket je kombinacija trdega in mehkega lesa. Na približno 1 m dolgo in okoli 10 cm široko ter 18 mm debelo smrekovo ali jelovo deščico (grčavost ni važna!) so nalepljene bukove ali hrastove ali tudi druge lamele, t. j. deščice debeline 6 mm, široke 25 mm, dolžine okoli 10 cm. Tak zlepljen komad 1 m dolžine je sedaj osnovna parketna deščica. Polaganje je hitrejše, potreba po leseni podlagi (slepa tla) odpade, zato je takšna talna obloga mnogo cenejša, vsaj okoli 600 dinarjev na kvadratni meter. Kvaliteta ni nič slabša, saj so lamele brez grč (izrežejo jih namreč iz desk med grčami), praktična trajnost pa je tudi skoraj ista. Važno je tudi to, da za to vrsto parketa lahko pritegnemo v proizvodnjo tudi manj kvalitetne hlode, s tem pa povečamo možnosti izkoriščanja surovine za izdelavo talne trde obloge. Za to vrsto parketa potrebne specialne opreme pa manjše parketarne ne bodo zmogle.

Proizvodnja lesne moke je v tem bazenu omejena na sedanjo kapaciteto mlina v Radomljah, ker bo glavna proizvodnja te moke pri tem podjetju na novem lesnem kombinatu v Borovnici. Ta tudi že izdeluje iz nje bakelit. Lesna moka je iskan izvozni predmet, čeprav je konkurenca drugih inozemskih proizvajalcev velika.

Proizvodnja ostalih izdelkov lesne galanterije kot so: ročaji, palice, obešalniki, ležalni stoli, televizijski stolčki, vrtno garniture in drugih ima sedaj prav gotovo svojo konjunkturo. Okoli 90% vse te proizvodnje gre v izvoz, glavna odjemalca sta Anglija in Amerika. Podjetja imajo lepe dobičke pri tem, pozabiti pa ne smemo, da le zaradi subvencije države v obliki visokih izvoznih koeficientov. S to podporo naj bi bilo naši proizvodnji omogočeno prebroditi začetne

težave in se v čim krajši dobi tako izpopolniti in specializirati v proizvodnji, da bodo ti obrati postali sposobni za izvoz in osvajanje inozemskega trga tudi brez teh koeficientov. Tudi to specialno in drago opremo iz tujine bodo zmogla le podjetja, ki bodo dosledna v izboljševanju tehnološkega procesa. To pa jim bo uspelo v zadostni meri le pri temeljiti specializaciji proizvodnje na samo določene predmete. Ker je les kot surovina v tej proizvodnji glavni strošek, bo varčevanje z lesom zahtevalo uporabo lesnih ostankov v čim večji meri.

Ta problematika za posamezno vrsto lesnopredelovalne industrije bo tudi odločilnega pomena za obrate v našem bazenu, za njihov nadaljnji razvoj in uspeh.

Les je torej osnova vsega bodočega razvoja in obstoja naših lesnoindustrijskih obratov. Zato moramo naše gozdove čuvati, jih nenehno negovati, njihovo prekomerno izčrpanost pa čimprej popraviti. In z onim, kar nam danes vseeno še dajejo, varčujemo do skrajnosti. Koliko za tehniko sposobnega okroglega lesa ali tudi cepanic, bukve, hrasta, javora, jesena, bresta, topola in drugih listavcev porablja danes naše podeželje za kurjavo! Koliko surovin bi dobili še iz tega za našo predelovalno industrijo in obrt, kolikim rokam bi dali dela in zaslužka, skupnosti pa novih dohodkov! Poučujmo nenehno gozdnega posestnika, česa vsega je škoda dati v drva, pa četudi so za njega samega! Naj takšen les raje proda industriji, z izkupičkom pa bo nabavil premog, kar mu da mnogo cenejšo kurjavo. Izkoriščajmo za kurjavo vejevje, ki ga s povezovanjem v butare lažje spravimo domov, in ki sicer obleži v gozdovih.

In pri žagarskih obratih? Pri razžagovanju hlodovine odpade okoli 14% žamanja in vse to se večinoma pokuri. Smrekovo in jelovo žamanje je najdragocenejša surovina za celulozo in lesonitne plošče, saj plačuje proizvodnja to žamanje dvojno in trojno. Porablajmo le drobne in kratke odpadke, ki za celulozne in lesonitne tovarne niso uporabni!

DOMŽALE V SVOJEM RAZVOJU

Albin Pavlin

Pričujoča razprava skuša prikazati Domžale in ožjo okolico na današnji stopnji razvoja. Pregled gospodarstva ni dokončan in bo nadaljevanje o tem sledilo v naslednjem letniku Kamniškega zbornika.

Domžale so imele pred 140 leti tipičen kmečki značaj. Franciscejska mapa nam pokaže, da je staro vaško jedro iskati v Zgornjih in Spodnjih Domžalah.

Prvotne kmetije Zg. Domžal so one na področju vzhodno od glavnega zavoja velike ceste (današnje Industrijske ceste). Prvotne kmetije v Spodnjih Domžalah pa so one južnovzhodno od Goričice ob poti proti Dragomlju (ob današnji Savski cesti).

Zemljišče je bilo razdeljeno na delce, izvzemši kratke pasove neposredno za hišami. V Zgornjih Domžalah je posamezen kompleks razdeljen v približno 20 delcev, kar ustreza približno 20 kmetijam, ki jih moremo dognati v vasi. Nadalje lahko z gotovostjo trdimo po zemljiški razdelitvi, da so kmetije ob veliki cesti (Trojanski) mlajše, ker niso skoraj nič zastopane v delcih, tako da imajo večji del svoje posesti bodisi arondiran, bodisi razkosan, toda nerazmetan.

V Spodnjih Domžalah so povsem podobne razmere, le v manjšem obsegu (12 prvotnih kmetij).

Tudi Stob ima podobno razdelitev — 15 delcev v vsakem kompleksu in 15 prvotnih kmetij, a vas sama leži ob glavni cesti. Vzhodni del (zahodno pod Goričico) je starejši, povsem kmetski del. Danes je sestavni del Domžal.

Studa kaže nepravilno zasnovo talnega načrta in tudi zemljiška razdelitev na delce ni več tako izrazita.

Zgodovinske pomembnosti je za prvotni razvoj naselja Domžale (ime je verjetno slovanskega izvora), da je v rimski dobi bila tu naselbina, ki je stala ob važni cesti: Aquileia—Emona—Atrans—Celeia. V bližini so odkrili rimske predmete, kovinske meče, rimske novce in drugo.

Tudi ime naselja Groblje, ki leži zraven Domžal, razlagajo kronisti na ta način, da je bila tu, v bližini rimske ceste, trdnjavnica. Ko so to trdnjavo porušili, so nastale groblje. Na teh grobljah so kasneje sezidali grad in cerkev. Ta cvetoča rimska naselbina je bila pokončana za časa preseljevanja narodov.

V srednjem veku so bile Domžale izven območja glavne trgovske poti med Štajersko in Primorjem, ki je tedaj vodila skozi Škofjo Loko, Kamnik in po Tuhinjski dolini.

Od domžalskih naselij se prva omenja Studa leta 1205.

Po 15. stoletju se je trgovalo po Savi navzgor do Zaloga, odtod pa po poti Domžale—Kranj—Poljanska dolina—Italija. Po Valvasorjevem sporočilu je bilo v tej dobi v Domžalah (Goričici) veliko prenašalcev tovara za blago, ki je prihajalo iz Ogrske. Ti so ga dalje tovorili v Italijo in nazaj.

Živahnejši promet in s tem gospodarski procvit kraja se je začel šele v drugi polovici 17. stoletja. Tedaj so popravili staro rimsko cesto po Črnem grabnu. Na tej progi so začeli 1720 graditi »dunajsko cesto«: Dunaj—Trst. Leta 1724 so dobile Domžale most čez Kamniško Bistrico z mitnico kranjskih deželnih stanov.

V 18. stoletju se je začela razen trgovine razvijati tudi obrt, predvsem slamnikarstvo kot domača obrt. To obrt je vpeljal nekdo iz Ihana, ki je kot avstrijski vojak v Florenci spoznal omenjeno obrt in nekaj pred sto leti svoje rojake v njej tudi poučeval. Prve kite in slamnike so na Kranjskem res izdelovali v Ihanu. Te izdelke so v začetku prodajali le v domači deželi. Okrog leta 1790 je neki Tirolec začel te ihanske izdelke prodajati tudi izven Kranjske. Od tedaj se je njihovo izdelovanje zelo razvilo in se razširilo po bližnjih krajih. Domače ljudstvo se je te obrti oprijelo z izredno vnemo in občudovanja vredno sposobnostjo ter nadarjenostjo že veliko preje, predno je sploh prišel omenjeni Tirolec v te kraje.

S stroji so začeli delati okrog leta 1867. V tem času so za razvoj obrti največ pripomogli slamnikarski tovarnarji: Zupančič, Logar, Sušek, Flis, Maček, Dolenc, Riedel, Mellitzer, Kleinlercher, Peter Landstätter in sinovi ter Josef Oberwalder.

K izdelovanju lepih kit so prav veliko pripomogle strokovne šole za pletenje iz slame. Te šole, ki so bile leta 1874 po uredbi trgovskega ministrstva uvedene v Mengšu, Trzinu, Domžalah in Dobu, so bile, žal, že isto leto opuščene.

Kraj je veliko trpel v dobi turških napadov. V dobi francoske okupacije je bila na domžalsko-mengeški ravnini potolčena francoska posadka.

Kuga je razsajala v Domžalah leta 1600. Na ta epidemiološki dogodek spominja Polževo znamenje v Zg. Domžalah in še druga znamenja v okolici, v Studi in Stobu.

Šole v Domžalah do leta 1864 sploh ni bilo. Prvi vodja šole v Domžalah oziroma prvi učitelj je bil France Pfeifer (1864—1904).

Pošta je bila ustanovljena leta 1880.

Hranilnica in posojilnica je pričela poslovati leta 1898.

Kamniška železnica je stekla 21. 11. 1890.

Telefon je bil vpeljan v vojnem obdobju leta 1916.

Zaradi razvite industrije in prometa — izhodišče Črnega grabna — so bile Domžale 31. marca 1925 povzdignjene v trg.

Domžale predstavljajo tudi v prometnem pogledu glavno sečišče in sicer sečišče treh smeri: Trzin—Dob—Dragomelj—Preserje, Ihan—Mengeš. Osrednje sečišče cest pa predstavlja križišče Ljubljanske, Savske in Bistriške ceste ne daleč od pošte, ki običajno določa center naselja. V zgodovini Domžal je opaziti, da se je center resnično selil z nekdanjega križišča v bližini današnjega »Usnjarskega tehnikuma« na zahod. Ni izključeno, da se bo v teku naslednjih sto let preselil dalje proti severu v bližino cestnih križišč in to zaradi ostalih industrij.

I. GOSPODARSTVO OBČINE DOMŽALE

Geografski položaj

V oddaljenosti 14.6 km severovzhodno od Ljubljane leži občina Domžale, katere površine obsegajo 14.000 ha skupne zemlje s 16.600 prebivalci. Občina zavzema 42% celotne površine v ravninskem svetu med 276 in 700 m nadmorske višine, ostali del tvorijo nizki, povprečno 100 m relativne višine visoki griči vzhodnoalpskega predgorja, ki v ravnini prehaja v Ljubljansko polje. Najvišji hrib je vrh Šipek 956 m.

Medtem ko je vzhodni del domžalskega področja gričevnat, porasel pretežno z mlajšim gozdnim sestavom, je zahodni del ravnina, ki predstavlja samo del rodovitnega Mengeškega in Ljubljanskega polja. V tej ravnini so se razvila najstarejša znana naselja domžalske občine. Številni manjši in povprečno enakomerni vodotoki ter nizko stanje talne vode v ravninski plodni zemlji so bili najbolj naravno ugodni pogoji za naselitev prebivalstva. Količina v raznih letnih časih razpoložljive vodne moči in energije je neposredno odvisna od količine vode, ki doteka po vodotoku in je nestalna. Pomladnim visokim vodam slede tedni in meseci poletne in zgodnjejesenske suše, jesensko deževje pa spet preide v zimsko sušo. Pri Kamniški Bistrici, ki priteka iz Kamniških planin, je poletna suša manj izrazita, njen letni povprečni vodostaj se giblje okoli 59 cm. Zato tvori skupaj z Račo in Mlinščico dobro energetske uporabo skozi vse leto.

Omenjeni vodotoki zaradi nereguliranih strug preplavljajo okolico in deloma še danes zavirajo razvoj ne samo kmetijstva, temveč tudi naseljenosti, n. pr.: levi pritoki Kamniške Bistrice v tem področju.

Številna industrija domžalskega področja presega domače potrebe in predstavlja v republiškem merilu tako glede proizvodnje kakor glede števila

zaposlenih pomemben gospodarski činitelj, vsekakor pomembnejši, kakor dandanes sodijo površni opazovalci.

Prebivalstvo se preživlja zlasti od dohodkov iz industrije in obrti. Važni pa so tudi dohodki od poljedelstva in živinoreje. V industrijski predel smemo opredeliti področje vzdolž Kamniške Bistrice, v poljedelski del ravninsko zemljo vzhodno od Kamniške Bistrice medtem ko sta živinoreja in gozdarstvo najbolj razvita na relativno manj naseljenih gričih. Zaradi drobno — in srednje — posestniške strukture kmetijskih površin pa je malo posestev, ki bi prehranjevala svoje družinske člane, od katerih marsikdo išče dopolnilnega zaslužka v industriji ali obrti. Vpliv industrije sega v vsako kmečko vas, oziroma naselje, daleč izven ožjega industrijskega področja.

Klima

Podnebne razmere v Domžalah tvorijo vmesno stopnjo klimatskih con Celjske in Gorenjske kotline. V primerjavi z Ljubljano ima predel okoli Domžal bolj kontinentalno podnebje z manj padavinami. Zaradi vplivov izginevajo tu že značilnosti Ljubljanskega polja.

Glavni letni padavinski maksimum v Dobu nastaja oktobra (153 mm), sekundarni septembra (145 mm) in terciarni avgusta (139 mm).

Okolica Doba sprejema od maja do novembra (razen julija) 40% več dežja, kakor je mesečno povprečje.

Temperatura

Letno temperaturno povprečje v Domžalah se komaj razlikuje od temperaturnega področja v Ljubljani. Večja je razlika le v zimskih mesecih, ko je Ljubljana običajno pokrita z meglo, ki jo ščiti pred večjim padcem temperature. Niti en mesec v letu nimajo Domžale višje povprečne temperature od 20° C.

Kraj	jan.	apr.	jul.	okt.
Kamnik	—2.8	8.2	18.2	9.1
Domžale	—2.4	8.8	19.4	9.7
Ljubljana	—1.3	9.1	19.8	9.9

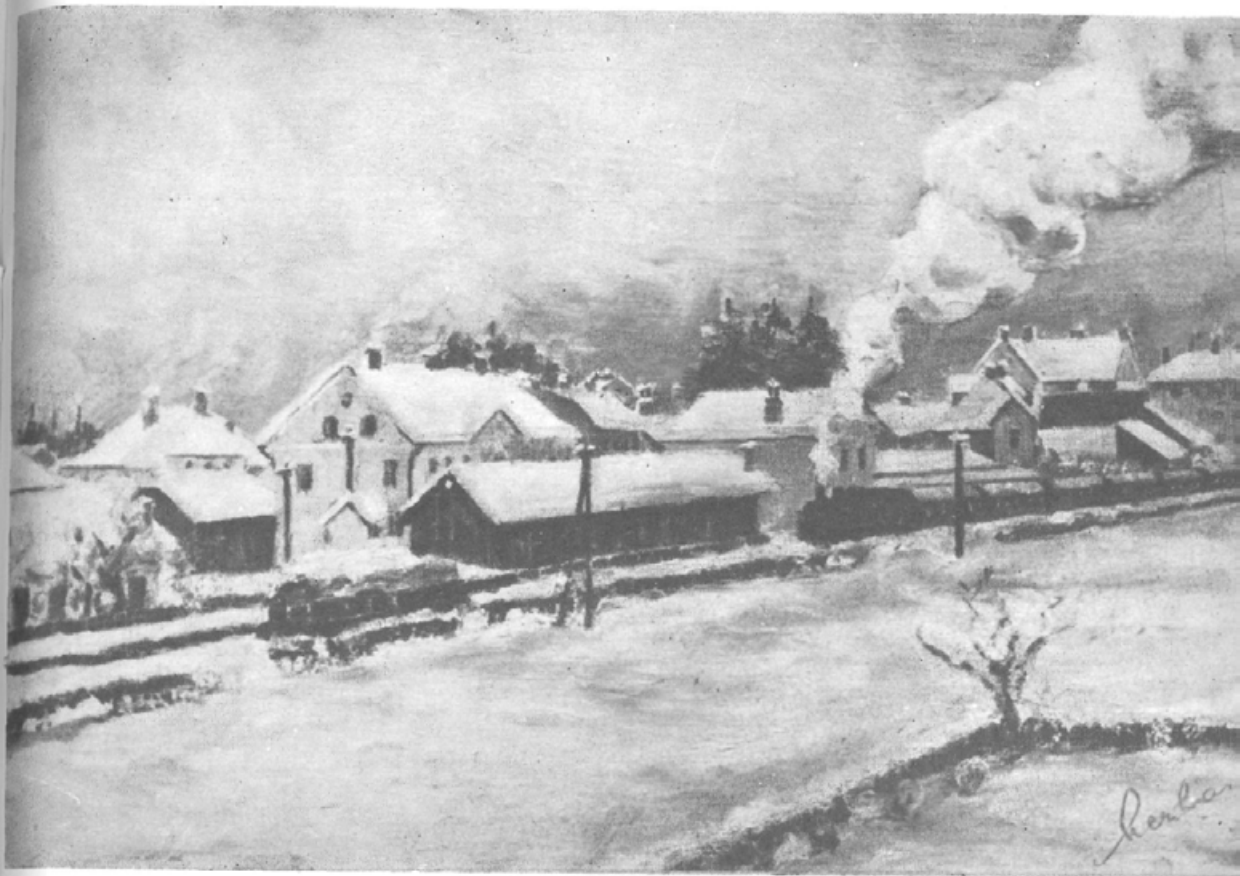
Vetrovnost

Po dokumentaciji jakosti vetrov prevladujejo v hladni polovici leta (oktober-marec) kontinentalni vetrovi (severovzhodnik in vzhodnik), v topli polovici (april-oktober) pa prevladujeta jugozahodnik in zahodnik. Zamenjava vetrovne smeri se vrši spomladi in poleti tako, da podnevi učinkuje jadranska vetrovna smer, ponoči pa kontinentalna.

Hidrografija

Največji vodni tok jugovzhodnega dela Gorenjske ravni s središčem v Domžalah predstavlja Kamniška Bistrica, ki s svojimi pritoki dosega 540 km² padavinskega območja. Dolžina njenega toka od izvira v Kamniških planinah do izliva pri Beričevem (vodomerna postaja) znaša 33 km. Od tega teče skozi domžalsko upravno področje 8 km, ponekod celo po 180 m široki, neregulirani, prodnati in zato nestalni strugi, katere regulacijo so predvideli že v 19. stoletju.

Struga Bistrice ima, kakor večina naših rek, smer vzdolž tektonskega preloma. Nje korito se vije po aluvialnih naplavinah, vendar zato ni globoko, ker ga stalno zasipava. Pomen aluvialnega sestava širšega območja struge pa je tudi v tem, da pretaka večje množine vodnih mas pod vodno strugo. To potrjuje dejstvo, da talna voda, ki ima tu vse lastnosti odlične pitne vode, ni težko dostopna v vsem ravninskem področju od Kamnika proti Savi. Po podatkih iz »Godišnjaka o vodostajima« je bilo v obdobju od leta 1923 do leta 1946 ugotovljeno največje kolebanje vodostaja Kamniške Bistrice pri Vodomerni postaji v Beričevem v izmeri 298 cm ob koti 268.63 m, maksimum 298 cm dne 5. XII. 1923, minimum dne 5. X. 1946. Iz povprečnega mesečnega nihanja (po dnevnih opazovanjih) vodostajev sledi, da se v vodnem režimu spodnjega

Merhar: Domžale

čela Kamniške Bistrice uveljavljajo predvsem pluvialni činitelji, med temi letne plohe in jesensko deževje. Absolutni maksimum vodostajev nastopa julija in decembra, v padavinah pa junija in novembra.

Mesec	Mesečno pov- prečje vodosta- jev Kamniške Bistrice v Be- ričevem	v %	Povpr. strukt. padavin na opazovalni po- staji Dob in Kamnik	Doseženi najvišji vodostaj	Doseženi najnižji vodostaj
januar	47 cm	6.6	5.3	92	20
februar	50 cm	7.1	3.5	176	12
marec	37 cm	5.2	7.4	80	6
april	33 cm	4.7	8.4	72	4
maj	47 cm	6.6	10.1	108	6
junij	78 cm	11.1	10.5	172	6
julij	83 cm	11.7	8.2	166	10
avgust	61 cm	8.6	10.5	140	6
september	56 cm	7.9	11.5	140	2
oktober	58 cm	8.2	7.7	166	0
november	78 cm	11.0	10.2	146	20
december	82 cm	11.6	6.9	160	2
Letno	59 cm	100.0	100.0	176	0

Višina talne vode zavisi od oddaljenosti vodotokov, kakor od topografskih značilnosti določenega kraja.

V splošnem lahko trdimo, da se v ravninskem predelu giblje višina talne vode med 3 in 25 m pod površino zemlje in sicer:

v Domžalah	od 6—16 m	v Količevem	9—16 m
v Depali vasi	7—12 m	v Viru	6—16 m
v Študi - Št. Pavel	8—12 m	v Dobu	4—11 m
v Rodici	do 25 m	v Zaborštu	6—8 m
v Jaršah	6—21 m	v Ihanu	3—6 m
v Preserjih	4—20 m		

Geološka skica

Območje domžalske občine pripada aluvialni, karbonski in triadni geološki formaciji. Upravičeno sklepamo, da dno sestavljajo iste geološke plasti kakor obrobni vrhovi. Debelina proda in gramoza ali konglomerata znaša od 20—15 centimetrov, povprečno pol metra visoka zgornja plast humusa nad prodom

in najdeni ostanki morskih in sladkovodnih školjk potrjujejo, da je bilo tu nekôč morje, ki je po zasipavanju Gorenjske kotline in po dviganju Zasavja osladelo in se odteklo po poznejši savski strugi.

V ravnini se ilovnati sedimenti pogosto prepletajo s prodom, tako zlasti na področju Pšate in na južnem predelu ob železnici v Domžalah.

Najdišča zemeljskih zakladov z možnostjo eksploatacije

Površen pregled geološke karte govori o skromni geološki pestrosti tal v domžalskem področju, vendar je pred razvojem današnje industrije bilo za nekdanjo obrt velike važnosti izkoriščanje ilovice, apnenca, gradbenega materiala in zemeljske barve. Mnoga najdišča zaradi majhnih slojev niso nudila možnosti povečanja in rentabilnejše eksploatacije, niti niso dovolj raziskana. Med gospodarsko pomembna najdišča zemeljskih bogastev v širši okolici štejemo predvsem gramoz in ilovico.

Gramoz: Pripravljajo ga iz močno prodnate Kamniške Bistrice in gramoz iz vseh izkopov v ravninskem svetu, kjer leži od 0.1 do 70 cm pod površino.

Ilovica: Ocenjena zaloga znaša cca 330.000 ton. Za sedanjo kapaciteto opekarne zadostuje to ležišče za cca 30 let. Nadalje so ležišča tudi v Mengšu in Radomljah. Ležišče v Mengšu (cca 60.000 ton) bo zadostovalo za cca 40 let. Manjša nahajališča ilovice so tudi v Prevojah in Lukovici.

Apnenec: Apnenca za žganje apna še ne izkoriščajo v večjem obsegu (kakor bi ga lahko) pri Ihanu. V okolici Doba lomijo črn ploščat apnenec, ki se da dobro brusiti.

Marmor: Marmor z rdečimi lisami pepelne barve najdemo pri Ihanu. V Dolu pri Ljubljani, pod vrhom Osojnika pa najdemo rdeč in sivo-lisast marmor. Eno uro daleč leži kamnolom Vine, kjer lomijo rdečkast, belo-lisast marmor.

Apnenčev pesek: Tega kopljejo v Lukovici. Zaloge so še neocenjene, vendar lahko trdimo, da so obsežne.

Kremenčev in livárski pesek: Oba najdemo pri Moravčah. V velikem obsegu ga izkorišča podjetje »Kremen« za industrijo v vsej republiki. Ležišča so takorekoč neizčrpana.

Zemeljske barve: Zemeljske barve so en meter pod površino pri Ihanu, produktivnost sloja je 0.5 ton na kvadratni meter. Razprostranjenost nahajališča ni točno raziskana. Zaloga je ocenjena na cca 5.000 ton. Nahajališča izkorišča Tovarna suhih barv Dol pri Ljubljani.

Premog: Premog je ugotovljen le v pasu, ki se razprostira v dolini Rače od Moravč do Doba. Za večjo eksploatacijo so skladi verjetno premajhni, vendar še neizkoriščeni.

Industrijska naselja domžalskega področja in njih gospodarske osnove

Ozemlje domžalskega področja je bilo obljudeno že v prazgodovinski dobi. Sledovi hallstatske in latenske, pa tudi rimske kulture so skriti največ na črti Mengeš—Domžale—Črni graben—Trojane, kjer je potekala znana rimska cesta. Vzdolž te smeri so tudi relativno največja naselja na tem področju. Drug pomemben faktor razvoja nekaterih vasi je industrija, ki je pritegnila v svojo neposredno okolico veliko ljudi, zlasti iz hribovitih predelov.

Danes ugotavljamo, da je področje glede prehrane v splošnem pasivno, medtem ko kraji v bližini Domžal razpolagajo celo s presežki. Tako smemo sklepati, da je večji razvoj doseglo le ono naselje, kjer se je obdelovanju zemlje pridružila industrija, obrt ali celo trgovina. Število prebivalstva v ostalih vaseh stagnira ali celo pada. Glede na veliko število zaposlenih, ki stanujejo po izrazito kmečkih vaseh vsega območja, pa smemo pričakovati, da bo v agrarnem področju število prebivalstva še nadalje padalo, čim bo zadovoljivo rešen problem stanovanjskega fonda v industrijskem področju.

Domžale predstavljajo danes politično-teritorialno-industrijsko-kulturno središče občine in so v industrijskem pogledu ena največjih občin okraja Ljubljana. Gospodarsko osnovo predstavljajo številni industrijski in obrtni obrati, ki narekujejo pospešen razvoj vseh proizvodjalnih sil. Razen tega terjajo še vskladitev in ustrezajočo dograditev objektov družbenega standarda, zlasti stanovanjskega fonda. Industrijske obrate so ustanovili predvsem Tirolci, ki so se naselili tu leta 1862. Z instalacijo strojev pa so začeli leta 1867. Od tedaj se je proizvodnja v obratih že deloma menjavala, menjavali so se stroji in tudi proizvodnja.

Med pomembne industrijske obrate na mestnem anglomeracijskem območju štejemo: Tovarno kovčkov (TOKO), Kemično tovarno, Tekstilno industrijo — »Universale«, Usnjarski tehnikum, Lesno industrijo, »Alko« — destilacijski obrat, Mlinsko podjetje Vir — obrat Domžale.

Tovarna kovčkov (TOKO) obratuje danes s polno zmogljivostjo. Po železnici prejema surovine, zaposluje 675 oseb, od tega približno 75% iz Domžal, 17% iz občine Moravče in 3% iz Vira in Doba. Od leta 1952 se je povečal obseg proizvodnje na račun naraščanja zaposlitve delovne sile in plasiranja na inozemska tržišča.

Kemična tovarna dela prav tako s polno zmogljivostjo, uvaža surovine po železnici, zaposluje 145 oseb. Proizvodnja škroba iz koruze se je razvila v letih 1945—1950, ker ni bilo na razpolago dovolj krompirja. Trenutno proizvaja tovarna škrob iz koruze in krompirja. Toda v bodočnosti bo verjetno tovarna morala zopet preiti na proizvodnjo škroba iz krompirja, ki ga je v Sloveniji dovolj. Razvoj tovarne bo šel najbrže v smeri predelovanja škroba v razne

dekstrine in lepila. Možnost razvoja ima proizvodnja litopona, minija in barijevih soli.

Tekstilna industrija — »Universale«: — Tovarna klobukov in slamnikov, pred drugo svetovno vojno je bila družba z o. z. Podjetje je bilo ustanovljeno leta 1845. Ustanovil ga je Jakob Oberwalder star. Leta 1937 je podjetje združevalo skoraj vso nekdanjo zelo cvetočo industrijo slamnikov v Domžalah in okolici.

Pred vojno je podjetje izdelovalo vsakovrstne klobuke in slamnike, ki jih je prodajalo po vsej državi. Izvažalo jih je tudi v Turčijo in je zaposlovalo 120 delavcev in 12 uradnikov. Po osvoboditvi je podjetje obdržalo isti naziv in povečalo svoj obseg. Obratuje s polno kapaciteto, po železnici prejema surovine. Zaposluje cca 180 oseb, od tega 44⁰/₁₀₀ iz Domžal, ostalo pa iz Trzina, Mengša, Vira, Doba, Jarš itd. Sedaj izdeluje tovarna prav tako klobuke, slamnike in kape.

Usnjarski tehnikum zaposluje osebe iz Domžal, Ihana, Ljubljane itd. Dograjena sta internat ter v letu 1951 planiran usnjarski inštitut. Tovarna ima zadostno kvadratno zemljišče.

Lesna industrija obratuje s polno zmogljivostjo, po železnici prejema le malenkostno količino surovin, zaposluje 81 oseb, od tega približno 39⁰/₁₀₀ iz Domžal, nadalje iz Mengša, Ihana, Rodice, Štude, Vira itd. V perspektivi nima možnosti povečati proizvodnje, pač pa mora dvigniti kvaliteto izdelkov.

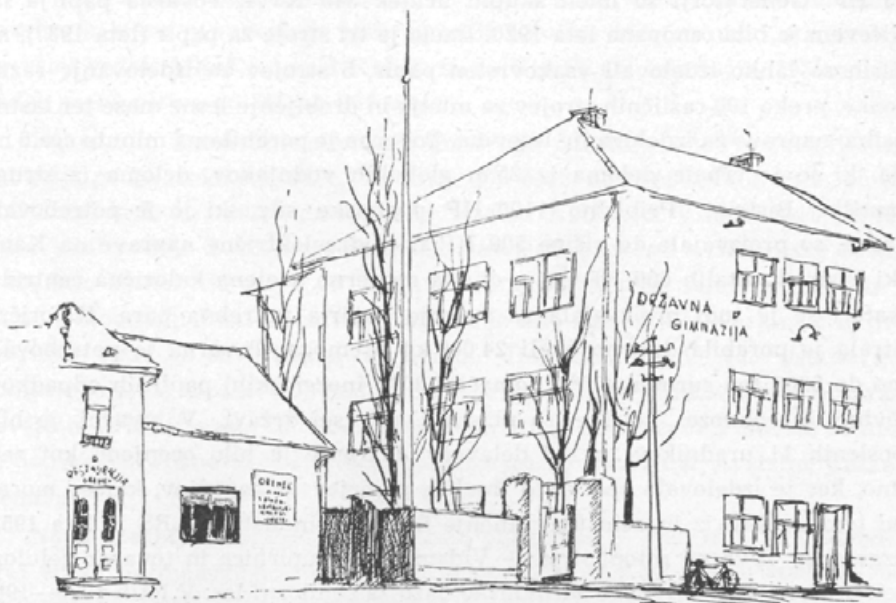
»Alko« — destilacijski obrat zaposluje 14 oseb; letna proizvodnja okoli 160 vagonov. Proizvodnja pa zavisi predvsem od surovinske baze, ta pa zopet od letine. Letni plan obrata je 20.000 hl stopenj, ki jih obrat vedno dosega ali pa še celo za 100⁰/₁₀₀ prekorači. Surovinske baze v bližini ima le malo.

Mlinsko podjetje Vir — obrat Domžale zaposluje 17 oseb, preje: Majdič, industrijski mlin, Vir. Ustanovljeno leta 1877. Popolno moderno opremljen industrijski mlin žene vodna turbina. Letna kapaciteta leta 1937 150 vagonov raznih mlevskih izdelkov iz domačih žit.

Industrija platnenih izdelkov »Induplati« je po številu zaposlenih največja tovarna domžalskega industrijskega območja, obratuje s polno kapaciteto, surovine prejema po železnici, zaposluje 1040 oseb. Podjetje »Induplati« je bilo pred drugo svetovno vojno delniška družba, ustanovljeno je bilo 1923. Ustanovil ga je Peter Majdič v Jaršah. K tej ustanovitvi ga je med drugim lahko napotilo tudi dejstvo o zadostni količini vodne sile, ki jo daje celi vrsti industrijskih podjetij Kamniška Bistrica, kot je že omenjeno v uvodu razprave, nadalje neposredna bližina železnice ter ceneno in sposobno delavstvo. V začetku je podjetje obratovalo s 140 tkalskimi stroji, pozneje pa so tkalnico povečali in dokupili še 40 strojev. V letu 1928 so zgradili objekte za impregnacijo in barvanje blaga in prediva. V istem podjetju je dobilo podjetje še novo kotlarno z modernim papirnim strojem. Leta 1955 so pričeli izdelovati gasilske cevi.

Istočasno si je podjetje nabavilo vse potrebne stroje najnovejšega sistema. K tkalnici so s povečanjem obrata prirasli novi objekti.

Podajamo še perspektivno mnenje Sveta za industrijo LRS — marec — iz leta 1952: Slovenija nima surovinske baze niti za lan niti za konopljo. Obe surovini dobivamo deloma iz vzhodne in severne Jugoslavije, deloma iz uvoza. Tovarna se bistveno ne bo več povečala ter ima že danes zaradi pomanjkanja delovne sile v kamniškem okraju cca 2000 m² neizkoriščene površine zgradb. Prav tako smo nameravali preseliti tovarno »Motvoz in platno« Grosuplje

v »Induplati« — Jarše. Od tega predloga smo odstopili prav iz razloga, ker je vladalo v kamniškem okraju veliko pomanjkanje delovne sile. »Induplati« Jarše izdeluje specialne artikle zlasti potrebne za JLA v zelo dobri kvaliteti. Glede na to dejstvo je dana možnost, da se bo tovarna v bodočnosti še nekoliko razvijala.

Preserje: (Nadmorska višina 321 m), 542 prebivalcev, je pretežno delavsko naselje industrije v Jaršah in Količevem. Povprečni letni prirast znaša celo 4⁰/. Zemlja je srednje rodovitna, gospodarsko osnovo dajejo kmetje, obrtništvo in lesni obrat LIP Ljubljana.

Količevo: (Nadmorska višina 312 m), 536 prebivalcev. Je industrijsko naselje, ki je po lokalnem tiru za tovorni promet tovarne, vezano na postajo Jarše preko struge Kamniške Bistrice, ki sicer do Vira nima nobenih mostov. Zaznamujemo tudi upad prebivalstva v letih 1950—1955 za cca 70 oseb.

Tovarna papirja in lepenke: obratuje s polno zmogljivostjo, potrebuje letno določeno količino surovin, katere prejema po železnici. Zaposluje 440 oseb. Pred vojno je bila last podjetnika Bonač in sin (Bonač J. sin, Ljubljanska kartonažna tovarna in papirnica, Ljubljana). Podjetje je bilo sestavljeno iz dveh tovarn: kartonažne tovarne v Ljubljani in tovarne papirja v Količevem pri Domžalah. Papirnica v Količevem je imela lastno električno centralo. Vodne turbine so imele 200 HP, 100 HP in 50 HP, parna stroja pa 600 HP in 75 HP, skupno 1025 HP. Generatorji so imeli skupni učinek 340 KVA. Tovarna papirja na Količevem je bila osnovana leta 1920. Imela je tri stroje za papir (leta 1937), na katerih so lahko izdelovali vsakovrsten papir, 5 strojev za izdelovanje razne lepenke, preko 100 različnih strojev za mletje in drobljenje lesne mase ter lastno brusilno napravo za izdelovanje lesovine. Tovarna je porabila na minuto cca 6 m³ vode, ki jo je črpala deloma iz 25 m globokih vodnjakov, deloma iz struge Kamniške Bistrice. Približno 1100 HP pogonske sile, ki jo je potrebovala tovarna, so proizvajale do višine 500 HP tri hidroelektrične naprave na Kamniški Bistrici, ostalih 600 HP pa je dajala moderno urejena kalorična centrala, v kateri se je tudi proizvajala za sušenje papirja potrebna para. Kalorična centrala je porabila dnevno okoli 24.000 kg premoga. Tovarna je potrebovala letno do 5300 ton surovin (70% domačih, 30% inozemskih) papirnih odpadkov, lesovine in celuloze. Izdelke so plasirali po vsej državi. V tovarni je bilo zaposlenih 11 uradnikov in 213 delavcev. Podjetje je bilo ocenjeno kot zelo važno, ker je izdelovalo pač vrsto finejših papirjev in kartonov, kar so morali pred tem uvažati iz inozemstva. Mnenje Sveta za industrijo LRS iz leta 1952: Z izgradnjo Tovarne rotopapirja — Videm, bodo papirnice in tovarne celuloze v celoti izkoristile slovensko surovinsko bazo za celulozni les. V letih 1950—1960 bodo nastopile celo krize in bo morala LRS uvažati les iz drugih republik.

Helios, tovarna barv in lakov: Pred drugo svetovno vojno last delniške družbe Marx Ljudevit-Količevo pri Domžalah. Tovarna je bila ustanovljena leta 1924 kot tvrdka »Marx Ludwig, A. G., Gaaden bei Wien«.

Leta 1937 je last delniške družbe z delniško glavnico 4 milijone dinarjev. Tovarna, ki je imela letno 4—5 milj. dinarjev prometa, je imela svoja skladišča v Beogradu in Ljubljani. Izdelovala je vse vrste lakov, oljnatih barv in emajlov. Surovine: laneno olje, cinkovo belilo, terpentinovo olje, kemične barve prahu in barti je nabavljalo podjetje v državi, ostalo pa je uvažalo. (Avstrija, Nemčija, Holandija, USA.) Letno so porabili 200.000—250.000 kg surovin. Tvrdka je imela na Količevem moderno urejen obrat z električno izrabo vodne sile, svojo topilnico (14 kotlov), mlin, oddelek za mešanje in polnjenje lakov in barv ter laboratorij. Leta 1937 je bilo tu zaposlenih 5 uradnikov in 20 delavcev. Po osvoboditvi je tovarna v povečanem obsegu obratovala s polno zmogljivostjo. Po železnici naroča precejšnjo tonažo surovin, zaposluje 74 oseb. Izjava sveta

LRS za industrijo iz leta 1952 navaja, da se tovarna bistveno ne bo povečala, pač pa bo morala zgraditi nekaj primernih skladišč, kar je v veliki meri že narejeno. V ta namen se je že v letu 1952 izvršila delna ekspropriacija okoliških zemljišč. V primeru, da bi se gradila ekstrakcija v Viru, bi tudi tovarna barv in lakov dobila svoj industrijski tir. Predprojekt za ta industrijski tir so izdelale »Oljarne« Ljubljana s pomočjo strokovnjakov pri Glavni direkciji Državnih železnic.

VIR: Nadmorska višina 307 m, 650 prebivalcev, industrijsko-stanovanjsko naselje, kjer so v novejšem času zgradili številne hiše na novi stanovanjski površini vzdolž Mlinščice med Količevim in Virom. Od leta 1952—1955 opazimo padec prebivalstva od 703 na 650 oseb.

Industrija: **Tovarna sanitetnega materiala** obratuje s 100% zmogljivostjo, nabavlja po železnici surovine, zaposluje 375 oseb, od tega 30% iz Vira, po 15% iz Domžal in Doba, ostalo pa iz Ihana, Krtine in drugod. V letih 1947—1948 se je del proizvodnje Tovarne sanitetnega materiala prenesel v Slovensko Bistrico v tovarno konfekcije perila. V letu 1950 se je znižal plan sanitetnih tkanin ter obrat v Slovenski Bistrici ukinil. Podjetje je bilo last tvrdke Kocjančič in drug, tvornica vate in obvezilnega materiala, Domžale. Leta 1923 ustanovljeno podjetje je tedaj zaposlovalo nad 50 delavcev in delavk. Izdelovali so vato, razne obveze in zavojni material. Izdelke so prodajali po celi državi. Polovico bombaža so dobivali iz Južne Srbije, ostalo polovico pa so uvažali iz Avstrije, Češke in Nemčije.

Novo podjetje v občini, ki je pričelo obratovati v letu 1954 je »**Sončnica**«, prej obrat ljubljanskega podjetja »Oljarne«. Podjetje zaposluje sedaj 67 oseb ter obratuje s polno zmogljivostjo ter se lahko še poveča. Prejšnji del tega podjetja v obliki obrata Vir-Oljarne, Ljubljana, je obratoval precej časa le z 38% kapacitete in zaposloval 30 oseb, med temi 7 iz Vira in Ihana, 4 iz Doba itd.

Študa: ima 363 prebivalcev. Razmaknjeno, prvo v zgodovini domžalskih naselij znano naselje ob Spodnji Mlinščici, je pretežno kmetijskega značaja z razvito mlinsko industrijo. V bližini je podjetje »Mlinostroj« z 86 zaposlenimi, med katerimi jih je nekaj iz Domžal, iz Štude, iz Ljubljane in drugod. V upravnem smislu je naselje bilo že leta 1952 sestavni del trga Domžale.

Radomlje: nadmorska višina 333 m, preko 480 prebivalcev, prav tako narašča in pomeni v tem predelu pomembno cestno križišče. Osnovni panogi sta razen zaposlitve v industriji še poljedelstvo in živinoreja. Preko sto ljudi dela v industrijskih podjetjih.

Opekarna Radomlje zaposluje 47 oseb. Letno proizvaja 3.300.000 kom. zidne in 50.000 kom. strešne opeke. Podjetje je v letu 1956 pričelo proizvajati za usluge.

Dnevno gibanje zaposlenih oseb

Posebna značilnost domžalskega področja se javlja v tem, da številni zaposleni ne stanujejo v kraju industrije, temveč se dnevno vozijo iz številnih do 20 km oddaljenih domovališč. To dejstvo ni samo rezultat pomanjkanja delovne sile v bližini, ampak tudi pomanjkanje stanovanj v neposredni bližini industrijskih obratov. Svojo osnovo ima v drobno in srednjelastniški strukturi zemljiške lastnine, kjer je latentna delovna sila za kmetijsko obdelavo zakonit pojav. Sodimo, da je 60% onih, ki se vozijo na delo v industrijo, maloposestnikov. Drugih 15—20% so sorodniki pravih kmetov, ki jim je dohodek iz industrije dopolnilni del dohodkov in samo 10—15% ne najde stanovanj v bližini industrije.

Podatki iz leta 1955 Sedež industrije	Število zaposlenih v industriji	Število zaposlenih domačinov	Število zaposlenih, ki se vozijo nad 2 km daleč
Domžale	1.064	641	378
Jarše	1.040	172	645
Količevo	491	131	163
Vir	557	182	282
Ihan	23	23	—
Moravče	44	38	6
Mengeš	472	275	123
Radomlje	114	53	34

Torej se v Domžalskem industrijskem bazenu vozi preko 2 km daleč cca 1300 industrijskih delavcev in nameščencev. Če k temu prištejemo še število onih, ki se dnevno vozijo v službo v obrtni in drugi dejavnosti, pri čemer ocenjujemo, da je število teh le 15% vseh zaposlenih, lahko trdimo, da se v domžalskem področju vozi dnevno preko 2 km daleč cca 1900 oseb.

To ni le karakteristika vsake mlade industrije, temveč tudi rezultat konjunkturnega in neenakomernega razvoja števila delovnih mest po industrijskih obratih ter pomanjkanje stanovanj. Izredno visoko število oseb, ki se vozijo iz kmetijskih naselij v industrijo, zlasti po drugi svetovni vojni, kaže tudi na revolucionarne spremembe, ki jih je industrija izvršila v socialni strukturi pretežnega števila vasi domžalskega področja.

Zaposleni prihajajo na svoja delovna mesta (podatki po reprezentativni analizi in diskusiji):

- 25% peš
- 55% s kolesom
- 10% z vlakom
- 10% z avtobusom

Iz dosedanjih občin prihaja dnevno na zaposlitev dandanes (vse panoge) cca 900 oseb in sicer:

iz občine Moravče cca 160
iz občine Mengeš cca 300
iz občine Ljubljana cca 110
iz občine Kamnik cca 350

Iz občine Domžale pa se vozi dnevno na zaposlitev cca 700 oseb (po železnici, z avtobusom in s kolesi).

Razlika med številom onih, ki se iz drugih občin vozijo v domžalsko občino, in številom onih, ki se vozijo odtod drugam, je utemeljena v koncentraciji industrije, ki je zaposlila vso rezervno delovno silo ter ustvarila možnost zaposlitve tudi ljudem iz oddaljenih krajev. V perspektivi 30 let smemo pričakovati bistveno spremembo dnevnega gibanja stalno zaposlenega prebivalstva in sicer:

1. zaradi preselitev v nova stanovanja, ki se bodo morala zgraditi v neposredni bližini delovišč za 30%;

2. zaradi mehanizacije obratov in izbire v zaposlitvi le onih oseb, ki bodo stanovale v neposredni bližini obratov, še za nadaljnjih 20%.

Skupaj torej smemo računati za 50% manj vozačev na dnevno delo. Zato smemo obratno sklepati, da se bo v perspektivi nadaljnjih 30 let vozilo v domžalskem področju še vedno cca 1000 oseb, zaposlenih nad 2 km daleč od doma. To število seveda postavlja pogoj, da bo v tem času rešeno stanovanjsko vprašanje za potrebe posameznih industrijskih naselij tega področja.

Število zaposlenih oseb v domžalskem industrijskem bazenu

Iz bivališča	V kraje zaposlitve							
	Domžale	Jarše	Količevo	Vir	Ihan	Mengeš	Radomlje	Skupaj
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Skupaj zaposlenih	1.064	1.040	491	557	23	472	114	3.761
Domžale	641	63	36	78	—	5	2	825
Mengeš	24	178	30	2	—	275	5	453
Jarše	34	172	6	9	—	11	3	235
Vir	26	28	62	182	—	—	8	306
Moravče	110	50	—	—	—	—	—	160
Radomlje	6	89	42	3	—	—	53	193
Količevo	6	12	131	2	—	—	—	151
Preserje	3	102	27	1	—	—	9	144
Dob	19	—	40	97	—	—	—	156
Ihan	41	31	28	8	23	—	—	131
Krtina	5	11	21	22	—	3	—	62
Ljubljana	27	11	7	8	—	27	—	80
Loka	2	—	—	—	—	43	—	45
Trzin	14	9	4	1	—	31	—	59
Bukovica	2	63	—	—	—	15	—	80
Topole	—	54	—	—	—	13	—	67
Homec	1	37	9	—	—	2	6	55
Prevoje	6	5	7	27	—	—	—	45
Šmarca	5	23	—	—	—	1	8	37
Kamnik	13	14	—	—	—	3	5	35
Dragomelj	18	8	—	2	—	2	—	30
Pristava	—	—	—	26	—	—	—	26
Nožice	2	10	—	—	—	—	—	12
Podrečje	4	—	11	4	—	2	—	21
Zalog	—	12	—	—	—	3	—	15
Vrhopolje	6	7	—	—	—	—	—	13
Hudo	—	—	—	—	—	9	7	16
Beričevo	13	—	—	—	—	—	—	13
Moste	6	—	—	—	—	2	7	15
Rodica	5	—	2	7	—	—	—	14
Komenda	—	6	2	—	—	3	4	15
Lukovica	4	2	6	1	—	—	—	13

Demografska analiza

Število prebivalstva v posameznih naseljih kakor v vsem območju je v obdobju preteklih desetletij nihalo. V splošnem raste število v skladu z razvojem proizvodjalnih sredstev. Odtok domačega prebivalstva izven domžalske občine je minimalen in zato brez pomena. Tem večji pa je dotok prebivalstva iz drugih občin zaradi zaposlitve v tukajšnji industriji. Največji dotok prebivalstva kaže obdobje po II. svetovni vojni. Naravni prirast prebivalstva dosega v povprečju za vse območje republiško povprečje. Znano je, da se isto giblje med 0.8—1.2‰ na leto, medtem ko je prebivalstvo občine Domžale naraščalo n. pr. v letih 1890—1952—1955 takole:

Od leta 1890—1900 letno povprečno za	0.6‰
1900—1910 letno povprečno za	0.2‰
1910—1921 letno povprečno za	0.1‰
1921—1931 letno povprečno za	1.8‰
1931—1948 letno povprečno za	1.1‰
1948—1952 letno povprečno za	3.2‰
1952—1955 letno povprečno cca	2.2‰

V teh podatkih se očitno kažejo vplivi vojne. Kaže pa se tudi večji dotok v letih znane gospodarske konjunktore tik po prvi svetovni vojni in nepričakovano velik dotok prebivalstva po letu 1948 pa vse do leta 1952, nakar sledi padec k normalizaciji.

V bodoče smemo pričakovati, da bo v merilu občine ta odstotek izravnán do povprečnega naravnega prirastka. Upoštevati pa moramo, da bo dotok prebivalstva še nekoliko porastel, ko bo v širšem obsegu sproščena gradnja stanovanjskih hišic, ki jih bodo zidali oni, ki se vozijo iz drugih občin v domžalske tovarne.

V letu 1952 narejena mikroanalitična primerjava Zavoda za urbanizem in komunalno tehniko pa kaže naslednje rezultate:

Industrijska naselja so rasla mnogo hitreje. Povprečni letni prirast je ugotovljen

Domžale	3.42‰
Vir	4.88‰
Količevo	10.25‰
Preserje	6.01‰

Naselja na kmetijsko hribovitem področju pa kažejo zato adekvaten padec v številu prebivalstva.

Nekatere demografske statistike domžalskega industrijskega področja

Gostota prebivalstva

Področje	Površina v ha	Število prebivalcev		Število prebivalcev na 1 km ² na kmetijski in zazidalni površini 1952		
		1948	1952	skupne površine 1948	1952	
Jarše	290.8	929	1105	320	380	380
Vir	453.7	1316	1583	291	349	465
Domžale	804.3	3272	3742	407	465	465
Depala v.	177.5	189	215	106	121	121
Dob	638.1	731	821	115	128	184
Ihan	341.8	523	560	154	163	210
Mala Loka	469.3	357	360	76	76	132
Brdo	570.1	122	119	32	32	81
Gorjuša	701.0	474	504	68	72	146
Brezje	228.4	207	201	90	88	109
Krtina	347.0	308	284	89	82	96
Skupaj:	4822.5	8348	9494	173	176	266

Ali v povprečju: industrijsko področje Domžale, Vir, Jarše, Količevo:

1	2	3	4	5	6	7
1548.8		5517	6430	365	416	454

Ostalo področje:

3272.7		2831	3064	87	94	138
--------	--	------	------	----	----	-----

Starostna struktura

Medsebojna primerjava starostnih skupin prikaže razlike v starosti prebivalstva med Domžalami in ostalimi večjimi naselji v občini. Ti podatki so važni v oceni potrebe bodoče gradnje številnih objektov družbenega standarda. Starostna skupina od 0—15 let znaša v republiškem merilu 28.3% vsega prebivalstva. V Domžalah je ta odstotek nižji, medtem ko ga v Ihanu, Jaršah, Viru presega za 1.6 do 2.1%.

Starostna struktura 15. III. 1948

Rojstno leto	Domžale			Dob			Ihan		
	m	ž	sk	m	ž	sk	m	ž	sk
1943—1948	197	193	390	35	54	89	40	40	80
1938—1942	157	174	331	55	43	98	66	49	115
1933—1937	145	149	294	43	49	92	64	50	114
1928—1932	173	193	366	62	65	127	51	50	101
1923—1927	116	223	339	45	55	100	34	60	94
1918—1922	101	167	268	21	39	60	23	38	61
1913—1917	127	137	264	21	30	51	24	31	55
1908—1912	145	167	312	23	31	54	39	44	83
1903—1907	122	129	251	30	26	56	24	35	59
1898—1902	127	147	274	25	33	58	24	22	46
1893—1897	87	88	175	18	33	51	20	28	48
1888—1892	46	66	112	25	24	49	13	28	41
1883—1887	47	81	128	13	19	32	16	22	38
1878—1882	33	55	88	12	20	32	11	25	36
1873—1877	30	26	56	10	16	26	8	11	19
1868—1872	14	23	37	1	7	8	5	5	10
1863—1867	11	11	22	3	5	8	5	4	9
1858—1862	3	5	8	2	1	3	2	3	5
1853—1857	1	—	1	—	—	—	—	1	1
1843—1852	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Skupaj:	1683	2034	3717	444	550	994	469	546	1015

V produktivna leta štejemo moške od 15.—64. leta starosti,
ženske od 15.—59. leta

Razmerje med moškimi in ženskami je znašalo

	moški	ženske
Domžale	100 ⁰ / ₀	121 ⁰ / ₀
Dob	100 ⁰ / ₀	124 ⁰ / ₀
Ihan	100 ⁰ / ₀	116 ⁰ / ₀
Jarše	100 ⁰ / ₀	121 ⁰ / ₀
Vir	100 ⁰ / ₀	134 ⁰ / ₀
Krtina	100 ⁰ / ₀	126 ⁰ / ₀
v LRS	100 ⁰ / ₀	113 ⁰ / ₀

Relativno večje število žensk je tolerantno v krajih z razvito tekstilno industrijo in zato ni problematično.

SOCIALNA STRUKTURA IN PERSPEKTIVNA OCENA ŠTEVILA PREBIVALSTVA

1. Socialno strukturo ponazarjamo s tabelo, s katero primerjamo socialne kategorije prebivalstva po upravnih enotah, ki sestavljajo tudi urbanistični teritorij (maj 1951).

Struktura delovnega prebivalstva:

Poklici	Domžale	Dob	Ihan	Jarše	Vir	% od skupnega števila zaposl.
Učenci v						
gospodarstvu	111	12	22	31	25	4.4
Delavci	1012	218	253	440	418	51.0
Kmečki delav.	18	5	16	20	27	1.9
Kmetje	200	230	203	98	86	17.9
Obrtniki	96	10	12	24	15	3.5
Usl. in nam.	331	58	20	95	47	12.0
Svobodni poklici	1					
Upokojeni in vzdrževani od države	190	8	53	115	29	8.8
Ostali	23	1	5	4	—	0.5

Relativno največ zaposlenih imajo Domžale, katerim sledita Jarše in Vir, vendar pa je razmerje števila zaposlenih napram skupnemu številu prebivalstva bistveno drugačno, in sicer:

1. maj 1951	v absolutnem številu				100% vzdrž.
	delovni	vzdrževani	vseh	od vseh delovni	
Domžale	1982	1850	3832	51.8	48.2
Jarše	827	706	1533	53.8	46.2
Vir	647	550	1197	54.1	45.9
Dob	542	480	1022	53.0	47.0
Krtina	496	317	813	61.0	39.0
Ihan	584	425	1009	57.8	42.2
občina Domžale	5078	4328	9406	53.9	46.1

Podatki morda niso povsem točni, ker se naslanjajo na oceno socialne strukture, ki jo je predložil vsak KLO leta 1951, vendar je orientacija nakazana.

Povprečno je zaposlenih 53.9% prebivalstva, kar je precej višje od republiškega povprečja.

Socialne kategorije so namreč adekvaten odraz dejanskega gospodarskega stanja, odstopajo pa med seboj tako po številu kakor tudi po upravnih enotah.

Ce primerjamo najmočnejše kategorije v delovnem razmerju: delavce, usluž-
bence, nameščence ter kmete po številu zaposlenih, dobimo naslednje podatke:

	Delavci	Uslužb. in namešč.	Kmetje
Domžale	51.7 ⁰ / ₀	16.7 ⁰ / ₀	10.0 ⁰ / ₀
Dob	41.5 ⁰ / ₀	1.9 ⁰ / ₀	42.5 ⁰ / ₀
Ihan	47.5 ⁰ / ₀	3.5 ⁰ / ₀	34.8 ⁰ / ₀
Jarše	57.0 ⁰ / ₀	11.5 ⁰ / ₀	11.9 ⁰ / ₀
Vir	63.4 ⁰ / ₀	7.3 ⁰ / ₀	13.3 ⁰ / ₀
Krtina	26.0 ⁰ / ₀	2.2 ⁰ / ₀	70.0 ⁰ / ₀

2. Perspektivna ocena števila prebivalstva zavisi od običajnega na-
ravnega prirastka, pa tudi od dotoka, t. j. mehaničnega prirastka. Slednjega
lahko izredno poveča ustanovitev novih industrijskih podjetij in izgradnja
stanovanj.

Moremo predvidevati, da bo prebivalstvo Domžal in bližnje okolice v
naslednjih letih naraščalo nekako takole:

leta		v indeksu dinamike	
1890	5.628		100 ⁰ / ₀
1900	5.974		106 ⁰ / ₀
1910	5.830		104 ⁰ / ₀
1921	5.975		106 ⁰ / ₀
1931	7.046		125 ⁰ / ₀
1948	8.418		149 ⁰ / ₀
1952	9.521		169 ⁰ / ₀
1960	10.920		194 ⁰ / ₀
1980	13.130		232 ⁰ / ₀

V teku poslednjih 62 let so po številu prebivalstva najbolj narasle Jarše, in
sicer za 388⁰/₀, slede: Količevo 315⁰/₀, Duplica 258⁰/₀, Preserje 200⁰/₀, Zaboršt
133⁰/₀, Vir 132⁰/₀, Domžale 107⁰/₀, Podrečje 84⁰/₀, Škrjanče 73⁰/₀, Rodica 67⁰/₀,
Radomlje 57⁰/₀ itd.

Dinamiko razvoja števila prebivalstva po naseljih okolice Domžal kaže naslednja tabela (od leta 1948 so podatki od znanih popisov prebivalstva):

NASELJE:	Leto:								
	1890	1900	1910	1921	1931	1948	1952	1960	1980
Depala vas	235	222	208	246	228	189	215	210	210
Stob	(356)								
Domžale-Zg.	(796)	1618	1698	1635	2298	2890	3343	4350	5640
Domžale-Sp.	(258)								
Studa	228	285	262	291	315	341	363	380	380
St. Pavel	49	61	62	58	42	41	36	35	34
Rodica	170	210	182	240	240	334	351	374	420
Sp. Jarše	74	120	114	142	128	166	183	195	265
Sr. Jarše	190	237	211	213	236	288	308	320	380
Zg. Jarše	55	54	90	172	110	141	263	390	580
Količevo	157	154	146	148	272	447	604	660	750
Podrečje	94	112	100	126	160	211	206	216	245
Turnše	52	52	58	55	68	60	70	72	74
Vir	244	303	280	272	360	598	703	920	1200
Prelog	88	103	103	126	150	143	135	140	150
Ihan	291	256	206	252	254	281	312	295	340
Goričica	99	87	85	83	81	99	113	105	95
Mala Loka	153	158	179	186	200	185	190	190	174
Selo	175	165	148	154	162	136	167	160	160
Brdo	218	201	149	(159)	125	122	119	113	110
Brezovica	59	47	35	31	52	55	58	55	52
Gorjuša	105	105	99	65	81	99	128	120	110
Laze	39	27	24	27	29	25	29	30	28
Rača	34	31	31	27	26	31	37	32	32
Račni vrh	33	38	32	19	17	29	29	30	25
Zaboršt	56	79	83	74	101	188	184	200	320
Žeje	69	54	63	52	41	47	39	38	35
Brezje	70	71	95	70	60	55	82	80	70
Studenec	69	64	71	63	57	65	56	55	50
Škocjan	73	71	69	70	75	87	63	60	58
Krtina	332	323	299	311	323	308	284	270	280
Čemšenik	132	113	138	130	128	121	127	125	140
Dob	527	517	465	437	557	610	694	700	150
Želodnik	48	46	45	41	38	26	30	33	30
Občina									
Domžale	5628	5974	5830	5975	7046	8418	9521	10920	13130

V oceni je predvideno, da bo do leta 1980 dotok prebivalstva iz ostalih okoliških in sosednjih občin reduciran na minimum. Predviden je porast prebivalstva, v večjih naseljih je predvidena možnost koncentracije latentne delovne sile in naravni prirast v agrarnih predelih občine:

Izven občine	L e t o								
	1890	1900	1910	1921	1931	1948	1952	1960	1980
Škrjanče	46	52	46	47	66	81	90	100	140
Radomlje	303	308	344	370	440	461	480	520	560
Moravče	319	309	324	338	362	310	340	320	290
Dragomelj	184	210	208	350	250	244	235	230	220
Trzin	692	764	764	789	732	840	940	970	960
Mengeš	1263	1272	1271	1451	1476	1909	2200	2300	2300
Preserje	166	189	191	190	260	505	570	630	840

Namen razprave je, ugotoviti funkcionalne odnose med naselji v merilu občine ter v zvezi s tem določiti vrste gradenj v mestu in neposredni okolici, določiti perspektivni proces razvoja mesta glede na njegove fizikalne pogoje, geografske in topografske karakteristike v skladu z razvojem vse družbene dejavnosti.

V I R I :

- Lima I.: Im Gebiete der Steiner — Bohn 1891
 Lima I.: Zgodovina fare Domžale
 Bernik Franc: Z nekdanje Goričice, 1925
 Krajevni leksikon dravske banovine, 1937
 Melik Anton: Slovenija I. in II.
 Dr. Oskar Reja: Padavinska karta Slovenije
 Geografski vestnik, 1933

PUBLIKACIJE IN POROČILA:

- Občinskega ljudskega odbora Domžale
 Okrajnega ljudskega odbora Ljubljana okolica •
 Sveta za industrijo pri vladi LRS
 Zavoda za statistiko LRS, Ljubljana
 Glavne direkcije železnic Ljubljana
 Uprave cest pri Gospodarskem svetu vlade LRS
 Železniške postaje Domžale in Jarše

*I*Z ZGODOVINE SLAMNIKARSKE INDUSTRIJE V DOMŽALAH

Janez Jerovšek

Domžale so bile nekdanj poznane po vsej Evropi zaradi izdelovanja kakovostnih in lepih slamnikov. Domžalske slamnike so prodajali v Parizu in v vseh večjih mestih Nemčije, Francije, Anglije in Avstrije. Poglejmo, kako se je ta industrija razvijala in zakaj je propadla. Od vseh domžalskih tovarn, ki so nekdanj izdelovale slamnike je danes ostala samo še ena.

Prvi začetki slamnikarske obrti so se pojavili v Domžalah in njihovi okolici že konec 18. stoletja. Neki mlad fant iz Ihanu — katerega ime se nam ni ohranilo — je služil avstrijsko vojsko v Florenci. Tam je spoznal slamnikarsko obrt in jo nato prenesel domov. Prve slamnike so začeli izdelovati v Ihanu, vendar le za domačo, lokalno porabo, zato produkcija v tistem času ni bila posebno velika. Že okoli leta 1790 so za te izdelke zvedeli trgovci Tirolci, ki so jih tu kupovali in jih nato prodajali izven tedanje kranjske dežele. S tem da sta se trg in možnost prodaje povečala, se je slamnikarska obrt v Domžalah in njeni okolici silno razmahnila. Slamnike so izdelovali v Domžalah in vseh okoliških krajih (Št. Jakob, Mengeš, Trzin, Dragomlje, Ihan itd.). Prodajali so jih na domačem trgu, na Koroškem in Tirolskem, okoli leta 1820 pa so prodrli že na Nemško. Z razvojem slamnikarske obrti je kvaliteta postajala boljše, način proizvodnje pa vedno popolnejši. Seveda so v tem času izdelovali slamnike brez strojev, ročno. Slamnikarstvo se deli na dvoje ločenih dejavnosti: na kitarstvo, ki se ukvarja z izdelovanjem kit iz slame ali ličja, in na slamnikarstvo, ki iz teh kit izdeluje slamnike. Kite so pletli doma na roko brez strojev, in to posebno v zimskem času. Tudi danes pletejo kite v Domžalah in njeni okolici še prav tako kot nekdanj. Za izdelovanje lepih kit so bile že leta 1874 ustanovljene posebne strokovne šole, katerih življenjska doba pa je bila kratka. Najboljše kite pa so vedno dobivali iz Italije.

S tehnično revolucijo, ki je značilna za 19. stoletje, je kapitalizem doživel nov, do tedaj nesluten razmah. Manufakturno in obrtno izdelavo je nadomestila strojna proizvodnja. Moderni stroji so neusmiljeno uničevali zastareli obrtni način proizvodnje. Tudi v slamnikarski industriji v Domžalah so se že l. 1867 po-

javili stroji. Pojavljajo se tovarnarji, kakor France Zupančič, Sušek, Logar, Flis, Maček, Dolenc, Riedl, Mellitrer, Kleinlercher, Peter Ladstätter in sinovi ter Jože Oberwalder. Kakor vidimo, so se razen slovenskih imen vedno močnejše pojavljala tudi nemška. S prodiranjem nemškega kapitala na Slovensko je skoraj vsa slamninarska industrija v Domžalah prešla v nemške roke. Slovenski živelj je v boju z neprimerno močnejšim nemškim kapitalom propadel. S tem je postal nemški kapital v Domžalah najmočnejša ekonomska sila, kar je imelo daljnosežne politične in moralne posledice.

Lastniki domžalskih slamninarskih tovarn so bili Tirolci. Največji dotok Tirolcev v Domžale je bil po letu 1866, ko je Avstrija v vojni z Italijo izgubila Lombardijo. Posebno znane nemške kapitalistične družine so bile: Ladstätter, Oberwalder, Kurtzeler. Vsi ti so ustanovili večja podjetja, ki so jih čedalje bolj izpopolnjevali in večali. Vodilna mesta v vseh tovarnah so zavzemali sami s svojimi sorodniki. Slovenski živelj je tvoril samo poceni delovno silo, nikdar pa ni prišel do vodilnih položajev. V tem pogledu so nemške kapitaliste vodili ekonomski, nacionalni in šovinistični vidiki. Skratka, šovinistični motivi so bili tisti, ki so onemogočali, da bi Slovenci dobili v tovarnah vodilna mesta. Nemški kapital, obkrožen od slovenskega življa, se v nacionalnem pogledu ni čutil povsem varnega, zato je vodil prikrito in odkrito šovinistično politiko. Ne smemo pozabiti, da so Tirolce po izgubljeni vojni med Avstrijo in Italijo leta 1866 pregnali iz Lombardije in jih je občutek nacionalne negotovosti spremljal tudi na slovenskih tleh. Dejstvo je, da noben Slovenec v njihovih tovarnah ni mogel priti do kakega vodilnega položaja, čeprav jim v strokovnem pogledu niso mogli odrekati velike sposobnosti. Čeprav je nemške tovarnarje v Domžalah po zakonih kapitalistične proizvodnje razdruževal ekonomski in konkurenčni boj ter boj za tržišče, so živeli med seboj v zelo dobrih odnosih. Tudi ti njihovi prijateljski odnosi so imeli politično ozadje, to je strah pred nacionalno prebujajočim se slovenskim ljudstvom, ki je bilo v socialnem, političnem in moralnem pogledu zapostavljeno in je to svojo zapostavljenost tudi materialno na svoji koži občutilo. Njihov strah je bil upravičen, saj so se leta 1919 komaj rešili, nekaj časa pa so bila njihova podjetja pod sekvestrom.

Nemški kapitalisti, ki so bili v Domžalah najmočnejša ekonomska sila, so postajali tudi v političnem življenju važen činitelj. Že leta 1890 so ustanovili svojo nemško šolo, zase so organizirali tudi posebne verske obrede. Nemški kapital je v političnem pogledu opravljal germanizatorsko vlogo. Ker se je slovenska nacionalna zavest v tej dobi že močno razvila, se je tudi v Domžalah začel politični boj, ki je dobil nacionalno obliko. Tako je že leta 1905 prišlo v Domžalah do pomembnega nacionalnega spopada, ki je imel občeslovenski pomen. Tega leta je nemško-tirolsko društvo »Andreas Hofer - Verein« razvilo svojo novo zastavo. K tej slovesnosti, ki je imela izrazito nemški značaj, je prišlo mnogo Nemcev iz Ljubljane in iz drugih krajev Slovenije. Slovenska

nacionalna zavest je bila v tej dobi že toliko razvita, da je to nemško slavlje imela za nacionalno žalitev. Na dan nemškega slavlja so prišli v Domžale tudi Slovenci iz Ljubljane, Mengša, Kamnika, Radomelj in iz vse bližnje okolice. Ko so se Nemci z vlakom pripeljali v Domžale, jih je nacionalno razjarjena in razžaljena množica čakala na kolodvoru. Kamničani so prišli s svojo godbo, ki je viharo igrala »Naprej zastave slave!« Pojavile so se tudi slovenske zastave. Razjarjena in nacionalno užaljena množica je začela manifestirati. Manifestacije so se spremenile v fizičen spopad, ko so Slovenci jeli obmetavati nemške »goste« s kamenjem. Interveniralo je orožništvo, ki je zaščitilo Nemce pred razjarjenim ljudstvom. Bilo je celo nekaj streljanja, eden izmed demonstrantov je bil ranjen. Nekega delavca iz Ljubljane so Nemci ranili z bajonetom. Množica je hotela naskočiti in razdejeti nemški lokal v Domžalah, kar ji je orožništvo preprečilo. Ta političen dogodek, ki ni imel samo lokalnega značaja, nam dokazuje, kako močna je bila nacionalna zavest Domžalčanov v tem času. Spopad je imel daljnosežne politične posledice. Sovraštvo do nemškega kapitala, socialnega in nacionalnega zatiranja se je v njem jasno pokazalo. Socialna in nacionalna napetost je po tem dogodku v Domžalah naraščala. Nemški kapital je začutil, da je osovražen in nezaželen. Seveda je imel spopad tudi svoje razredno ozadje. V tem političnem dogodku se je odražal boj meznega delavca s kapitalom.

Položaj delavca je bil izredno težaven. Nemški kapitalisti so ga izmозgavali in izkoriščali, kolikor so ga mogli. Delovni čas je trajal od 10—14 ur dnevno. Položaj delavcev je bil tako obupen in beden, da je bil kruh v delavski družini redka hrana. Spričo tega so mnogi delavci in delavke zapustili Domžale in odšli na Dunaj, v Prago, v Budimpešto in v druga mesta, kjer so dobili delo v tovarnah slamnikov in kjer so jih za isto delo najmanj trikrat bolje plačali. Nemški kapital v Domžalah je naraščal na račun strahotnega izkoriščanja slovenskega življa. Nemški kapitalisti so si zgradili za tiste čase velike in moderne tovarne. Po vseh večjih mestih v Evropi, kakor na Dunaju, v Pragi, v Budimpešti in Bukarešti, so imeli svoje podružnice in prodajalne. Ekonomsko so uspevale tja do svetovne gospodarske krize v letih 1929—1933, ki jih je popolnoma uničila. S tem je propadla tudi slamnikarska industrija v Domžalah, ki se ni nikdar več povzpela do nekdanje moči.

Dejstvo je, da so slamnikarstvo kot obrt začeli gojiti Slovenci, v industrijsko proizvodnjo pa so jo razvili Nemci-Tirolci. Od vseh velikih tovarn, ki so izdelovale slamnike, je danes ostala samo še ena. Tovarna, v kateri danes izdelujejo kovčke in druge usnjene izdelke (TOKO), in tovarna kjer izdelujejo alkoholne pijače (ALKO), sta bili nekdanj veliki tovarni slamnikov.

S tem, da so zrastle v Domžalah moderne tovarne, se je pojavilo tudi delavsko gibanje. Delavstvo je v Domžalah izhajalo iz kmečkih in polkmečkih slojev, mnogim je bilo delo v tovarni postranski zaslužek. Vedno bolj pa so se množili

pravi proletarci, ki niso imeli druge lastnine kot svojo delovno moč, ki so jo nudili brezdušnemu nemškemu kapitalu. S tem, da se je delavski razred pomešal s kmečkim slojem, ki ni odvisen zgolj od prodaje svoje delovne sile — je nujno izgubljal tisto revolucionarno silo in razredno zavest, ki je značilna za delavski razred velikih industrijskih mest. Toda kljub temu objektivnemu pogoju, ki je delavstvu zmanjševal revolucionarno navdušenje, so že leta 1907 ustanovili strokovno organizacijo delavskega gibanja. Zanimivo je, da je pobuda za ustanovitev strokovne organizacije prišla iz klerikalnih vrst, namreč od Franceta Bernika, kasnejšega domžalskega župnika, ki je imel v političnem razvoju Domžal zelo važno vlogo. Tudi pravilnik za to strokovno organizacijo je sestavil župnik Bernik, ki je postal idejni vodja delavskega gibanja v Domžalah. Bernik je imel razvit čut za pravico, hotel je omiliti izkoriščanje delavskega razreda po nemškem kapitalu. Toda hotel je buržoazni sistem samo krpiti, popravljati, nikdar mu ni prišlo na misel, da je ta red treba do temeljev porušiti. Gibal se je pač v okviru miselnosti, ki mu jo je katoliška cerkev dovoljevala; v političnem pogledu pa je zanesljivo stal na katoliški levici. Delavsko društvo, ki ga je pravzaprav on ustanovil, je dobilo izrazito politično razredno obliko. Njegov cilj je bil: socialna in moralna zaščita delavskega razreda pred vedno večjim izkoriščanjem po nemškem kapitalu. Takoj po ustanovitvi je strokovna organizacija zahtevala zvišanje plač. Tovarnarji so tej zahtevi delno ugodili, toda nezadovoljstvo in revolucionarno navdušenje je bilo takšno, da se je po nekaj dneh začela stavka. To je bila prva stavka v Domžalah, ki kaže visoko zrelostno stopnjo delavskega razreda.

Duhovni in idejni vodja te stavke je bil župnik Franc Bernik. Bil je tudi v zvezi s takratnim državnim poslancem dr. Janezom Krekom. Ta mu je z Dunaja pisal: »Prijetelj, bodi previden! Preko Ladstätterja ne moreš! On obvlada svetovni trg.« Toda župnik Bernik je bil v zahtevah delavskih pravic bolj pogumen, nepopustljiv in revolucionaren kot sam voditelj slovenskih krščanskih socialistov. Toda že samo dejstvo, da je dr. Janez Krek dajal nasvete Berniku, nam dokazuje, da je delavsko gibanje v Domžalah dobilo občeslovenski pomen. Res je tudi to, da je bilo idejno vodstvo delavskega gibanja v klerikalnih rokah, toda drugače ni moglo biti, saj so slovensko socialnodemokratsko stranko komaj ustanovili in ni imela še zadostne moči, da bi dobila delavsko gibanje v svoje roke.

Prva stavka v Domžalah pa se je zmagovito končala. V pogajanjih, ki jih je z zastopniki delavcev vodil Bernik, so tovarnarji pristali na vse delavske zahteve. Odmev te stavke je bil tolikšen, da je vlada hotela strokovno društvo delavcev razpustiti. Socialni položaj delavcev pa je tudi po tej stavki ostal še naprej zelo težaven.

DVAJSET LET PROTITUBERKULOZNEGA DISPANZERJA

Francè Pucelj

»Mislim, da je ta ustanova eno najmočnejših sredstev, najmočnejše orožje, kar jih moremo uporabljati proti jetiki. Prepričan sem, da so dispanzerji poklicani, da opravijo izredno, blagoslovljeno delo, čim se bodo pokrajine prepregle z gosto mrežo teh naprav.«

Iz predavanja Roberta Kocha, dne 12. decembra 1905, ob njegovem odlikovanju z Nobelovo nagrado.

Dne 1. marca 1936 je bil slovesno odprt Protijetični dispanzer v Kamniku, ki je dobil svoje skromne prostore v tedanji Prešernovi ulici, v hiši pok. Ane Košir.

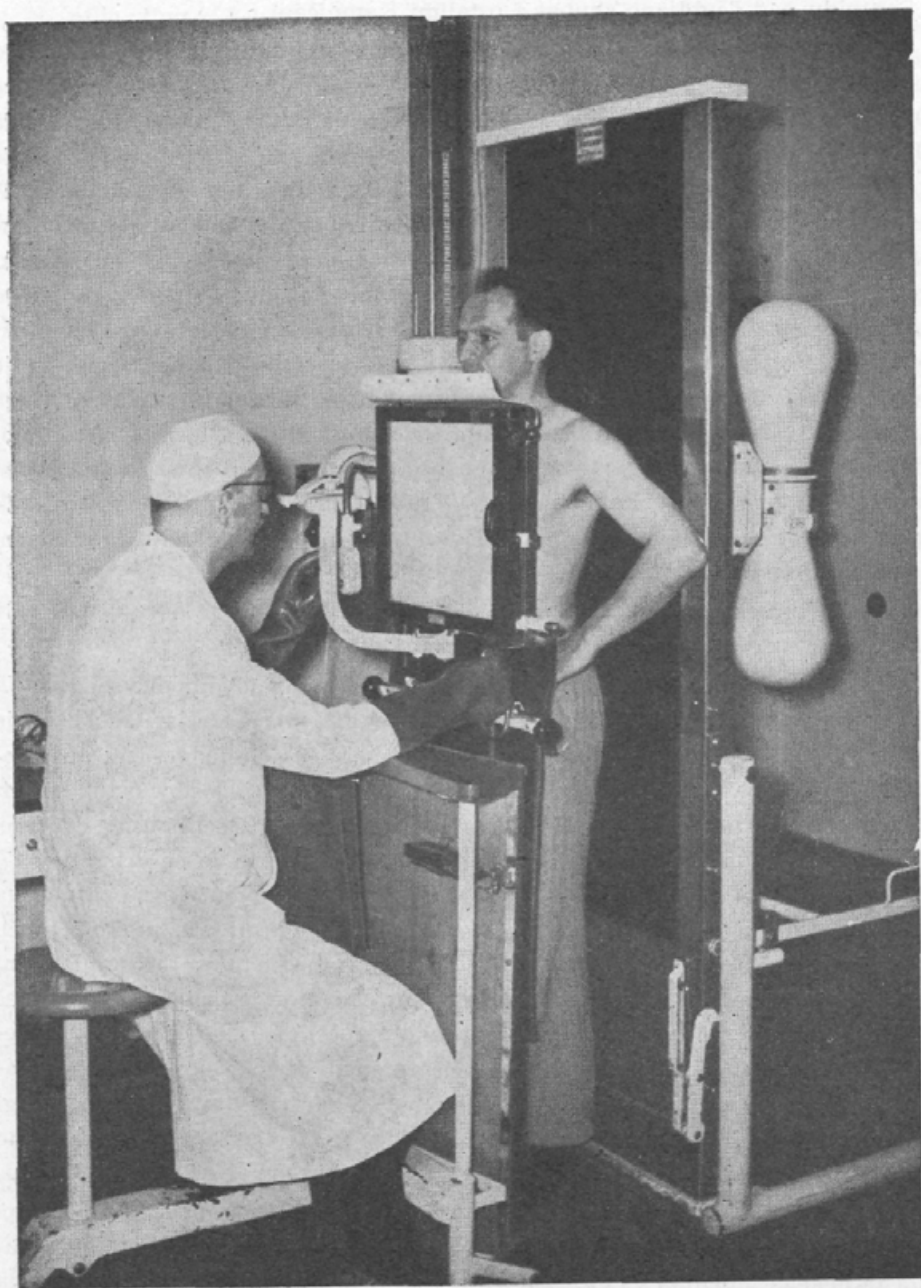
Skušal bom na kratko kronološko orisati vsa prizadevanja in borbo za ustanovitev ptbc. dispanzerja, osnovne podatke pa sem zbral iz zapisnikov sej Krajevne protituberkulozne lige v Kamniku, ki je delovala v območju narodne ptbc. lige v Ljubljani. Za časa nemške okupacije se je verjetno del arhiva izgubil, deloma pa ga je pred prihodom Nemcev uničil takratni tajnik Repanšek Štefan, da ga ne bi mogli izkoristiti okupatorji za preganjanje ljudi, ki so delovali v ligi.

Iz zapisnika II. občnega zbora kamniške lige, ki je bil 27. oktobra 1935, moremo ugotoviti, da je bil I. občni zbor 24. oktobra 1934. Verjetno je bil to tudi ustanovni občni zbor. Zapisniki sej iz leta 1934 se namreč niso ohranili.

Kamniški dispanzer je bil šesti v Sloveniji. Ni bil državna ustanova, temveč ga je ustanovila kamniška protituberkulozna liga s pomočjo prostovoljnih prispevkov državnih in privatnih ustanov, občin, podjetij, različnih društev, privatnikov in predvsem s pomočjo delavcev, ki so kot člani lige plačevali redno mesečno članarino. S takimi prispevki, katere je nenehno zbirala liga, se je dispanzer vzdrževal vse do nemške okupacije aprila 1941.

Prva seja lige v letu 1935 je bila 27. januarja v sejni dvorani poslopja mestne občine v Kamniku. Župan Kratner Franc je s polnim razumevanjem delo lige vsestransko podpiral. Vse seje lige so bile v tej dvorani. Bil je tudi prvi tajnik lige in blagajnik.

Ves čas obstoja Kamniške lige je bil predsednik pokojni dr. Polec Julij, okrajni zdravnik, katerega so Nemci skupaj z dr. Fr. Vidicem, vnetim sodelav-

V protituberkuloznem disperzerju: šef dr. France Pucelj pri rentgenu

cem lige in predsednikom RK v Kamniku, ustrelili kot talca 1. januarja 1944 v Šentvidu nad Ljubljano skupaj z ostalimi Kamničani.

Na tej seji je postal Jagodic France namestnik tajnika, »ker je gospod župan prezaposlen s svojimi stoterimi skrbmi«. Jagodic France, rojen 8. oktobra 1910 je bil po poklicu črkostavec in je umrl kot žrtev pljučne jetike 26. februarja 1937. Bil je vnet organizator borbe proti jetiki in je vse svoje mlado življenje posvetil v blagor bližnjemu, kot stoji zapisano na njegovem nagrobnem spomeniku na Žalah. Zdravil se je večkrat na Golniku in v kolaboraciji z dr. Neubauerjem, ki je postal pozneje referent za pobijanje tuberkuloze pri banski upravi v Ljubljani, sta vzniknila marsikatera misel in načrt pri ustanavljanju kamniškega ptbc. disp. Že na tej seji, na kateri so bili navzoči tudi zastopniki tovarn in tovarniških delavcev, so sklenili, »da je treba skrbeti za čim večje število članstva, začeti z vsesplošno propagando za razvoj lige in poznejšega dispanzerja. Liga naj priredi predavanja o važnosti društva in njegovem delovanju, ker je ljudstvo o tej stvari še nepoučeno in prav zato z nerazumevanjem spremlja naše gibanje. Povabimo dr. Neubauerja, da bo prišel predavat.« Predavanje je res bilo 10. marca 1935. Dvorana bivšega kamniškega doma ni mogla sprejeti vseh.

Na tej seji je poročal predsednik, da je bilo v kamniškem okraju leta 1934 med 500 smrtnimi primeri 48 žrtev jetike (ali skoraj 10%).

Ko je postal tajnik lige Jagodic, se je začela s sodelovanjem vseh ostalih odbornikov prava borba za skorajšnjo ustanovitev dispanzerja. Odbor se je močno razširil, ker so bili k sodelovanju povabljeni še učiteljstvo, RK, Jugoslovanska strokovna zveza, Narodna strokovna zveza, Kolo jugoslovanskih sester, društvo »Solidarnost«, »Lira«, Vincencijeva konferenca, Cecilijansko društvo, društvo »Kamnik«, »Sokol« itd. Liga je postala živo telo in že na drugi seji 17. februarja 1935 so ugotovili, da je liga posredovala pri občini Lesce za nekega njihovega občana, ki je živel v Kamniku, bil težko bolan in brez vsake pomoči. Neki jetični bolnici v Novem trgu je liga dala enkratno podporo 150 din. Prošenj za podporo jetičnikom in za različna druga posredovanja je prihajalo vedno več in vprašanje jetičnih hiralcev je postalo tako pereče, da je liga vprašala Zavetišče v Mengšu, pod kakšnimi pogoji bi sprejemali le-te. Doc. dr. Matko, inšpektor za pobijanje tuberkuloze v Ministrstvu za zdravstvo v Beogradu, je ligi poslal »najboljše želje za uspešen razvoj«. — Liga je začela razpečavati poljudno zdravstveni list »Delo proti tuberkulozi«, ki ga je urejeval dr. Furlan Tomaž.

14. aprila 1935 je v kamniškem domu predaval šef ljubljanskega ptbc. disp. dr. Prodan Josip o »Tuberkulozi pri mladini«. — V tem mesecu je liga posredovala za nekega jetičnika s Perovega zaradi sprejema v bolnišnico. Odslej je bila v stalnem kontaktu s pododdelkom za tuberkulozo pri Splošni bolnišnici v Ljubljani.

Aprila 1935 se je odbor lige pogajal s tovarnami, z bansko upravo, OUZD, z N. ptbc. ligo v Ljubljani in z različnimi društvi zaradi sodelovanja pri ustanavljanju in otvoritvi dispanzerja. Vložil je prošnjo banski upravi v Ljubljani, da bi štipendirala dr. Puclja Franceta, ki naj bi se usposobil v zdravilišču za tuberkulozo na Golniku za vodjo dispanzerja. Prošnja je bila ugodno rešena. Število članstva se je vedno množilo in tako je bilo v smodnišnici organiziranih 206 delavcev, pri Titanu 250, v tovarni usnja Knaflič 40 in čez 100 meščanov.

Na podlagi bolniških knjig OUZD v Kamniku smo ugotovili, da je bil leta 1934 pregledan 101 tuberkulozni bolnik, in sicer: v Smodnišnici 19, v tovarni Remec et Co 16, v tovarni Titan 15, v Meščanski korporaciji 3, pri Knafliču 2 itd., v letu 1935 pa je bilo do maja meseca 30 tuberkuloznih bolnikov. Liga je prosila bansko upravo za podporo neki bolnici iz bednostnega fonda. Uprava tovarne Remec je prosila za imena svojih tuberkuloznih delavcev, »da bi se zanje zavzela in jim pokazala boljše dohodke, lažje delo itd. Pripravljena je prispevati redni mesečni prispevek 200 din za bodoči dispanzer.«

Odbor je sklenil sklicati anketo za ustanovitev dispanzerja, na katero naj bi povabili dr. Neubauerja, ki naj bi imel referat o nujnosti in važnosti dispanzerja. Na anketo bi povabili zastopnike oblasti, duhovščine, uprave tovarn, Gostilničarsko zadrugo, Kmetski hranilni in posojilni dom, Hranilnico in posojilnico na Šutni, Obrtno zadrugo, Združenje trgovcev, učiteljstvo, RK in vsa ostala kulturno-prosvetna in humanitarna društva. — Dispanzer ne sme biti nikak »zasilni dispanzer«, temveč mora biti opremljen z vsemi potrebnimi napravami, v prvi vrsti z rentgenskim aparatom, mikroskopom itd. Premoženje lige je marca meseca znašalo 2.761,50 din.

Pred VII. sejo 12. junija 1935 je imel dr. Matjašič v protituberkuloznem tednu predavanje v Nevljah in po različnih tovarnah, dr. Komatar Ciril iz Lukovice pa je predaval v svojem rajonu desetkrat. V Kamniku so v tem tednu trikrat vrteli zdravstveno-propagandni film »Dva brata«, ki nam ga je brezplačno posodila N. ptbc. liga iz Ljubljane; kinodvorano, ki je bila v sedanji gasilski orodjarni, pa nam je dal kot vedno brezplačno na razpolago RK, lastnik kinodvorane. Na seji so razpravljali tudi o prostorih lige, ki naj bi bili v Koširjevi hiši nekdanje Prešernove ulice. Preko smodnišnice je liga vložila na Ministrstvo vojne prošnjo za redni mesečni prispevek 1000 dinarjev. Prošnja je bila odbita tudi še dvakrat pozneje. Uprava smodnišnice pa nam je šla pri adaptaciji dispanzerskih prostorov na roko in je vsa mizarska dela izvršila brezplačno. Les je dobavila liga.

Tudi vse naslednje seje so bile v cilju priprav za dispanzer. Obrnili smo se na K. ptbc. ligo v Domžalah s prošnjo za sodelovanje in pomoč pri ustanavljanju dispanzerja. Prejeli nismo nobenega odgovora. Verjetno je bila liga registrirana samo na papirju.

Dne 23. junija 1935 je bil sestanek zastopnikov lige z mojstri obrtniki v Koširjevi hiši zaradi adaptacije prostorov in proračunov. Dela so prevzeli razni kamniški obrtniki. Tovarna Remec je prevzela dela pri notranji opremi, stroški pa so bili plačani iz članarine njihovih delavcev in rednega mesečnega prispevka tovarne same. Ta dan je bila tudi podpisana pogodba s hišno lastnico, ki je dala prostore za 100 din mesečno za dobo desetih let. Pogodbo je sopodpisal »Sokol«, ki je bil pravni naslednik Koširjeve.

Zastopnik Siemens v Ljubljani ing. Welley je pomagal pri nakupu že rabljenega, toda dobrega rentgenskega aparata pri nekem zobozdravniku v Celju, ki je stal 25.000 dinarjev.

Otvoritev dispanzerja naj bi bila 1. marca 1936 in adaptacijska dela so šla meseca septembra 1935 že h koncu. Peč nam je dala na razpolago mestna občina, ki je tudi prevzela kritje porabe električnega toka in vodarine. Za prej omenjeno uradno sklicanje ankete je banska uprava določila sreskega načelnika, ki naj bi jo sklical med 17. in 27. oktobrom 1935. Društvo »Solidarnost« je priredilo koncert; izkupiček je bil 731.25 din. Tudi tiskarna Slatner je šla ligi vsestransko na roko.

Zapisnik sej beleži tudi zanimivost, da je blagajničarka Hrovat-Dularjeva, učiteljica, na seji 14. oktobra 1935 izjavila, »da je zaradi discipline v učiteljskem stanu prisiljena prenehati delovati v odboru lige.« Takrat je namreč vse učiteljsvo izstopilo iz lige v znak protesta proti znižanju mesečne plače. Vendar je odbor ni črtal iz seznama članstva, ker se mu je zdela ta odpoved zgolj formalnega značaja.

Teritorij dispanzerja naj bi obsegal vso združeno zdravstveno občino Kamnik. (Občine: Vodice, Komenda, Kamnik, Kamniška Bistrica in vse občine v Tuhinjski dolini z Motnikom vred.)

Dne 27. 10. 1935 je bil II. občni zbor v dvorani društva »Kamnik«. V svojem poročilu se je predsednik zahvalil primariju dr. Neubauerju za ves njegov trud, ki ga je imel pri našem delu in z različnimi posredovanji pri tovarnah tudi izven dispanzerskega okoliša — v tovarni Induplati v Jaršah, ki nam je nakazala 5000 din, in dr. Bohinju Jožetu za izredno naklonjenost pri OUZD in N. ptbc. ligi ter tovarnarju Antonu Knafliču, ki je podaril za ustanovitev dispanzerja 1000 din in ga je odbor imenoval v smislu društvenih pravil za ustanovnega člana lige, županu Kratnerju in vsem, ki so jo podpirali. Ugotovil je, da so v našem okraju naravnost obupne razmere jetičnih bolnikov, slabe higienske in socialne prilike delavskih družin. Nekateri bolniki nimajo niti svoje lastne postelje, mladina se vse vprek okužuje in bolniki umirajo v Kamniku tako rekoč od gladi. Okolica bolnika nima nobene higienske zaščite, zato ni čudno, da umrje v našem mestu vsak deseti za jetiko in je le malo družin, ki ne bi imele v svojem sorodstvu jetičnega bolnika. Prav tako je žalostno, da je v Kamniku mnogo stanovanj nehiigienskih, vlažnih in da so v

splošnem tudi prenapolnjena. Odbor je izdal skoraj četrtino svojih prejemkov kot podporo tuberkuloznim bolnikom, vendar je bilo vse to seveda mnogo premalo. Z ustanovitvijo dispanzerja se bo dalo sistematično boriti proti tuberkulozi in uspešno pomagati bolnikom s pravočasnim strokovnim zdravljenjem. Tajnik je med drugim poročal, da ima liga 810 članov in da je v poslovnem letu izdala 1000 letakov s potrebnimi navodili za zdravljenje. Med drugimi socialnimi storitvami in posredovanji je poslala liga na svoje stroške enega od tuberkuloze ogroženega otroka za mesec dni na letovanje k morju.

Dne 16. in 17. novembra 1935 je liga priredila s sodelovanjem RK igro — Nušičevo »Gospo ministrico«. Uprizorili so jo nameščenci tovarne Titan s sodelo-

Dr. France Pucelj pri dajanju pnevmotoraksa

vanjem članov raznih društev. Mesto dispanzerske sestre je bilo soglasno podeljeno medicinski sestri Ghwatal Frančiški iz Ljubljane, ker je imela med tremi ponudnicami najboljšo kvalifikacijo.

Na seji 5. januarja 1936 je dr. Polec predlagal resolucijo, v kateri podpira akcijo Narodne ptbc. lige, da se namesto spomenika kralju v Ljubljani zgradi potrebna bolnišnica za jetične. Resolucija je bila soglasno sprejeta. Na tej seji so bili ustanovljeni finančni, propagandni in dispanzerski odseki, kateri pa niso imeli mnogo opravka, ker so bili člani teh odsekov že itak v odboru lige, ki je vsa ta vprašanja zadovoljivo reševal. Potekale so zadnje predpriprave za otvoritev dispanzerja, ki je bil svečano odprt.

Dispanzer je začel s svojim delom dvakrat tedensko v popoldanskih urah. Vodil ga je od ustanovitve in ga upravlja še danes dr. Pucelj France. Skrb lige

pa je še vedno ostala v zbiranju finančnih sredstev za vzdrževanje dispanzerja, za plačo zdravnika in medicinske sestre in za socialno skrbstvo. Dr. Vidic se je n. pr. kot banovinski svetnik potegoval, da bi banovina zvišala proračun za pobijanje tuberkuloze na 70.000 din. Liga je stremela za tem, da bi se pridružili območju dispanzerja še občini Homec in Radomlje, skrbela je za propagando in organizacijo predavanj, sklenila pogodbo z OUZD o ustanovitvi pneumothorax postaje v dispanzerju, organizirala TBC testiranje šolskih otrok in je dala v ta namen natiskati 2000 letakov s pojasnilom, »da to testiranje ni nič nevarno in da bodo vsi otroci, ki bodo pozitivno reagirali, rentgenološko pregledani. Testirani bodo samo tisti, ki bodo prinesli letak s podpisom staršev«. Testiranje je dispanzer napravil pri šolskih otrokih kamniške, neveljske in mekinjske šole leta 1936 in ugotovil, da je 39.75% otrok reagiralo pozitivno. Leta 1938 je bilo ponovno testiranje na istih šolah, procent pozitivnih pa je bil 46.6%, v osnovni šoli v Stranjah pa istega leta 46.1%. Subvencije občin so bile malenkostne, čeprav so sklenili na uradni anketi, da bodo prispevale 2% celotnega svojega proračuna. Ker nekatere občine sploh niso dale nobenega zneska v proračun za vzdrževanje dispanzerja ali pa le zelo malega, smo dosegli, da je okrajno načelstvo odklonilo odobritev proračuna, dokler se ne vnese primeren znesek v proračun. V zimskih mesecih leta 1936 je liga začela s tako zvano »mlečno akcijo« v kamniških osnovnih šolah, ki jo je uredila tako, da je dobivalo 80 otrok po četrt litra mleka v glavnem odmoru. Mleko so kuhale usmiljene sestre v mestni sirotišnici, delili pa so ga učenci oz. učenke višjih razredov pod nadzorstvom učiteljstva. Leta 1940 je bilo deležnih že 200 otrok te akcije in 6. marca 1941 je liga prispevala 500 din za mlečno akcijo v šoli na Selih. Pripravljena je bila podpirati šolsko kuhinjo, katero je snoval šolski nadzornik Drekonja Ciril, do česar pa ni prišlo, ker je kmalu nato prišel nemški okupator. Konec leta 1936 je banovina prevzela plačevanje dispanzerske sestre. Tovarna Remec je privolila v plačevanje enega znižanega mesta v sanatoriju na Golniku za svoje delavce, ki so že izčrpali svoje zakonite dajatve pri OUZD, ali za njihove svojce. Dajala je delavcem in njihovim družinam, katere je predlagal dispanzer, redno podporo. Pri avtobusnem podjetju Rode Peregrin, je liga dosegla za dispanzersko sestro polovično voznino na vseh progah, da bi mogla tudi v zimskih mesecih opravljati patronažno službo, ko ni mogla uporabljati kolesa, katerega ji je nabavila. Mestni občini Kamnik je predlagala, naj bi ta vodila centralno kartoteko vseh socialno ogroženih in bolnikov, katerim so različne humanitarne organizacije dodeljevale podpore, da bi se na ta način vršilo pravilno in pravično razdeljevanje podpor. Liga in dispanzer sta bila v stalnih stikih ne samo s kamniškimi temveč tudi z zdravniki v Mengšu (dr. Zajc Tine), Domžalah (dr. Hočevnar) in Lukovici (dr. Komatar Ciril), kar je bilo v korist v prvi vrsti tbc bolnikom. Dr. Zajc in dr. Komatar sta se tudi udeležila občnega zbora.

Po prezgodnji smrti tajnika Jagodica je liga ustanovila »Jagodičev sklad« za socialno skrbstvo in prispevala k njegovemu nagrobnemu spomeniku. Liga je snovala nakup hiše v Mekinjah, kamor naj bi se premestil dispanzer iz tesnih prostorov, kajti število pregledov se je vedno večalo, in kjer naj bi svoje prostore dobila tudi šolska poliklinika.

Dne 8. maja 1938 je liga organizirala tombolo, katere čisti dobiček je znašal 10.601,50 din. Zadnja seja lige je bila 6. marca 1941.

Da je liga pri svojem delovanju tako lepo napredovala, je posledica »skupnega dela brez razlike stanu in političnega prepričanja«, kot je to poudaril dr. Vidic na občnem zboru 1937. leta ter »da gre posebna pohvala našemu delavstvu, ki se je z velikim idealizmom oprijelo naše lige.«

Po razsulu stare Jugoslavije nemška uprava v Kamniku ni ovirala dela dispanzerja in vodstvo je ostalo ves čas v slovenskih rokah. Dispanzer smo premestili v primernejše prostore, v hišo bivšega kamniškega zdravnika dr. Dereania in kupili moderen rentgenski aparat, ki ga še danes rabimo.

Res ustrezajoče prostore pa je dobil dispanzer šele leta 1953, ko se je iz pritličja iste stavbe preselil v prvo nadstropje sedanjega Zdravstvenega doma.

Ob koncu tega kratkega orisa dvajsetletnega delovanja Protituberkuloznega dispanzerja naj pripomnim, da je naš dispanzer — razen domačih obiskovalcev obiskal leta 1956 ob priliki študija organizacije naše zdravstvene službe in specialno še TBC ustanov Indonezijec, dr. Marsajed Sastrodlihardije, ki se je pohvalno izrazil o naši organizaciji protituberkulozne borbe in tudi o delu našega dispanzerja.

Do septembra leta 1953 je dispanzer posloval dvakrat tedensko v popoldanskih urah. Zaradi vedno večjega števila preiskav in bolnikov pa je bil ta čas preskopo odmerjen. Treba je bilo dodati še en delovni dan samo za bolnike z aktivno pljučno tuberkulozo, ki jih je mnogo prejemale umetni pneumothorax. Ukrep je bil potreben tudi iz preventivnih razlogov, da se niso med bolnike mešali otroci in zdravi ljudje pri serijskih pregledih.

Razpredelnica št. I. prikazuje delo dispanzerja od njegovega početka — 1. marca 1936 do 31. decembra 1956. Iz nje je razvidno, da je bilo vseh pregledov 72.519. Včasih je bilo treba pregledati v enem ordinacijskem času 120 do 130 ljudi, kar je že presegalo zmogljivost osebja in kar bi lahko šlo tudi v škodo pacientov zaradi preutrujenosti zdravnika. Serijsko so bili pregledani učenci osnovnih šol, dijaki, šola učencev v gospodarstvu, invalidni otroci iz Doma invalidne mladine, dijaški internat, učiteljski in profesorski zbor, Višja gospodinjstva šola v Grobljah, živilska stroka, športniki, naborniki itd. Število pregledov po letu 1946 vedno raste, zlasti pa po letu 1950, ko je bila organizirana obvezna prijava vsake tuberkulozne manifestacije. To leto so bili tudi fluorografirani delavci tovarne »Induplati«, Sanitetnega materiala na Viru in »Jugofilca« Mengeš, skupno 862 oseb. V tem letu je bilo odkritih 32 primerov aktivne

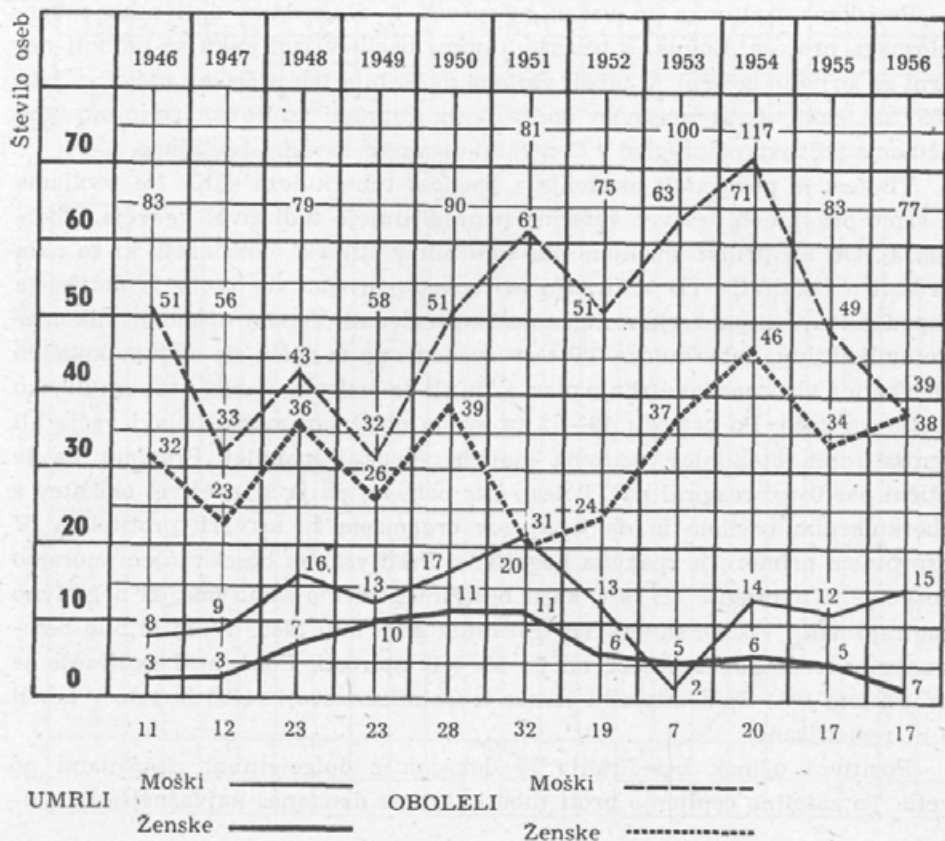
Tabela I.

DELO PROTITUBERKULOZNEGA DISPANZERJA V KAMNIKU V ČASU OD 1. III. DO 31. XII. 1957

Leto	Redni pregledi	Serijski pregledi	Novo odkrita pljučna in izvenpljučna tuberkuloza	Umrli	Sedimentacije krvi (SR)	Preiskava pljunkt na bacil tbc	TB test	Pneumothorax	Obiski na domu	Izvršene delovne ure (v dispanzerju in obiski)
1936	834	19	36	7	583	157	693	49	369	585
1937	1.152	116	18	15	865	246	182	109	423	432
1938	1.320	219	22	5	694	189	500	134	203	576
1939	1.159	158	15	14	685	246	204	140	144	610
1940	1.191	174	20	21	658	249	266	114	142	546
1941	1.063	210	19	16	546	177	110	75	110	576
1942	1.032	218	24	18	508	160	50	93	106	588
1943	1.120	116	28	17	621	173	12	91	98	520
1944	1.027	212	25	16	527	211	75	85	86	527
1945	1.055	119	32	13	481	89	25	92	119	619
1946	2.217	72	83	11	815	121	81	108	222	1.573
1947	3.106	648	56	12	532	105	864	124	137	1.986
1948	3.316	702	79	23	629	158	729	140	120	2.154
1949	3.626	1.030	58	23	843	145	8.522	149	161	2.127
1950	3.045	243	90	28	1.027	209	115	357	308	2.627
1951	4.532	1.146	81	32	831	242	119	485	392	3.757
1952	5.783	1.046	75	19	733	247	253	709	849	4.773
1953	6.796	2.293	100	7	1.440	243	119	677	700	4.973
1954	7.574	1.656	117	20	3.070	646	221	622	780	5.936
1955	7.823	1.342	83	11	1.838	1.127	3.571	451	713	4.518
1956	10.445	1.564	77	17	1.533	968	439	347	821	5.201
Skupaj:	69.216	13.303	1.138	345	19.459	6.108	17.150	5.151	7.003	45.004

tuberkuloze več kot prejšnje leto — vsekakor posledica fluorografije in preiskave kontakta, to je oseb, ki žive v stiku z bolnikom, in boljše prijavnne službe. Fluorografija je nekak stimulans za ostalo prebivalstvo, saj nam je znano, da pride n. pr. v primeru težkega obolenja ali smrti do preplaha med sosedi in onimi, ki so bili le za kratek čas v dotiku z bolnikom.

Na pobudo dispanzerja je bilo leta 1952 fluorografiranje delavstva v tovarni »STOL«. V tej tovarni je dispanzer odkril že prej relativno dosti tuberkuloze. Fluorografija pa ni pokazala nič bistvenega. Večina bolnikov je bila znana dispanzerju že prej. Leto 1953 kaže še večje število novoodkrite tuberkuloze, kar gre na račun prijav, ki so nam jih retrogradno morale poslati vse bolnišnice za več let nazaj. V prvi vrsti so prišle prijave iz ortopedske klinike, (kostna tuberkuloza), očesne, ginekološke in dermatološke klinike. Obvezno je bilo treba tudi prijavljati vsako mokro vnetje rebrne mreže (pleuritis exsudativa), ki je po večini tuberkuloznega porekla. Iz vojaškega okrevališča za tuberkulozne na Krumperku je bilo tedaj in naslednja leta odpuščenih vedno več bolnikov, ki so se začeli oglašati v dispanzerju, kar je povzročilo ponoven dvig registrirane pljučne tuberkuloze.

Leta 1954 je bilo obvezno fluorografiranje vsega prebivalstva kamniškega okraja. Fluorografiranih je bilo 30.170 oseb od 15. leta starosti dalje. Otroci pod 15. letom niso primerni za fluorografiranje iz tehničnih razlogov. Pri njih pride v poštev tuberkulozno testiranje (TB test) in naknadno besežiranje (zaščitno cepljenje proti tuberkulozi).

Po fluorografiji se je število novoodkrite tuberkuloze najmočnejše dvignilo, kar sega deloma tudi v začetek leta 1955, ker so bili kontrolni postfluorografski pregledi končani konec februarja 1955.

Grafikon št. 1 nam pokaže, da je obolevnost in umrljivost pri moškem spolu večja kakor pri ženskah.

Kot opažajo povsod, vidimo tudi pri nas, da se povprečna starostna meja umrljivosti pomika vedno više, kar nam prikazuje grafikon št. 2 v letu 1955 in 1956 je le-ta pri 56. letih, v letu 1946 pa je bila še pri 35. letih.

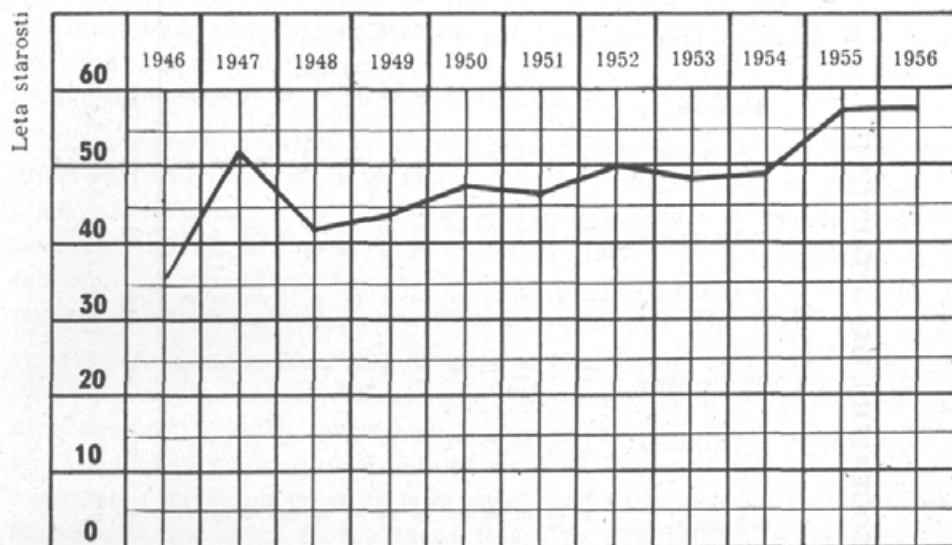
Sedimentacija krvi (SR) je posebna pomožna preiskava krvi, ki se javlja v pospešenem sesedanju krvnih telesc v posebnih cevkah. Izraža nam aktivnost obolenja in ni specifična za tuberkulozo, temveč je pospešena tudi pri različnih drugih obolenjih.

Preiskave izpljunka so važen prispevek k diagnostiki aktivnega tuberkuloznega procesa. Bolniki s tuberkuloznimi bacili v izpljunku so najbolj nevarni za širjenje bolezni. V tabeli vidimo, da je bilo teh preiskav največ v letu 1955, saj smo takrat masovno kontrolirali pljunke. Izpljunke (sputum) smo večinoma pošiljali na pregled v Centralni higienski zavod v Ljubljano.

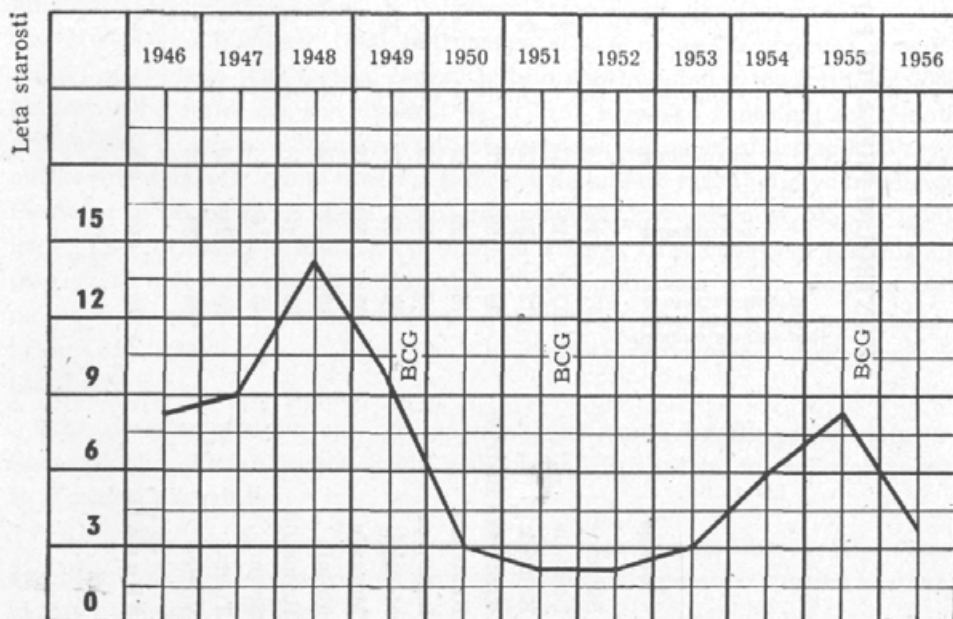
TB test je pokazatelj okuženja z bacilom tuberkuloze (BK). Ne izvajamo ga samo pri ljudeh, temveč veterinarji pregledujejo tudi živali (goveja tuberkuloza). Ob tej priliki omenjam, da smo bili v stiku z veterinarji, ki so nam poročali o rezultatih TB testiranja pri govedu in smo vse osebe iz dotičnega gospodarstva v dispanzerju rentgenološko pregledali. Vendar nismo pri nikomer ugotovili aktivne tuberkuloze. TB test izvedemo na ta način, da majhno količino tuberkulina vbrizgamo v vrhnjo plast kože ali da prilepimo obliž s tuberkulinsko mastjo na kožo. Po preteku 48—72 ur se na dotičnem mestu pojavi večja ali manjša rdeča oteklinica, oziroma majhen izpuščaj (papule). Pravimo, da je dotični pozitivno reagiral na TB test, kar pomeni, da je že preživel okužitev s tuberkuloznim bacilom in da je njegov organizem že ustvaril protitelesa. V nasprotnem primeru je reakcija negativna. Pred vsakim besežiranjem moramo brezpogojno napraviti TB test, kajti besežirati smemo samo one, ki negativno reagirajo nanj. Visoko število TB testiranja kaže leto 1949. Tedaj je bilo besežiranje obvezno za vse osebe od 0—25. leta starosti. Ponovno besežiranje je opravil leta 1951 Epidemiološki center iz Golnika v svoji režiji in zato v tabeli to ni registrirano.

Pozitivni učinek besežiranja je dokazan z dolgoletnimi izkušnjami po svetu. To zaščitno cepljenje proti tuberkulozi je dandanes najvažnejša in naj-

cenejša preventivna akcija. V mnogih deželah na svetu, pa tudi pri nas, je besežiranje uzakonjeno, kakor je uzakonjeno cepljenje zoper koze, proti kateremu nimajo dandanes ljudje nobenih pomislekov več. Upajmo, da se bodo sčasoma ljudje navadili tudi na besežiranje.

POVPREČNA STAROST UMRLIH

OBOLEVANJE OTROK DO 14 LET v območju Kam. distr

KONTROLNI PREGLEDI PO FLUOROGRAFIJI I. 1954 — TABELA II.

Občina	Skupno število prejetih kartonov iz centra za fluoro-grafijo	1 negativno	2 inaktivna	3 sumljiva	4 zaprta aktivna	5 odprta aktivna	6 nespecifična vnetja	7 tumorji	8 obojenja srca in žil	9 anomalija ali deformacija	10 drugi izvidi	11 dispanzerju nepoznani	12 dispanzerju poznani	13 Vrnjenih neizpolnjenih (zaradi smrti, odselitve itd.) kartonov	14 nepregledani	15 Skupno pregledanih po fluoro-grafiji
Blagovica	57	24	10	—	1	3	3	—	11	1	3	4	—	1	—	56
Domžale	237	113	87	—	32	7	21	1	17	2	—	22	17	7	—	280
Kamnik	272	131	76	—	20	2	9	2	11	3	14	5	17	3	1	268
Kamniška Bistrica	98	59	17	—	3	1	6	1	9	—	2	2	2	—	—	98
Komenda	75	36	17	—	4	1	3	1	9	—	3	2	3	1	—	74
Lukovica	88	42	15	—	4	3	4	1	15	1	2	6	1	1	1	87
Mengeš	96	33	30	—	13	—	7	2	4	2	3	7	6	2	—	94
Moravče	105	53	35	—	5	2	1	3	3	2	—	6	1	—	1	104
Motnik	20	7	3	—	4	1	2	1	1	—	1	2	3	—	—	20
Radomlje	85	41	24	—	8	3	2	1	2	—	3	7	4	1	—	84
Srednja vas	40	16	6	—	2	2	2	2	2	3	5	2	2	—	—	40
Tuhinjš	59	24	19	—	4	1	4	1	4	2	—	4	1	—	—	59
Vodice	68	33	19	—	3	2	1	7	—	3	—	3	2	—	—	68
Skupaj:	1.350	612	358	—	103	28	65	23	88	19	36	72	59	15	3	1.332
		45,9%	26,8%	—	7,7%	2,1%	4,9%	1,7%	6,6%	1,4%	2,7%	5,4%	4,4%			

Grafikon št. 3 nam jasno kaže, da je pri nas obolevanje otrok za tuberkulozo po letu 1949 močno padlo, da se zaradi ponovnega besežiranja leta 1951 ni moglo dvigniti. Leta 1954 pa zopet vidimo porast obolevanja otrok do 14. leta starosti. Škoda je, da smo leta 1955 izvršili besežiranje samo pri osebah iz kontakta od 0—25. leta. Obolevanje v letu 1956 se je pa zopet znižalo. V prvih treh mesecih letošnjega leta pa smo ugotovili že 6 primerov predšolskih otrok s tuberkulozno infekcijo (primoinfekcija), ki niso bili besežirani. Vsekakor besežiranja ne smemo zanemarjati.

Pneumotorax (umetni) — to je polnjenje pleuralne votline (prostor med pljuči in prsnim košem) je že stara, toda zelo koristna metoda zdravljenja pljučne tuberkuloze. Z njo dosežemo stisnjenje pljučne kaverne, lepljenje in zaraščanje njenih sten, mirovanje in boljšo prekrvavitev pljuč. Odkar uporabljamo pri zdravljenju pljučne tuberkuloze moderna zdravila (tuberkulostatika), se število umetnih pneumothoraxov manjša.

Od patronažne službe (obiskov sester po domovih) je v veliki meri odvisno iskanje in uspešno zatiranje tuberkuloze. Skušali smo dobiti povsod stike z RK, zdravstvenimi aktivisti, občinskimi matičarji, absolventkami tečajev vaške ženske mladine in drugimi, zavedajoč se, da je terensko delo uspešno le ob sodelovanju masovnih organizacij in vsega prebivalstva. Ni se nam posrečilo organizirati posebnega patronažnega tečaja za absolventke tečaja za vaško mladino, ker se jih je premalo prijavilo. — Terensko delo je bilo težavno, zlasti v oddaljenejših krajih, kjer ni prometnih sredstev (Moravče, Črni graben, Tuhinjska dolina, dolina Črne). V delokrog kamniškega dispanzerja je spadalo okrog 43.000 prebivalcev. Naša patronažna služba ni mogla obdelati v zadovoljivi meri vsega tega terena, čeprav je bilo napravljenih v teh letih čez 7000 obiskov. Obe sestri sta bili dvakrat do trikrat tedensko zaposleni pri rednih ordinacijah v dispanzerju in sta vršili vso precej obsežno administracijo. Precej obiskov na domovih je bilo brezuspešnih, ker na kmetih niso ljudje vedno doma. Potreben je bil ponoven obisk. Slaba zdravstvena prosvetljenost, starost ljudi, izmed katerih mnogi niso kazali posebnega veselja, iti v oddaljeni Kamnik na pregled, so tudi stvari, ki otežkočajo delo. Velika pridobitev je dne 1. aprila 1957 na novo otvorjeni Protituberkulozni dispanzer v Domžalah in priključitev krajev, ki gravitirajo v Ljubljano, k Protituberkuloznemu dispanzerju v Ljubljani.

Za pravilno razumevanje fluorografske in akcije po fluorografiji (post-fluorografske akcije), katera spada v delokrog dispanzerja, je treba ob tabeli št. II vedeti naslednje:

Po izvršenem fluorografiranju pregledata v centru za fluorografijo filme dva zdravnika, neodvisno drug od drugega in vpišeta v posebno rubriko kartona, ki ima naslednje rubrike:

- 0 — neuspela slika
- 1 — normalni izvid
- 2 — zazdravljena tuberkuloza
- 3 — sum na aktivno tuberkulozo
- 4 — aktivna, zaprta tuberkuloza
- 5 — aktivna, odprta tuberkuloza
- 6 — nespecifično vnetje
- 7 — tumor
- 8 — obolenje srca in žil
- 9 — anomalija ali deformacija
- 10 — svoje ugotovitve, drugi izvidi.

Fluorografija torej ni važna samo za odkrivanje pljučne tuberkuloze, temveč tudi za vsa druga obolenja v prsnem košu. Na ta način izpolnjene kartone pošlje center dispanzerju (mi smo jih prejeli 1350), ki začne takozvano »postfluorografsko akcijo«. Naloga te je dokončna diagnostična obdelava vseh bolnikov. V ta namen so potrebne različne dopolnilne preiskave v dispanzerju samem ali pa v drugih zdravstvenih ustanovah. Po končanih preiskavah in ugotovitvah vrne dispanzer centru za fluorografiranje kartončke. Bolnike pa dirigira v ustrezen zavod ali pa jih sprejme v svojo zdravniško oskrbo. Na pregled povabimo ves kontakt. Stroški dopolnilnih pregledov in zdravljenja tuberkuloze gredo pri zavarovancih v breme ZSZ, vseh ostalih pa v breme pristojne občine.

Nujna posledica fluorografskih akcij je postala ustanovitev pulmološkega oddelka (oddelka za proučevanje in zdravljenje vseh bolezni v prsnem košu) na Golniku.

Iz iste razpredelnice je razvidno, koliko kartonov je pripadalo posameznim občinam. Približno polovica vseh v dispanzerju kontroliranih povablencev je pokazala negativen izvid (45.9%), inaktivne tuberkuloze (26.9%) ter aktivne (9.8%). Rubriki 11 in 12 pa nam kažeta, koliko je bilo odkritih novih tuberkulotikov, ki še niso bili znani dispanzerju. Ti so iz oddaljenejših občin (Blagovica, Lukovica, Moravče, Tuhinj), kjer nismo mogli redno opravljati patronažne službe. Izračunali smo, da je fluorografija odkrila največ novih primerov aktivne tuberkuloze med kmečkim prebivalstvom (33.3%) in med obrtniki, gospodinjami, upokojenci (34.8%), zlasti med starejšimi ljudmi, kot prikazuje razpredelnica št. III. Pojasnjuje pa tudi, da je bilo bolnikov od 15.—20. leta starosti samo 2.8%, od 21. do 30. leta starosti 20.8%, od 41. do 50. leta 15%, nato pa 29.1% pri 51 do 60 letih in tako tudi nad 60 leti. Med temi je največ kroničnih kašljalcev, ki so preboleli in prebolevajo tuberkulozne insulte v obliki različnih prehladov in influenc kar mimogrede, ne da bi iskali zdravniške pomoči in okužujejo vsevprek, zlasti pa mladino. Pri teh primerih je važnost fluorografije najpomembnejša.

TABELA III.

Občina		Pri fluorografiji odkrita obolenja	Delavci	Namesčenci	Kmetje	Vajenci	Dijaki	Ostali — (obrtniki, gospodinjje, upoko- jenci)	Od 15—20 let	Od 21—30 let	Od 31—40 let	Od 41—50 let	Od 51—60 let
Blagovica	M 3 Ž 1	2					1 1				1	2 1	
Skupaj		4	2				2				1	3	
Domžale	M 14 Ž 8	4 2	1	4			5 6		1 2		2 1	5 1	6 3
Skupaj		22	6	1	4		11		3	1	3	6	9
Kamnik	M 4 Ž 1	2	1				1 1		3				1 1
Skupaj		5	2	1			2		3				2
Kamn. B.	M 2 Ž			2					1			1	
Skupaj		2		2					1			1	
Komenda	M Ž 2			1			1						2
Skupaj		2		1			1						2
Lukovica	M 6 Ž	1		5						1	2	1	2
Skupaj		6	1	5						1	2	1	2
Mengeš	M 5 Ž 2	2	1	1			1 2		4 1			1	1
Skupaj		7	2	1	1		3		5			1	1
Moravče	M 4 Ž 2			4 1			1		1		1	3	1
Skupaj		6		5			1		1		1	3	1
Motnik	M 2 Ž			1			1					1	1
Skupaj		2		1			1					1	1
Radomlje	M 4 Ž 3	2 1	1				1 2	2				2 1	
Skupaj		7	3	1			3	2	2			3	
Sr. vas.	M 2 Ž	1		1							1	1	
Skupaj		2	1	1							1	1	
Tuhinj	M 4 Ž	2		2							3		1
Skupaj		4	2	2							3		1
Vodice	M 1 Ž 2			1 1			1					1	2
Skupaj		3		2			1					1	2
Skupaj		72	19	4	24		25	2	15	2	11	21	21
		26.5%	5.5%	33.3%			34.8%	2.8%	20.8%	2.8%	15.3%	29.1%	29.1%

Leta 1956 smo v območju dispanzerja ugotovili 77 primerov aktivne pljučne tuberkuloze, deloma med onimi, pri katerih se je inaktivni proces ponovno razživel, (mnogo je med temi starejših ljudi). V sedanji kamniški občini je takih 40 oseb. Iz tega sledi, da je obvezno fluorografiranje v gotovih presledkih nujno potrebno, ker moremo le na ta način odkriti tuberkulozo, ki bi morda dispanzerju kljub dobri patronažni službi ostala nepoznana zaradi neresnosti in nerazumevanja po potrebi kontrolnih pregledov posameznih bolnikov. Čeprav je fluorografija draga stvar, se ta vendar močno rentira v zdravstvenem in tudi finančnem pogledu. Zato je predvidena fluorografija v kamniški občini letos res potrebna.

Ob koncu februarja 1955 smo v kamniškem dispanzerju imeli registriranih 30 primerov izvenpljučne aktivne tuberkuloze, in sicer:

kostne — 66.7%
kožne — 10%
žlez — 6.7%
ledvic — 3.3%
meningitisa — 6.7%
kombinirane — 3.3
ostalih organov — 3.3%.

Ugotovili smo, da je 76.2% tuberkuloznih bolnikov socialno zavarovanih, da ima le 33% bolnikov svojo sobo, da deli bolnik sobo z eno osebo v 35.4%, da spi z bolnikom v isti sobi več oseb v 16.3% in da spiyo z bolnikom vred v isti sobi otroci v 15.1%.

V dobrih socialnih razmerah živi le 16.3%, v srednjih 74.3%, v slabih razmerah pa 9.3% bolnikov. Pod ugodnimi delovnimi pogoji opravlja svoje delo 70% bolnikov, oziroma rekonvalescentov, ostalih 30% pa pod neugodnimi.

Tako moremo ugotoviti, da zahteva tuberkuloza kot kronična bolezen svoje posebno vprašanje. Ni samo nujno odkriti, zdraviti in ozdraviti jo, temveč potrebno je, da pazimo na to, kaj počne po vseh teh procedurah bolnik, ko je zlezel iz bolniške postelje, pod kakšnimi pogoji živi, kaj dela, za kakšno delo je sposoben, je li potreben ne samo rehabilitacije, temveč tudi prekvalifikacije, kaj je z njegovo družino, kakšna je njegova osebna zaščita in kakšna je zaščita zdravih. Težišče borbe proti tuberkulozi leži tudi v teh problemih in za borbo proti bolezni ne zadostuje samo zdravstvena služba, temveč prizadevanje vse skupnosti.

Akademik prof. dr. Janko Polec

*I*N MEMORIAM

Lani sta umrla dva sotrudnika »Kamniškega zbornika«: akademik dr. prof. Janko Polec in sodelavec akad. slikar Maks Koželj, oba rojena Kamničana.

Dr. Janko Polec je umrl 12. maja 1956 v Ljubljani v starosti 76 let. Njegovo ime je v najtesnejši zvezi z nastankom slovenske univerze. Že kot visokošolec je v Gradcu zbral gradivo o zgodovini vprašanja slovenske univerze in ga objavil l. 1902 v Vseučiliškem

zborniku. — Ob 10-letnici ljubljanske univerze leta 1929 je to zgodovino izpopolnil s spisom »Ljubljansko višje šolstvo in borba za slovensko univerzo«. Tik pred smrtjo se je še ukvarjal z izpolnitvijo tega dela na podlagi novo odkritega gradiva iz francosko-ilirske dobe.

Po službovanju kot sodnik v Trebnjem in Radovljici, je bil dr. Janko Polec leta 1908 prideljen tajništvu vrhovnega sodišča na Dunaju, kjer je bil leta 1918 član likvidacijske komisije, potem pa referent za kazenske stvari pri poverjeništvu za pravosodje v Ljubljani. V letih službovanja na Dunaju je vneto proučeval domačo pravno in upravno zgodovino.

Od leta 1920 je na novoustanovljeni univerzi v Ljubljani predaval zgodovinski razvoj tedanjega javnega in zasebnega prava ter jugoslovansko pravno zgodovino. Dvakrat je bil dekan pravne fakultete, od ustanovitve slovenske Akademije znanosti in umetnosti 1938, pa njen redni član.

Dolga je vrsta njegovih znanstvenih spisov in razprav, v katerih se največ ukvarja z vprašanji novejše slovenske pravne in upravne zgodovine. Zadnji njegov spis pa je veljal rodnemu Kamniku. Sestavil je seznam kamniških hiš in vseh posestnikov do današnjih dni za prvi letnik Kamniškega zbornika.

Ime dr. Janko Polec bo v vrsti zaslužnih Kamničanov ostalo na častnem mestu.

Slikar Maks Koželj je umrl 1. avgusta 1956 v Kamniku, star 73 let. Do zadnjega je bil neumorno delaven in smrt mu je tako rekoč iztrgala slikarski čopič iz rok. Po rodu Kamničan, se je že v slikarski delavnici svojega očeta navdušil za slikarstvo. Študiral je na dunajski akademiji, po petih semestrih pa se je moral zaradi bolezni vrniti domov, kjer je pomagal očetu pri delu. Leta 1906 se je študijsko izpopolnjeval še v Pragi in v Münchenu, nato pa se je stalno naselil v Kamniku, kjer se je posvetil slikarskemu ustvarjanju in organizacijskemu delu pri Čitalnici in v Planinskem društvu.

Maks Koželj nam je nad pol stoletja odkrival lepoto kamniške okolice in planin, ki jih je malokdo tako poznal kot on. Ni iskal v njih divje romantike in elementarnih sil, ki človeka odbijajo. Upodabljal jih je takrat, ko se nad njimi razlivajo sončni žarki, da bleste v jasnih, veselih mavričnih barvah in vabijo človeka kot dobri prijatelji na prijeten oddih. Vsak kotiček prelepe kamniške okolice s kozolci, kmečkimi hišami in drevesi, je našel v Koželju navdušenega občudovalca. Vedno znova se je vračal k znanim motivom in razlival po slikah toplo domačnost slovenske zemlje. Zato so se njegove slike tako priljubile med ljudstvom. V zadnjih letih je dognal tudi nov način akvarelnega slikarstva. To je slikanje z lopatico, ki je iz gumija. V tej tehniki slikane podobe, učinkujejo nenavadno sočno.

Maks Koželj je bil tudi dolgoletni organizator kamniškega planinskega društva in gorske reševalne službe. Odlikovan je bil s srebrno značko Planinske zveze in Turističnega društva Slovenije.

Pokojni slikar Maks Koželj pri delu v ateljeju

III. KAMNIŠKI ZBORNIK

1957

IZDAL IN UREDIL UREDNIŠKI ODBOR
AVGUSTIN LAH (ODGOVORNI UREDNIK)
ZVONE VERSTOVSEK, LUDVIK VODNIK
IN DANA MISIČ

Z RISBAMI IN VINJETAMI OPREMIL
FERDO MAJER

NAKLADA 1300 IZVODOV

TISKALA
TISKARNA ČASOPISNEGA PODJETJA
SLOVENSKI POROČEVALEC
V LJUBLJANI JUNIJA 1957

KAZALO

Uvodna beseda	3
Tatjana Krauf - Šifrer: Geografski momenti v razvoju Kamnika do začetka XIX. stoletja	5
Emilijan Cevc: Kamnik v starih podobah	24
Božo Otorepec: Donesek h gospodarski zgodovini Kamnika do XVI. stol.	43
Angelos Baš: Stavbni značaj Kamnika v franciscejskem katastru	62
Vlado Valenčič: Bistriški gozd in kamniški meščani	69
Ivan Zika: Lovčeve sanje pod Mokrico	104
Ivan Zika: Kamniški Stari grad	107
Jože Štok - Korotan: Milena	115
Aladin Lanc: <i>Vojna poema</i>	132
Tomo Brejc: Andrejeva povest ali zgodba o žegnani vodi	143
Lado Podbevšek - Mirko: Zapiski iz NOB na Kamniškem	149
Emil Cesar: Bogo Flander — Klusov Joža	176
Franc Drolc: Tri pesmi	182
Zvone Verstovšek: Socialne pesmi druge Albrehtove pesniške zbirke	186
Zvone Verstovšek: Župančičevi verzi v Kamniku	196
Uroš Janko: Kmetijsko gospodarstvo Tuhinjske doline	198
Milan Šifrer: Pleistocenski razvoj Kamniške Bistrice in pritokov	206
Pavel Kunaver: Kras v Kamniških planinah	272
Vladimir Rebolj: Lesna industrija v območju bivšega Kamniškega okraja	287
Albin Pavlin: Domžale v svojem razvoju	300
Janez Jerovšek: Iz zgodovine slamnikarske industrije v Domžalah	322
Francè Pucelj: Dvajset let protituberkuloznega dispanzerja	326
In memoriam (Akademiku prof. dr. Janku Polcu)	342
(Slikarju Maksu Koželju)	343

RUDNIK KAOLINA

Črna pri Kamniku

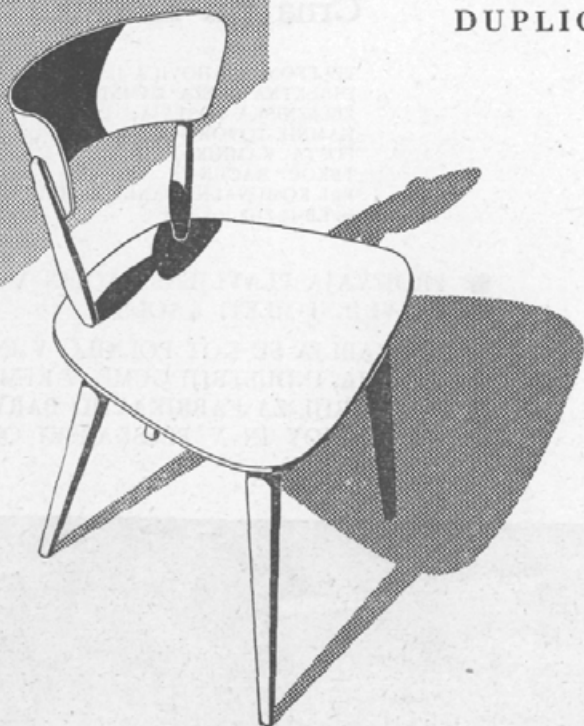
TELEFON: STAHOVICA 1,
DIREKTNA ZVEZA KAMNIK 271
ZELEZNISKA POSTAJA:
KAMNIK-TOVORISCE
POSTA: KAMNIK
TEKOČI RACUN
PRI KOMUNALNI BANKI KAMNIK:
60-KB-15-Z-43

- PROIZVAJA PAVLJENI KAOLIN V KOSIH IN
- PAVLJENI MLETI KAOLIN
- UPORABLJA SE KOT POLNILO V INDUSTRIJI
- PAPIRJA, INDUSTRIJI GUME, V KEMICNI
- INDUSTRIJI, ZA FABRIKACIJO BARVNIH
- SVINCNIKOV IN V PLESKARSKI OBRTI

DUPLICA — KAMNIK

Telefon: 204, 205 Kamnik

Telegrami: Stol, Kamnik

Potniška žel. postaja: DUPLICA pri Kamniku

TOVARNA UPOGNJENEGA POHIŠTVA

IZDELUJE: stole iz upognjenega pohištva v serijski proizvodnji po svojih standardih,

druge stole,

Rex zložljive stole posamezno in v garniturah po lastnem patentu,

druge zložljive stole,

sodobno pisarniško pohištvo,

opremlja kinematografske in druge dvorane s kino fotelji — netapeciranimi in tapeciranimi — in le-te montira s svojimi monterji.

- IZVAŽA DIREKTNO Z LASTNIM KOMERCIALNIM APARATOM
- Dobavlja svoje izdelke v prvovrstni, svetovno priznani kakovosti.

OKRAJNA ZADRUŽNA ZVEZA

LJUBLJANA

- združuje 119 splošnih, 2 delovni in 2 specialni kmetijski zadrugi
- Zadruga hranilnica opravlja vse bančne posle
- Okrajna gospodarska poslovna zveza in dve gozdarski poslovni zvezi pospešujejo razvoj gospodarstva

KMETIJSKA ZADRUGA

LAZE

se ukvarja
s kmetijsko-gozdarsko
proizvodno in pospeševalno
dejavnostjo

MIZARSTVO

pa vam dobavlja vsakovrstne
solidne izdelke

Navežite poslovne stike
s kmetijskimi zadrugami

ČRNA

LAZE v Tuhinju

KAMNIK

KAMNIŠKA BISTRICA

KOMENDA

MOSTE

NEVLJE

SREDNJA VAS

ŠMARTNO

ŠPITALIČ

Vključite se v njihove
odseke!

KMETIJSKA ZADRUGA

KAMNIK

Telefon uprave 3-36

Trgovska poslovalnica (Borisa Kidriča 1) 2-84

odkupuje in prodaja vse vrste kmetijskih pridelkov, sadja, gozdnih sadežev, sadnih dreves, živine in lesa vseh sortimentov. / V svojih trgovskih poslovalnicah v Kamniku in Tunjiški mlaki nudi svojim odjemalcem blago po zmernih cenah. —

Vse sile za dvig kmetijstva!

SILVA

STAHOVICA

GOZDNO IN LESNO GOSPODARSTVO
agronomsko-gozdarske fakultete
ljubljanske univerze

- upravlja in neguje gozdove
- vodi eksploatacijo in predelavo lesa
- oskrbuje domači in zunanji trg

polirna sredstva

///

jermenska smola

///

livarski peski
in pripomočki

///

nepregorna glina

///

zidne barve

///

mleti in surovi
kalčit

KERAMIČNO KEMIČNA INDUSTRIJA

z obrati v

KAMNIKU
DOMŽALAH
MENGSU
IHANU
STAHOVICI

dekorativna
in tehnična
keramika

///

različne peči
in kamini

///

obložne ploščice

///

Ugodne cene!
Kvalitetni izdelki!
Točna dobava!

se priporoča!

SVILANIT

TKALNICA / TISKARNA / BARVARNA / KONFEKCIJA / APRETURA

žakardne in gladke svilene in bombažne tkanine v najnovejših modnih vzorcih, odlične kakovosti, po nizkih cenah, iz zaloge in po naročilu. — Naročila pošljite v Kamnik, telefon 290, 291, 343, račun KB-15-Z-24

Eksperimentalne delavnice Tekstilnega inštituta v KAMNIKU

ODDELKI:

- vzorčni atelje v Ljubljani
- eksperimentalna tkalnica in filmski tisk v Kamniku
- prototipna delavnica v Kamniku

ODDELEK OPRAVLJA:

- raziskovalna dela na področju predelave tekstilnih vlaken v tkanine in tekstilnega vzorčenja
- izdeluje tekstilne in vzorčne patrone za vzorčenje v raznih tehnikah
- eksperimentalno izdeluje razne tkanine iz naravnih in umetnih vlaken ter preizkuša njihova svojstva in uporabnost
- konstruira in izdeluje modele novih tekstilnih strojev in naprav in preizkuša njihovo uporabnost.
- Nudi tehnično pomoč tekstilnim tovarnam

TOVARNA

TITAN

JE BILA USTANOVLJENA LETA 1896
V ZAČETKU JE IZDELOVALA RAZNO
OKOVJE IN KLJUČAVNICE

POZNEJE, KO JE BILA POVEČANA
IN MODERNIZIRANA, PA JE UVEDLA
IZDELAVO ODLITKOV IZ TEMPRANE
IN SIVE LITINE

OBRAT SE SE VEDNO MODERNIZIRA IN SIRI.
BOGATA TRADICIJA OMOGOČA OSVA-
JANJE NAJSODOBNEJSIH DELOVNIH
POSTOPKOV

TITANOVI PROIZVODI SO POZNANI
IN CENJENI DOMA IN PO SVETU.
ZNAMKA TITAN JAMCI ZA SOLIDNO
KAKOVOST

PODJETJE Z BOGATO TRADICIJO!
ŠIROK SORTIMENT IZDELKOV!
SAMO PRVOVRSTNA KVALITETA!
SOLIDNA DOBAVA!

Seznam proizvodov

FITINGI IN PRIROBNICE
RAZNE POGONSKE VERIGE SISTEMA
EWART
DELI ZA DALJNOVODE
RAZNI ODLITKI IZ TEMPRANE IN SIVE
LITINE
KUHINJSKE POTREBŠČINE
AVTOMATSKE IN DRUGE TEHTNICE
ROČNI VRTALNI IN BRUSILNI STROJI
STAVBNE KLJUČAVNICE
KLJUČAVNICE ZA POHISTVO
OKOVJE, PRIBOR IN DRUGO

GOSTINSKO PODJETJE STAHOVICA

„MOKRICA”

nudi v svojih gostiščih svojim gostom izvrstno postrežbo

- Turisti, izletniki, ljubitelji prirode, vsi, ki želite dober prigrizek
- in pijačo — poslužite se!

Trgovsko podjetje na veliko in malo

»KOČNA«

»DELIKATESA«, »METKA«, »MOJCA«, »SUKNO«, »KONFEKCIJA«, »USNJE-OBUTEV«,
»TIP-TOP«, »ELEKTROMATERIAL«, »KURIVO«

bogata izbira vsakovrstnega blaga,
solidna postrežba, najugodnejše cene!

TRGOVSKO PODJETJE

POTROŠNIK

- Vam nudi prehranske proizvode, veliko izbiro tekstilnega
- blaga, konfekcije in trikotaže

NE POZABITE: nudimo kvalitetno in ceneno blago!

Zaupajte nam svoje želje!

Zvezda

trgovsko podjetje, Tomšičeva 11

K A M N I K

- bogata izbira vsakovrstnega blaga
- za vsak okus
- Ugodne cene in pogoji

KOMUNALNA BANKA ■ KAMNIK

VARUJE IN BOGATI VAŠE PRIHRANKE S 5–6% OBRESTMI

VLOGE SO TAJNE

POSLUŽUJTE SE NAŠIH NOVIH HRANILNIKOV!

VARČEVANJE JE VZGOJNO IN KORISTNO! VSAKOMUR HRANILNO KNJIZICO!

Živilska industrija

Z OBRATI V KAMNIKU, SMARCI
in MENGŠU

nudi

- kvas, gorčico, vložene
- vrtnine, testenine

ODLIČNA KAKOVOST!
SOLIDNA DOBAVA!
ZAHTEVAJTE NASE PROIZVODE!

MESO

KAMNIK, telefon 232

Vam dobavi

- sveže in kvalitetno meso
- ter bogato izbiro mesnih
- izdelkov

ZAHTEVAJTE PRISTNO BLAGO!

SADNA DREVESNICA in VRTNARIJA

v KAMNIKU

Vam nudi

vedno bogatejšo izbiro
sadnih sadik, vrtnih jagod,
okrasnega grmičja,
sadike cvetlic in zelenjave,
presno zelenjavo, šopke, vence

VELIKI RESTAVRACIJSKI PROSTORI
IN TERASA

ODLIČNA KUHINJA / PRISTNA VINA

DOM Kamnik

KINO IN KOPALISČE, VSE LETO

AVTO-PARK

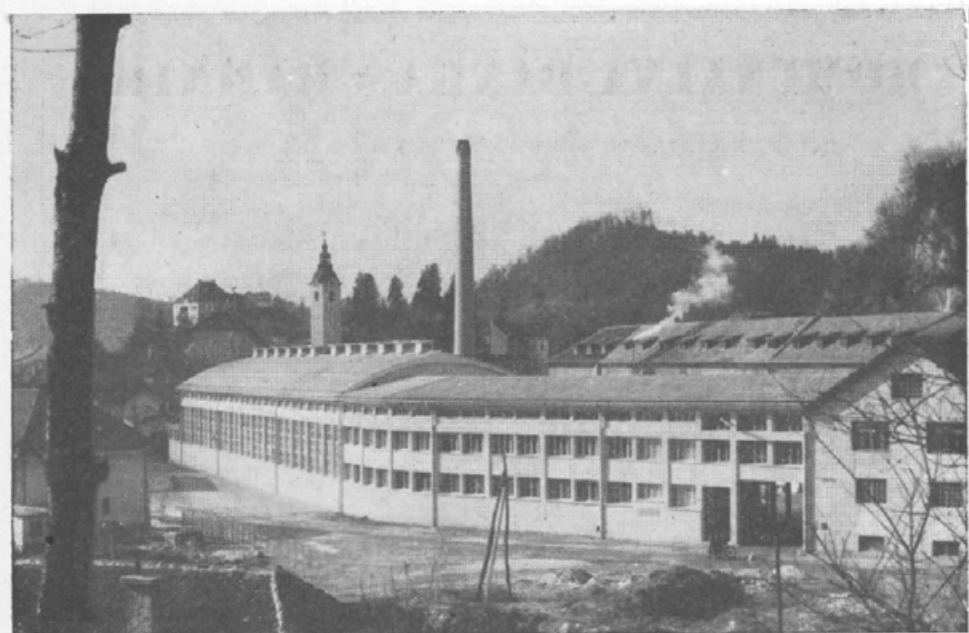
SOLIDNA POSTREŽBA / NIZKE CENE

MESTNA HRANILNICA • KAMNIK

hranilne vloge — tekoči računi — kratkoročna posojila

Za vse vloge in obrestovanje jamči občina Kamnik!

● Hranilnica Vam pomaga varčevati in gospodariti! ●

U T O K

Tovarna usnja
KAMNIK

Telefoni: hišna centrala 314
direktor 319
komerc. oddelek 320
Poštni predal 42

IZDELUJE IN DOBAVLJA:

SVINJSKO USNJE
V BOGATI IZBIRI IN
NAJBOLJŠI KVALITETI

- GALANTERIJSKO, KNJIGOVEŠKO,
- GLADKO, PREŠANO, BARVANO,
- SAFIJAN, CEPLJENEC, PODLOGA

Tovarna gumbov Kamnik

proizvaja razen bogatega sortimenta VSAKOVRSNIH GUMBOV
tudi senčnike za kape, vložke za ovratnike srajc, razno galan-
terijo, pisarniški pribor in dele pohištvenega okovja

Naročajte naše nove izdelke!

ELEKTRO

v Kamniku solidno izvršuje vsa
servisna dela in večja naročila

ŠČETARNA

v Komendi vam poceni nudi prvo-
vrstne ščetke vseh oblik

VESNA

slasličarna v Kamniku zna ustreči
tudi najbolj izbranim okusom

MLEKO

Vam nudi vedno sveže in prvovrstno
mleko in mlečne izdelke

GRADITELJ

solidno izvršuje gradbena dela in
nudi strokovno pomoč

GOZDARSKA POSLOVNA ZVEZA OZZ

pospešuje gozdarstvo in pašništvo ter
opravlja promet z lesom

„PLESK“

KAMNIK

- Vam solidno in ceneno izvrši vsa soboslikarska,
- črkoslikarska in pleskarska dela

Vsak prostor je lep in prijeten le, če je okusno pleskan!
Zaščitite stene, pohištvo in opremo! Ne pozabite na napise!

GOSTINSKO PODJETJE RADOMLJE

Vam z odlično kuhinjo,
pristnimi pijačami,
solidno postrežbo in cenami
zadovolji vsako željo!

Svoje kvalitetne in cenene izdelke
priporoča

Lesna industrija Domžale

INDUPLATI

INDUSTRIJA PLATNENIH IZDELKOV JARŠE

PROIZVAJA

razne lanene tkanine — surove in beljene, damast garniture, brisače, platno za rjuhe,
salonsko jadrovinno, krojaški kanafas, platno za ležalne stole

razne bombažne tkanine — gradel za žimnice, blago za vetrne jopiče in nahrbtnike,
tkanine za šotore in plahte, vagonška in kamionska pokrivala

tehnische tkanine vseh vrst

Predilnica lanu in konoplje — barvarna — impregnacija — belilnica — tiskarna

TOKO

Domžale

PRIPOROČA BOGATO IZBIRO
KVALITETNIH

- KOVČKOV IN VSAKOVRSNE
- USNJENE GALANTERIJE

MLINOSTROJ

DOMŽALE

OSKRBUJE MLINSKO INDUSTRIJO
Z VSEMI STROJI IN NAPRAVAMI

KEMIČNA TOVARNA DOMŽALE

TELEFON 212

PROIZVAJA

- litopon
- svinčeno belilo, glajenko in minij
- kromove pigmente
- železov oksid
- mleti barit in kalcit
- krompirjev in koruzni škrob, dekstrine, lepila in britsko gumo
- BOGATA IZBIRA — ODLIČNA KAKOVOST!

Po želji, posameznem naročilu ali
v veliki seriji, po najnovejši modi,
v bogati izbiri in po zelo ugodnih cenah

Vam nudi

vsakovrstne obleke, hlače in jopiče, kostime,
plašče in najrazličnejšo konfekcijo

tovarna in
modni salon

UNIVERZALE

Domžale

Kamniška 1

TOVARNA SANITETNEGA MATERIALA DOMŽALE

Vam za higiensko in tehnično zaščito nudi

- kompletne omarice in torbice
- za prvo pomoč in PAZ,
- nosila, delovne in zaščitne obleke,
- predmete za žensko higieno,
- ves sanitetni material za prvo pomoč

NAJVEČJA IZBIRA
ODLIČNA KVALITETA
SOLIDNA DOBAVA pri

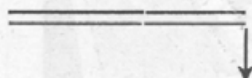
HELIOS

TOVARNA BARV IN LAKOV
DOMŽALE

USNJARSKA ŠOLA Domžale

USNJARSKA INDUSTRIJSKA IN TEHNISKA SREDNJA SOLA TER SPECIALIZACIJE
vzgaja nižji, srednji in visokokvalificirani kader
izdeluje vse vrste kromovega in vegetabilnega strojenega usnja in spec. izdelke
INSTITUT za usnjarstvo rešuje v sodelovanju z industrijo tekoče in nove tehnične
postopke pri predelavi kož

TOVARNA OLJ
SONČNICA
DOMŽALE

VAM UGODNO NUDI
PRVOVRSTNA
JEDILNA OLJA
IN OLNATE POGACE

Papirnica Kaličeva

BOGATA IZBIRA

- PAPIRJA
- LEPENKE
- KARTONA

telefon Domžale 214, 314

MLINSKA INDUSTRIJA DOMŽALE

z obrati
DOMŽALE, BISTRICA,
HOMEČ, JARŠE,
STUDA
proizvaja
mlevske izdelke

PROIZVAJA:
 RAZSTRELIVO
 VŽIGALNO VRVICO
 IN ČRNI SMODNIK
 ZA RUDNIKE I.T.D.

LOVSKI
 SMODNIK

RAZNE PIROTEH-
 NIČNE IZDELKE -
 RAKETE, BOMBE
 I.T.D.

ZAHTEVAJTE PONUDBE IN STROKOVNE
 NASVETE ZA UPORABO NASIH
 PROIZVODOV

AVTOPROMET

KAMNIK

Telefon 369

Tek. račun:
 60-KB-60-2-42

Vam solidno izvrši
 vsakovrsten prevoz,
 organizira avtobusne izlete,
 nudi osebni prevoz —
 po vsej državi!
 Ugodne cene in zanesljive
 usluge so naše priporočilo!

Poslužite se!

Tovarna kovanega orodja

izdeluje: SEKIRE, PLANINSKE CEPINE, KRAMPE,
 LOPATE, KLADIVA, GASILSKO ORODJE IN VSAKO-
 VRSTNO KOVANO ORODJE

Odlični izdelki! ● Ugodne cene! ● Uporabljajte naše izdelke!

SPLOŠNO KLJUČAVNIČARSTVO IN VODOVODNE INSTALACIJE

Telefon 241

- izvršuje vsa ključavničarska
- in instalaterska dela, kleparska dela
- in montažo sanitarnih naprav
- izdeluje orodje
- in opravlja servisno službo